2

Δημοκρατία και Φύση

DEMOCRACY AND NATURE - DEMOCRACIA Y NATURA

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

James Robertson

Θεσμική αναδόμηση και μεταβατική στρατηγική

Τάκης Φωτόπουλος

Οικονομικό μοντέλο για την περιεκτική δημοκρατία

Paul Ekins

Περιβαλλοντικά αυτοσυντηρούμενο εμπόριο

Sharon Beder

Η αγοραιοποίηση του περιβάλλοντος

Simon Avenell - Herb Thompson

Κριτική στα ορθόδοξα οικονομικά

Geoffrey Carpenter

Ο Μαρξισμός και η Οικολογία σε συμφιλίωση

ΔΙΑΛΟΓΟΣ

Κριτική του Murray Bookchin πάνω στη «Βαθιά Κοινωνική Οικολογία» του John Clark

Ο Murray Bookchin και το περιοδικό *Δημοκρατία καί Φύση*

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Μάνος Μαραγκουδάκης

Η Πράσινη Πρόκληση, των Dick Richardson και Chris Rootes (επιμ.)

Simon Batterbury

Απλός τρόπος ζωής και ριζοσπαστικός περιβαλλοντισμός, του Ted Trainer

Φώτης Τερζάκης

Ο οικοκαπιταλισμός, της Ρίτα Μαντότο

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1996
ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΣΤΑΧΥ & ΤΟΠΟΣ

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΦΥΣΗ

DEMOCRACY AND NATURE – DEMOCRACIA Y NATURA
ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ
Ζαλόγγου 6, 106 78 Αθήνα, τηλ. και fax: 33.03.590

ΔΙΕΘΝΗΣ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Τάκης Φωτόπουλος
(Γενικός υπεύθυνος ύλης)
Θοδωρής Παπαδόπουλος και Νίκος Ράπτης
(Υπεύθυνοι ύλης ελληνικής έκδοσης)
Παύλος Σταυρόπουλος
(Υπεύθυνος ύλης αγγλόφωνης έκδοσης)
Ruben G. Prieto
(Υπεύθυνος ύλης ισπανόφωνης έκδοσης)

ΔΙΕΘΝΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Carl Boggs (Η.Π.Α.)
Dan Chodorkoff (Η.Π.Α.)
Noam Chomsky (Η.Π.Α.)
Paul Ekins (Βρετανία)
John Ely (Η.Π.Α.)
Andre Gunder Frank (Ολλανδία)
Chaia Heller (Η.Π.Α.)
Κορνήλιος Καστοριάδης (Γαλλία)
Penny Kemp (Βρετανία)
Brian Morris (Βρετανία)
James Robertson (Βρετανία)
Victor Toledo (Μεξικό)

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
Φώτης Τερζάκης

Για θέματα ύλης: Νίκος Ράπτης, Έβρου 3, 152 34 Χαλάνδρι, τηλ.: 68.13.206.

Για συνδρομές, εμβάσματα, διαφημίσεις: Εκδόσεις Στάχυ, Ζαλόγγου 6, 106 78 Αθήνα, τηλ.: 33.03.590.

I.S.S.N.: 1106-8310

Το περιοδικό *Δημοκρατία και Φύση* είναι μια διεθνής έκδοση της ελευθεριακής Αριστεράς και της ριζοσπαστικής Οικολογίας που εκδίδεται συγχρόνως στην Ελλάδα και τις Η.Π.Α. και σύντομα θα εκδίδεται και σε ισπανόφωνη έκδοση με έδρα την Ουρουγουάη. Διευθύνεται από διεθνή Συντακτική Επιτροπή που αποτελείται από τον υπεύθυνο ύλης της κάθε έκδοσης και το γενικό υπεύθυνο ύλης. Τα δημοσιευόμενα στο περιοδικό δοκίμια είναι πρωτότυπα άρθρα που γράφονται κατά κανόνα για το περιοδικό.

Εκδίδεται σε συνεργασία από τις εκδόσεις ΤΟΠΟΣ και τις εκδόσεις ΣΤΑΧΥ.

Τιμή τεύχους: 1.700 δρχ.

Συνδρομές εσωτερικού (3 τεύχη): 4.500 δρχ.
Συνδρομές εξωτερικού: 5.500 δρχ.
Νομικά πρόσωπα, βιβλιοθήκες κ.λπ.: 9.000 δρχ.

Φωτοστοιχειοθεσία: Παναγιώτης Κοντομηνάς, τηλ.: 36.30.891

Παραγωγή: Ηλεκτρονικές Τέχνες Ε.Π.Ε., Αραχώβης 61, τηλ.: 33.00.914

Κεντρική διάθεση: ΠΡΟΟΔΟΣ, Μεσολογγίου 5, 106 81 Αθήνα, τηλ.: 38.30.889-38.21.001

Η αγγλόφωνη έκδοση εκδίδεται από την Aigis Publications Ltd, 1449 W. Littleton Blvd. Suite 200, Littleton, CO, 80120-2127, U.S.A.

Η ισπανόφωνη έκδοση θα εκδίδεται από το Editorial Nordan, Millan 4113, 12900 Montevideo, URUGUAY.

Δημοκρατία και Φύση

ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

- **Επιστήμη και Τεχνολογία**
  Τεύχος 3 (προθ. υποβολής λήγει 31/11/96)

- **Ιρασιοναλισμός, σπιριτουαλισμός, θρησκεία**
  Τεύχος 3 (προθ. υποβολής λήγει 31/2/97)

- **Κουλτούρα και ΜΜΕ**
  Τεύχος 4 (προθ. υποβολής λήγει 31/6/97)

- **Απο τον κρατισμό στην αγοραιοποίηση**
  Τεύχος 5 (προθ. υποβολής λήγει 30/10/97)

- **Τάξεις και οικολογία**
  Τεύχος 6 (προθ. υποβολής λήγει 31/2/98)

- **Κράτος πρόνοιας και κοινοτισμός**
  Τεύχος 7 (προθ. υποβολής λήγει 30/6/98)

- **Ειναι δυνατή η σύγκλιση των νέων κινημάτων;**
  Τεύχος 8 (προθ. υποβολής λήγει 30/10/98)

- **Μεταμοντερνισμός και πολιτική «ταυτότητας»**
  Τεύχος 9 (προθ. υποβολής λήγει 31/2/99)

Καλούνται οι ενδιαφερόμενοι να συνεργαστούν στα παρακάτω θέματα να υποβάλουν τις συνεργασίες τους μέσα στην προθεσμία που δίνεται σε παρένθεση χωριστά για κάθε τεύχος. Για οδηγίες όσον αφορά την υποβολή συνεργασιών παρακαλούμε να συμβουλευτείτε τις «Σημειώσεις για την υποβολή κειμένων» που δημοσιεύονται στο οπισθόφυλλο.

Η Συντακτική Επιτροπή έχει διακαίωμα να αλλάζει τις θεματικές ενότητες και τη σειρά προτεραιότητάς τους. Γι' αυτό σας παρακαλούμε να έρχεστε σε επαφή με τα γραφεία του περιοδικού στην Αθήνα πριν υποβάλετε κείμενό σας προς δημοσίευση.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Τόμος 1 / Τεύχος 2
Οκτώβριος 1996

Editorial 5

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

James Robertson
Η θεσμική αναδόμηση ως μια πλευρά της απελευθερωτικής μετάβασης 11
Τάκης Φωτόπουλος
Σχεδίασμα οικονομικού μοντέλου για την περιεκτική δημοκρατία 30
Paul Ekins
Το μέλλον του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου (ΠΟΕ):
Προτάσεις για ένα δίκαιο και περιβαλλοντικά αυτοσυντηρούμενο εμπόριο 65
Sharon Beder
Η αγοραιοποίηση του περιβάλλοντος 97
Simon Avenell - Herb Thomson
Ανταγωνιστικές αγορές και περιβάλλον: Μια κριτική εξέταση
των ορθόδοξων οικονομικών 115
Geoffrey Carpenter
Επαναπροσδιορίζοντας τη σπάνη: ο Μαρξισμός και η Οικολογία σε συμφιλίωση 133

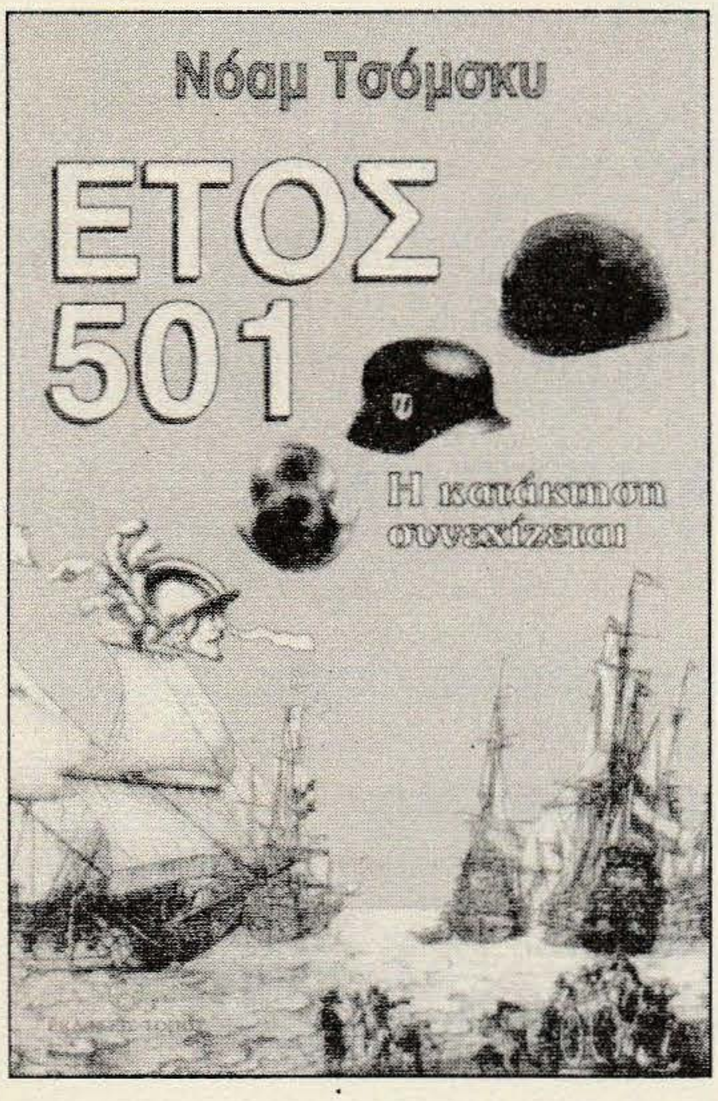
ΔΙΑΛΟΓΟΣ

Murray Bookchin
Σχόλια για τη συνάντηση του Διεθνούς Δικτύου Κοινωνικής Οικολογίας
και τη «Βαθιά Κοινωνική Οικολογία» του John Clark 159
Ανταλλαγή επιστολών μεταξύ Murray Bookchin και ΣΕ του περιοδικού
σε σχέση με την παραίτηση των Bookchin και Biehl από
τη Διεθνή Συμβουλευτική Επιτροπή 200

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Μανούσος Μαραγκουδάκης
Η πράσινη πρόκληση, των Dick Richardson και Chris Rootes (επιμ.) 212
Simon Batterbury
Αξίες βιωσιμότητας, απλός τρόπος ζωής και ριζοσπαστικός περιβαλλοντισμός,
του Ted Trainer 217
Φώτης Τερζάκης
Ο οικοκαπιταλισμός: το περιβάλλον ως μεγάλη επιχείρηση, της Ρίτα Μαντότο... 227

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΠΟΣ

Νόαμ Τσόμσκυ

ΕΤΟΣ 501

Η ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΣΥΝΕΧΙΖΕΤΑΙ

Το 1992 έκλεισαν 500 χρόνια από την ανακάλυψη του Νέου Κόσμου.

Το τι έγινε από τότε μέχρι σήμερα το αναλύει με την πανίσχυρη σκέψη του ο Τσόμσκυ σ' αυτό το βιβλίο.

Σε έναν ειλικρινή και τίμιο κόσμο το ΕΤΟΣ 501 θα ήταν σχολικό βιβλίο.

390 σελίδες

Νόαμ Τσόμσκυ

ΕΠΑΝΕΚΤΙΜΩΝΤΑΣ ΤΟ ΚΑΜΕΛΟΤ

Ο ΚΕΝΕΝΤΙ, Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΟ ΒΙΕΤΝΑΜ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΤΩΝ Η.Π.Α.

Για τα κεφάλαια αυτού του βιβλίου ο Τσόμσκυ γράφει:

«Τα κεφάλαια αυτά προορίζονται για ένα άλλο βιβλίο, το **Έτος 501: Η κατάκτηση συνεχίζεται...** Παρ' όλα αυτά, το θέμα θεωρήθηκε αρκετά εξειδικευμένο, ώστε να δικαιολογεί ξεχωριστή μεταχείριση.»

187 σελίδες

Κεντρική διάθεση: ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ, Ζαλόγγου 6, Τηλ.: 3808 937, Fax: 3808 970

Αγαπητέ συνδρομητή / συνδρομήτρια,

Η Συντακτική Επιτροπή του περιοδικού θέλει καταρχήν να σε ευχαριστήσει για την υποστήριξή σου προς το *Δημοκρατία και Φύση* που συνεχίζεται παρόλες τις αντιξοότητες του τελευταίου χρόνου. Γιατί είναι αλήθεια πως υπήρξαν αρκετές δυσκολίες και καθυστερήσεις στην έκδοση του περιοδικού τον τελευταίο χρόνο, που κυρίως είχαν να κάνουν με την αλλαγή του ιδιοκτησιακού και εκδοτικού καθεστώτος του *Κοινωνία και Φύση*. Όπως καταλαβαίνεις, αυτές οι δυσκολίες είχαν άμεσο αντίκτυπο στην εξυπηρέτηση της συνδρομής σου από πρακτική και νομική σκοπιά. Όμως, με την πίστη πως η προβληματική του *Δημοκρατία και Φύση*, αποτελεί συνέχιση και εξέλιξη της προβληματικής του *Κοινωνία και Φύση* η Συντακτική Επιτροπή πρότεινε στις εκδόσεις ΣΤΑΧΥ την αποστολή δωρεάν του πρώτου τεύχους του *Δημοκρατία και Φύση*, καθώς και όσων μελλοντικών τευχών αναλογούν στη συνδρομή σου. Προς ικανοποίησή μας, και παρόλο που από νομικής απόψεως οι εκδόσεις ΣΤΑΧΥ δεν είχαν καμιά υποχρέωση, η πρότασή μας έγινε ανεπιφύλακτα δεκτή. Έτσι, το *Δημοκρατία και Φύση* θα βρίσκεται στα χέρια σου χωρίς προβλήματα από εδώ και πέρα. Επιπρόσθετα, θέλουμε να σε διαβεβαιώσουμε πως κάνουμε ό,τι είναι δυνατό για να βελτιώσουμε την ταχύτητα διεκπεραίωσης των συνδρομών. Γιατί γνωρίζουμε πως η αξιοπιστία μας δεν κρίνεται μόνο από την ποιότητα των δημοσιευόμενων άρθρων αλλά και από τη δική σου εξυπηρέτηση.

Προσβλέπουμε στη συνέχιση της υποστήριξής σου.

Με εκτίμηση
Η Συντακτική Επιτροπή

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΦΥΣΗ

Τετραμηνιαία Έκδοση Πολιτικής και Οικολογίας

Αξία συνδρομής
4.500 ☐
5.500 ☐
9.000 ☐

ΚΑΡΤΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΗ

Επώνυμο: _____
Όνομα: _____
Διεύθυνση: _____
ΤΤ: _____
Πόλη: _____
Τηλ.: _____

Χορηγούμενα τεύχη: ☐ ☐ ☐

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΦΥΣΗ

Τετραμηνιαία Έκδοση Πολιτικής και Οικολογίας

Ζαλόγγου 6, 106 78, Αθήνα
Τηλ.: 33.03.590 - Fax: 33.03.590

ΑΠΟΚΟΜΜΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΗ

Επώνυμο:
Όνομα:

Αξία συνδρομής
4.500 ☐
5.500 ☐
9.000 ☐

Χορηγούμενα τεύχη:
☐ ☐ ☐

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

Ο Δαίμων του τυπογραφείου (και όχι μόνο) ήταν υπεύθυνος για μια σειρά από παροράματα στο προηγούμενο τεύχος. Ευχαριστούμε τους αναγνώστες μας και τους συγγραφείς για την υπόδειξή τους. Οι σωστές εκφράσεις είναι οι ακόλουθες:

σελ. 56, προτελευταία γραμμή του βιογραφικού, αντί για Toward a direct, economic and ecological democracy, διάβαζε *Towards an inclusive democracy.*

σελ. 79, Η πρώτη παράγραφος να τροποποιηθεί ως εξής:
Αλλά ας δούμε τώρα πώς θα μπορούσαμε να ορίσουμε τις συνθήκες για τη δημοκρατία και ν' αναπτύξουμε μια νέα αντίληψη γι' αυτήν, κατάλληλη για τον 21ο αιώνα που ανατέλλει.

σελ. 87, σειρά 14η από τέλος, αντί για συνεπάγεται, διάβαζε *σημαίνει.*

σσ. 111-150, στην κεφαλίδα των σελίδων αντί για «Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΩΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ», διάβαζε *«Ο ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ ΩΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ».*

σελ. 189, σειρά 1-2, αντί για «και αποκτά νόημα ως ιστορία που ήδη έγινε, αλλά επίσης και ως ιστορία που γίνεται και ως ιστορία που έχει γίνει», διάβαζε *«και αποκτά νόημα ως ιστορία που ήδη έγινε, αλλά επίσης και ως ιστορία που γίνεται και ως ιστορία που είναι να γίνει».*

σελ. 195, σειρά 3, αντί για «να προχωρήσει ένα κομμάτι της σ' αυτή», διάβαζε *«να παραχωρήσει ένα κομμάτι της σ' αυτή».*

σειρά 11, αντί για «Η πρόταση του Whitebook (που υιοθετεί ο Ricouer)», διάβαζε *«Η πρόταση του Whitebook (που υιοθετεί τις απόψεις του Ricoeur)».*

Το Δημοκρατία και Φύση *άρχισε στο πρώτο τεύχος του μια συζήτηση πάνω στις παραμέτρους μιας σύγχρονης περιεκτικής δημοκρατίας. Στο παρόν τεύχος η συζήτηση μετατοπίζεται από την πολιτική διάσταση της περιεκτικής δημοκρατίας στην οικονομική, με ένα διάλογο μεταξύ όλων των κύριων ρευμάτων της ριζοσπαστικής οικονομικής σκέψης.*

Ο **James Robertson** *εξετάζει τη θεσμική αναδιάρθρωση που απαιτεί η μετάβαση σε μια οικολογική κοινωνία. Στο πλαίσιο αυτό ο συγγραφέας προτείνει την αντικατάσταση του σημερινού συστήματος φόρων και επιδομάτων —το οποίο, όπως τονίζει, τιμωρεί την εργασία και το περιβάλλον— με ένα σύστημα που φορολογεί την ενέργεια και τη νομή της γης, το οποίο θα συμπληρώνεται με ένα σχήμα βασικού εισοδήματος του πολίτη. Όμως, μολονότι το προτεινόμενο σύστημα μπορεί να αποτελεί ένα σημαντικό βήμα προς την κατεύθυνση του «πρασινίσματος» του σημερινού συστήματος φόρων και επιδομάτων (πράγμα, όμως, που προϋποθέτει ότι παρόμοιο «πρασίνισμα» είναι ρεαλιστικό στη σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς) , εντούτοις, εγείρει σοβαρές αμφιβολιές· πρώτο, όσον αφορά την αξιοπιστία των ισχυρισμών του συγγραφέα σε σχέση με την οικονομική ισότητα που υποτίθεται ότι εξασφαλίζει το σύστημά του και, ακόμη πιο σημαντικό, σε σχέση με τη συμβατότητά του με μια μεταβατική ριζοσπαστική στρατηγική. Όσον αφορά την οικονομική ισότητα, το σύστημα δε δείχνει πώς ο συνδυασμός δύο αρνητικά προοδευτικών μέτρων (δηλαδή μέτρων που ευνοούν περισσότερο τα υψηλά εισοδηματικά στρώματα), όπως η κατάργηση του φόρου επί του εισοδήματος και των κερδών καθώς και η εισαγωγή φόρων πάνω στην ενέργεια, θα αντισταθμιστούν τόσο πολύ από την παράλληλη εισαγωγή ενός φόρου επί της εγγείου προσόδου και του σχήματος βασικού εισοδήματος του πολίτη, ώστε το τελικό αποτέλεσμα να είναι «μεγαλύτερη οικονομική ισότητα». Το ίδιο το γεγονός ότι το βασικό εισόδημα του πολίτη δε θα επηρεάζεται από το προσωπικό εισόδημα και την περιουσία (δηλαδή θα είναι βασικά το ίδιο για τον άνεργο αλλά και για τον εκατομμυριούχο) κάνει φανερό ότι το σύστημα, αντί να μειώνει τις τερατώδεις συνθήκες βικτωριανής ανισότητας που έχει δημιουργήσει η νεοφιλελεύθερη συναίνεση, στην πραγματικότητα μπορεί και να τις ενισχύει. Ακόμη πιο προβληματικός είναι ο ισχυρισμός του συγγραφέα ότι το προτεινόμενο σύστημα μπορεί να είναι «ένα κρίσιμο βήμα στο στόχο του περιοδικού για το συνομοσπονδιακό κοινοτισμό», για να μην αναφερθούμε στο στόχο της περιεκτικής δημοκρατίας. Ιδιαίτερα μάλιστα όταν το προτεινόμενο σύστημα θεωρεί δεδομένες —στη πραγματικότητα φιλοδοξεί να βελτιώσει— την ανταγωνιστικότητα, την απο-*

δοτικότητα, την ευκαμψία της αγοράς εργασίας κ.λπ., και η δυναμική του δεν προβλέπει την αντικατάσταση της καπιταλιστικής οικονομίας της αγοράς με μια οικονομία χωρίς χρήμα, αγορά και κράτος—θεμελιακά στοιχεία της περιεκτικής δημοκρατίας.

Ο διπλός στόχος ***της δικής μου συμβολής*** *είναι να σκιαγραφήσει ένα οικονομικό μοντέλο για την περιεκτική δημοκρατία και να περιγράψει τα στοιχεία μιας ριζοσπαστικής μεταβατικής στρατηγικής. Το άρθρο αρχίζει με μια αξιολόγηση των προτάσεων της «Αριστεράς» για την κοινωνία των πολιτών —οι οποίες θεμελιώνονται στο υπάρχον θεσμικό πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής δημοκρατία—, καθώς και μιας ενδιαφέρουσας πρότασης για δημοκρατικό πλάνο, και συνεχίζει με τη σκιαγράφηση ενός πλήρους μοντέλου οικονομικής δημοκρατίας. Αντίθετα με προηγούμενες απόπειρες περιγραφής της οικονομικής λειτουργίας μιας ελεύθερης κοινωνίας, το προτεινόμενο μοντέλο προϋποθέτει ρητά συνθήκες σπάνης και θέτει ως βασικούς του στόχους την κάλυψη των αναγκών όλων των πολιτών και την παράλληλη εξασφάλιση της ελευθερίας επιλογής σε μια οικονομία χωρίς χρήμα, αγορά και κράτος.*

Το άρθρο του **Paul Ekins** *ξεκινά με μια πειστική επιχειρηματολογία όσον αφορά το κατά πόσο η κλασική αρχή του συγκριτικού πλεονεκτήματος είναι εφαρμόσιμη στις σημερινές συνθήκες διεθνοποίησης, οι οποίες έχουν καταστήσει τις διαφορές μισθών και περιβαλλοντικών ελέγχων τμήμα του ανταγωνιστικού πακέτου που η καθε χώρα προσφέρει στο διεθνές εμπόριο. Το λογικό συμπέρασμα που ο συγγραφέας συνάγει από την ανάλυση αυτή είναι η ανάγκη ενδυνάμωσης των κοινωνικών ελέγχων στις εσωτερικές και διεθνείς αγορές (μέσω εθνικών πολιτικών, του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου και διεθνών συνθηκών), με στόχο την προστασία της εργασίας και του περιβάλλοντος από την επέκταση του εμπορίου. Όμως, είναι φανερό ότι σε μια διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, η οποία χαρακτηρίζεται από τεράστιες διαφορές στην παραγωγικότητα και την ανταγωνιστικότητα, οποιεσδήποτε ρυθμίσεις του εμπορικού συστήματος με στόχο την επιβολή περιβαλλοντικών και κοινωνικών ελέγχων αναγκαστικά θα βλάψουν περισσότερο τους πιο αδύνατους εμπορικούς εταίρους, οι οποίοι πάντα προσπάθησαν να αντισταθμίσουν τη χαμηλότερη παραγωγικότητα και ανταγωνιστικότητά τους μέσω της υποτίμησης των ανθρώπινων και φυσικών πλουτοπαραγωγικών πόρων τους (χαμηλότεροι μισθοί, ελάχιστη περιβαλλοντική προστασία κ.λπ.). Εάν κανείς αγνοήσει αυτές τις τεράστιες ανισότητες και τις συνακόλουθες δομές και σχέσεις εξουσίας οι οποίες χαρακτηρίζουν τη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς (για παράδειγμα, ποιος ελέγχει και για χάρη ποιων συμφερόντων διεθνείς οργανώσεις όπως ο ΠΟΕ, η Διεθνής Τράπεζα κ.λπ.), μπορεί να καταλήξει σε ουτοπικές (με την αρνητική έννοια) προτάσεις, οι οποίες αγνοούν το θεμελιακό γεγονός ότι οι μόνοι εφαρμόσιμοι έλεγχοι σήμερα είναι αυτοί που είναι ανεκτοί από τους ισχυρότερους (σε σχέση με την ανταγωνιστικότητα και παραγωγικότητα) εταίρους. Αντίστοιχα, δεν υπάρχει καμιά πιθανότητα για την υιοθέτηση και αποτελεσματική εφαρμογή σημαντικών κοινωνικών ελέγχων για τη προστασία της εργασίας και του περιβάλλοντος, δηλαδή ελέγχων οι*

οποίοι είναι ασύμβατοι με τη λογική και τη δυναμική της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς και με τα συμφέροντα αυτών που την ελέγχουν.

Η ***Sharon Beder,*** *σε μια εξαιρετική κριτική των Πράσινων Οικονομικών —που σωστά χαρακτηρίζει ως μια απόπειρα για την επέκταση της διαδικασίας αγοραιοποίησης στο περιβάλλον—, τονίζει ότι η περιεκτική δημοκρατία δεν είναι δυνατό να θεμελιωθεί στα Πράσινα Οικονομικά, τα οποία παίρνουν ως δεδομένα την οικονομία της αγοράς και τις σχέσεις εξουσίας που συνεπάγεται αυτό το σύστημα οικονομικής οργάνωσης. Όπως πολύ εύστοχα σημειώνει η συγγραφέας, «τα Πράσινα Οικονομικά συνίστανται περισσότερο από απλές μικρομεταρρυθμίσεις σε βασικά οικονομικά συστήματα, όπως οι Εθνικοί Λογαριασμοί, ο μηχανισμός των τιμών και η ανάλυση κόστους-ωφέλειας, παρά από οποιεσδήποτε θεμελιακές αλλαγές στη θεωρία ή τις σχέσεις εξουσίας. Ουσιαστικά, αποτελούν έναν τρόπο να μείνουν τα πράγματα όπως ήταν, μέσω της μείωσης της απειλής περιβαλλοντικής κατάρρευσης».*

Οι ***Simon Avenell και Herb Thompson*** *προσφέρουν μια ισχυρή κριτική των θεωρητικών και επιστημολογικών βάσεων της νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας, που σήμερα συνιστά το κύριο σώμα των ορθόδοξων οικονομικών και σχεδόν μονοπωλεί το χώρο μετά την κατάρρευση του κεϋνσιανισμού. Οι συγγραφείς τονίζουν ιδιαίτερα την ανεπάρκεια της νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας σε σχέση με τις οικολογικές επιπτώσεις της οικονομικής δραστηριότητας. Εντούτοις, η κριτική των συγγραφέων πάνω στην ορθόδοξη αντίληψη της οικονομικής αποτελεσματικότητας επικεντρώνεται αποκλειστικά στην ανεπάρκειά της σε σχέση με τις οικολογικές επιπτώσεις της οικονομικής δραστηριότητας, χωρίς καμιά αναφορά στην ακαταλληλότητα της έννοιας αυτής σε σχέση με τις κοινωνικές επιπτώσεις της. Όμως, η υποτιθέμενη «ουδέτερη» έννοια της αποτελεσματικότητας που χρησιμοποιούν οι ορθόδοξοι οικονομολόγοι αποκλείει εξ ορισμού τη σημασία της κατανομής εισοδήματος, έτσι ώστε σε μια οικονομία της αγοράς είναι κάλλιστα δυνατό μια συγκεκριμένη κατανομή των πλουτοπαραγωγικών πόρων να χαρακτηρίζεται ως «αποτελεσματική» και συγχρόνως να μην είναι ικανή να ικανοποιήσει επαρκώς (ή ακόμη και καθόλου) τις ανάγκες πολλών πολιτών. Είναι, επομένως, φανερή η ανάγκη για την ανάπτυξη μιας νέας αντίληψης της αποτελεσματικότητας, η οποία θα καλύπτει τόσο τις κοινωνικές όσο και τις οικολογικές πλευρές της οικονομικής δραστηριότητας.*

Τέλος, ο ***Geoffrey Carpenter,*** *ξεκινώντας με την υπόθεση ότι η μαρξιστική πίστη στην ικανότητα ενός ανώτερου τρόπου παραγωγής να εξαφανίσει τη σπάνη είναι προβληματική, εξετάζει αυτό που ονομάζει «αναγκαίο πρελούδιο» στο σχέδιο για την οικολογική ανανέωση της μαρξιστικής θεωρίας. Το σχέδιο αυτό, κατά το συγγραφέα, πρέπει να στηρίζεται σε μια αναθεωρημένη αντίληψη της σπάνης η οποία περιλαμβανει τη σπάνη των πλουτοπαραγωγικών πόρων. Ο συγγραφέας πολύ σωστά επαναφέρει τη σπάνη στην «ατζέντα» της ελευθερίας απο το μαρξιστικό παράδεισο της κοινωνίας μετα-σπάνης όπου είχε εξοβελιστεί. Ζ;ιως, η κοινή εξήγηση που δίνει ο συγγραφέας*

για την οικολογική καταστροφη, τόσο στη Δύση όσο και στην Ανατολή, είναι ότι και τα δύο συστήματα λειτουργούσαν με βάση την υπόθεση της μη πεπερασμένης αφθονίας των πλουτοπαραγωγικών πόρων. Μολονότι η εξήγηση αυτή μπορεί να είναι μερικώς αληθής για την Ανατολή, όπου οι γραφειοκρατικές ελίτ, στα χέρια των οποίων ήταν συγκεντρωμένη η οικονομική δύναμη, λειτουργούσαν κάτω απο τους περιορισμούς που επέβαλε η ιδεολογία της προόδου (στη μαρξιστική εκδοχή της) και την υπόρρητη υπόθεση αφθονίας, μπορεί κανένας να εγείρει σοβαρές αμφιβολίες για την επεξηγητική ικανότητα της υπόθεσης αυτής, καθώς και της ιδεολογίας γενικώς, σε σχέση με τη δυτική οικονομία της αγοράς. Με άλλα λόγια, μπορεί κανείς να υποστηρίξει την υπόθεση ότι, όσον αφορά τη Δύση, η ιδεολογία της προόδου έπαιξε σημαντικότερο ρόλο σε σχέση με το στόχο της «δικαίωσης» της οικονομίας της αγοράς και της δυναμικής της, παρά σε σχέση με τον καθορισμό του τρόπου λειτουργίας του συστήματος, ο οποίος προσδιοριζόταν από τους αντικειμενικούς στόχους των ελίτ που συγκέντρωναν στα χέρια τους την οικονομική δύναμη, μέσω του ελέγχου τους στα μέσα παραγωγής. Στο βαθμό που η επιδίωξη αυτών των αντικειμενικών στόχων ήταν ασύμβατη με την οικολογική ισορροπία, θυσιαζόταν το περιβάλλον, ανεξάρτητα από ιδεολογικούς προβληματισμούς ή υποθέσεις για την αφθονία. Θα μπορούσε, λοιπόν, κανένας να υποθέσει ότι αυτό που χρειάζεται για μια επαρκή εξήγηση της οικολογικής κρίσης στη Δύση είναι περισσότερο μια ανάλυση της αλληλεπίδρασης των σχέσεων εξουσίας με την ιδεολογία παρά η ανάλυση της αλληλεπίδρασης των παραγωγικών σχέσεων με τις συνθήκες παραγωγής που προσφέρουν οι οικο-μαρξιστές.

Τάκης Φωτόπουλος

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

1

James Robertson
Η θεσμική αναδόμηση ως μια πλευρά της απελευθερωτικής μετάβασης

Τάκης Φωτόπουλος
Σχεδίασμα οικονομικού μοντέλου για την περιεκτική δημοκρατία

Paul Ekins
Το μέλλον του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου (ΠΟΕ): Προτάσεις για ένα δίκαιο και περιβαλλοντικά αυτοσυντηρούμενο εμπόριο

Sharon Beder
Η αγοραιοποίηση του περιβάλλοντος

Simon Avenell - Herb Thomson
Ανταγωνιστικές αγορές και περιβάλλον: Μια κριτική εξέταση των ορθόδοξων οικονομικών

Geoffrey Carpenter
Επαναπροσδιορίζοντας τη σπάνη: ο Μαρξισμός και η Οικολογία σε συμφιλίωση

James Robertson

Η θεσμική αναδόμηση ως μια πλευρά της απελευθερωτικής μετάβασης*

Σύνοψη

Όπως αναγνωρίζουν οι στόχοι του *Δημοκρατία και Φύση*, ένα κρίσιμο στοιχείο στην ανάπτυξη του απελευθερωτικού προτάγματος θα είναι αυτό της στρατηγικής —της στρατηγικής που απαιτείται για την επίτευξη της μετάβασης από το «φιλελεύθερο-ολιγαρχικό» κράτος σε μια «ελευθεριακή συνομοσπονδία τοπικών κοινοτήτων—, είναι, δηλαδή, η μετάβαση από το «εδώ» στο «εκεί».

Στην αρχή αυτού του άρθρου εξετάζω κάποια από τα χαρακτηριστικά της μετάβασης, το ρόλο που θα παίξει σ' αυτήν η θεσμική αναδόμηση και μερικές από τις δυσκολίες που πρέπει να ξεπεραστούν. Στη συνέχεια θα αναφερθώ, ως ενδεικτική περίπτωση, στην ανάγκη για αλλαγές στα υπάρχοντα φορολογικά συστήματα και τα συστήματα πρόνοιας και θα δείξω ότι η επικρατούσα άποψη αρχίζει να τις αποδέχεται ως απαραίτητο στοιχείο της «αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης» και ως απαραίτητη απάντηση στην ανεργία. Θα σκιαγραφήσω μια εφικτή νέα προσέγγιση στη φορολογία και τις παροχές πρόνοιας, που βασίζεται σε απελευθερωτικές και οικολογικές αρχές. Τέλος, θα διατυπώσω λίγα προσωρινά συμπεράσματα σχετικά με μια αποτελεσματική στρατηγική για την απελευθερωτική μετάβαση ως όλον.

Μερικά στοιχεία της μετάβασης

Η επιθυμητή μετάβαση συνίσταται στη μετάβαση από την παρούσα πορεία «προόδου», η οποία καταστρέφει και προκαλεί ζημιές σ' εκατομμύρια ανθρώπους και σε πολλά φυσικά οικοσυστήματα σ' ολόκληρο τον κόσμο, σε μια νέα πορεία προόδου, η οποία θα ανοίγει νέες δυνατότητες και θα αυτοσυντηρείται, θα είναι λαο-κεντρική (παρά προσανατολισμένη προς την εξουσία και το κέρδος) και οικολογικά ήπια. Είναι μάλλον χρήσιμο να σκεφτεί κανείς αυτή τη μετάβαση σ' ένα ευρύ ιστορικό πλαίσιο, δηλαδή ως μια μετάβαση από τη μοντέρνα εποχή της ανθρώπινης ιστορίας σε μια μετα-μοντέρνα εποχή.

Η μοντέρνα εποχή, που άρχισε πριν από 500 περίπου χρόνια με τα επιτεύγματα και τις ενοράσεις του Κολόμβου, του Γαλιλαίου και του Μακιαβέλι, χαρακτηρίζεται:

— Από την παγκόσμια κυριαρχία της ευρωπαϊκής (πρόσφατα ευρω-αμερικανικής) γεωπολιτικής και οικονομικής εξουσίας και της ευρωπαϊκής εγκόσμιας κουλτούρας.

— Από μια (καταστροφική τώρα) ανθρωποκεντρική αντίληψη απέναντι στη φύση.

---

* Το άρθρο αυτό γράφτηκε ειδικά για το *Δημοκρατία και Φύση*. Τη μετάφραση έκανε ο Νίκος Βούλγαρης και την επιμέλεια ο Νίκος Ράπτης.

— Από μια υπερβολικά ποσοτική προσέγγιση της γνώσης και της αξίας, με βάση αριθμητικά δεδομένα στις επίσημες και χρηματικές αξίες στην οικονομική και την κοινωνική ζωή.

— Από έναν έντονο ανταγωνισμό μεταξύ των ανθρώπων και μεταξύ των εθνών.

— Από μια υπερβολική έμφαση στις αρρενωπές ιδιότητες και επιταγές από την οποία προέκυψε ένας αδιάκοπος αγώνας για συσσώρευση και συγκέντρωση εξουσίας.

Η μετάβαση στη μεταμοντέρνα εποχή μπορεί να ειδωθεί τόσο ως μια αντιστροφή αυτών των «μοντέρνων» τάσεων όσο και ως μια προοδευτική απομάκρυνση απ' αυτές. Για παράδειγμα, δεν πρέπει πια να βλέπουμε τον κόσμο ως μια συλλογή από έθνη-κράτη και την παγκόσμια οικονομία ως μια συλλογή από ανταγωνιζόμενες εθνικές οικονομίες —ως έναν κόσμο όπου, για να μπορέσει κανείς να ζήσει αξιοπρεπώς, πρέπει να ανταγωνίζεται ανθρώπους που βρίσκονται χιλιάδες μίλια μακριά στην παραγωγή αγαθών τα οποία μια αξιοπρεπής ζωή δε χρειάζεται κατ' ανάγκη. Αντίθετα, θα πρέπει να φτάσουμε στο σημείο να βλέπουμε τους εαυτούς μας ως μια παγκόσμια ανθρώπινη κοινότητα με ένα παγκόσμιο οικονομικό σύστημα. Αυτό το σύστημα, αν και παγκόσμιο, πρέπει να είναι δομημένο με τρόπο που θα ενθαρρύνει τη μέγιστη αποκέντρωση, το μέγιστο πλουραλισμό και τη μέγιστη ελευθερία για τα άτομα και τις τοπικές κοινότητες ώστε να επιδιώξουν τη δική τους τύχη, συμπεριλαμβανομένης της οικονομικής τους τύχης —με την προϋπόθεση ότι, σ' αυτή τους την προσπάθεια, δεν καταργούν την ελευθερία άλλων ατόμων και κοινοτήτων να κάνουν το ίδιο.

Αυτός ο τελευταίος όρος είναι ζωτικής σημασίας. Καλεί για ένα μετασχηματισμό των υπαρχόντων θεσμών διακυβέρνησης που θα οδηγεί σε ένα νέο, δημοκρατικό ρυθμιστικό σύστημα, το οποίο θα συμπεριλαμβάνει και οικονομικές και χρηματιστικές ρυθμίσεις —ένα πολυεπίπεδο σύστημα, που θα συναρθρώνει παγκόσμιους, περιφερειακούς, εθνικούς, υπο-εθνικούς και τοπικούς θεσμούς και διαδικασίες. Η ανάγκη για ένα τέτοιο ρυθμιστικό σύστημα είναι σαφής. Μια περιβαλλοντικά αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη διασφαλίζει ότι κάποιοι από μας δε χρησιμοποιούν ένα τόσο μεγάλο κομμάτι από τους πόρους της γης, συμπεριλαμβανομένης της ικανότητας των οικοσυστημάτων της να απορροφούν μόλυνση και απόβλητα, με τρόπο που έχει ως αποτέλεσμα άλλοι —μελλοντικές γενιές (συμπεριλαμβανομένων και των ίδιων των απογόνων μας) και άλλοι λαοί που ζουν σήμερα σε άλλα μέρη του κόσμου— να στερούνται τα απαραίτητα για μια αξιοπρεπή ζωή.

Η θεσμική αλλαγή ως μια άποψη της μετάβασης

Σε παγκόσμιο επίπεδο νέοι θεσμοί και διαδικασίες, όπως η Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για την Αυτοσυντηρούμενη Ανάπτυξη και η Agenda 21 (τα δύο τρίτα της οποίας καλούν για τοπική δράση), έχουν αρχίσει να σχηματίζονται μετά την Παγκόσμια Συν-

διάσκεψη για το Περβάλλον στο Ρίο το 1992. Ο αργός και διστακτικός χαρακτήρας της προόδου που έχει γίνει μέχρι τώρα, καθώς και ο τεχνοκρατικός του χαρακτήρας, είναι σίγουρο ότι δεν επαρκούν. Απαιτούνται θεμελιακές αλλαγές στον ίδιο τον ΟΗΕ· για παράδειγμα, στις πολιτικές, τον έλεγχο και την υπευθυνότητα των οργανισμών του Bretton Woods— του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, της Διεθνούς Τράπεζας και του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου (ΠΟΕ) που παίρνει τη θέση της GATT —και στον τρόπο με τον οποίο οι οργανισμοί αυτοί συντονίζονται με το υπόλοιπο σύστημα των Ηνωμένων Εθνών. Αλλά τώρα οι θεσμικές αλλαγές σε παγκόσμιο επίπεδο βρίσκονται τουλάχιστον στην ατζέντα. Πρέπει να θυμόμαστε και να ενεργούμε σύμφωνα με την πίστη του Tom Paine· σύμφωνα μ' αυτή, από τη στιγμή που θα γίνει μια αρχή με μια τέτοιου είδους αλλαγή, θα ακολουθήσει περαιτέρω βελτίωση: «Το καλύτερο Σύνταγμα που μπορεί τώρα να επινοηθεί, περιορισμένο από τις συνθήκες της παρούσας στιγμής, μπορεί να απέχει λίγο από την τελειότητα που τα λίγα επόμενα χρόνια μπορεί να φέρουν»[1].

Η Αμερικανική και η Γαλλική Επανάσταση θα παρείχαν στον Paine κάποια αποδεικτικά στοιχεία γι' αυτή του την πίστη. Αλλά, μακροπρόθεσμα, το όραμά του για «μια νέα ανατολή του λόγου στο ζήτημα της ανθρώπινης διακυβέρνησης, που δεν έχει εμφανιστεί ποτέ»[2] ήταν υπερβολικά αισιόδοξο. Εξακολουθούμε να είμαστε αντιμέτωποι με την πρόκληση να διασαφηνίσουμε με το λόγο την ανάγκη για θεσμική αλλαγή, τις μορφές που πρέπει να πάρει και τους τρόπους με τους οποίους θα επιτευχθεί.

Χρειάζεται να κατανοήσουμε ότι η μεταρρύθμιση και η αναδόμηση των θεσμών — ώστε να βοηθούν τους λαούς και τους οργανισμούς να κινηθούν προς ένα λαο-κεντρικό και οικολογικά ήπιο τρόπο ζωής, αντί να τους περιορίζουν ώστε να κάνουν το αντίθετο, όπως συμβαίνει τώρα— συνδέονται στενά με άλλες αλλαγές που είναι ουσιώδεις για τη μετάβαση. Αυτές οι αλλαγές περιλαμβάνουν:

— Αλλαγές στον τρόπο ζωής, που θα γίνουν από άτομα και οικογένειες ανάλογα με τις ιδέες τους περί του σωστού τρόπου ζωής.

— Το σχεδιασμό, την ανάπτυξη και την εφαρμογή απελευθερωτικών, περιβαλλοντικών τεχνολογιών —όπως η διατήρηση ενέργειας και οι μικρής κλίμακας τεχνολογίες παροχής ενέργειας— που, πέρα από το να είναι οικολογικά ήπιες, μπορούν να απελευθερώσουν τους λαούς και τις τοπικές κοινότητες από την εξάρτησή τους από απομακρυσμένους τεχνοκρατικούς φορείς, πάνω στους οποίους δεν έχουν κανέναν έλεγχο, όπως είναι οι πυρηνικοί και άλλοι συγκεντρωτικοί σταθμοί ενέργειας.

— Την ανάπτυξη μια νέας επιστημονικής και θεωρητικής αντίληψης —για παράδειγμα των οικονομικών, της πολιτικής και των περιβαλλοντικών επιστημών— που θα επικυρώσει τις αλλαγές στον τρόπο ζωής, στους θεσμούς και στην τεχνολογία.

---

1. Thomas Paine, *The Rights of Man*, 1972.
2. *Ibid.*

— Την ανάδυση νέων ηθικών και πνευματικών αξιών και μιας νέας έννοιας του νοήματος της ζωής, που να υποστηρίζουν τις άλλες αλλαγές που αναφέραμε.

Πρέπει επίσης να παραδεχτούμε ότι οι περισσότεροι άνθρωποι, αν ενδιαφέρονται καθόλου για τη μετάβαση, θα τείνουν να έχουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για ορισμένες πλευρές και ορισμένους τύπους αλλαγής απ' ότι για άλλες. Πολλοί θα υποθέσουν ότι αυτές οι μορφές και οι τύποι αλλαγής που παρουσιάζουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον γι' αυτούς είναι οι μόνες που έχουν σημασία — για παράδειγμα, ότι οι αλλαγές στις πνευματικές αξίες ή στην πολιτική θεωρία ή στον προσωπικό τρόπο ζωής θα ρυθμίσουν αυτόματα την ανάγκη για αλλαγές στους θεσμούς και στην τεχνολογία. Συγκριτικά λίγοι θα θελήσουν να ενδιαφερθούν για μια θεσμική αλλαγή. Παρόλ' αυτά, πρέπει εμείς οι ίδιοι να αποδεχτούμε ότι μια γνήσια στρατηγική προσέγγιση θα θεωρήσει τη δυναμική της μετάβασης ως μια διαδικασία αλληλεπίδρασης μεταξύ όλων των πλευρών της —με άλλα λόγια, ότι αλλαγή σ' οποιαδήποτε πλευρά της μετάβασης (συμπεριλαμβανομένης και της αλλαγής των θεσμών) μπορεί να ανοίξει το δρόμο για αλλαγή σ' άλλες πλευρές, ενώ η αντίσταση απέναντι στην αλλαγή σε κάποια πλευρά (συμπεριλαμβανομένης της αντίστασης στη θεσμική αλλαγή) μπορεί να εμποδίσει την αλλαγή στις άλλες πλευρές.

Δυσκολίες μιας στρατηγικής προσέγγισης

Ακόμα κι όταν κατανοείται η ανάγκη για μια ολοκληρωμένη στρατηγική της αλλαγής, στην οποία καθένας από μας θα έχει να προσφέρει τη δική του εξίσου σημαντική συνεισφορά, δεν είναι εύκολο να θέσουμε σε εφαρμογή την πρακτική αυτή. Το γεγονός ότι όλοι όσοι πρέπει να δράσουν —σ' αυτούς συμπεριλαμβάνουμε και μας— έχουν όλοι τις δικές τους αντιλήψεις και διαφορετικές ατζέντες, διαφορετικές κλίσεις και διαφορετικές διαθέσεις, μπορεί να καταστήσει δύσκολη τη συντονισμένη δράση ή έστω την αποτελεσματική επικοινωνία μεταξύ τους.

Πάρτε τους ακόλουθους πέντε τύπους ανθρώπων:

— Πολιτικοί και κυβερνητικοί τεχνοκράτες που διαμορφώνουν πολιτική.

— Εν ενεργεία επαγγελματίες ειδικοί σε εξειδικευμένα πεδία (όπως είναι η φορολογία και η πρόνοια).

— Ακαδημαϊκοί και στοχαστές που έχουν γνώση της ιστορίας, πιθανών μελλοντικών εξελίξεων σ' ένα τέτοιο πεδίο και των αρχών που βρίσκονται κάτω απ' αυτές τις εξελίξεις.

— Απλοί πολίτες, οι περισσότεροι από τους οποίους υπό ομαλές συνθήκες θα ενδιαφέρονται κυρίως γι' αυτά (στον τομέα των φόρων και της πρόνοιας, όπως και σε άλλους τομείς) που τους αφορούν άμεσα.

— Ακτιβιστές πολίτες, συμπεριλαμβανομένων των νέων, που εναντιώνονται στην υπάρχουσα τάξη πραγμάτων, που διαδηλώνουν με συνέπεια εναντίον της και σκοπεύ-

ουν να την αλλάξουν — συχνά όμως χωρίς να έχουν τη γνώση ή την πείρα να κάνουν σαφείς και πειστικές πρακτικές προτάσεις σχετικά με τις αλλαγές που πρέπει να γίνουν.

Οι αντιλήψεις των ανθρώπων των τριών πρώτων κατηγοριών —πολιτικοί και διαμορφωτές πολιτικής, επαγγελματίες ειδικοί και ακαδημαϊκοί— θα διαμορφώνονται από την εκπαίδευσή τους, τις εξαρτήσεις τους, τη σκέψη της ομάδας τους και από θέματα σχετικά με την καριέρα τους. Αυτά αναπόφευκτα θέτουν περιορισμούς στο τι τους ενδιαφέρει, καθώς και στο τι μπορούν να πουν ή στο τι μπορούν να κάνουν. Δεν μπορούν να ταυτίζονται με απόψεις ή να αφιερώνουν το χρόνο τους σε θέματα που οι ομότιμοί τους θεωρούν ότι αντίκεινται στην επικρατούσα άποψη ή ότι είναι άσχετα με τα παραδοσιακά ενδιαφέροντα. Αυτό θα έθετε σε αμφισβήτηση τη σοβαρότητά τους και θα κατέστρεφε τις προοπτικές της καριέρας τους και την επαγγελματική τους αξιοπιστία. Οι περισσότεροι απ' αυτούς θα ήταν σε θέση να αποδεχτούν ότι νέες προτάσεις για αλλαγή έχουν σχέση με τα θέματα που τους απασχολούν μόνο όταν έχει γίνει ευρέως προφανές ότι δεν μπορούν πια ν' αποφύγουν κάτι τέτοιο. Με άλλα λόγια, δεν μπορούμε να προσδοκούμε από τη συντριπτική πλειονότητα των πολιτικών, των διαμορφωτών πολιτικής, των επαγγελματιών ειδικών και ακαδημαϊκών να ξεκινήσουν το τρένο της αλλαγής, παρά μόνο να πηδήξουν σ' αυτό, αφού θα έχει ήδη αρχίσει να κινείται.

Για διαφορετικούς λόγους είναι εξίσου δύσκολο για τους απλούς πολίτες και τους ακτιβιστές να ξεκινήσουν μια δημιουργική θεσμική αλλαγή. Δεν είναι εύκολο γι' αυτούς να βρουν το χρόνο και την ενέργεια για να καταπιαστούν με τις πραγματικές πολυπλοκότητες των ζητημάτων· για να μη μιλήσουμε για τις κατασκευασμένες πολυπλοκότητες με τις οποίες οι επαγγελματίες ειδικοί και οι ακαδημαϊκοί τείνουν να περιπλέκουν τις διάφορες επιλογές για αλλαγή και τα επιχειρήματα υπέρ και εναντίον τους. Όταν τελικά οι πολίτες οδηγηθούν να εκφράσουν με θορυβώδη τρόπο την ανάγκη για αλλαγή, οι πολιτικές, κυβερνητικές, επαγγελματικές και ακαδημαϊκές ελίτ μπορεί να ακούσουν τις απόψεις τους πάνω σε τέτοια ζητήματα. Αλλά ακόμα και τότε, οι πραγματικές προτάσεις για αλλαγή —που συνήθως διατυπώνονται από μέλη αυτών των ελίτ— θα αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο να συμβιβαστούν με τις απαιτήσεις του κοινού νου και της κοινής δικαιοσύνης.

Με ποιο τρόπο, λοιπόν, θα ξεκινήσει το τρένο της αλλαγής προς τη σωστή κατεύθυνση; Και πώς θα διασφαλιστεί ότι οι τελικές αλλαγές προωθούν πράγματι τη μετάβαση σ' έναν πιο λαο-κρατικό, οικολογικά ήπιο τρόπο οργάνωσης των ανθρώπινων πραγμάτων; Πώς θα γεφυρωθεί το χάσμα μεταξύ αυτών που έχουν λεπτομερή εμπειρία και κατανόηση επιμέρους θεσμών (όπως φορολογικών συστημάτων και συστημάτων πρόνοιας), αλλά δεν έχουν την προθυμία ή την ικανότητα να προτείνουν ριζικές αλλαγές σ' αυτά και, από την άλλη, αυτών που γνωρίζουν ότι μια ριζοσπαστική αλλαγή είναι απαραίτητη, αλλά δεν έχουν τη γνώση ή την εμπειρία να διαμορφώσουν λεπτομερείς προτάσεις;

Αυτά είναι κάποια από τα ερωτήματα. Πόσο φωτίζουν οι τρέχουσες εξελίξεις στο χώρο της φορολογίας και της πρόνοιας τις απαντήσεις;

Φορολογία και επιδόματα πρόνοιας: πιέσεις για αλλαγή[3]

Για αρκετά χρόνια η προοδευτική σκέψη αναγνώριζε την ανάγκη «να διασφαλιστεί ευρεία κατανόηση και αποδοχή της ιδέας ότι το βάρος της φορολογίας πρέπει να μετατοπιστεί απ' αυτούς που συνεισφέρουν στην υπολοίπη κοινωνία προς αυτούς που αντλούν από αυτήν —πράγμα που σημαίνει, να μετατοπιστεί από την οφέλιμη εργασία που προσθέτει αξία στην κατοχή γης, στη χρήση ενέργειας και πόρων και σε δραστηριότητες που διακινδυνεύουν να προκαλέσουν απόβλητα, ρύπανση, βλάβες στην υγεία και άλλες περιβαλλοντικές και κοινωνικές ζημιές στην υπόλοιπη κοινωνία»[4].

Τα τελευταία χρόνια εξαπλώνεται στις βιομηχανοποιημένες κοινωνίες —προς το παρόν πιο πολύ στην Ευρώπη παρά στη Βόρεια Αμερική— μια ευαισθησία ότι τα υπάρχοντα φορολογικά συστήματα και συστήματα επιδομάτων είναι πράγματι παράλογα —οικονομικά ανεπαρκή, κοινωνικά άδικα και υπεύθυνα για την πρόκληση κοινωνικών διαχωρισμών, καθώς και οικολογικά επιβλαβή.

Οι φόροι στα εισοδήματα, στην εργασία, στα κέρδη και στην προστιθέμενη αξία τιμωρούν τις συνεισφορές που κάνουν άτομα και οργανισμοί στην κοινωνία. Φορολογούν τους ανθρώπους με βάση την αξία που προσθέτουν, όχι με βάση την αξία που αποσπούν. Αυξάνοντας το κόστος της εργασίας, ανυψώνουν το επίπεδο της ανεργίας, προκαλώντας κατά συνέπεια απώλεια ανθρώπινου δυναμικού και πολλά κοινωνικά προβλήματα. Επιπλέον, ο διεθνής ανταγωνισμός, για παράδειγμα από υπερεθνικές εταιρίες που αποφασίζουν σε ποιο τόπο θα εγκαταστήσουν τις μονάδες παραγωγής τους, ασκεί εντεινόμενες πιέσεις υπέρ των χαμηλών άμεσων φόρων σ' όλες τις βιομηχανικές χώρες. «Σε τελική ανάλυση, οι φορολογικές αρχές θα πρέπει να ξυπνήσουν και να αντικρίσουν την αλήθεια: ότι, δηλαδή, αν εξαλείψεις τα σύνορα, μπορείς να φορολογήσεις μόνο τα πράγματα που δεν μπορούν να μετακινηθούν σ' ένα πιο φιλικό νομικό καθεστώς»[5]. Η χρήση ενέργειας και η κατοχή γης, αντίθετα με τα εισοδήματα και τα κέρδη, είναι προφανείς υποψήφιοι για φορολόγηση στη βάση του παραπάνω συμπεράσματος καθώς και στη βάση περιβαλλοντικών, οικονομικών και κοινωνικών παραμέτρων που θα συζητήσουμε στη συνέχεια.

---

3. Τα συστήματα φορολογίας και πρόνοιας διαφέρουν σ' ορισμένες λεπτομέρειες από τη μια χώρα στην άλλη. Η εμπειρία μου προέρχεται κυρίως από τη Βρετανία. Αλλά οι όποιες αλλαγές συζητούνται εδώ και οι αρχές πάνω στις οποίες στηρίζονται ισχύουν για όλες τις βιομηχανικές χώρες —και για άλλες χώρες επίσης.

4. James Robertson, *Future Wealth: A New Economics For The 21st Century,* Cassell, London, σελ. 104.

5. Barry Riley, «The changing face of taxation», *Financial Times,* 3 Δεκεμβρίου 1994.

Ενώ οι αξίες που δημιουργούνται από την ανθρώπινη εργασία και από τις επιχειρήσεις έχουν φορολογηθεί σκληρά, οι αξίες που αποσπώνται με τη χρησιμοποίηση φυσικών πόρων (όπως η ενέργεια) ή με τη χρησιμοποίηση αξιών που δημιουργούνται από την κοινωνία (όπως οι αξίες της γης) σε μεγάλο βαθμό δεν έχουν φορολογηθεί. Αυτό έχει ενθαρρύνει την αναποτελεσματικότητα και τη σπατάλη στη χρήση τόσο των φυσικών όσο και των ανθρώπινων πόρων. Και έχει ενθαρρύνει τους επιχειρηματίες να αποζητούν το ιδιωτικό κέρδος, όχι μόνο από τις συνεισφορές τους στην ικανοποίηση αναγκών και επιθυμιών, αλλά επενδύοντας επίσης σε αξίες που έχουν δημιουργηθεί δημόσια (για παράδειγμα, στις αξίες χώρων του κέντρου της πόλης, που είναι περιζήτητοι κυρίως λόγω των δραστηριοτήτων, των παρεχόμενων υπηρεσιών και της ψυχαγωγίας που συγκεντρώνονται γύρω απ' αυτούς).

Το υπάρχον σύστημα κοινωνικών παροχών επιτείνει κάποια απ' αυτά τα παράλογα αποτελέσματα. Οι συνεισφορές των εργοδοτών στην ασφάλιση σε εθνικό επίπεδο αποτελούν στην πράξη φόρο στην απασχόληση. Αν κάποιοι που δέχονται κάποια επιδόματα από την πρόνοια (ή οι σύζυγοί τους) αρχίσουν να έχουν κάποιο εισόδημα από την εργασία τους, χάνουν ένα ανάλογο ποσό των επιδομάτων. Αν, επιπλέον, πρέπει να πληρώνουν τις συνεισφορές τους στην εθνική ασφάλιση και πιθανά φόρο εισοδήματος, τότε μπορεί να βρεθούν με μια πραγματική μείωση τους εισοδήματός τους. Ακόμα κι αν επιθυμούσαν να εργαστούν, το γεγονός αυτό αποτελεί ένα ισχυρό κίνητρο για να μείνουν άνεργοι —παγιδευμένοι στον αποκλεισμό και τη φτώχεια. Το υπάρχον σύστημα αποθαρρύνει επίσης την αποταμίευση, επειδή αυτοί που έχουν αποθέματα κεφαλαίου αποκλείονται από συγκεκριμένα επιδόματα. Αυτό προκαλεί κοινωνικούς διαχωρισμούς. Άνθρωποι που έχουν επιμελώς κάνει κάποιες οικονομίες —συχνά έχοντας πολύ χαμηλά εισοδήματα— δυσανασχετούν γιατί οι πιο σπάταλοι ή οι λιγότερο υπεύθυνοι γείτονές τους παίρνουν επιδόματα που οι ίδιοι δε δικαιούνται λόγω της σκληρής δουλειάς τους, της τόλμης και της φειδούς τους.

Συντηρητικές απαντήσεις: Φορολογία

Όπως δείχνουν τα ακόλουθα παραδείγματα, η συντηρητική σκέψη αρχίζει να αποδέχεται ότι η επιμονή της υψηλής ανεργίας απαιτεί μια μείωση της φορολόγησης της εργασίας και ότι η περιβαλλοντική σταθερότητα απαιτεί μια αύξηση των οικο-φόρων, για παράδειγμα, των φόρων ρύπανσης, των φόρων στη χρήση ενέργειας και άλλων πόρων[6].

---

6. Η σκέψη της επικρατούσας κουλτούρας δεν έχει αναγνωρίσει ακόμα ότι η μετατόπιση του βάρους της φορολογίας σε οικο-φόρους θα είναι οπισθοδρομική· για παράδειγμα, θα επιβαρύνει σχετικά περισσότερο τους φτωχούς παρά τους πλούσιους. Πρέπει να αποτελεί πρώτη προτεραιότητα να την κάνουμε να δεχτεί ότι η μετατόπιση στους οικο-φόρους πρέπει να είναι μέρος ενός ευρύτερο πακέτου αλλαγών, που θα περιλαμβάνει προοδευτικά μέτρα —όπως το Εισόδημα του Πολίτη και φόροι ενοικίασης γης—, όπως αυτό συζητείται στη συνέχεια του άρθρου.

Το 1993, στη *Λευκή Βίβλο* του Ζακ Ντελόρ σχετικά με την Ανάπτυξη, την Ανταγωνιστικότητα και την Απασχόληση, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή συνέδεσε την ανάγκη για μέτρα μείωσης του κόστους εργασίας με την ανάγκη φορολόγησης του άνθρακα ή της ενέργειας[7]. Πιο πρόσφατα, η Επιτροπή δήλωσε: «Η περιβαλλοντική φορολογία ενδέχεται να αποτελέσει ένα σημαντικό στοιχείο της νέας προσέγγισης. Φαίνεται ότι, από τη μια μεριά, μια προσαρμογή της υπάρχουσας φορολογίας και των υπαρχόντων συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης είναι επιθυμητή για οικονομικούς λόγους και για λόγους σχετικούς με την απασχόληση... Από την άλλη μεριά, η νέα στρατηγική περιβαλλοντικής ενσωμάτωσης θα περιλαμβάνει, σ' έναν αριθμό περιπτώσεων, την εισαγωγή διορθωτικών φόρων για περιβαλλοντικές εξωτερικότητες, οι οποίοι θα μπορούσαν να αποδώσουν σημαντικά έσοδα. Πρέπει να εκμεταλλευτούμε τη σύμπτωση αυτή πραγματοποιώντας συνέργειες. Για παράδειγμα, αν κάποιο έμμεσο κόστος εργασίας είναι ιδιαίτερα επιζήμιο για την απασχόληση στον *πάτο* της αγοράς, θα πρέπει να σκεφτούμε να μειώσουμε τη φορολογία της εργασίας στο συγκεκριμένο τομέα. Η χρηματοδότηση μπορεί να προέλθει εν μέρει από περιβαλλοντικούς φόρους...»[8].

Στο μεταξύ, το Μάιο του 1994, η βρετανική κυβέρνηση ανέφερε ότι οι ήδη υπάρχοντες οικο-φόροι περιλάμβαναν: μια φορολογική διαφοροποίηση μεταξύ απλής και αμόλυβδης βενζίνης· Φόρο Προστιθέμενης Αξίας στα εγχώρεια καύσιμα και στην ενέργεια, προς ενθάρρυνση της ενεργειακής αποτελεσματικότητας στο εσωτερικό της χώρας της· τη δέσμευση να καταβάλλεται δασμός καυσίμων κίνησης τουλάχιστον 5% το χρόνο· ανταλλάξιμες ποσοστώσεις για τη μείωση του κόστους της απάλειψης της παραγωγής CFC, σύμφωνα με το Πρωτόκολλο του Μοντρεάλ. Την ίδια περίπου εποχή εξετάζονταν επίσης προτάσεις για έλεγχο της *απορροής* των λυμάτων και διατήρηση των αποθεμάτων νερού, για έλεγχο των εκπομπών SO_2 στην ατμόσφαιρα και για την εφαρμογή της αρχής της ευθύνης του παραγωγού για μια σειρά καναλιών αποβλήτων —συμπεριλαμβανομένου του φόρου για τις χωματερές που ανακοινώθηκε αμέσως μετά, στον προϋπολογισμό του Νοεμβρίου του 1944[9]. Όπως έχω επισημάνει αλλού, αν δεν υιοθετηθεί μια πιο συστηματική προσέγγιση, η προοπτική που διαγράφεται περιλαμβάνει έναν περαιτέρω πολλαπλασιασμό των επιμέρους οικο-φόρων προσανατολισμένων προς μια ακόμα πιο διευρυμένη κλίμακα δραστηριοτήτων προς τα *«κατάντη»* στην εξόδο ή κοντά στην έξοδο του οικονομικού «αγωγού», καθώς το επείγον της μείωσης πολλών τύπων αποβλήτων, μόλυνσης και συμφόρησης γίνεται πιο προφανές[10].

---

7. Commission of the European Communities, *White Paper, Growth, Competitiveness and Employment: the challenges and ways forward into the 21st century,* Ιούνιος 1993.

8. European Commission, *Economic Growth And The Environment,* δημοσιεύτηκε στον τύπο, Νοέμβριος 1994.

9. UK Department of the Environment, *This Common Inheritance, 3rd Annual Report,* Μάιος 1994, κεφάλαιο 3.

10. James Robertson, *Electronics, Environment And Employment,* κείμενο για το Green College Centre on Environmental Understanding and Policy, Ιανουάριος 1995.

Πιο πρόσφατα, το Επιχειρηματικό Συμβούλιο για την Αυτοσυντηρούμενη Ανάπτυξη[11] πρότεινε «μια μετατόπιση από τους φόρους που επιβάλλονται σε δραστηριότητες που προσθέτουν αξία —όπως η εργασία και το κεφάλαιο —σε αυτούς που επιβάλλονται σε δραστηριότητες που αποσπούν αξία— όπως η υπερχρησιμοποίηση πλουτοπαραγωγικών πηγών του περιβάλλοντος». Ο προϋπολογισμός που κατέθεσε ο υπουργός οικονομικών του Ηνωμένου Βασιλείου το Νοέμβριο του 1994 περιλάμβανε ένα φόρο στην απόθεση αποβλήτων σε θέσεις χωματερών, το κόστος του οποίου για τις επιχειρήσεις μπορεί να αντισταθμιστεί με μείωση της συνεισφοράς των εργοδοτών στην εθνική ασφάλιση. Και τον Ιανουάριο του 1995, η συμβουλευτική επιτροπή σε περιβαλλοντικά θέματα του πρωθυπουργού του Ηνωμένου Βασιλείου συμβούλευσε ότι οι συμβατικοί φόροι στους μισθούς και οι συνεισφορές των εργοδοτών στην εθνική ασφάλιση πρέπει βαθμιαία να αντικατασταθούν από φόρους στη χρήση της ενέργειας και των φυσικών πόρων από τη βιομηχανία και τους καταναλωτές[12].

Υποστήριξη των οικο-φόρων από την πλευρά της έρευνας

Κατεστημένοι πολιτικοί ερευνητές παρέχουν μια καλύτερη τεκμηριωμένη υποστήριξη στη μετατόπιση προς τους οικο-φόρους. Μια μελέτη του World Resources Institute στις Η.Π.Α. βρήκε ότι η μετατόπιση του βάρους των εσόδων από τους φόρους εισοδήματος, εργασίας και κέρδους σε περιβαλλοντικά τέλη που αφορούν τη χρήση πόρων, την απόθεση αποβλήτων και τη ρύπανση θα προσέφερε διπλάσια οικονομικά οφέλη. *Πρώτο,* θα έπαυαν να ισχύουν τα αρνητικά οικονομικά αποτελέσματα των παλιών φόρων και, *δεύτερο,* οι νέοι φόροι θα απέτρεπαν το οικονομικό κόστος από τις περιβαλλοντικές ζημίες που σε διαφορετική περιπτωση θα είχαν προκληθεί. Για κάθε δολάριο φόρου που μετατοπίζεται από «αγαθά» σε «ζημίες», το συνολικό οικονομικό όφελος θα μπορούσε να κυμαίνεται μεταξύ 0,45 και 0,80 δολάρια. Παρόμοια, μια γερμανική μελέτη πάνω στην οικολογική φορολογική μεταρρύθμιση εστίασε την προσοχή της στα οικονομικά οφέλη που θα μπορούσαν να επιτευχθούν ως αποτέλεσμα μιας μείωσης των υπαρχόντων φόρων στα κέρδη των επιχειρήσεων, στην προστιθέμενη αξία και στην επικερδή απασχόληση[14].

Μια άλλη γερμανική μελέτη εξέτασε τα αποτελέσματα της εισαγωγής ενός φόρου ενέργειας και της επιστροφής των εσόδων απ' αυτόν, εν μέρει σε επιχειρήσεις με τη μορφή της μείωσης των συνεισφορών των εργοδοτών στην εθνική ασφάλιση (στην πρά-

---

11. *Internalising Environmental Costs To Promote Eco-efficiency,* Business Counsil for Sustainable Develpment, Γενεύη 1994.

12. Αναφέρεται στην εφημερίδα *The Observer,* 22 Ιανουαρίου 1995.

13. Robert Repetto et al, *Green Fees: How a Tax Shift Can Work for the Environment and the Economy.* W.R.I., Νοέμβριος 1992.

14. Ernst U. von Weizsacker and Jochen Jesinghaus, *Ecological Tax Reform,* Zed Books, 1992.

ξη πρόκειται για μια μείωση του φόρου εργασίας) και εν μέρει σε ιδιωτικά νοικοκυριά με τη μορφή ενός «οικο-bonus» (μιας συνεισφοράς, στην πράξη, στο Εισόδημα του Πολίτη). Η μελέτη κατέληξε ότι αυτή η φορολογική μεταρρύθμιση θα έχει θετικά οικονομικά αποτελέσματα, θα συμβάλλει στην καταπολέμηση της ανεργίας, δε θα θέσει σε κίνδυνο τη γερμανική ανταγωνιστικότητα, θα είναι προοδευτική —με την έννοια ότι μειώνει το φορολογικό βάρος για τα νοικοκυριά με χαμηλά εισοδήματα— και θα μπορούσε να εισαχθεί σε μια χώρα χωρίς να παραβιάζει τους κανόνες της Ευρωπαϊκής Ένωσης[15]. Μια παρόμοια πρόταση για «οικο-bonus» έγινε από την Ελβετία. Ένα συμπλήρωμα 2 ελβετικών φράγκων θα επιβάρυνε κάθε λίτρο βενζίνης και τα έσοδα απ' αυτό το φόρο θα διανέμονταν σ' όλους τους ενηλίκους. Αυτό θα ευνοούσε ανθρώπους που οδηγούν λιγότερο από 7.000 χιλιόμετρα το χρόνο και θα επιβάρυνε αυτούς που οδηγούν περισσότερο[16].

Απαντήσεις για τα επιδόματα πρόνοιας

Είναι φανερό ότι η συντηρητική άποψη μετατοπίζεται στην παρούσα φάση υπέρ των οικο-φόρων. Υπάρχει επίσης τώρα μια ευρεία κατανόηση του ότι πρέπει να γίνουν ριζικές αλλαγές στο σύστημα των επιδομάτων. Σ' όλες τις βιομηχανικές χώρες το κόστος τους αυξάνεται σε βαθμό που δεν μπορεί να γίνει ανεκτό. Επίσης, οι ηλικιωμένοι μπορούν να δημιουργήσουν ακόμα υψηλότερο κόστος. Στο μεταξύ, όλο και περισσότεροι άνθρωποι ζουν στη φτώχεια, ενώ το χάσμα μεταξύ πλούσιων και φτωχών διευρύνεται.

Μέχρι στιγμής υπάρχει μικρό ποσοστό συμφωνίας στο συντηρητικό χώρο για τις αλλαγές που χρειάζονται. Η δεξιά προσέγγιση, των Συντηρητικών του Ηνωμένου Βασιλείου για παράδειγμα, σύμφωνα με την οποία τα επιδόματα πρέπει να απευθύνονται άμεσα σε αποδέκτες που θα έχουν ελεγχθεί αυστηρά για το κατά πόσο τα δικαιούνται ή όχι, φαίνεται κατανοητή με μια πρώτη ματιά. Στην πράξη όμως, όπως αναγνωρίζει η Αριστερά και το Κέντρο, η προσέγγιση αυτή θα επιτείνει τις οικονομικές αναποτελεσματικότητες και τους κοινωνικούς διαχωρισμούς του υπάρχοντος συστήματος. Θα διαιωνίσει μια υπο-τάξη —της οποίας τα μέλη είναι παγιδευμένα στη φτώχεια, τιμωρούμενα με απώλεια των επιδομάτων αν δουλέψουν έμμισθα ή αν κάνουν οικονομίες, και θεωρούνται από πολλούς συμπολίτες τους ως ανάξια και μησυνεισφέροντα.

Η αντίθετη προσέγγιση —η οποία προσανατολίζεται προς μια γενίκευση της χορήγησης από το κράτος σ' όλους τους πολίτες εισοδήματος που δεν έχει προκύψει από απασχόληση— έχει αρχίσει να κερδίζει κάποια υποστήριξη σε πολλές ευρωπαϊκές χώ-

---

15. Ecological Tax Reform even if Germany has to Go it Alone, *Economic Bulletin,* Ιούλιος 1994, German Institute for Economic Research (Deutsches Institut fur Wirtschaftsforschung), Gower Publising Limited.

16. Ernst Ulrich von Weizsacker, *Earth Politics,* Zed Books, London, 1994, σελ. 76.

ρες, αν και δεν έχει ακόμα εδραιωθεί στα προγράμματα της Αριστεράς και του Κέντρου. Ένα τέτοιο Εισόδημα του Πολίτη (Citizen's Income — CI) θα εξάλειφε τα αποθαρρυντικά αποτελέσματα του υπάρχοντος συστήματος επιδομάτων, από τη στιγμή που τα εισοδήματα και οι οικονομίες δε θα είχαν ως αποτέλεσμα την ανάκληση εισοδήματος.

Το CI είναι ένα αφορολόγητο εισόδημα που θα καταβάλλεται, ως δικαίωμα του πολίτη, από το κράτος σε κάθε άνδρα, γυναίκα ή παιδί. Το μέγεθος του εισοδήματος αυτού θα είναι συνδεδεμένο με το κόστος ζωής, αλλά δε θα επηρεάζεται από άλλα εισοδήματα του ατόμου, από την υγεία του, την επαγγελματική του κατάσταση, το φύλο ή την οικογενειακή του κατάσταση. Θα είναι ανάλογο με την ηλικία: μεγαλύτερο για τους ενηλίκους απ' ό,τι για τα παιδιά, μεγαλύτερο για τους ηλικιωμένους και μικρότερο για τους ενηλίκους «σε εργάσιμη ηλικία». Το CI για τα παιδιά θα αντικαταστήσει τις σημερινές γονικές παροχές και το CI για τους ηλικιωμένους θα αντικαταστήσει τις σημερινές κρατικές συντάξεις. Συμπληρωματικά επιδόματα θα συνεχίσουν να υπάρχουν για εξαιρετικές περιπτώσεις, όπως οι αναπηρίες. Κατά τ' άλλα, το CI θα αντικαταστήσει όλα τα υπάρχοντα επιδόματα και τις υπάρχουσες φορολογικές ελαφρύνσεις[17].

Μέχρι εδώ, το βασικό πρακτικό πρόβλημα αφορούσε το πού θα βρεθούν τα χρήματα για την πληρωμή του CI. Η βασική υπόθεση που γίνεται είναι ότι θα χρηματοδοτείται από φόρους σ' όλα τα επιπρόσθετα εισοδήματα. Υπολογίστηκε όμως ότι αυτό θα απαιτούσε κλίμακες του φόρου εισοδήματος μέχρι και 70%, γεγονός που θα αποθάρρυνε τους ανθρώπους να έχουν έμμισθη εργασία και να αποταμιεύουν. Σε κάθε περίπτωση, η προσέγγιση αυτή κινείται αντίθετα προς τις πιέσεις (που συζητήσαμε πιο πάνω) για μείωση των υπαρχουσών κλιμάκων του φόρου εισοδήματος. Για το μέλλον, αν και πολλοί σημερινοί υποστηρικτές του CI δεν το δέχονται ακόμα, φαίνεται ξεκάθαρα ότι το CI θα πρέπει να χρηματοδοτείταιι από άλλους φόρους και όχι από φόρους εισοδήματος —συμπεριλαμβανομένων προφανώς και νέων φόρων στην ενέργεια και σ' άλλες πηγές, στη ρύπανση του περιβάλλοντος και στη γη.

Προς μια συστημική κατεύθυνση

Στα επόμενα χρόνια, θα εξακολουθήσει να μεγαλώνει το συντηρητικό ενδιαφέρον για τα υψηλά επίπεδα ανεργίας, τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό, την οικο-

---

17. Το τεύχος του Φεβρουαρίου 1994 του *Futuribles* με θέμα «Υπέρ» ή «κατά του ελάχιστου εισοδήματος, *το οικουμενικό επίδομα, το εισόδημα επιβίωσης;*» ήταν αφιερωμένο σε προτάσεις τέτοιου είδους. Το Ευρωπαϊκό Δίκτυο Βασικού Εισοδήματος (Basic Income European Network, BIEN, με γραμματέα τον Walter Von Trier, Bosdnifstraat 21, B-2018 Autwerpen, Belgium) και το Κέντρο Μελέτης του Εισοδήματος του Πολίτη (με διεύθυντή τον Richard Clements, St. Philips Building, Shelfield Street, London WC2A 2EX) εκδίδουν τριμηνιαία δελτία και άρθρα από την έρευνα και οργανώνουν συνέδρια.

νομική αποτελεσματικότητα και ανταγωνιστικότητα, την ανάγκη για περιβαλλοντικά αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη και το μέλλον του κράτους πρόνοιας. Βαθμιαία θα γίνει σ' ευρύτατη κλίμακα προφανής η εν δυνάμει συνέργεια μεταξύ διάφορων προτάσεων για την αντιμετώπιση των ποικίλων αυτών προβλημάτων. Η ανάγκη και η δυνατότητα για μια συστημική προσέγγιση θα γίνεται ολοένα και πιο φανερή. Μια τέτοια προσέγγιση θα δημιουργήσει μια σημαντική δυνατότητα για μια μετασχηματιστική αλλαγή.

Εξέτασα[18] πρόσφατα αν είναι εφικτός ο συνδυασμός των ακόλουθων αλλαγών πολιτικής.

1. Εισαγωγή ενός Εισοδήματος του Πολίτη.

2. Κατάργηση φόρων στα εισοδήματα, στα κέρδη και στην προστιθέμενη αξία (μαζί με τις συνδεόμενες μ' αυτούς εκπτώσεις και ελαφρύνσεις) και αντικατάστασή τους από άλλους φόρους.

3. Εισαγωγή ενός φόρου ενοικίασης γης στην ετήσια αξία ενοικίασης της γης.

4. Εισαγωγή ενός φόρου σε πηγές ενέργειας,

Έχουμε περιγράψει την πρόταση για ένα Εισόδημα του Πολίτη. Οι προτάσεις για τους φόρους ενοικίασης γης και τους φόρους ενέργειας περιγράφονται στις δύο ακόλουθες παραγράφους.

Ο φόρος ενοικίασης γης[19] θα ισχύσει για μη βελτιωμένες αξίες γης, δηλαδή για το μέρος της αξίας της γης που μπορεί να θεωρηθεί ως «κοινό», που δεν υπάρχει χάρη στη δουλειά ή στην επιχειρηματική δραστηριότητα των ιδιοκτητών της, αλλά χάρη στη φύση ή την κοινωνία εν γένει. Ο Henry George, στο *Progress and Poverty* (1879), είναι ο πιο γνωστός προπαγανδιστής αυτού του φόρου. Αλλά, μετά τον Ricardo, το 1817, οι οικονομολόγοι έχουν αναγνωρίσει ότι αυτός θα ήταν ο πιο δίκαιος και οικονομικά ο πιο αποτελεσματικός από όλους τους φόρους, που δεν επιφέρει διαστρεβλώσεις και καμιά απώλεια των οικονομικών επιδομάτων. Ακόμα πιο παλιά, ο Tom Paine είχε προτείνει μια μορφή φόρου ενοικίασης της γης στο *Agrarian Justice* (1797), τον οποίο είχε δει ως βάση για ένα στοιχειώδες Εισόδημα του Πολίτη. Ο Paine υποστήριξε ότι όλοι οι ιδιοκτήτες γης οφείλουν στην κοινότητα ένα ενοίκιο, το οποίο πρέπει να πληρώνουν «σ' ένα εθνικό ταμείο, από το οποίο πρέπει να καταβάλλεται σε κάθε άτομο, όταν φτάσει στην ηλικία των εικοσιενός χρόνων, το ποσό των δεκαπέντε στερλίνων, ως αποζημίωση μερική για την απώλεια της φυσικής του κληρονομιάς από την εισαγωγή της ιδιοκτησίας της γης, και επίσης το ποσό των δέκα λιρών το χρόνο, για όλη του τη ζωή σε κάθε άτομο που βρίσκεται τώρα εν ζωή και που έχει συμπληρώσει τα πενήντα του χρόνια, καθώς και σε

---

18. James Robertson, «Benefits and Taxes: A Radical Strategy», *New Economics Foundation,* Μάρτιος 1994, 65 σελίδες.

19. Το Centre for Incentive Taxation (7 Kings Road, Teddington, Middlesex TW11 0QB —Διευθυντής, Fred Harrison) είναι μια σημαντική πηγή πληροφόρησης και έρευνας για το φόρο ενοικίασης γης.

όλους όσους φτάνουν σ' αυτήν την ηλικία»[20]. Δυστυχώς, όλοι αυτοί οι υποστηρικτές αυτού του φόρου πρότειναν το φόρο ενοικίασης γης ως το μοναδικό φόρο ο οποίος θα αντικαθιστούσε όλους τους άλλους φόρους. Σωστά ή λανθασμένα, αυτό έτεινε να πληγώσει την αξιοπιστία του φόρου ενοικίασης γης ως μιας σοβαρής πρότασης.

Ο φόρος ενέργειας θα ορθολογικοποιήσει τους διάφορους υπάρχοντες φόρους στην ενέργεια και θα αυξήσει τα έσοδα απ' αυτούς. Θα ισχύσει για τον άνθρακα, το πετρέλαιο, τη βενζίνη και την ατομική ενέργεια στο στάδιο της παραγωγής. Δε θα ισχύσει για την ενέργεια από ανακυκλώσιμες πηγές για πολλά τουλάχιστον χρόνια. Θα μετατοπιστεί προς τα κάτω μέσω της οικονομίας, αυξάνοντας το ενσωματωμένο κόστος ενέργειας όλων των υλικών και των μηχανών που χρησιμοποιούνται στο στάδιο της κατασκευής, της διανομής, της κατανάλωσης και της απόθεσης των αποβλήτων καθώς και το κόστος ενέργειας όλων των δραστηριοτήτων που ενέχονται σ' αυτές τις διαδικασίες. Για πολλά χρόνια έχει γίνει μια πρόταση σ' αυτά τα πλαίσια, γνωστή ως UNITAX (Unified National Indirect Taxation —Ενοποιημένη Εθνική Άμεση Φορολογία). Ο ισχυρισμός —σε σχέση με το φόρο ενοικίασης γης— ότι η UNITAX θα μπορούσε να αντικαταστήσει όλες τις άλλες μορφές φορολόγησης έτεινε να πληγώσει και τη δική της αξιοπιστία. Αλλά το μεγάλο της προσόν, όχι ως ο μοναδικός φόρος, αλλά ως ένας προς τα *«ανάντη»* φόρος —ο οποίος θα βοηθούσε στην αποφυγή του πολλαπλασιασμού ενός πλήθους ξεχωριστών οικο-φόρων που θα βάρυναν ένα συνεχώς διευρυνόμενο πεδίο από δραστηριότητες στα *«κατάντη»* στην έξοδο ή κοντά στην έξοδο του οικονομικού «αγωγού»— αναγνωρίζεται όλο και πιο πολύ[22].

Ο συνδυασμός των τεσσάρων προτεινόμενων αλλαγών στους φόρους και στα επιδόματα θα πρέπει να γίνει σταδιακά, σε μια περίοδο δέκα ή δεκαπέντε χρόνων. Η αρχή που αποτελεί τη βάση των προτάσεων για το φόρο γης και για το φόρο ενέργειας θα επεκταθεί επίσης στη φορολήγηση της χρήσης και άλλων «κοινών» —δηλαδή, άλλων κοινών πόρων, υπηρεσιών ή αξιών που έχουν δημιουργηθεί από τη φύση ή από την κοινωνία ως σύνολο.

Η μελέτη των λεπτομερειών που αφορούν τις τέσσερις προτάσεις, των επιχειρημάτων υπέρ τους και των επιχειρημάτων εναντίον τους, καταδεικνύει πώς τα ανεπιθύμητα αποτελέσματα ορισμένων θα διορθωθούν από κάποια άλλα. Για παράδειγμα, όπως αναφέρθηκε πιο πριν, η μείωση του φόρου εισοδήματος και η αύξηση των φόρων ενέρ-

---

20. βλ. Stephen Quilley, «What's Left? Citizen's Income and Thomas Paine», στο *Citizens Income Bulletin*, Ιανουάριος 1994.

21. Από τον Farel Bradbury (P.O. Box 4, Ross-on-Wye, England HR9 6EB) και από τον καθηγητή Malcolm Slesser (Resource Use Institute, Pitlochry, Scotland).

22. Πρόσφατα δημιουργήθηκε η UNITAX Association (Owen Ephraim, 50 New Road, Great Baddow, Chelmsford, Essex CM2 7QT) για να προωθήσει αυτό το φόρο.

γειας και των περιβαλλοντικών φόρων θα τείνει να έχει ένα οπισθοδρομικό αποτέλεσμα, ευνοώντας τους πλούσιους και αδικώντας τους φτωχούς. Αυτό όμως μπορεί να αντισταθμιστεί με τα προοδευτικά αποτελέσματα που θα έχει το Εισόδημα του Πολίτη και ο φόρος ενοικίασης της γης. Ξανά, αν εξαλειφθεί ο φόρος εισοδήματος και το Εισόδημα του Πολίτη προκύπτει από φόρους στη γη και στην ενέργεια, προφανώς δε θα προκύψει ανάγκη για υψηλές φορολογικές κλίμακες στο φόρο εισοδήματος.

Ως σύνολο, οι συνδυασμένες αλλαγές φαίνεται πιθανό ότι θα επιφέρουν μικρότερο κόστος στις δημόσιες υπηρεσίες και θα επιτρέπουν κάποια μείωση στην έκταση των δημόσιων υπηρεσιών. Σίγουρα θα κάνουν τους φόρους και τα συστήματα επιδομάτων ευκολότερα στη διαχείριση και πιο αποτελεσματικά και τη φοροδιαφυγή πιο δύσκολη. Θα τείνουν να εξομαλύνουν τις κορυφές και τις «κοιλιές» των οικονομικών αλμάτων και των απότομων πτώσεων και να βελτιώσουν την ανταγωνιστικότητα. Θα ενθαρρύνουν υψηλότερα επίπεδα απασχόλησης και μεγαλύτερη ελευθερία και ελαστικότητα στην «αγορά εργασίας», τόσο για το λαό όσο και για τους εργοδότες. Θα παρέχουν μεγαλύτερη ασφάλεια στους άνεργους και θα καθιστούν ευκολότερο γι' αυτούς να αναλαμβάνουν οφέλιμη άμισθη εργασία —αντανακλώντας τη δυνατότητα που δίνει μια μετατόπιση της έμφασης από την απασχόληση στη δραστηριότητα, όπως προτείνει το *Europe 99*, ή από την απασχόληση στην αυτοαπασχόληση, όπως έχω προτείνει εγώ[24], και η οποία μπορεί να αποδειχτεί ως ένα χαρακτηριστικό της μεταμοντέρνας μετάβασης. Τέλος, θα ενθαρρύνουν την οικονομική αποκέντρωση, αυξάνοντας το κόστος της μεταφοράς και ενθαρρύνοντας την τοπική εργασία, έμμισθη ή άμισθη. Αυτό θα μπορούσε να αποδειχτεί ένα ζωτικής σημασίας βήμα προς το στόχο του *Δημοκρατία και Φύση* για μια ελευθεριακή συνομοσπονδία τοπικών κοινοτήτων.

Δικαιοσύνη και Κοινός Νους

Οι συνδυασμένες αλλαγές θα αντανακλούν τις ακόλουθες αρχές:

1. Δε θα πρέπει να φορολογούνται άνθρωποι για δραστηριότητες που προσθέτουν αξία και που βοηθούν στην ικανοποίηση των αναγκών άλλων ανθρώπων και της κοινωνίας.

2. Οι άνθρωποι θα πρέπει να πληρώνουν όταν αποσπούν αξία χρησιμοποιώντας πόρους και αξίες που δημιουργήθηκαν από τη φύση και την κοινωνία και στερώντας, έτσι, από τους άλλους τη δυνατότητα να χρησιμοποιούσουν αυτούς τους πόρους και αυτές τις αξίες.

3. Το ποσό που συγκεντρώνεται απ' αυτές τις πληρωμές πρέπει να κατανέμεται σε

---

23. *Europe 99*, Projet de Civilisation, 21 Boulevard de Grenelle, 75015 Paris.

24. James Robertson, *Future Work*, Gower 1985.

όλους τους πολίτες, εν μέρει ως Εισόδημα του Πολίτη και εν μέρει ως χρηματοδοτούμενες από το δημόσιο υπηρεσίες.

4. Οι διαφορές στον πλούτο και στο εισόδημα μεταξύ πλούσιων και φτωχών οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι οι πλούσια απολαμβάνουν περισσότερα και οι φτωχοί λιγότερα από το δίκαιο μερίδιο σε πόρους, ευκολίες και αξίες δημιουργημένες από τη φύση και από την κοινωνία ως σύνολο. Συνεπώς, ο προτεινόμενος συνδυασμός αλλαγών θα δημιουργήσει μεγαλύτερη οικονομική ισότητα, ενισχύοντας παράλληλα τις δυνατότητες και τα κίνητρα όλων να συνεισφέρουν επωφελώς στην ικανοποίηση των αναγκών και των επιθυμιών τόσο των δικών τους όσο και των άλλων.

Οι αρχές αυτές θα γίνουν ευρέως αποδεκτές ως λογικές και δίκαιες. Σε παγκόσμιο επίπεδο έχουν ήδη μπει στη συζήτηση για την αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη. Μια πρόταση είναι ότι όλα τα έθνη πρέπει να επιβαρύνονται για τις εκπομπές τους σε CO_2 και ότι το διεθνές αποθεματικό που θα προκύψει να κατανέμεται πάλι σ' αυτές ως κατά κεφαλή «οικο-bonus». Γενικά, όπως το θέτει η Commission on Global Governance, «έφτασε η στιγμή που πρέπει να αναλογιστούμε σοβαρά να χρεώσουμε τη χρήση κοινών πλανητικών πόρων για να χρηματοδοτήσουμε κοινούς πλανητικούς σκοπούς»[25].

Οικονομική λογική

Μια ισχυρή οικονομική λογική αποτελεί τη βάση του προτεινόμενου συνδυασμού των αλλαγών στους φόρους και στα επιδόματα.

Οι τρεις πιο σημαντικές προσπάθειες στον 20ό αιώνα που σκόπευαν στη βελτίωση της αποτελεσματικότητας των εθνικών οικονομιών —η μαρξιστική, η κεϋνσιανή και η θατσερική/ρεϊγκανική— απέτυχαν, επειδή απέτυχαν να ενθαρρύνουν την αποτελεσματική χρήση και των τριών συντελεστών της παραγωγής —της εργασίας, του κεφαλαίου καί της γης (ο οικονομικός ορισμός της «γης» επεκτείνεται τώρα για να καλύψει και άλλους περιβαλλοντικούς πόρους).

Στα μαρξιστικά καθεστώτα και οι τρεις συντελεστές —η γη, η εργασία και το κεφάλαιο— χρησιμοποιούνται ανεπιτυχώς. Η κατανομή τους από κεντρικούς σχεδιαστές και όχι από επιλογές της αγοράς, διαστρέβλωσε σε τεράστιο βαθμό τη ζήτηση και την προσφορά.

Η κεϋνσιανή προσέγγιση επικεντρώθηκε στο κεφάλαιο. Ο Keynes πίστεψε ότι το κύριο πρόβλημα της οικονομίας του 20ού αιώνα ήταν ότι οι καταθέσεις και οι επενδύσεις δεν ταίριαζαν πια με την προσφορά και τη ζήτηση, όπως είχε υποθέσει η κλασική οικο-

---

25. I.G.Patel, *Promoting International Economick Cooperation,* UPDATE, Σεπτέμβριος 1994, Commission on Global Governance, 11 Avenue Joli-Mont, Case Postale 184, CH-1211, Geneve, Switzerland.

νομική θεωρία. Οι καταθέτες και οι επιχειρηματικοί επενδυτές είχαν γίνει διαφορετικές ομάδες ανθρώπων, με διαφορετικά οικονομικά συμφέροντα. Σε καιρούς ύφεσης, οι καταθέτες θα έτειναν να κρατούν τα χρήματά τους ρευστά. Θα απαιτούσαν μεγαλύτερο επιτόκιο απ' αυτό που θα μπορούσαν να πληρώσουν οι βιομηχανικοί και εμπορικοί επενδυτές, δεδομένης της χαμηλής προοπτικής επιστροφής των χρημάτων αυτών σε επενδύσεις σε τέτοιες εποχές. Το ερώτημα, όπως το είδε ο Keynes, ήταν τό εξής: με ποιο τρόπο ήταν δυνατή η υπέρβαση αυτής της εμπλοκής και η αποκατάσταση των επενδύσεων κεφαλαίων στο επίπεδο που απαιτείται για τη δημιουργία περισσότερων θέσεων εργασίας και την επανάκαμψη της οικονομίας; Η απάντησή που έδωσε αυτός ήταν η κάλυψη του κενού από την κυβέρνηση με επενδύσεις χρηματοδοτούμενες από το δημόσιο. Αλλά μόλις τέλειωσαν οι ιδιαίτερες δεκαετίες του 1940 και του 1950, που δέχτηκαν μεγάλη επίδραση από τον πόλεμο, έγινε σαφές ότι η κεϋνσιανή προσέγγιση συγκρατούσε την ανεργία μόνο σε βάρος του πληθωρισμού. Η μονοπωλιακή ακαμψία στην αγορά εργασίας γίνεται τώρα αντιληπτή ως μέρος του προβλήματος. Δεν έχει όμως αναγνωριστεί στο ίδιο επίπεδο ότι η αναλόγου μεγέθους διαστρέβλωση στην αγορά γης ήταν επίσης υπεύθυνη.

Στο θατσερισμό/ρεϊγκανισμό[26] το κύριο βάρος της οικονομικής στρατηγικής έπεσε στην εργασία —στην άρση των μονοπωλιακών συνθηκών στην αγορά εργασίας και των εμποδίων για ένα πιο ευέλικτο εργατικό δυναμικό. Δυστυχώς, η αποτυχία να αρθούν ανάλογες συνθήκες στην αγορά γης και στην αγορά κεφαλαίου σήμαινε ότι η γη και το κεφάλαιο που απαιτούνταν για να θέσουν τη διαθέσιμη προσφορά εργασίας σε παραγωγική χρήση δεν ήταν διαθέσιμα. Το αποτέλεσμα ήταν μεγάλη ανεργία και, συνακόλουθα, για μια ακόμη φορά, ένα υψηλό επίπεδο της συνολικής οικονομικής αναποτελεσματικότητας —και της κοινωνικής αδικίας.

Είναι πια σαφές ότι —μετά τον Μαρξ, τον Keynes και τους Θάτσερ/Ρέιγκαν— η άρση των εμποδίων για μια πιο αποτελεσματική χρήση ενός μόνο από τους τρεις συντελεστές της παραγωγής δεν αρκεί. Πρέπει να αρθούν τα εμπόδια για μια πιο αποτελεσματική χρήση και των τριών. Πρέπει να υπάρχουν πραγματικά ελεύθερες αγορές και για τους τρεις. Και για να δημιουργηθούν πραγματικά ελεύθερες αγορές γι' αυτούς —οι οποίες θα είναι επίσης κοινωνικά δίκαιες και περιβαλλοντικά αποτελεσματικές (δηλαδή προστατευτικές της φύσης)—, απαιτείται ένα πλαίσιο δημόσιων ρυθμίσεων και οικονομίας, συμπεριλαμβανομένων των συστημάτων φόρων και επιδομάτων, σχεδιασμένο έτσι ώστε να απελευθερώσει την εργασία και το επιχειρηματικό πνεύμα, για τα οποία όλοι οι πολίτες είναι ικανοί, να τους διαθέσει ένα ίσο μερίδιο των αξιών που δημιουργεί η φύση και η κοινωνία ως σύνολο και να τους επιτρέψει την πρόσβαση στο κεφάλαιο που μπορεί να προσελκύσουν η εργασία και η επιχείρησή τους σε οικονομι-

---

26. Με τον όρο «θατσερισμό/ρεϊγκανισμό» αναφέρομαι στην παγκόσμια μετατόπιση προς τη λεγόμενη οικονομία της «ελεύθερης αγοράς» που έγινε στη δεκαετία του 1980 και εξακολουθεί να ισχύει.

κές αγορές που δεν είναι διαστρεβλωμένες από τη μονοπωλιακή ισχύ. Μόνο σε τέτοιες πραγματικά ελεύθερες αγορές γης, εργασίας και κεφαλαίου θα είναι δυνατό να υποταχθεί το ιδιωτικό κέρδος του καθενός στο κοινό καλό όλων.

Κάποια προβλήματα

Το πρώτο πρόβλημα αφορά τους ευνοημένους και τους χαμένους. Ο προτεινόμενος φόρος και οι αλλαγές στα επιδόματα θα έχουν θετικά αποτελέσματα για τους περισσότερους ανθρώπους, ενώ θα υπάρξουν και εμφανώς ευνοημένοι, όπως η βιομηχανία ηλεκτρονικών και άλλες αναπτυσσόμενες βιομηχανίες. Αλλά αυτοί που ενδέχεται να ευνοηθούν —όπως έδειξε ο Machiavelli— δεν υποστηρίζουν την αλλαγή τόσο ισχυρά όσο αντιστέκονται σ' αυτήν εκείνοι που ενδέχεται να χάσουν από την προώθησή της. Οι τελευταίοι είναι ισχυροί —μεταξύ τους, στη συγκεκριμένη περίπτωση, βρίσκονται οι βιομηχανίες που καταναλώνουν μεγάλες ποσότητες ενέργειας και οι μεγάλοι ιδιοκτήτες γης— και έχουν μεγάλη επιρροή στους πολιτικούς.

Δεύτερο, δεν είναι δυνατό να γίνουν ακριβείς και λεπτομερείς οικονομικές προβλέψεις που να δείχνουν τα πιθανά αποτελέσματα των προτεινόμενων αλλαγών. Δεν μπορούμε να συναγάγουμε από τη συμπεριφορά των ανθρώπων και των οργανισμών στο παρελθόν πώς θα αντιδράσουν στη δυναμική ενός πολύ διαφορετικού καθεστώτος φόρων και επιδομάτων καθώς αυτό θα εισάγεται σταδιακά. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την έλλειψη πολιτικής υποστήριξης, αποθαρρύνει τους επαγγελματίες οικονομολόγους και τους πολιτικούς αναλυτές να πάρουν στα σοβαρά αυτές τις συνδυασμένες προτάσεις —δημιουργώντας, για παράδειγμα, μοντέλα σε ηλεκτρονικό υπολογιστή για να προσομοιώσουν τα πιθανά αποτελέσματα.

Τρίτο, οι προτεινόμενες αλλαγές μπορεί να βοηθήσουν να επέλθει μια ριζική μετατόπιση της χρηματοδοτικής έμφασης των οικονομικών δραστηριοτήτων. Αντί να επιδιώκουν διαρκώς διευρυνόμενα εισοδήματα και κέρδη (με αντάλλαγμα την αύξηση του κοινωνικού και του περιβαλλοντικού κόστους), οι άνθρωποι και οι οργανισμοί θα δίνουν προτεραιότητα στη μείωση των δαπανών (ως ανταπόκριση προς την εντεινόμενη πίεση για την εσωτερίκευση του κοινωνικού και του περιβαλλοντικού κόστους). Το εντεινόμενο ενδιαφέρον για νέους κοινωνικούς και περιβαλλοντικούς δείκτες —σ' αντίθεση με δείκτες εισοδηματικής μεγέθυνσης, όπως το Ακαθόριστο Εθνικό Προϊόν (ΑΕΠ)— δείχνει ότι μια τέτοια μετατόπιση της προτεραιότητας από τη μεγέθυνση του εισοδήματος στη μείωση του κόστους μπορεί κάλλιστα να αποτελεί κομμάτι της παγκόσμιας μετατόπισης προς την αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη τα επόμενα είκοσι ή τριάντα χρόνια. Αυτή όμως είναι μια προοπτική που οι παροδοσιακοί διαμορφωτές οικονομικής πολιτικής, οι επικεφαλής των επιχειρήσεων ή οι πολιτικοί και οι επιχειρηματικοί αναλυτές δε γνωρίζουν ακόμα πώς να χειριστούν ή δεν είναι ακόμα πρόθυμοι να επιδιώξουν.

Μερικά συμπεράσματα

Ποια συμπεράσματα μπορούμε λοιπόν να εξαγάγουμε από τις τρέχουσες και από τις διαφαινόμενες εξελίξεις στο πεδίο της φορολογίας και της πρόνοιας, σε σχέση με μια αποτελεσματική στρατηγική για μια απελευθερωτική μετάβαση; Αυστηρά μιλώντας, είναι πολύ νωρίς για να εξαγάγουμε οποιοδήποτε συμπέρασμα, από τη στιγμή που δε γνωρίζουμε πού θα καταλήξουν τελικά οι εξελίξεις αυτές. Μπορούμε όμως να κάνουμε μερικές προσωρινές προτάσεις.

Πρώτο, η προθυμία στο χώρο της επικρατούσας κουλτούρας για αλλαγή μπορεί να δημιουργήσει δυνατότητες προώθησης ενός απελευθερωτικού προτάγματος. Μια αποτελεσματική στρατηγική μετάβασης δε θα γίνει αντικείμενο επεξεργασίας σ' ένα ακαδημαϊκό απομονωτήριο, αλλά όντας ανοιχτή σε αλλαγές που η κοινή γνώμη θα μπορούσε ίσως να φτάσει στο σημείο να αποδεχτεί. Ταυτόχρονα, αυτοί που διαμορφώνουν μια στρατηγική μετάβασης πρέπει να διαχωρίζονται από την κοινή γνώμη, επειδή οι αλλαγές που υποστηρίζονται απ' αυτή θα τείνουν πάντοτε να είναι υπερβολικά επιφανειακές και βραχυπρόθεσμες.

Δεύτερο, υπάρχει το ζήτημα, που αναφέρθηκε νωρίτερα, της γεφύρωσης του κενού μεταξύ, από τη μια μεριά, αυτών που έχουν μια λεπτομερή επαγγελματική εμπειρία και κατανόηση συγκεκριμένων θεσμών (όπως της φορολογίας και των συστημάτων επιδομάτων), αλλά δεν έχουν την προθυμία ή την ικανότητα να προτείνουν ριζικές αλλαγές σ' αυτά και, από την άλλη, αυτών που γνωρίζουν ότι είναι απαραίτητες ριζικές αλλαγές, αλλά δεν έχουν τη γνώση ή την εμπειρία να διατυπώσουν λεπτομερείς προτάσεις. Μια αποτελεσματική στρατηγική μετάβασης θα ενέχει την παροχή και στις δύο πλευρές απελευθερωτικών δυνατοτήτων και προτάσεων για αλλαγή, που θα μπορούν να ειδωθούν από κάθε πλευρά ως σχετικές με τα δικά της ενδιαφέροντα, την παρουσίαση αυτών των δυνατοτήτων και των προτάσεων σε γλώσσα και την υποστήριξή τους με αρχές που κάθε πλευρά κατανοεί και σέβεται (δηλαδή, σε οικονομική γλώσσα και αρχές, για τη μια, και στη γλώσσα και τις αρχές της δικαιοσύνης και της κοινής λογικής, για την άλλη).

Τρίτο, ο στόχος πρέπει να είναι να μπουν τέτοιου είδους προτάσεις —τόσο απόκοσμες σήμερα για την επικρατούσα κουλτούρα— στα μυαλά διορατικών επαγγελματιών. Να κινητοποιηθεί η κατανόηση και υποστήριξή τους από την πλευρά των πολιτών και να διατυπωθούν οι αρχές που τις διέπουν. Μ' αυτό τον τρόπο, να αρχίσει να κυλάει το τρένο της αλλαγής που θα οδηγήσει στην *ατζέντα* της επικρατούσας κουλτούρας του αύριο. Το έργο αυτό είναι ουσιαστικά προ-πολιτικής και προ-επαγγελματικής φύσης. Χρειάζεται ανθρώπους αφοσιωμένους, με πνευματικά ενδιαφέροντα σε σχετικά πεδία αλλαγής, με κάποια διορατικότητα, φαντασία και πολιτικό νου, που να δουλεύουν έξω από παραδοσιακούς οργανισμούς και επαγγέλματα και που δε θα ενδιαφέρονται υπερβολικά για την επιβίωση και την επιτυχία της επαγγελματικής τους

σταδιοδρομίας. Η προσέγγισή τους πρέπει να είναι συστημική και συνολική, όχι αποσπασματική —να στοχεύει σε συνέργειες μεταξύ της οικονομικής αποτελεσματικότητας, της κοινωνικής δικαιοσύνης και της οικολογικής σταθερότητας, παρά σε ανταλλαγές (τράμπες) μεταξύ τους.

Τέταρτο, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι οι τρεις αυτές παρατηρήσεις ισχύουν τόσο για την απελευθερωτική μετάβαση ως σύνολο όσο και για κάθε επιμέρους πλευρά της. Η πρόκληση είναι να βάλλουμε την ανάγκη για ένα νέο μονοπάτι προόδου —που να κάνει τους ανθρώπους δυνατούς και να είναι πολιτικά και οικονομικά αποκεντρωμένο καθώς και «αυτοσυντηρούμενο», με την έννοια της διατήρησης των πόρων και του περιβάλλοντος»— στην *ατζέντα* της επικρατούσας κουλτούρας. Στη συνέχεια, θα μπει στο παιχνίδι μεγάλης δημοσιότητας πολιτική συζήτηση. Δε θα πρέπει να μείνουμε ασφαλείς και ατσαλάκωτο· —εντελώς το αντίθετο—, αλλά θα έχουμε κάνει ένα σημαντικό βήμα.

Τάκης Φωτόπουλος*

Σχεδίασμα οικονομικού μοντέλου για την περιεκτική δημοκρατία**

Σύνοψη

Το άρθρο αυτό θεωρεί ως δεδομένο ότι η οικονομική δημοκρατία, με την έννοια του θεσμικού πλαισίου που εξασφαλίζει την ισοκατανομή της οικονομικής δύναμης, αποτελεί θεμελιακή συνιστώσα της περιεκτικής δημοκρατίας, δηλαδή της δημοκρατίας στο πολιτικό, οικονομικό, οικολογικό και κοινωνικό επίπεδο (τόπο δουλειάς, νοικοκυριό κ.λπ.). Στο πλαίσιο αυτό, ο διπλός στόχος του άρθρου είναι να σκιαγραφήσει το θεσμικό πλαίσιο της οικονομικής δημοκρατίας και να διερευνήσει τη μεταβατική στρατηγική που θα μπορούσε να οδηγήσει στην περιεκτική δημοκρατία.

Θεσμική αναδόμηση για την οικονομική δημοκρατία

Παρόλο που εναπόκειται στις συνελεύσεις πολιτών του μέλλοντος να σχεδιάσουν τη μορφή που θα λάβει μια περιεκτική δημοκρατία, πιστεύω ότι είναι σημαντικό να δείξουμε πως μια τέτοια μορφή κοινωνίας δεν είναι μόνον απαραίτητη, ώστε να αποφύγουμε το σημερινό κατήφορο προς τη βαρβαρότητα, αλλά είναι και εφικτή. Μια τέτοια προσπάθεια είναι ιδιαίτερα σημαντική σήμερα, σε μια περίοδο που η αυτοαποκαλούμενη «Αριστερά» έχει εγκαταλείψει οποιοδήποτε όραμα για μια κοινωνία που δε βασίζεται στην οικονομία της αγοράς και στη φιλελεύθερη «δημοκρατία», τις οποίες θεωρεί ως δεδομένες, ενώ απορρίπτει κάθε εναλλακτικό όραμα ως «ουτοπικό» (με την αρνητική έννοια του όρου). Σε μια τέτοια περίοδο είναι, συνεπώς, αναγκαίο να δείξουμε ότι, στην πραγματικότητα, είναι το όραμα της «Αριστεράς» για μια «ριζοσπαστική» δημοκρατία αυτό που, στο πλαίσιο της σημερινής διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, μπορεί να χαρακτηριστεί ως απολύτως μη ρεαλιστικό.

---

* Ο Τάκης Φωτόπουλος είναι γενικός υπεύθυνος ύλης του περιοδικού *Δημοκρατία και Φύση (Democracy and Nature/Democracia y Natura)* και τακτικός συνεργάτης στην *ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ*. Μεταξύ 1969 και 1989 ήταν καθηγητής Οικονομικών στο Πανεπιστήμιο του Β. Λονδίνου. Το τελευταίο του βιβλίο με τίτλο Toward An Inclusive Democracy—The Crisis of the Growth Economy and the need for a new liberatory project θα κυκλοφορήσει στο τέλος του χρόνου από τον εκδοτικό οίκο Cassell (Λονδίνο και Ν. Υόρκη). Είναι επίσης συγγραφέας των βιβλίων *Εξαρτημένη Ανάπτυξη: Η Ελληνική περίπτωση* (Εξάντας, 1985 και 1987), *Ο Πόλεμος στον Κόλπο, Η πρώτη μάχη στη σύγκρουση Βορρά-Νότου* (Εξάντας, 1991) και *Η Νεοφιλελεύθερη συναίνεση και η κρίση της οικονομίας ανάπτυξης* (Γόρδιος, 1993).

** Τη μετάφραση του άρθρου έκαναν η Βάσια Κόσσυβα και η Αγγέλικα Σπετσέρη και την επιμέλεια ο Τ. Φωτόπουλος.

Είναι, όμως εξίσου σημαντικό να προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε το πώς μια εναλλακτική κοινωνία που θα βασίζεται σε μια περιεκτική δημοκρατία θα μπορούσε να επιλύσει τα βασικά κοινωνικοοικονομικά προβλήματα με τα οποία κάθε κοινωνία έρχεται αντιμέτωπη, κάτω από συνθήκες σπάνης των παραγωγικών πόρων και όχι σε μια φαντασιακή κατάσταση μετα-σπάνης. Μια τέτοια προσπάθεια θα μπορούσε να βοηθήσει τους υποστηρικτές του δημοκρατικού προτάγματος να σχηματίσουν μια πιο συγκεκριμένη άποψη για την κοινωνία που οραματίζονται και να αντιμετωπίσουν τις κατηγορίες περί «ουτοπισμού» που εγείρονται εναντίον τους.

Συμμετοχικός σχεδιασμός και ελευθερία επιλογής

Το κυριότερο πρόβλημα που έχει να αντιμετωπίσει μια εναλλακτική κοινωνική οργάνωση που βασίζεται στην περιεκτική δημοκρατία είναι το πώς θα επιτύχει μια κατανομή των σπάνιων παραγωγικών πόρων, η οποία θα καλύπτει τις ανάγκες όλων των πολιτών, ενώ ταυτόχρονα θα εξασφαλίζει την ελευθερία επιλογής. Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε σχετικά μεταξύ δύο βασικών προτάσεων: *α)* των προτάσεων των κρατιστών σοσιαλιστών, που θεωρούν ως δεδομένο το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς και στοχεύουν στην ενδυνάμωση των θεσμών της «κοινωνίας των πολιτών», έτσι ώστε να γίνεται δυνατή η αντιστάθμιση της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας με αυτόνομα (από το κράτος και την αγορά) κινήματα και θεσμούς, και *β)* των προτάσεων των ελευθεριακών σοσιαλιστών, οι οποίες αναφέρονται είτε σε μοντέλα εργατικού ελέγχου είτε σε μοντέλα κοινοτικού ελέγχου.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της προσέγγισης που υποστηρίζει την «κοινωνία των πολιτών» είναι η πρόταση που έκανε η Hilary Wainright, η οποία, στην αναζήτησή της για «νέες μορφές δημοκρατίας», ισχυρίζεται ότι το πραγματικό ερώτημα σχετικά με την οικονομική δημοκρατία είναι το αν «υπάρχουν μηχανισμοί οικονομικού συντονισμού και ρύθμισης, οι οποίοι επιτρέπουν ένα στοιχείο ανταγωνισμού μεταξύ των αυτοδιαχειριζόμενων επιχειρήσεων, ενώ την ίδια στιγμή προωθούν τους κοινωνικούς και περιβαλλοντικούς στόχους, που απορρέουν μέσα από δημοκρατικές διαδικασίες, στη διαχείριση των οικονομικών υποθέσεων»[1]. Αυτό που εννοεί όμως η συγγραφέας με τον όρο «δημοκρατικές διαδικασίες» δεν έχει σε τίποτα να κάνει με την πολιτική και οικονομική δημοκρατία, που θα μπορούσαμε να ορίσουμε ως την ίση κατανομή πολιτικής και οικονομικής δύναμης αντίστοιχα. Όπως γίνεται φανερό από τα εγκώμια που περιέχει το βιβλίο της για τα «νέα οικονομικά δίκτυα» (συνδικαλιστικές επιτροπές, προγράμματα για την υγεία και την ασφάλεια, πρωτοβουλίες για το δίκαιο και κοινωνικά υπεύθυνο εμπόριο κ.λπ.), αυτό που εννοεί είναι «η κοινωνικοποίηση της αγοράς μέσω

1. Hilary Wainrwright, *Arguments for a New Left,* Oxford, Blackwell, 1994, σσ. 147-48.

μηχανισμών οι οποίοι εντάσσονται σε ανεξάρτητες δημοκρατικές οργανώσεις (που μοιράζονται την πρακτική γνώση) και όχι στο κράτος»[2].

Πίσω απ' αυτή την πρόταση υπάρχει η λογική ότι κάθε κοινωνία σπάνης αντιμετωπίζει ένα πρόβλημα δημοκρατικοποίησης της γνώσης, και ιδιαίτερα της οικονομικής γνώσης· πρόκειται γι' αυτό που οι οικονομολόγοι συνήθως αποκαλούν πρόβλημα της «ροής των πληροφοριών». Ο Hayek, ο Mises και άλλοι οικονομολόγοι της Δεξιάς έχουν στηρίξει την εναντίωσή τους σε μια σχεδιασμένη σοσιαλιστική οικονομία στην άποψη ότι, εξαιτίας της φύσης της οικονομικής γνώσης, κανένα διοικητικό σύστημα δεν μπορεί να κατέχει όλες τις πληροφορίες που είναι απαραίτητες για την αποτελεσματική λήψη αποφάσεων σε οικονομικό επίπεδο. Όπως το θέτει ο Hayek, «το οικονομικό πρόβλημα της κοινωνίας δεν είναι απλώς ένα πρόβλημα του πώς θα κατανεμηθούν οι "δεδομένοι" πόροι... είναι ένα πρόβλημα χρησιμοποίησης μιας γνώσης, την οποία δε διαθέτει κανένας στην ολότητά της»[3]. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο Hayek είναι ότι μόνο η ελεύθερη αγορά, μέσω ενός μηχανισμού τιμών που θα παρέχει σωστές ενδείξεις για τις ελλείψεις και τις επιθυμίες, θα μπορούσε να παράγει με αποτελεσματικό τρόπο τις απαιτούμενες πληροφορίες. Στην πραγματικότητα, το γεγονός ότι η αγορά αναδείχτηκε ως ένα «αυθόρμητο» προϊόν του πολιτισμού, οφείλεται ακριβώς, σύμφωνα με τον Hayek, στην αποτελεσματικότητά της.

Προφανώς δε χρειάζεται να ασχοληθούμε εδώ με τις ιστορικές διαστρεβλώσεις του Hayek[4] σχετικά με την «αυθόρμητη» ανάπτυξη των αγορών —ζήτημα το οποίο έχω εξετάσει αλλού[5]—, ούτε με το γελοίο ισχυρισμό του ότι οι κρατικές ρυθμίσεις και οι κοινωνικοί έλεγχοι είναι αυτοί που «διαταράσσουν» τις τιμές και όχι η ενυπάρχουσα τάση σε κάθε οικονομία της αγοράς για συγκέντρωση οικονομικής δύναμης, η οποία στη συνέχεια δημιουργεί την ανάγκη κοινωνικών ελέγχων για τον περιορισμό της. Κατά συνέπεια, εάν, όπως επιχείρησα να δείξω στο παρελθόν[6], τόσο ο κεντρικός σχεδιασμός όσο και η οικονομία της αγοράς οδηγούν αναπόφευκτα στη συγκέντρωση οικονομικής δύναμης, τότε ούτε το πρώτο ούτε το δεύτερο σύστημα είναι ικανά να παράγουν εκείνες τις ροές πληροφοριών και εκείνα τα κίνητρα που είναι απαραίτητα για την αποτελεσματική λειτουργία οποιουδήποτε οικονομικού συστήματος. Είναι επομένως φανερό ότι μόνο μέσα από γνήσιες δημοκρατικές διαδικασίες, όπως αυτές που συνεπάγεται μια περιεκτική δημοκρατία, μπορούν να λυθούν τέτοιου είδους προβλήματα με αποτελεσματικό τρόπο.

---

2. Hilary Wainwrigt, *Arguments for a New Left,* σελ. 148.

3. F. Hayek, *Individualism and Economic Order,* London, Routledge and Kegan Paul, 1945/1949, σσ. 77-78.

4. Για μια σημαντική κριτική στον Hayek και στην «ελευθεριακή» Δεξιά, βλέπε Alan Haworth, *Anti-Libertarianism, Markets, Philosophy and Myth,* London, Routledge, 1994.

5. Βλέπε Τάκης Φωτόπουλος, «Το Κράτος-Έθνος και η αγορά», *Κοινωνία και Φύση,* Τόμ. 2, Νο 2, 1994, σσ. 49-89.

6. Τάκης Φωτόπουλος, «Το τέλος του σοσιαλιστικού κρατισμού», *Κοινωνία και Φύση,* Τόμ. 2, Νο 3, 1994, σσ. 23-71.

Παρόλ' αυτά, οι κρατιστές σοσιαλιστές που υποστηρίζουν την «κοινωνία των πολιτών», αναγνωρίζοντας αυτό το πρόβλημα της γνώσης, καταλήγουν κάνοντας προτάσεις για τη δημιουργία ανεξάρτητων από το κράτος δημοκρατικών οργανισμών και για την «κοινωνικοποίηση» της αγοράς «μέσω μιας δημόσιας διαδικασίας διαμόρφωσης των τιμών, στην οποία κεντρική θέση θα κατέχουν κοινωνικοί και περιβαλλοντικοί προβληματισμοί»[7]. Με άλλα λόγια, παραγνωρίζοντας ολόκληρη τη μέχρι σήμερα ιστορία, εξακολουθούν ακόμα να προτείνουν την «κοινωνικοποίηση» της οικονομίας της αγοράς! Εντούτοις, όπως θα δείξουμε παρακάτω, είναι δυνατό να φανταστούμε μια γνήσια δημοκρατική διαδικασία λήψης των αποφάσεων που αφορούν στην οικονομία, ένα σύστημα, δηλαδή, που θα μπορούσε να συνδυάζει το σχεδιασμό και την περιεκτική δημοκρατία, από τη μια μεριά, με την ελευθερία επιλογής, από την άλλη. Ένα τέτοιο σύστημα, όμως, θα πρέπει να απορρίψει εξαρχής αυτά που οι υποστηρικτές της «κοινωνίας των πολιτών» θεωρούν ως δεδομένα: την οικονομία της αγοράς και την «κρατικιστική» δημοκρατία.

Όσον αφορά στις προτάσεις της ελευθεριακής σοσιαλιστικής Αριστεράς, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει τη θέση ότι τα μοντέλα εργατικού ελέγχου δεν είναι σε θέση να δώσουν ένα σημαντικό όραμα εναλλακτικής κοινωνίας για τις σημερινές συνθήκες. *Πρώτο,* επειδή τέτοιου είδους μοντέλα συνήθως εκφράζουν μόνο το μερικό συμφέρον, το συμφέρον των εργαζομένων, και όχι το γενικότερο συμφέρον των πολιτών σε μια κοινότητα, και *δεύτερο,* διότι τα μοντέλα αυτά (όπως, λ.χ., το μοντέλο των εργατικών συμβουλίων του Καστοριάδη[8], που συνιστά ίσως την πιο εμπεριστατωμένη εκδοχή) έχουν ελάχιστη σχέση με τις σημερινές συνθήκες της μετα-βιομηχανικής κοινωνίας. Αυτοί είναι οι λόγοι για τους οποίους τα μοντέλα κοινοτικού ελέγχου προσφέρουν το καλύτερο ίσως θεσμικό πλαίσιο για την ενσωμάτωση του εργατικού με τον κοινοτικό έλεγχο, του μερικού με το γενικό συμφέρον, της ατομικής με την κοινωνική αυτονομία.

Όμως, υπάρχει μια πρόσφατη πρόταση για «συμμετοχικό» σχεδιασμό, η οποία, παρόλο που δεν ανήκει στην κατηγορία μοντέλων κοινοτικού ελέγχου, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι εκφράζει το γενικό παρά το μερικό συμφέρον. Έτσι, ο Michael Albert και ο Robin Hahnel[9] διατύπωσαν ένα λεπτομερές μοντέλο συμμετοχικού σχεδιασμού, στο οποίο ο καταμερισμός των οικονομικών πόρων φέρεται εις πέρας από δύο είδη συμβουλίων: συμβούλια εργατών και συμβούλια καταναλωτών. Τα συμβούλια αυτά, που λειτουργούν σε διάφορα επίπεδα (από το επίπεδο της γειτονιάς μέχρι και σε εθνικό επί-

---

7. Hilary Wainwrigt, *Arguments for a New Left,* σελ. 170.

8. Κορνήλιος Καστοριάδης, *Workers' Councils and the Economics of a Self-Managed Society,* Philadelphia, Wooden Shoe, 1984. Αρχικά δημοσιεύτηκε στο *Socialism ou Barbarie* («Sur le contenu du Socialisme», *Socialism ou Barbarie,* No 22, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1957) και πρωτοδημοσιεύτηκε στα αγγλικά ως φυλλάδιο της Solidarity, *Workers' Councils and the Economics of a Self-Managed Society,* London, Solidarity, 1972.

9. Michael Albert - Robin Hahnel, *Looking Forward: Participatory Economics for the Twenty-First Century,* Boston, South End Press, 1991.

πεδο), καθορίζουν την παραγωγή και την κατανάλωση αντίστοιχα μέσα από μια λεπτομερή διαδικασία σχεδιασμού, η οποία ξεκινά με τον κάθε πολίτη να διαμορφώνει τα ατομικά του σχέδια για την εργασία και την κατανάλωση και καταλήγει με τη συνάθροιση και αναπροσαρμογή των σχεδίων αυτών μέσα από μια διαδικασία διαβουλεύσεων (iterations).

Όμως, παρόλο που ο συμμετοχικός σχεδιασμός όντως συνιστά μια σημαντική βελτίωση σε σχέση με το συνήθη τύπο σοσιαλιστικού σχεδιασμού και όντως διασφαλίζει έναν υψηλό βαθμό αποκέντρωσης, θα μπορούσε να εγείρει κανείς σοβαρές επιφυλάξεις και για το κατά πόσο είναι εφικτός, αλλά και για το κατά πόσο είναι επιθυμητός. Το πρόβλημα που ανακύπτει σε σχέση με το εφικτό είναι πρόβλημα που αφορά κάθε είδος δημοκρατικού σχεδιασμού που δε βασίζεται στην αγορά. Κάθε τέτοιος σχεδιασμός περιλαμβάνει αναγκαστικά έναν αυθαίρετο και αναποτελεσματικό τρόπο πρόβλεψης των μελλοντικών αναγκών (το πρόβλημα της ροής των πληροφοριών) —πρόβλημα ιδιαίτερα κρίσιμο όσον αφορά στις μη βασικές ανάγκες. Η ιδέα όμως που προτείνεται από τους υποστηρικτές του σχεδιασμού, συμπεριλαμβανομένων των Albert και Hahnel, ότι δηλαδή μπορούμε πολύ εύκολα να ανακαλύψουμε τις ανάγκες των ανθρώπων «απλώς ρωτώντας τους τι θέλουν», όπως έχουν τονίσει οι Paul Auerbach et al, στην πραγματικότητα «έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την εμπειρία δεκαετιών τόσο σε σχέση με το σχεδιασμό στην Ανατολική Ευρώπη όσο και σε σχέση με το μάρκετινγκ στη Δύση»[10]. Ακόμα πιο σημαντικές είναι οι επιφυλάξεις σε σχέση με το κατά πόσον είναι επιθυμητό ένα τέτοιο μοντέλο. Και αυτό, όχι μόνο διότι τούτο το μοντέλο διακρίνεται από μια πολύ έντονα γραφειοκρατική δομή (που πολύ εύστοχα χαρακτηρίστηκε ως «συμμετοχική γραφειοκρατία»), η οποία, σε συνδυασμό με τους πολυάριθμους ελέγχους που προτείνονται για τον περιορισμό της καταναλωτικής ικανότητας των πολιτών, «θα προετοίμαζε το έδαφος για τη διαιώνιση ή την επανεμφάνιση του κράτους»[11], αλλά και διότι, κατά τη γνώμη μου, συνεπάγεται ένα σοβαρό περιορισμό της ατομικής αυτονομίας γενικά, και της ελευθερίας επιλογής ειδικότερα.

Κάτι τέτοιο γίνεται φανερό, για παράδειγμα, από τις αρχές που, σύμφωνα με τους συγγραφείς, θα έπρεπε να διέπουν τη λήψη των αποφάσεων στην κατανάλωση. Μια από τις κύριες αρχές που αναφέρονται σχετικά είναι ότι «οι αποφάσεις που σχετίζονται με το τι επιθυμούν να καταναλώσουν τα άτομα θα είναι αντικείμενο συλλογικής κριτικής [έμφαση των συγγραφέων] από τα άλλα μέρη του συμβουλίου, με ιδιαίτερες εγγυήσεις όσον αφορά στη διαφύλαξη των ατομικών ελευθεριών και της μυστικότητας»[12]. Παρό-

---

10. Paul Auerbach et al., «The Transition From Actually Existing Kapitalism», *New Left Review,* No 170, Ιούλιος-Αύγουστος 1988, σελ. 78.

11. John Crump, «Markets, Money and Social Change», *Anarchist Studies,* Tom. 3, No 1, Άνοιξη 1995, σσ. 72-73.

12. Michael Albert - Robin Hahnel, *Looking Forward,* σελ. 48.

λο που ο όρος που σχετίζεται με τις «εγγυήσεις» αποτελεί μια ολοφάνερη προσπάθεια εκ μέρους των συγγραφέων να εξαλείψουν οποιαδήποτε υπόνοια μαοϊκού ολοκληρωτισμού, το νόημα της αρχής αυτής είναι σαφές. Κατά τη γνώμη μου, η αιτία αυτού του υποβόσκοντος ολοκληρωτισμού είναι το γεγονός ότι στο εν λόγω μοντέλο δε γίνεται καμιά διάκριση ανάμεσα στις βασικές ανάγκες, οι οποίες πρέπει προφανώς να ικανοποιούνται πλήρως, και στις μη βασικές ανάγκες, οι οποίες σε μια δημοκρατική κοινωνία πρέπει να αφήνονται στην ελεύθερη επιλογή των πολιτών. Μην κάνοντας αυτή τη σημαντική διάκριση, το αποτέλεσμα είναι ότι οι συγγραφείς καταλήγουν σε ένα σύστημα όπου η κατανάλωση, η παραγωγή και ο φόρτος εργασίας κάθε πολίτη πρέπει, σε τελική ανάλυση, να συμμορφώνεται με το «μέσο όρο». («Αν οι καταναλωτικές επιθυμίες κάποιου ή κάποιας υπερβαίνουν το μέσο όρο, τα άλλα μέρη του συμβουλίου θα μπορούσαν να τις υποβάλλουν σε έλεγχο, και αν οι απαντήσεις του/της δεν ήταν πειστικές, θα μπορούσε να του/της ζητηθεί να τις μετριάσει»[13].)

Ερχόμενοι στα μοντέλα κοινοτικού ελέγχου, η βασικότερη πρόσφατη πρόταση για μια κοινωνία βασισμένη στην κοινότητα είναι η πρόταση του συνομοσπονδιακού κοινοτισμού. Οι προτάσεις του συνομοσπονδιακού κοινοτισμού, όμως, δεν παρέχουν ένα μηχανισμό καταμερισμού των πόρων ο οποίος, μέσα στο θεσμικό πλαίσιο μιας οικονομίας χωρίς κράτος, χωρίς χρήμα και χωρίς αγορά και υπό συνθήκες σπάνης, θα εξασφάλιζε α) την ικανοποίηση των βασικών αναγκών όλων των πολιτών και β) την ελευθερία επιλογής. Οι προτάσεις του συνομοσπονδιακού κοινοτισμού συνήθως προϋποθέτουν μια κοινωνία μετα-σπάνης, στην οποία ένας μηχανισμός καταμερισμού των πόρων είναι περιττός. Έτσι, ο Murray Bookchin σημειώνει ότι

> «η συνομοσπονδιακή οικολογική κοινωνία θα είναι μια κοινωνία συμμετοχική, βασισμένη στην ευχαρίστηση που αισθάνεται κανείς όταν τα αγαθά διανέμονται ανάμεσα στις κοινότητες σύμφωνα με τις ανάγκες τους, και όχι μια κοινωνία στην οποία "συνεταιριστικές" καπιταλιστικές κοινότητες θα βουλιάζουν στο πάρε δώσε των σχέσεων ανταλλαγής»[14].

Από την άλλη μεριά, μερικοί υποστηρικτές του συνομοσπονδιακού κοινοτισμού φαίνεται ότι προϋποθέτουν μια «κοινωνία σπάνης» και υποστηρίζουν ένα μηχανισμό κατανομής των πόρων που βασίζεται στο δημοκρατικό σχεδιασμό. Έτσι, ο Haward Hawkins ισχυρίζεται ότι:

> «Ενώ πρέπει να διασφαλιστεί η αυτοδιαχείριση των καθημερινών λειτουργιών από τους εργάτες σε κάθε τόπο δουλειάς, η βασική οικονομική πολιτική που αφορά τις ανά-

---

13. Michael Albert - Robin Hahnel, *Looking Forward,* σελ. 49.

14. Murray Bookchin, *From Urbinization to Cities, toward a new politics of citizenship,* London, Cassell, 1995 και 1992, σελ. 254.

γκες, τη διανομή, τη διάθεση του πλεονάσματος, την τεχνολογία, την κλίμακα παραγωγής και την οικολογία θα πρέπει να χαράσσεται απ' όλους τους πολίτες. Εν ολίγοις, ο εργατικός έλεγχος θα πρέπει να ενταχθεί στο ευρύτερο πλαίσιο του κοινοτικού ελέγχου και τελικά να είναι υπόλογος σ' αυτόν»[15].

Ένα τέτοιο μοντέλο, όμως, παρόλο που μπορεί να εξασφαλίζει μια σύνθεση της δημοκρατίας με το σχεδιασμό, δε διασφαλίζει απαραίτητα την ελευθερία επιλογής. Στην πραγματικότητα, όλα τα μοντέλα δημοκρατικού σχεδιασμού (εργατικού ή κοινοτικού ελέγχου) που δεν επιτρέπουν κάποιου είδους σύνθεση των μηχανισμών της αγοράς και του σχεδιασμού, δεν είναι σε θέση να παρέχουν ένα σύστημα αποτελεσματικής άσκησης της ελευθερίας επιλογής. Συνεπώς, το ζήτημα είναι πώς μπορούμε να επιτύχουμε μια σύνθεση του δημοκρατικού σχεδιασμού και της ελευθερίας επιλογής, χωρίς να καταφύγουμε σε μια πραγματική αγορά, η οποία αναπόφευκτα θα οδηγούσε σε όλα τα προβλήματα που συνδέονται με το σύστημα της οικονομίας της αγοράς. Στο επόμενο τμήμα του άρθρου θα προσπαθήσω να σκιαγραφήσω ένα μοντέλο που συνδυάζει τα πλεονεκτήματα της αγοράς (με τη μορφή μιας τεχνητής «αγοράς») με αυτά του σχεδιασμού[16].

Σχεδίασμα ενός οικονομικού μοντέλου για τη δημοκρατία

Το σύστημα που προτείνεται εδώ αποσκοπεί στην εκπλήρωση του διττού στόχου: α) της ικανοποίησης των βασικών αναγκών όλων των πολιτών και β) της εξασφάλισης ελευθερίας επιλογής, σε μια «κοινωνία σπάνης», όπου δεν υπάρχει αγορά, χρήμα και κράτος. Ο πρώτος στόχος συνεπάγεται ότι οι βασικές μακροοικονομικές αποφάσεις λαμβάνονται δημοκρατικά, ενώ ο δεύτερος σημαίνει ότι το κάθε άτομο χωριστά λαμβάνει σημαντικές αποφάσεις που επηρεάζουν τη δική του/της ζωή (τι δουλειά θα κάνει, τι θα καταναλώσει κ.λπ.). Τόσο οι μακροοικονομικές συλλογικές αποφάσεις όσο και οι ατομικές αποφάσεις των πολιτών υλοποιούνται μέσα από ένα συνδυασμό του δημοκρατικού σχεδιασμού και μιας τεχνητής «αγοράς». Ενώ, όμως, στις «μάκρο» αποφάσεις θα δίνεται έμφαση στο σχεδιασμό, στις ατομικές αποφάσεις θα συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο, η έμφαση θα δίνεται στην «τεχνητή» αγορά.

Έτσι, το σύστημα αποτελείται από δύο βασικά στοιχεία:

— Ένα στοιχείο «αγοράς», που ενέχει τη δημιουργία μιας τεχνητής «αγοράς», η οποία θα εξασφαλίζει την πραγματική ελευθερία επιλογής, χωρίς όμως να επιφέρει τα δυσάρεστα αποτελέσματα που συνδέονται με τις πραγματικές αγορές.

---

15. Howard Hawkins, «Κοινοτικός Έλεγχος, Εργατικός Έλεγχος και η Συνεταιριστική Κοινοπολιτεία», *Κοινωνία και Φύση*, Τόμ. 1, Νο 3, σελ. 69.

16. Μια προγενέστερη περιορισμένη εκδοχή του μοντέλου αυτού παρουσιάστηκε στο Τάκης Φωτόπουλος, «Οι οικονομικές βάσεις της οικολογικής κοινωνίας», *Κοινωνία και Φύση*, Τόμ. 1, Νο 3, 1993, σσ. 15-50.

— Ένα στοιχείο σχεδιασμού, που ενέχει τη δημιουργία μιας διαδικασίας δημοκρατικού σχεδιασμού και ροής πληροφοριών μεταξύ των συνελεύσεων στον τόπο δουλειάς, των κοινοτικών συνελεύσεων και της συνομοσπονδιακής συνέλευσης.

Ο ακρογωνιαίος λίθος του προτεινόμενου μοντέλου, ο οποίος συνιστά επίσης το βασικό στοιχείο που το διαφοροποιεί από τα σοσιαλιστικά μοντέλα σχεδιασμού, είναι το ότι προϋποθέτει ρητά μια οικονομία χωρίς κράτος, χωρίς χρήμα και χωρίς αγορά —γεγονός που αποκλείει τη θεσμοποίηση των προνομίων κάποιων τμημάτων της κοινωνίας, καθώς και την ιδιωτική συσσώρευση πλούτου—, η οποία όμως δε θεμελιώνεται σε μια μυθική κατάσταση μετα-σπάνης. Με λίγα λόγια, ο καταμερισμός των οικονομικών πόρων γίνεται, *κατά πρώτο,* στη βάση των συλλογικών αποφάσεων των πολιτών, όπως αυτές εκφράζονται μέσα από τα κοινοτικά και συνομοσπονδιακά πλάνα, και, *κατά δεύτερο,* στη βάση των ατομικών επιλογών των πολιτών, όπως αυτές εκφράζονται μέσα από ένα σύστημα διατακτικών.

Οι κυριότερες παραδοχές του μοντέλου έχουν ως εξής:

— Η κοινοτική συνέλευση —η κλασική Αθηναϊκή εκκλησία— αποτελεί το ανώτατο όργανο λήψης επιτελικών αποφάσεων σε κάθε αυτοδύναμη κοινότητα.

— Οι κοινότητες είναι συνομοσπονδιοποιημένες και ο συντονισμός τους επιτυγχάνεται μέσα από περιφερειακά και συνομοσπονδιακά εκτελεστικά συμβούλια, τα οποία αποτελούνται από ανακλητούς και κυκλικά εναλλασσόμενους εντολοδόχους (σε αντιδιαστολή με τους «εκπροσώπους»).

— Οι πλουτοπαραγωγικές πηγές που βρίσκονται σε κάθε κοινότητα ανήκουν σ' αυτήν και παραχωρούνται στους εργαζόμενους κάθε παραγωγικής μονάδας με ένα μακροπρόθεσμο συμβόλαιο.

— Σκοπός της παραγωγής δεν είναι η ανάπτυξη αλλά η, μέσα σε ένα πλαίσιο ελευθερίας επιλογής, ικανοποίηση των βασικών αναγκών της κοινότητας, καθώς και εκείνων από τις μη βασικές ανάγκες για τις οποίες τα μέλη της κοινότητας έχουν εκφράσει την επιθυμία τους και είναι διατεθειμένοι/ες να δουλέψουν περισσότερο για να τις ικανοποιήσουν. Στο πλαίσιο αυτό, η αποδοτικότητα αποκτά ένα καινούριο νόημα που συνεπάγεται την αποτελεσματικότητα στην ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών, αντί για τη συνήθη σημασία που αποδίδεται στον όρο αυτό —την ελαχιστοποίηση του κόστους ή τη μεγιστοποίηση της παραγωγής σε σχέση με την ικανοποίηση αναγκών που υποστηρίζονται με χρήμα.

Όσον αφορά στην έννοια των αναγκών, είναι σημαντικό να κάνουμε μια σαφή διάκριση ανάμεσα στις βασικές και τις μη βασικές ανάγκες, από τη μια πλευρά, καθώς και ανάμεσα στις ανάγκες και στα μέσα ικανοποίησής τους (satisfiers)[17], στη μορφή δηλαδή ή στους τρόπους με τους οποίους οι ανάγκες αυτές ικανοποιούνται, από την

---

17. Paul Ekins - M. Max-Neef (eds), «Development and Human Needs», στο *Real Life Economics: Understanding Wealth Creation,* London, Routledge, 1992, σσ. 197-213.

άλλη. Και οι δύο αυτές διακρίσεις είναι εξαιρετικά σημαντικές για να μπορέσουμε να διασαφηνίσουμε την έννοια της ελευθερίας επιλογής σε μια περιεκτική δημοκρατία.

Κατά πρώτο, όσον αφορά στη διάκριση ανάμεσα σε βασικές και σε μη βασικές ανάγκες, είναι σαφές ότι η ρητορική στη Δύση σχετικά με την ελευθερία επιλογής δεν έχει κανένα νόημα. Μέσα στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς, μόνο ένα πολύ μικρό κομμάτι του πληθυσμού της γης είναι σε θέση να ικανοποιήσει τις όποιες πραγματικές ή φανταστικές «ανάγκες» έχει, εξαντλώντας σπάνιες πλουτοπαραγωγικές πηγές και καταστρέφοντας τα οικοσυστήματα, ενώ η συντριπτική πλειοψηφία των ανθρώπων στον πλανήτη δεν μπορούν καν να καλύψουν τις βασικές τους ανάγκες. Η ελευθερία επιλογής, όμως, δεν έχει κανένα απολύτως νόημα αν δεν έχουν ήδη καλυφθεί οι βασικές ανάγκες. Εντούτοις, το τι συνιστά βασική ανάγκη και το ποιος είναι ο καλύτερος τρόπος για να ικανοποιηθεί, είναι κάτι που δεν μπορεί να προσδιοριστεί «αντικειμενικά». Επομένως, από τη δημοκρατική σκοπιά, δεν υπάρχει λόγος να εμπλακεί κανείς στη διαμάχη ανάμεσα στις καθολικιστικές (universalist) και στις σχετικιστικές προσεγγίσεις στο ζήτημα των αναγκών[18]. Στο πλαίσιο μιας περιεκτικής δημοκρατίας, το τι συνιστά ανάγκη, βασική ή μη, είναι κάτι που μπορεί να καθοριστεί μόνο από τους ίδιους τους πολίτες με δημοκρατικό τρόπο. Συνεπώς, η διάκριση ανάμεσα σε βασικές και σε μη βασικές ανάγκες εισάγεται εδώ, επειδή δεχόμαστε ότι οι δύο αυτοί τομείς αναγκών λειτουργούν με βάση διαφορετικές αρχές. Ο τομέας των «βασικών αναγκών» λειτουργεί με βάση την κομμουνιστική αρχή «από τον καθένα/την καθεμιά ανάλογα με τις ικανότητές του/της, στον καθένα/στην καθεμιά ανάλογα με τις ανάγκες του/της». Από την άλλη μεριά, δεχόμαστε ότι ο τομέας των μη βασικών αναγκών λειτουργεί στη βάση μιας τεχνητής αγοράς, η οποία εξισορροπεί τη ζήτηση με την προσφορά με τέτοιον τρόπο, ώστε να εξασφαλίζεται η κυριαρχία τόσο των καταναλωτών όσο και των παραγωγών.

Κατά δεύτερο, όσον αφορά στη διάκριση ανάμεσα σε ανάγκες και μέσα ικανοποίησής τους, ο λόγος που την υιοθετούμε εδώ δεν έχει να κάνει μόνο με το σύνηθες επιχείρημα ότι μας επιτρέπει να κάνουμε την παραδοχή πως οι βασικές ανάγκες είναι πεπερασμένες, λίγες και ταξινομήσιμες, και πως, στην πραγματικότητα, παραμένουν οι ίδιες σε όλους τους πολιτισμούς και σε όλες τις ιστορικές περιόδους. Μολονότι είναι πιθανό ότι αυτό που αλλάζει διαχρονικά και διατοπικά δεν είναι οι ανάγκες αυτές καθαυτές, αλλά τα μέσα ικανοποίησής τους, η διάκριση υιοθετείται εδώ διότι είναι χρήσιμη για τη διασαφήνιση της έννοιας της ελευθερίας επιλογής. Σήμερα υπάρχουν συνήθως περισσότεροι από ένας τρόποι παραγωγής ενός αγαθού ή μιας υπηρεσίας που ικανοποιεί κάποια ανθρώπινη ανάγκη, ακόμα κι αν είναι βασική (είδη ρουχισμού κ.λπ.). Επομένως, η ελευθερία επιλογής θα πρέπει να εφαρμόζεται τόσο σε σχέση με τις

18. Βλέπε Len Doyal - Ian Gough, *A Theory of Human Need,* London, Macmillan, 1991.

βασικές όσο και τις μη βασικές ανάγκες. Στην πραγματικότητα, μια άμεσης προτεραιότητας απόφαση που θα πρέπει τακτικά να λαμβάνουν οι συνελεύσεις των πολιτών σε μια περιεκτική δημοκρατία αφορά ακριβώς την ποσότητα και την ποιότητα των μέσων ικανοποίησης βασικών αναγκών. Όσον αφορά όμως το ποιο είναι το καλύτερο μέσο κάλυψης μιας συγκεκριμένης ανάγκης, αυτό είναι κάτι που θα πρέπει να καθορίζεται ατομικά από τον κάθε πολίτη που θα ασκεί την ελευθερία του/της να επιλέγει.

Πώς μπορούμε να δημιουργήσουμε αποτελεσματικές ροές πληροφοριών για τις ατομικές ανάγκες; Η ιδέα που διερευνάται εδώ συνιστά μια πρόταση για το συνδυασμό του δημοκρατικού σχεδιασμού και ενός συστήματος διατακτικών για την αποτελεσματικότερη κάλυψη των αναγκών των πολιτών. Έτσι, μπορούμε να φανταστούμε τη δημιουργία ενός συστήματος στο οποίο να υπάρχουν δύο κύριοι τύποι διατακτικών: οι Βασικές Διατακτικές (ΒΔ) και οι Μη Βασικές Διατακτικές (ΜΒΔ). Και οι δύο τύποι διατακτικών εκδίδονται σε προσωπική βάση, έτσι ώστε να μην μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως γενικό μέσο ανταλλαγής και συσσώρευσης, όπως το χρήμα.

Η κάλυψη των βασικών αναγκών όλων των πολιτών στη συνομοσπονδιακή δημοκρατία

Οι Βασικές Διατακτικές χρησιμοποιούνται για την ικανοποίηση των βασικών αναγκών. Οι διατακτικές αυτές, που είναι προσωπικές και εκδίδονται για λογαριασμό της συνομοσπονδίας, εξουσιοδοτούν κάθε πολίτη να ικανοποιεί εκείνες τις ανάγκες του που έχουν χαρακτηριστεί ως βασικές (μέχρι ενός δεδομένου επιπέδου), χωρίς όμως να προκαθορίζουν συγκεκριμένο μέσο ικανοποίησής τους, έτσι ώστε να κατοχυρώνεται η δυνατότητα επιλογής. Ο προσδιορισμός του τι συνιστά βασική ανάγκη, καθώς και του επιπέδου μέχρι το οποίο πρέπει αυτή να ικανοποιηθεί, είναι ζητήματα που θα πρέπει να καθορίζονται από τη συνομοσπονδιακή συνέλευση, με βάση τις αποφάσεις των κοινοτικών συνελεύσεων και τους διαθέσιμους πόρους στη συνομοσπονδία. Έτσι εξασφαλίζεται ότι το επίπεδο ικανοποίησης των βασικών αναγκών των πολιτών στη συνομοσπονδία δε θα εξαρτάται από περιφερειακές ανισότητες όσον αφορά τη γεωγραφική κατανομή των πλουτοπαραγωγικών πηγών.

Ο συνολικός αριθμός των ΒΔ που θα διανέμονται καθορίζεται με βάση κριτήρια που ικανοποιούν, στο συνομοσπονδιακό επίπεδο, τις συνθήκες προσφοράς και ζήτησης. Έτσι, όσον αφορά στη ζήτηση, οι υπεύθυνοι για την επεξεργασία του συνομοσπονδιακού πλάνου θα μπορούσαν να εκτιμήσουν το μέγεθος και τη διάρθρωσή της με βάση τον πληθυσμό της συνομοσπονδίας, το προκαθορισμένο επίπεδο ικανοποίησης των βασικών αναγκών για κάθε κατηγορία πολιτών, καθώς και τις «εκπεφρασμένες προτιμήσεις» των καταναλωτών σε σχέση με τα μέσα ικανοποίησης των αναγκών, όπως αυτές εκφράζονται από τον αριθμό των διατακτικών που είχαν χρησιμοποιηθεί για κάθε παρόμοιο μέσο στο παρελθόν. Όσον αφορά στην προσφορά, οι υπεύθυνοι για

το πλάνο θα μπορούσαν να εκτιμήσουν με βάση τα τεχνολογικά δεδομένα το επίπεδο παραγωγής, την ποσότητα και τον τύπο των απαιτούμενων οικονομικών πόρων, καθώς και την ποσότητα προσωπικής εργασίας που θα έπρεπε να προσφέρει ο κάθε πολίτης. Έτσι, το κάθε ικανό προς εργασία μέλος της κοινότητας θα έπρεπε να προσφέρει σε κάποια δραστηριότητα της προτίμησής του/της έναν αριθμό «βασικών» ωρών κάθε εβδομάδα, ώστε να παραχθούν τα αγαθά και οι υπηρεσίες που απαιτούνται για την ικανοποίηση των βασικών αναγκών της κοινότητας.

Με βάση τις εκτιμήσεις αυτές μπορούν να καταρτιστούν προκαταρτικά πλάνα, και η συνομοσπονδιακή συνέλευση θα μπορούσε να επιλέξει απ' αυτά —στη βάση των αποφάσεων των κοινοτικών συνελεύσεων και των συνελεύσεων στους τόπους δουλειάς— το σχέδιο που θα τεθεί σε εφαρμογή, καθώς και τους απαιτούμενους για την εφαρμογή του πόρους. Τότε, σε κάθε πολίτη χορηγείται ένας αριθμός ΒΔ, ανάλογα με την ειδική «κατηγορία ανάγκης» στην οποία ανήκει, με βάση μία λίστα κατηγοριών των βασικών αναγκών για κάθε τμήμα του πληθυσμού που καταρτίζει η συνομοσπονδιακή συνέλευση χρησιμοποιώντας διάφορα κριτήρια, όπως το φύλο, η ηλικία, οι ειδικές ανάγκες κ.λπ. Βέβαια, στις περιπτώσεις όπου η «αντικειμενική» αυτή διάθεση των ΒΔ πρέπει να τροποποιηθεί, έτσι ώστε να ληφθούν υπόψη κάποιες ιδιαίτερες προσωπικές περιπτώσεις, οι κοινοτικές συνελεύσεις θα μπορούσαν να κάνουν τις κατάλληλες προσαρμογές.

Όσον αφορά στη φροντίδα για τις ανάγκες των ηλικιωμένων, των παιδιών και των ανήμπορων, οι κατηγορίες αυτές πολιτών έχουν τα ίδια δικαιώματα πάνω στις ΒΔ με οποιονδήποτε άλλο πολίτη της συνομοσπονδίας. Στην πραγματικότητα, θα μπορούσε να πει κανείς ότι το προτεινόμενο σχήμα θ' αποτελεί το πιο ευρύ σύστημα κοινωνικής πρόνοιας που θα έχει ποτέ υπάρξει, αφού θα καλύπτει όλες τις βασικές ανάγκες όσων δεν μπορούν να δουλέψουν, σύμφωνα πάντα με τον ορισμό που θα δίνει στις βασικές ανάγκες η συνομοσπονδιακή συνέλευση. Εναπόκειται, άλλωστε, στην ίδια συνέλευση να αποφασίσει αν θα διατίθενται, πέρα από τις ΒΔ, και ΜΒΔ σε όσους είναι ανήμποροι να δουλέψουν. Όσον αφορά την προσφορά των υπηρεσιών αυτών, αν υποθέσουμε ότι η φροντίδα των παιδιών, ηλικιωμένων, ανήμπορων κ.λπ. κατατάσσεται στις βασικές ανάγκες —που έτσι θα έπρεπε να είναι—, τότε κάθε μέλος της κοινότητας θα είχε την υποχρέωση να προσφέρει παρόμοιες υπηρεσίες (για τις οποίες θα δικαιούται ΒΔ), πράγμα που θ' αποτελούσε ένα πολύ σημαντικό βήμα για την επέκταση της περιεκτικής δημοκρατίας στα νοικοκυριά.

Η κάλυψη των μη βασικών αναγκών όλων των πολιτών στη συνομοσπονδιακή δημοκρατία

Οι μη βασικές διατακτικές χρησιμοποιούνται για την ικανοποίηση των μη βασικών αναγκών (κατανάλωση μη στοιχειωδών αγαθών και υπηρεσιών), καθώς και για την ικανοποίηση των βασικών αναγκών πέραν του προκαθορισμένου από τη συνομοσπον-

διακή συνέλευση επιπέδου. Οι ΜΒΔ είναι προσωπικές, όπως και οι ΒΔ, αλλά εκδίδονται για λογαριασμό της κάθε κοινότητας και όχι της συνομοσπονδίας. Η προσωπική εργασία των πολιτών πάνω από τον καθορισμένο αριθμό «βασικών» ωρών είναι εθελοντική και τους εξουσιοδοτεί να συμμετέχουν στην ικανοποίηση μη βασικών αναγκών τους, με βάση τον αριθμό των ΜΒΔ που έχουν στη κατοχή τους. Ενώ όμως σε ό,τι αφορά τις βασικές ανάγκες δε θα πρέπει να υπάρχουν διαφοροποιήσεις στο βαθμό ικανοποίησής τους, έτσι ώστε να καλύπτονται ισότιμα οι βασικές ανάγκες όλων των πολιτών της συνομοσπονδίας (όπως θα έπρεπε να γίνεται σε μια οικονομική δημοκρατία), δεν υπάρχουν αντίστοιχοι λόγοι που να υπαγορεύουν μια αντίστοιχη ισότιμη ικανοποίηση των μη βασικών αναγκών σε συνομοσπονδιακό επίπεδο. Στην πραγματικότητα, η από μέρους της κοινότητας κάλυψη των μη βασικών αναγκών θα πρέπει να θεωρηθεί ως επέκταση της ατομικής ελευθερίας επιλογής των πολιτών. Συνεπώς, αν σε μια συγκεκριμένη κοινότητα οι πολίτες επιθυμούν να δουλέψουν περισσότερο ή λιγότερο για την παραγωγή μη βασικών αγαθών και υπηρεσιών, θα πρέπει να είναι ελεύθεροι να το κάνουν.

Παρόλ' αυτά, το σύστημα θα πρέπει να είναι με τέτοιο τρόπο οργανωμένο, ώστε οι διαφορές σχετικά με την κατανάλωση μη στοιχειωδών αγαθών και υπηρεσιών που θα υπάρχουν ανάμεσα στις κοινότητες να αντανακλούν μόνο διαφορές στην καταβληθείσα εργασία και όχι στη γεωγραφική κατανομή των φυσικών πόρων. Μια βασική αρχή σε σχέση με το ζήτημα αυτό είναι ότι τα οφέλη από το σύνολο των φυσικών πόρων κάθε συνομοσπονδίας θα πρέπει να διανέμονται ισότιμα μεταξύ όλων των κοινοτήτων και των περιφερειών, ανεξάρτητα από τη συγκεκριμένη γεωγραφική τους τοποθεσία. Η αρχή αυτή θα πρέπει να έχει εφαρμογή τόσο στις βασικές όσο και στις μη βασικές ανάγκες, έτσι ώστε να μη δημιουργούνται άλλες ανισότητες μεταξύ των περιφερειών, πέρα απ' αυτές που έχουν να κάνουν με τις καταβληθείσες ώρες εργασίας.

Με την τεχνολογική πρόοδο θα μπορούσε να περιμένει κανείς ότι η ικανοποίηση των μη στοιχειωδών αναγκών θα γίνεται όλο και περισσότερο σημαντική στο μέλλον — γεγονός που επιβεβαιώνεται από στατιστικές μελέτες που έγιναν πάνω στα δυτικά καταναλωτικά πρότυπα και οι οποίες δείχνουν μια εξακριβωμένη τάση κορεσμού των βασικών αναγκών[19]. Αντίστοιχα, λοιπόν, οι αμοιβές θα παίρνουν όλο και περισσότερο τη μορφή των ΜΒΔ. Έτσι, σε σχέση με τις ΜΒΔ ανακύπτει ένα διπλό οικονομικό πρόβλημα. *Πρώτο,* χρειαζόμαστε ένα δίκαιο μέτρο ανταμοιβής της μη βασικής εργασίας και, *δεύτερο,* χρειαζόμαστε ένα μέτρο αξιολόγησης των μη βασικών αγαθών/υπηρεσιών, το οποίο να εξασφαλίζει μια ισορροπία ανάμεσα στην προσφορά και στη ζήτησή τους στο κοινοτικό επίπεδο. Η κλασική λύση στο πρόβλημα αυτό —το να εκφράζεται δηλαδή η αξία των αγαθών και των υπηρεσιών σε όρους ωρών εργασίας (εργασιακή θεωρία αξίας, που προτάθηκε, μεταξύ άλλων, από τον Προυντόν και τον Μαρξ)— πέρα

19. Ernest Mandel, «In Defence of Socialist Planning», *New Left Review,* αρ. 159, σσ. 14-15.

από το γεγονός ότι δημιουργεί κάθε είδους προβλήματα σε σχέση με την ισοδυναμία των διάφορων τύπων εργασίας, τη «μετατροπή» των εργαλείων ή του εξοπλισμού που χρησιμοποιείται σε ώρες εργασίας και τα λοιπά, είναι επίσης θεμελιακά ασύμβατη με μια ελευθεριακή κοινωνία[20] και, όπως θα συζητηθεί παρακάτω, με ένα σύστημα κατα-μερισμού των πόρων που βασίζεται στην ελευθερία επιλογής.

Θα πρότεινα, συνεπώς, ότι, προκειμένου να αποφευχθούν τα προβλήματα αυτά και την ίδια στιγμή να επιτευχθεί μια ισορροπία προσφοράς και ζήτησης που να ικανοποιεί τα κριτήρια δικαιοσύνης, θα έπρεπε να εισαχθεί ένα είδος «μεριστικών αξιών» για την αξιολόγηση των μη βασικών αγαθών και υπηρεσιών. Ο μηχανισμός της αγοράς, όπως είναι γνωστό, αντιπροσωπεύει το μερισμό με βάση την τιμή και συνιστά τον πιο άδικο τρόπο μερισμού των σπάνιων οικονομικών πόρων, αφού στην ουσία σημαίνει μερισμό με βάση την αγοραστική δύναμη (δηλαδή το πορτοφόλι) του καθενός. Αυτό που προτείνεται εδώ είναι μια αντιστροφή της διαδικασίας· δηλαδή ο καθορισμός της τιμής με βάση το μερισμό, με άλλα λόγια οι τιμές, αντί να είναι η αιτία του μερισμού —όπως στο σύστημα της αγοράς— να είναι το αποτέλεσμά του. Έτσι, για να υπολογίσουν οι υπεύθυνοι για το πλάνο τη «μεριστική αξία» (και κατά συνέπεια την τιμή, εκφρασμένη σε ΜΒΔ) ενός συγκεκριμένου αγαθού ή μιας υπηρεσίας, θα μπορούσαν να διαιρέσουν το σύνολο των ΜΒΔ που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια ενός χρονικού διαστήματος (ενός χρόνου, ας πούμε) για να «αγοραστεί» κάποιο συγκεκριμένο αγαθό ή μια υπηρεσία, με τη συνολική παραγωγή αυτού του αγαθού ή της υπηρεσίας στο ίδιο χρονικό διάστημα. Αν, για παράδειγμα, η συνομοσπονδιακή συνέλευση έχει καθορίσει ότι ένα κινητό τηλέφωνο δεν αποτελεί βασικό αγαθό, τότε η «τιμή» ενός κινητού μπορεί να υπολογιστεί διαιρώντας τον αριθμό των ΜΒΔ που χρησιμοποιήθηκαν τους τελευταίους δώδεκα μήνες για την «αγορά» κινητών (ας πούμε 100.000) με το συνολικό αριθμό κινητών που παράχθηκαν την ίδια περίοδο (ας πούμε 1.000), δίνοντάς μας μια «τιμή» 100 ΜΒΔ για κάθε κινητό.

Το πρόβλημα που πιθανώς θα ανακύψει στο σύστημα αυτό είναι μια αναντιστοιχία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης συγκεκριμένων μη βασικών αγαθών και υπηρεσιών. Έτσι, συνεχίζοντας με το παράδειγμα των κινητών, οι παραγωγοί των κινητών και των εξαρτημάτων τους μπορεί να επιθυμούν να προσφέρουν μόνο έναν περιορισμένο αριθμό ωρών εργασίας πάνω από τον αριθμό «βασικών» ωρών. Στην πραγματικότητα, το ίδιο πρόβλημα μπορεί να ανακύψει ακόμα κι αν κάποιοι απ' αυτούς δεν είναι διατεθειμένοι να προσφέρουν επιπρόσθετη εργασία, με δεδομένο ότι η δραστηριότητα που αναπτύσσεται για τη συγκεκριμένη παραγωγή, καθώς και πολλές άλλες δραστηριότητες στις σημερινές κοινωνίες, γίνονται με τη μορφή ομαδικής εργασίας. Στην περίπτωση αυτή θα τεθεί σε κίνηση το προτεινόμενο σύστημα των «τεχνητών» τιμών. Η «τιμή» των κινητών,

---

20. Για μια αξιόλογη κριτική της κλασικής λύσης, βλέπε Peter Kropotkin, *The Conquest of Bread*, New York, Penguin, 1972, Κεφ. 13.

εκφρασμένη σε ΜΒΔ, θα αυξηθεί, γεγονός που θα προκαλέσει αύξηση στο αντίστοιχο μέγεθος της αμοιβής (βλέπε επόμενο τμήμα), προσελκύοντας πιθανώς περισσότερη εργασία στη συγκεκριμένη δραστηριότητα. Η εργασία, βέβαια, συνιστά μόνο ένα μέρος των μέσων παραγωγής που χρησιμοποιούνται, και η συνολική διαθεσιμότητα των υπόλοιπων μέσων που απαιτούνται γι' αυτό τον τύπο δραστηριότητας είναι κάτι που πρέπει να καθορίζεται σε τακτά χρονικά διαστήματα από την κοινοτική συνέλευση.

Με τον τρόπο αυτό, η παραγωγή αντικατοπτρίζει την πραγματική ζήτηση και οι κοινότητες παύουν να υπόκεινται στον ανορθολογισμό της οικονομίας της αγοράς ή του κεντρικού πλάνου. Έτσι, οι τεχνητές «αγορές» που προτείνονται εδώ παρέχουν το απαραίτητο θεσμικό πλαίσιο ώστε ο σχεδιασμός να ξεκινά από τις πραγματικές συνθήκες ζήτησης και προσφοράς (αντικατοπτρίζοντας τις πραγματικές προτιμήσεις των καταναλωτών και των παραγωγών) και όχι από αφηρημένες εκτιμήσεις γραφειοκρατών και τεχνοκρατών σχετικά με το ποιες είναι οι ανάγκες της κοινωνίας. Επίσης, το σύστημα αυτό μας προσφέρει την ευκαιρία να αποφύγουμε τόσο το δεσποτισμό της αγοράς, που συνεπάγεται ο «μερισμός με βάση το πορτοφόλι», όσο και το δεσποτισμό του πλάνου, ο οποίος επιβάλλει ένα συγκεκριμένο μερισμό: είτε αυτός είναι αυταρχικού τύπου, δηλαδή αποφασίζεται από μια ελίτ γραφειοκρατών και τεχνοκρατών (κεντρικό πλάνο), είτε είναι δημοκρατικού τύπου, δηλαδή αποφασίζεται από την ψήφο της πλειοψηφίας στην κοινοτική συνέλευση.

Είναι φανερό ότι το σύστημα που προτείνεται εδώ δεν έχει σε τίποτα να κάνει με μια οικονομία χρήματος ή με την εργασιακή θεωρία της αξίας. Και τα δύο αυτά σχήματα είναι ασύμβατα με το συγκεκριμένο μοντέλο. Η οικονομία χρήματος αποκλείεται διότι κανείς και τίποτα δεν μπορεί να αποτρέψει το χρήμα ή ο,τιδήποτε χρησιμοποιείται ως απρόσωπο μέσο ανταλλαγής από το να χρησιμοποιηθεί ως μέσο συσσώρευσης. Όσον αφορά την εργασιακή θεωρία αξίας, πέρα από τα προβλήματα που αναφέρθηκαν παραπάνω, ακόμα κι αν η θεωρία αυτή μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να παρέχει μια (μερική) ένδειξη όσον αφορά τη διαθεσιμότητα των πόρων, σίγουρα δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μέσο έκφρασης των προτιμήσεων των καταναλωτών. Η ανικανότητα των συστημάτων κεντρικού σχεδιασμού της Ανατολικής Ευρώπης να εκφράσουν τις προτιμήσεις των καταναλωτών και οι συνακόλουθες ελλείψεις καταναλωτικών αγαθών που τα χαρακτήριζαν δεν ήταν καθόλου άσχετες με το γεγονός ότι ο κεντρικός σχεδιασμός ήταν βασισμένος σε ένα σύστημα διατίμησης επηρεασμένο απ' την εργασιακή θεωρία της αξίας[21]. Κατά συνέπεια, η εργασιακή θεωρία της αξίας δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως βάση για ένα σύστημα καταμερισμού των πόρων που θα στοχεύει στην κάλυψη των αναγκών και την ταυτόχρονη εξασφάλιση της κυριαρχίας του καταναλωτή και της

---

21. Βλέπε, Heinz Kohler, *Welfare and Planning,* New York, Wiley &Sons, 1966, σσ. 129-36. Βλέπε επίσης Morris Bornstein, «The Soviet Centrally Planned Economy», στο *Comparative Economic Systems,* Morris Bernstein, Homewood Illinois, Richard Irwin, 1985.

ελευθερίας επιλογής. Αντιθέτως, το μοντέλο που προτείνεται εδώ στην πραγματικότητα αποτελεί ένα σύστημα μερισμού που βασίζεται στις εκπεφρασμένες προτιμήσεις των καταναλωτών, από τη μια μεριά, και στη διαθεσιμότητα των πόρων, από την άλλη.

Παρόλ' αυτά, γνωστός Βρετανός οικοσοσιαλιστής χωρίς δυσκολία συνέκρινε πρόσφατα μια προγενέστερη εκδοχή των παραπάνω προτάσεων[22] με την εργασιακή θεωρία της αξίας, για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι «ο Φωτόπουλος προτείνει ένα σύστημα διατακτικών εργασίας (στην πραγματικότητα μια μορφή χρήματος που βασίζεται στην εργασιακή θεωρία για το χρήμα)... αυτό δεν αποτελεί καινούρια ιδέα, αφού είχε υπονοηθεί από τον Skinner (1948) και δοκιμαστεί στην αμερικανική κοινότητα "Walden II", στη δεκαετία του 1970»[23]! Όπως γίνεται φανερό από τη δήλωσή του, ο συγκεκριμένος επικριτής δεν έχει επίγνωση του γεγονότος ότι ένα μοντέλο που βασίζεται στο χρήμα δεν είναι συμβατό με ένα σύστημα διατακτικών, που όπως είχα τονίσει στο άρθρο «είναι ονομαστικές, ούτως ώστε να μην μπορούν να χρησιμοποιούνται, όπως το χρήμα, σαν γενικό μέσο ανταλλαγής και συσσώρευσης πλούτου»[24]. Επιπλέον, είναι φανερό σε κάθε προσεκτικό αναγνώστη ότι το προτεινόμενο σύστημα δεν έχει καμιά σχέση με την απλοϊκή περιγραφή μιας ουτοπικής κοινότητας ή με το πρωτόγονο σχήμα των «κουπονιών εργασίας» που περιγράφεται από τον Skinner[25]—σχήμα που δεν παρέχει καμιά εξασφάλιση της ελευθερίας επιλογής, δεν κάνει διάκριση μεταξύ βασικών και μη βασικών αναγκών κ.λπ. Τέλος, μόνο μια τεράστια παρανόηση της πρότασής μου για οικονομική δημοκρατία θα μπορούσε να κάνει κάποιον να βρει σ' αυτήν ομοιότητες με το ιεραρχικό σχήμα του Walden II που εξύμνησε ο Skinner, ο οποίος πολύ σωστά έχει περιγραφεί από τον Noam Chomsky ως «ένας από τους σκαπανείς της ολοκληρωτικής σκέψης που έχει επαινεθεί για τη συνηγορία του υπέρ ενός χειραγωγημένου κοινωνικού περιβάλλοντος»[26].

Κατανομή της εργασίας

Το σύστημα κατανομής της εργασίας που προτείνεται εδώ αντικατοπτρίζει τη βασική διάκριση που έχουμε κάνει μεταξύ βασικών και μη βασικών αναγκών.

Έτσι, όσον αφορά τον τομέα των βασικών αναγκών, όπως σημειώσαμε παραπάνω, η κάλυψη των αναγκών αυτών αποτελεί ευθύνη της συνομοσπονδίας και όχι της κοινότητας. Κατά συνέπεια, η κατανομή των σχετικών πόρων καθορίζεται από τη συνομοσπονδιακή συνέλευση. Έτσι, στην περίπτωση που οι πόροι μιας κοινότητας δεν επαρκούν για να καλύψουν τις βασικές ανάγκες όλων των πολιτών, οι επιπλέον απαι-

---

22. Τάκης Φωτόπουλος, «Οι οικονομικές βάσεις της οικολογικής κοινωνίας», *ό.π.*
23. David Pepper, *Modern Environmentalism,* London, Routledge, 1966, σελ. 321.
24. Τάκης Φωτόπουλος, «Οι οικονομικές βάσεις της οικολογικής κοινωνίας», *ό.π.*, σελ. 43.
25. B. F. Skinner, *Walden II,* New York, Macmillan, 1976, Κεφ. 8.
26. Noam Chomsky, *The Chomsky Reader,* James Peck (ed.), London, Serpent' s Tail, 1987, σελ. 158.

τούμενοι πόροι θα πρέπει να παρέχονται από τη συνομοσπονδιακή συνέλευση. Βασικό υποπροϊόν του διακανονισμού αυτού είναι μια αναδιανομή του εισοδήματος μεταξύ πλούσιων και φτωχών σε πόρους κοινοτήτων, καθώς η συνέλευση θα μεταφέρει ουσιαστικά πόρους από τις πρώτες στις δεύτερες, ώστε να επιτυγχάνεται η ισότιμη κάλυψη των βασικών αναγκών των πολιτών στη συνομοσπονδιακή δημοκρατία.

Άπαξ και η συνομοσπονδιακή συνέλευση υιοθετήσει κάποιο πλάνο σχετικά με το επίπεδο ικανοποίησης των βασικών αναγκών και το συνολικό καταμερισμό των πόρων, η κοινοτική συνέλευση θα καθορίσει το είδος των εργασιακών καθηκόντων που προκύπτουν από το πλάνο αυτό, έτσι ώστε να καλύπτονται όλες οι βασικές ανάγκες της κοινότητας. Όσον αφορά στην εξειδίκευση των εργασιακών καθηκόντων, θα μπορούσαμε να υιοθετήσουμε την πρόταση για «συμπλέγματα εργασιών» (job complexes) που κάνουν οι Albert και Hahnel. Έτσι, συγκεκριμένες εργασίες αντικαθίστανται από συμπλέγματα εργασιών, όπου αυτό είναι δυνατό, τα οποία περιγράφονται από τους συγγραφείς ως εξής:

> «Μια καλύτερη εναλλακτική λύση (από την καπιταλιστική και τη συντονιστική — co-ordinator— προσέγγιση), είναι ο συνδυασμός των καθηκόντων σε συμπλέγματα εργασιών, καθένα από τα οποία περιέχει ένα μίγμα ευθυνών, παρέχοντας την εγγύηση ότι οι εργαζόμενοι θα έχουν συγκρίσιμες συνθήκες εργασίας. Ο καθένας αναλαμβάνει ένα πακέτο καθηκόντων που συμποσούμενα συνιστούν ισοδύναμα εργασιακά καθήκοντα. Αντί, για παράδειγμα, οι γραμματείς να απαντούν στα τηλέφωνα και να δέχονται υπαγορεύσεις, κάποιοι εργαζόμενοι απαντούν στα τηλέφωνα και κάνουν υπολογισμούς, ενώ κάποιοι άλλοι δέχονται υπαγορεύσεις και σχεδιάζουν προϊόντα»[27].

Κατά συνέπεια, η επιλογή της εργασιακής δραστηριότητας θα είναι κατ' αρχήν ατομική επιλογή. Παρόλ' αυτά, με δεδομένο ότι η ικανοποίηση των βασικών αναγκών δεν μπορεί να αφεθεί ούτε στο έλεος της τεχνητής «αγοράς» για ΒΔ αλλά ούτε και στα φιλανθρωπικά αισθήματα κάθε πολίτη, πιθανώς να χρειαστεί η εισαγωγή κάποιου βαθμού κυκλικής εναλλαγής της εργασίας, για τις περιπτώσεις όπου οι ατομικές επιλογές σε σχέση με τις εργασιακές δραστηριότητες που αφορούν την κάλυψη των βασικών αναγκών δεν επαρκούν για να καλύψουν όλη την απαιτούμενη εργασία. Η κυκλική εναλλαγή της εργασίας προτείνεται εδώ ως ένα εξαιρετικό μέσο για την εξισορρόπηση της προσφοράς με τη ζήτηση εργασίας, και όχι ως υποχρεωτικός κανόνας που πρέπει να επιβάλλεται σε όλους τους πολίτες, όπως προτείνουν οι Albert και Hahnel. Πιστεύω, συνεπώς, ότι η δημιουργία εφάμιλλων για όλους τους πολίτες δραστηριοτήτων —την οποία εξασφαλίζει η συμμετοχή όλων στις κοινοτικές συνελεύσεις και στις συνελεύσεις στους τόπους δουλειάς—, σε συνδυασμό με την εισαγωγή των συμπλεγμάτων ερ-

---

27. Michael Albert - Robin Hahnel, *Looking Forward,* σελ. 20.

γασίας, δεν έχει ανάγκη από ένα σύστημα κυκλικής εναλλαγής της εργασίας, επιβαλλόμενο ως κανόνα —σύστημα που πιθανώς να προκαλέσει περισσότερο αγανάκτηση παρά όφελος στην κοινότητα. Οι ιεραρχικές δομές στην εργασία και στην κοινωνία γενικότερα θα καταλυθούν μόνον αν όλοι οι πολίτες έχουν ίση εξουσία στις συνελεύσεις στους τόπους δουλειάς και στις κοινοτικές συνελεύσεις και όχι αν απλώς εναλλάσσονται κυκλικά ανάμεσα σε διάφορες δουλειές. Όπως άλλωστε οι ίδιοι οι συγγραφείς παραδέχονται, η κυκλική εναλλαγή ίσως να μην έχει το επιθυμητό αποτέλεσμα στην εξισορρόπηση των ανισοτήτων ανάμεσα στις διάφορες δραστηριότητες («οι ιεραρχικές εξουσίες δεν καταργούνται με προσωρινές αλλαγές θέσεων»[28]). Είναι φανερό λοιπόν ότι, προκειμένου να καθοριστεί τι συνιστά ιεραρχική δομή, θα πρέπει να γίνουν κάποιες λεπτές διακρίσεις σε σχέση με τους διάφορους τύπους εξουσίας, όπως αυτές που επεξεργάζεται η April Carter[29]. Οπωσδήποτε, όμως, η δυνατότητα της κυκλικά εναλλασσόμενης εργασίας δεν αποτελεί στοιχείο μιας μη ιεραρχικής δομής, ούτε συνιστά απαραίτητα στοιχείο ισότητας στην εργασία.

Σε σχέση με την κατανομή της εργασίας στον τομέα των μη βασικών αναγκών, θα πρότεινα τη δημιουργία μιας ακόμα τεχνητής αγοράς, η οποία όμως, σε αντίθεση με την καπιταλιστική αγορά εργασίας, δε θα κατανέμει την εργασία με βάση το κέρδος ή, εναλλακτικά, με βάση τις οδηγίες των υπευθύνων για το κεντρικό πλάνο, όπως συνέβαινε στον υπαρκτό σοσιαλισμό. Αντιθέτως, η κατανομή της εργασίας θα γίνεται με βάση τις προτιμήσεις των πολιτών, τόσο ως παραγωγών όσο και ως καταναλωτών. Έτσι, οι πολίτες ως παραγωγοί θα επιλέγουν τη δουλειά που θέλουν να κάνουν και οι επιθυμίες τους θα αντικατοπτρίζονται στο «δείκτη επιθυμητικότητας» που περιγράφω στη συνέχεια, ο οποίος κατά ένα μέρος θα καθορίζει και το μέγεθος των αμοιβών. Εξάλλου, οι πολίτες ως καταναλωτές και μέσα από τη χρήση των ΜΒΔ θα επηρεάζουν άμεσα τις τιμές των μη βασικών αγαθών και υπηρεσιών και έμμεσα την κατανομή των εργασιακών πόρων σε κάθε δραστηριότητα.

Κατά συνέπεια, το μέγεθος της αμοιβής για τη μη βασική εργασία, το μέγεθος δηλαδή που θα καθορίζει τον αριθμό των ΜΒΔ που θα λαμβάνει ένας πολίτης για την εργασία αυτή, θα πρέπει να εκφράζει τις προτιμήσεις των πολιτών, τόσο ως παραγωγών όσο και ως καταναλωτών. Όσον αφορά στις προτιμήσεις των πολιτών ως παραγωγών, είναι φανερό ότι, με δεδομένη την ανισότητα ανάμεσα στους διάφορους τύπους δουλειάς, η ισότητα στις αμοιβές θα σήμαινε στην πραγματικότητα άνιση ικανοποίηση από τη δουλειά. Καθώς όμως η επιλογή οποιουδήποτε αντικειμενικού κριτηρίου (π. χ. χρησιμότητα, επιδράσεις στην υγεία, θερμίδες που ξοδεύονται κ.λπ.) αναπόφευκτα θα περιλάμβανε και ένα βαθμό υποκειμενικής προκατάληψης, ίσως η μόνη ορθολογική λύση

---

28. Michael Albert - Robin Hahnel, *Looking Forward*, σελ. 19.
29. April Carter, *Authority and Democracy*, London, Routledge, 1979, Κεφ. 2.

είναι να χρησιμοποιηθεί ένα είδος δι-υποκειμενικού μέτρου, όπως εκείνο που προτείνει ο Baldelli[30]· με άλλα λόγια, να χρησιμοποιηθεί ένα κριτήριο επιθυμητικότητας για κάθε είδος δραστηριότητας.

Αλλά η επιθυμητικότητα δεν μπορεί να εκτιμηθεί απλώς από τον αριθμό των ατόμων που δηλώνουν την επιθυμία τους να αναλάβουν κάποιο είδος εργασίας, όπως προτείνει ο Baldelli. Με δεδομένο το σημερινό τεχνολογικό επίπεδο, ακόμα κι αν υποθέσουμε ότι σε μια μελλοντική κοινωνία θα εξαφανιστεί το μεγαλύτερο μέρος του σημερινού υψηλού βαθμού εξειδίκευσης, σίγουρα πολλές δουλειές θα εξακολουθούν ν' απαιτούν εξειδικευμένη γνώση ή εκπαίδευση. Συνεπώς, θα πρέπει να καταρτιστεί ένας πολυσύνθετος δείκτης επιθυμητικότητας, με τη χρήση πολλαπλών διαβαθμίσεων των διαφόρων τύπων εργασίας, με βάση τις εκπεφρασμένες προτιμήσεις των πολιτών κατά τη διαδικασία επιλογής των διαφόρων τύπων βασικής και μη βασικής δραστηριότητας. Η αμοιβή για κάθε τύπο εργασίας θα μπορούσε τότε να προσδιοριστεί ως μια αντίστροφη συνάρτηση του δείκτη επιθυμητικότητάς της (αυτό σημαίνει ότι όσο υψηλότερος είναι ο δείκτης, δηλαδή όσο περισσότερο επιθυμητός είναι ένας τύπος δουλειάς, τόσο χαμηλότερο είναι το μέγεθος της αμοιβής για τη δουλειά αυτή). Έτσι, ο δείκτης θα μας έδινε «σταθμιστές» που θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε κατά την κατανομή των μη βασικών διατακτικών για τον υπολογισμό της αξίας κάθε εργάσιμης ώρας.

Ο δείκτης, όμως, της επιθυμητικότητας δεν μπορεί να είναι το μοναδικό μέσο προσδιορισμού του μεγέθους της αμοιβής. Θα πρέπει επίσης να λαμβάνονται υπόψη οι επιθυμίες των πολιτών ως καταναλωτών, όπως αυτές εκφράζονται από τις τιμές των μη βασικών αγαθών και υπηρεσιών. Κάτι τέτοιο θα είχε ένα ακόμα σημαντικό αποτέλεσμα: το να συνδεθεί ο καθορισμός των τιμών για τα αγαθά και τις υπηρεσίες με τον καθορισμό των αμοιβών για τους διάφορους τύπους δουλειάς, έτσι ώστε η κατανομή της εργασίας στον τομέα των μη βασικών αγαθών και υπηρεσιών να πραγματοποιείται με τρόπο που να διασφαλίζει την ισορροπία ανάμεσα στην προσφορά και στη ζήτηση. Θα μπορούσαμε συνεπώς να φανταστούμε ότι το μέγεθος της αμοιβής στην παραγωγή των μη βασικών αγαθών και υπηρεσιών καθορίζεται κατά το ένα ήμισυ από το δείκτη της επιθυμητικότητας και κατά το άλλο ήμισυ από τις τιμές των αγαθών και υπηρεσιών.

Με δεδομένο, βέβαια, ότι η εργασία αποτελεί μόνο ένα μέρος των συνολικών πόρων που απαιτούνται για την παραγωγή των μη βασικών αγαθών και υπηρεσιών, και ότι ο συγκεκριμένος τομέας αποτελεί ευθύνη της κάθε κοινότητας, είναι πιθανό να δημιουργηθούν στην πράξη κάποια προβλήματα σπάνης των υπολοίπων, πέρα από την εργασία, πόρων. Πιστεύω, όμως, ότι τέτοια προβλήματα θα μπορούσαν να επιλυθούν μέσα από ένα σύστημα ανταλλαγών μεταξύ των κοινοτήτων, παρόμοιο με αυτό που περιγράφεται παρακάτω.

---

30. Giovanni Baldelli, *Social Anarchism,* New York, Penguin, 1972, σσ. 144-45.

Ένα σημαντικό ζήτημα, που ανέκυψε από μια διεισδυτική εξέταση προγενέστερης εκδοχής των παραπάνω προτάσεων[31], έχει να κάνει με τα προβλήματα που δημιουργεί ο καθορισμός της αμοιβής μερικών υπηρεσιών που απαιτούνται για την κάλυψη βασικών αναγκών (υγεία, εκπαίδευση κ.λπ.), οι οποίες από τη φύση τους ενέχουν σημαντικό βαθμό εξειδίκευσης. Είναι δίκαιο ένας ειδικά εκπαιδευμένος θεραπευτής που ικανοποιεί βασικές ανάγκες της κοινότητας να δικαιούται μόνο βασικές διατακτικές (ΒΔ), ενώ ένας ζωγράφος να δικαιούται μη βασικές διατακτικές (ΜΒΔ) για μερικές ώρες έξτρα ζωγραφικής[32];

Για να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό, ας δούμε με περισσότερες λεπτομέρειες πώς υποτίθεται ότι θα λειτουργεί το προτεινόμενο σύστημα:

— Αρχικά, η συνομοσπονδιακή συνέλευση αποφασίζει για το ποιες ανάγκες είναι βασικές και ποιες όχι, και ενδεχομένως οι περισσότερες (αλλά όχι όλες) από τις υπηρεσίες που έχουν να κάνουν με την υγεία και την εκπαίδευση θα ταξινομηθούν στις βασικές υπηρεσίες.

— Στη συνέχεια, η ίδια συνέλευση θα επιλέξει το συγκεκριμένο πλάνο που θα εφαρμοστεί, το οποίο θα εξασφαλίζει την ισορροπία ανάμεσα στη συνομοσπονδιακή ζήτηση και προσφορά, σε σχέση πάντα με την ικανοποίηση των βασικών αναγκών. Το πλάνο αυτό θα καθορίζει τον αριθμό των ωρών εργασίας, καθώς και τους άλλους πόρους που απαιτούνται για κάθε τύπο δραστηριότητας, έτσι ώστε να καλύπτονται οι βασικές ανάγκες όλων των πολιτών στη συνομοσπονδία.

— Τέλος, οι πολίτες θα επιλέγουν ατομικά τον τύπο της βασικής δραστηριότητας στην οποία επιθυμούν να συμμετέχουν.

Είναι φανερό ότι, όσον αφορά στα είδη των δραστηριοτήτων που δεν απαιτούν ειδική εκπαίδευση ή γνώση, δε θα υπάρχει ιδιαίτερο πρόβλημα στην κατανομή της εργασίας και στον καθορισμό της αμοιβής. Για δραστηριότητες, όμως, που απαιτούν ειδική εκπαίδευση, γνώσεις κ.λπ., ανακύπτει ένα ζήτημα αμοιβής, με δεδομένο ότι το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας που σχετίζεται με τις δραστηριότητες αυτές συνιστά βασική εργασία. Πώς μπορεί τότε να επιλυθεί το παράδοξο του/της γιατρού έναντι ζωγράφου ; Πιστεύω ότι η λύση σ' αυτού του είδους το πρόβλημα θα μπορούσε να βρεθεί στη βάση ενός διαχωρισμού του τμήματος εκείνου της συνολικής βασικής εργασίας που δεν απαιτεί ειδικευμένη εκπαίδευση κ.λπ., από το τμήμα που την απαιτεί (οι υπεύθυνοι για το πλάνο εύκολα θα μπορούσαν να εκτιμήσουν τα σχετικά τμήματα). Τότε, όσον αφορά στο πρώτο, όλη η εργασία θα θεωρείται ως βασική και οι πολίτες που προσφέρουν ανάλογες υπηρεσίες θα δικαιούνται μόνο ΒΔ. Ο αριθμός των ωρών που θα πρέπει να δουλεύει σ' αυτό τον τύπο δραστηριότητας ο κάθε πολίτης θα καθορίζεται σύμφωνα με τις προδιαγραφές του πλάνου που έχει υιοθετηθεί από τη συνομοσπονδιακή συνέλευ-

---

31. Τάκης Φωτόπουλος, «Οι οικονομικές βάσεις της οικολογικής κοινωνίας», *ό.π.*
32. Ο Steve Millet σε προσωπική επικοινωνία με το συγγραφέα

ση. Όσον αφορά το δεύτερο τμήμα, όμως, οι πολίτες που απασχολούνται σε δραστηριότητες οι οποίες απαιτούν ειδικευμένη εκπαίδευση ή γνώση θα μπορούσαν να δικαιούνται και ΜΒΔ για κάθε ώρα βασικής εργασίας. Έτσι, ένας/μία γιατρός, εκτός από τις ΒΔ του/της, θα δικαιούται και έναν αριθμό ΜΒΔ (ο οποίος θα προσδιορίζεται με βάση το δείκτη της επιθυμητικότητας) για κάθε ώρα βασικής εργασίας. Έτσι αποφεύγεται η δημιουργία του παράδοξου «γιατρός έναντι ζωγράφου», αφού ένας/μία γιατρός, πέρα από τις ΒΔ, θα παίρνει αυτόματα και έναν αριθμό ΜΒΔ, ενώ ένας/μία ζωγράφος —εφόσον η συνέλευση δε θεωρήσει ότι η δουλειά του/της ικανοποιεί κάποια βασική ανάγκη— θα παίρνει μόνο ΒΔ, και τόσες ΜΒΔ όσες είναι ο αριθμός των ωρών που είναι διατεθειμένος/η να απασχολείται ως ζωγράφος. Από την άλλη μεριά, αν η συνομοσπονδιακή συνέλευση θεωρήσει ότι η δουλειά ενός καλλιτέχνη καλύπτει μια βασική ανάγκη (όπως πιστεύω ότι θα' πρεπε να κάνει), τότε εκείνος/η θα δικαιούται και ΜΒΔ, ο αριθμός των οποίων θα καθορίζεται από το δείκτη επιθυμητικότητας. Βέβαια, η λύση που προτείνεται εδώ εμπεριέχει μια συγκεκριμένη εγγενή προκατάληψη προς όφελος των δραστηριοτήτων που απαιτούν κάποια ειδίκευση, αλλά με δεδομένο ότι σε μια πολύπλοκη κοινωνία οι περισσότερες δραστηριότητες όντως έχουν να κάνουν με διάφορους βαθμούς ειδικευμένης εκπαίδευσης και γνώσης, δεν πιστεύω ότι η προκατάληψη αυτή δημιουργεί σοβαρό πρόβλημα —στο βαθμό βέβαια που ο δείκτης επιθυμητικότητας αντικατοπτρίζει με ακρίβεια τις προτιμήσεις της κοινότητας σχετικά με τους διάφορους τύπους εργασίας.

Οι στόχοι της παραγωγής και η τεχνολογία

Όλοι οι τόποι δουλειάς, είτε παράγουν βασικά είτε μη βασικά αγαθά και υπηρεσίες, βρίσκονται υπό τον άμεσο έλεγχο των συνελεύσεων τόπου δουλειάς, οι οποίες καθορίζουν τις συνθήκες της εργασίας, καθώς και τα συγκεκριμένα εργασιακά καθήκοντα. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά στους στόχους της παραγωγής, θα πρέπει να διακρίνουμε ανάμεσα σε δύο διαφορετικούς τύπους παραγωγής.

Έτσι, όσον αφορά τα βασικά αγαθά και υπηρεσίες, το συνολικό επίπεδο παραγωγής για τη συνομοσπονδία καθορίζεται από τη συνομοσπονδιακή συνέλευση με τη διαδικασία που περιγράφηκε παραπάνω. Τα συγκεκριμένο επίπεδο και σύνθεση παραγωγής για κάθε τόπο δουλειάς, που απορρέει από το συνομοσπονδιακό πλάνο και τις προτιμήσεις των πολιτών (όπως εκφράζονται από τις χρησιμοποιούμενες διατακτικές για κάθε τύπο προϊόντος), καθορίζεται από τις συνελεύσεις στους τόπους δουλειάς. Έτσι, οι παραγωγικές μονάδες μπορούν να διεκδικούν μερίδιο από τους διαθέσιμους (σύμφωνα με το συνομοσπονδιακό πλάνο) κοινοτικούς πόρους για το δικό τους τύπο παραγωγής, το οποίο θα είναι ανάλογο με τις διατακτικές που προσφέρονται σ' αυτές από τους πολίτες ως καταναλωτές.

Όσον αφορά τα μη βασικά αγαθά και υπηρεσίες, οι παραγωγοί αυτών των αγαθών

και υπηρεσιών θα προσαρμόζουν σε τακτά χρονικά διαστήματα το επίπεδο και τη σύνθεση της παραγωγής τους στον αριθμό των διατακτικών που καταλήγουν σ' αυτούς (δηλαδή στη ζήτηση), υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι οι σχετικοί οικονομικοί πόροι είναι διαθέσιμοι. Το τελευταίο υποδηλώνει ότι, πέρα από το συνομοσπονδιακό πλάνο, θα πρέπει να υπάρχουν και κοινοτικά πλάνα που να αφορούν την κατανομή των πόρων στον τομέα των μη βασικών αγαθών και υπηρεσιών. Τα πλάνα αυτά είναι ενδεικτικά και έχουν ως κύριο στόχο να παρέχουν στις συνελεύσεις των τόπων δουλειάς ενδείξεις σχετικά με τη διαθεσιμότητα των πόρων, έτσι ώστε οι συνελεύσεις να μπορούν στη συνέχεια να καταστρώνουν τα δικά τους πλάνα παραγωγής έχοντας πλήρεις πληροφορίες, πράγμα που θα εξυπηρετούσε την αποφυγή σοβαρών ανισορροπιών ανάμεσα στην προσφορά και στη ζήτηση, καθώς και οικολογικών ανισορροπιών. Έτσι, οι κοινοτικοί υπεύθυνοι για το πλάνο, με βάση τη ζήτηση στο παρελθόν για συγκεκριμένους τύπους μη βασικών αγαθών, τις προβλέψεις για το μέλλον, το στόχο της επίτευξης οικολογικής ισορροπίας αλλά και ισορροπίας ανάμεσα στην προσφορά και στη ζήτηση, θα μπορούσαν να κάνουν προτάσεις στην κοινοτική συνέλευση για τους πιθανούς στόχους σε σχέση με τους διαθέσιμους πόρους, έτσι ώστε η συνέλευση να είναι σε θέση να πάρει μια ενημερωμένη απόφαση για τον καταμερισμό —σε γενικές γραμμές— των παραγωγικών πόρων μεταξύ διαφόρων τομέων. Εντούτοις, ο καταμερισμός των πόρων μεταξύ των παραγωγικών μονάδων θα γίνεται κατ' ουσίαν στη βάση της ζήτησης για τα προϊόντα τους (η οποία θα εκφράζεται από τις ΜΒΔ που θα προσφέρονται σε κάθε μονάδα για το προϊόν της) και όχι μέσω ενός κεντρικού γραφειοκρατικού μηχανισμού.

Ακόμη, όσον αφορά τα ενδιάμεσα αγαθά, δηλαδή αγαθά που χρειάζονται για την παραγωγή άλλων βασικών και μη βασικών αγαθών (εργαλεία κ.λπ.), η παραγωγή τους καθορίζεται κατά παραγγελία. Έτσι, οι παραγωγικές μονάδες των τελικών αγαθών κάνουν παραγγελίες στους παραγωγούς των ενδιάμεσων αγαθών, με βάση τη ζήτηση για τα δικά τους προϊόντα, καθώς και τους στόχους του πλάνου. Τα συνομοσπονδιακά και κοινοτικά πλάνα θα πρέπει, επομένως, να περιλαμβάνουν επίσης στόχους σχετικά με τα ενδιάμεσα αγαθά, καθώς και αποφάσεις σχετικά με το κρίσιμο ζήτημα της διαχρονικής κατανομής των πόρων (πόροι για κοινοτικές επενδύσεις στην υποδομή, την κοινοτική έρευνα και την ανάπτυξη κ.λπ.).

Τέλος, ένα ιδιαίτερα σημαντικό ζήτημα που ανακύπτει σε σχέση με την παραγωγή είναι το αν ένα νέο οικονομικό σύστημα που βασίζεται στην οικονομική δημοκρατία προϋποθέτει, κατ' αρχήν, την απόρριψη της σημερινής τεχνολογίας, η οποία —όπως άλλωστε κάθε τεχνολογία— είναι άμεσα συνδεδεμένη με την οργάνωση της κοινωνίας γενικότερα και με την οργάνωση της παραγωγής ειδικότερα. Είναι συνεπώς προφανές, ότι η αλλαγή στους στόχους του οικονομικού συστήματος, αλλαγή την οποία συνεπάγεται η εισαγωγή της οικονομικής δημοκρατίας, θα ενσωματωθεί στις τεχνολογίες που θα υιοθετηθούν από την κοινότητα και από τους τόπους δουλειάς. Κάτι τέτοιο, βέβαια, δεν αποκλείει την πιθανότητα ότι οι νέες τεχνολογίες μπορεί να έχουν κοινά σημεία με

τη σημερινή τεχνολογία, με την προϋπόθεση βέβαια ότι είναι συμβατά με τους κύριους στόχους μιας βασισμένης στην κοινότητα· περιεκτικής δημοκρατίας.

Σε μια δυναμική οικονομική δημοκρατία, οι επενδύσεις στις τεχνολογικές καινοτομίες, καθώς και στην έρευνα και την ανάπτυξη γενικότερα, θα πρέπει να συνιστούν σημαντικό τμήμα των διαβουλεύσεων των συνομοσπονδιοποιημένων κοινοτικών συνελεύσεων. Οι συστάσεις των συνελεύσεων των τόπων δουλειάς καθώς και αυτές των καταναλωτικών οργανώσεων θα πρέπει προφανώς να παίζουν κρίσιμο ρόλο στη διαδικασία λήψης αποφάσεων.

Η κατανομή του εισοδήματος

Μια κατ' αρχήν συνέπεια που θα έχει το προτεινόμενο σύστημα στην κατανομή του εισοδήματος, είναι ότι ένας βαθμός ανισότητας θα προκύψει αναπόφευκτα από τον εισαγόμενο διαχωρισμό ανάμεσα σε βασική και σε μη βασική εργασία. Η ανισότητα αυτή, όμως, θα είναι ποσοτικά και ποιοτικά διαφορετική από τη σημερινή ανισότητα. Ποσοτικά, γιατί θα είναι ελάχιστη σε κλίμακα, αν συγκριθεί με τις σημερινές τεράστιες ανισότητες, και ποιοτικά, γιατί θα σχετίζεται μόνο με την εθελοντική εργασία και όχι με το συσσωρευμένο ή τον κληρονομημένο πλούτο, όπως σήμερα. Επιπλέον, δεν πρόκειται να είναι άμεσα ή έμμεσα θεσμοποιημένη, αφού το επιπλέον εισόδημα και ο επιπλέον πλούτος — που θα οφείλονται στην επιπλέον εργασία— δε θα συνδέονται με επιπλέον οικονομική και πολιτική εξουσία και δε θα μεταβιβάζονται σε κληρονόμους, αλλά στην κοινότητα.

Η εισαγωγή ενός ελάχιστου βαθμού ανισότητας, όπως περιγράφηκε παραπάνω, με κανένα τρόπο δεν αναιρεί την οικονομική δημοκρατία, αφού αυτή έχει μια έννοια πολύ ευρύτερη, η οποία αναφέρεται στην ίση κατανομή της οικονομικής εξουσίας και όχι απλώς στην ίση κατανομή του εισοδήματος. Από την άποψη αυτή, η πρόταση του Καστοριάδη[33] για οικονομική δημοκρατία έχει μια σειρά από μειονεκτήματα, που απορρέουν από το γεγονός ότι προϋποθέτει μια οικονομία χρήματος, καθώς και μια πραγματική αγορά, η οποία συνδυάζεται με κάποιο είδος δημοκρατικού σχεδιασμού. Το χρήμα εξακολουθεί να χρησιμοποιείται ως ένα απρόσωπο μέσο ανταλλαγής και ως μονάδα αξίας, μολονότι υποτίθεται ότι, ως αποτέλεσμα της συλλογικής ιδιοκτησίας των παραγωγικών μέσων, έχει αποστερηθεί της λειτουργίας του ως μέσου συσσώρευσης πλούτου. Όμως, παρόλο που η συλλογική ιδιοκτησία των παραγωγικών μέσων όντως εμποδίζει τη χρησιμοποίηση του χρήματος ως κεφαλαίου, τίποτα —εκτός από την καταφυγή σε αυταρχικά μέσα— δεν μπορεί να εμποδίσει τους ανθρώπους να το χρησιμοποιούν ως μέσο συσσώ-

---

33. Κορνήλιος Καστοριάδης, «An Interview», *Radical Philosophy*, Τόμ. 56, Φθινόπωρο 1990, σσ. 35-43. Κάποιες από τις ιδέες που εκφράζονται στη συνέντευξη αυτή, και ιδιαίτερα αυτή της ισότητας των μισθών, έχουν εκφραστεί παλιότερα στο *Workers' Councils and the Economics of a Self-Managed Society*.

ρευσης πλούτου, δημιουργώντας έτσι σοβαρές ανισότητες στην κατανομή του πλούτου. Επιπλέον, το σύστημα που προτείνει ο Καστοριάδης βασίζεται στη μη διαφοροποίηση των μισθών, των ημερομισθίων και των εισοδημάτων —κατάσταση που δεν είναι ούτε πρακτική ούτε επιθυμητή. Όπως τόνισα προηγουμένως, κάποια διαφοροποίηση στις αμοιβές είναι απαραίτητη όσον αφορά στη μη βασική παραγωγή, ώστε να αντισταθμιστεί η άνιση ικανοποίηση που προκύπτει από πολύ διαφορετικούς τύπους δουλειάς.

Ανταλλαγές ανάμεσα στις κοινότητες

Η αυτοδυναμία συνεπάγεται όχι μόνο την οικονομική αλλά και τη φυσική αποκέντρωση της παραγωγής σε μικρότερες μονάδες, καθώς και μια κάθετη ενσωμάτωση των παραγωγικών σταδίων, την οποία η σύγχρονη παραγωγή (προσαρμοζόμενη στην παγκόσμια αγορά) έχει καταστρέψει. Έτσι, η επιδίωξη της αυτοδυναμίας από κάθε κοινότητα θα συνεισφέρει σημαντικά στην εξισορρόπηση της προσφοράς με τη ζήτηση. Με δεδομένο όμως ότι η αυτοδυναμία δε σημαίνει αυτάρκεια, αλλά ριζική αποκέντρωση, ένας σημαντικός αριθμός αγαθών και υπηρεσιών θα πρέπει να «εισάγεται» από άλλες κοινότητες στη συνομοσπονδία. Εξάλλου, αναπόφευκτα θα δημιουργούνται και κάποια πλεονάσματα σε διάφορα είδη αγαθών, τα οποία θα μπορούσαν να διατεθούν για «εξαγωγή» σε άλλες κοινότητες.

Οι «ανταλλαγές» αυτές έχουν να κάνουν τόσο με τη βασική όσο και με τη μη βασική παραγωγή. Όσον αφορά στις ανταλλαγές των βασικών αγαθών και υπηρεσιών, γι' αυτές θα φροντίζει το συνομοσπονδιακό σχέδιο. Παρόλο που το μεγαλύτερο μέρος των βασικών αναγκών καλύπτεται στο κοινοτικό επίπεδο, οι απαιτούμενοι πόροι για την ικανοποίηση των βασικών αναγκών προέρχονται τόσο από την τοπική κοινότητα όσο και από άλλες κοινότητες. Ακόμη, η ικανοποίηση κάποιων βασικών αναγκών που εμπλέκουν περισσότερες από μία κοινότητες (π.χ. μεταφορές, επικοινωνίες, ενέργεια) θα συντονίζεται μέσω του συνομοσπονδιακού σχεδίου. Έτσι, σε ό,τι αφορά τις ΒΔ, δε θα υπάρχει κανένα πρόβλημα σε σχέση με την ανταλλαξιμότητά τους μεταξύ των κοινοτήτων.

Όσον αφορά, όμως, τις ανταλλαγές των μη βασικών αγαθών, προκύπτει ένα πρόβλημα ανταλλαξιμότητας των ΜΒΔ. Ο λόγος είναι ότι η ικανοποίηση των μη βασικών αναγκών δεν αποτελεί μέρος του συνομοσπονδιακού πλάνου και οι απαιτούμενοι πόροι για τις ανάγκες αυτές είναι κατά κύριο λόγο εγχώριοι. Εξάλλου, η αξιολόγηση των μη βασικών αγαθών και υπηρεσιών διαφέρει από κοινότητα σε κοινότητα, ανάλογα με τους διαθέσιμους πόρους. Επιπλέον, είναι πιθανό να προκύψουν και προβλήματα περιφερειακών ανισοτήτων εξαιτίας της άνισης γεωγραφικής διασποράς των φυσικών πόρων. Κατά συνέπεια, οι περιφερειακές ή οι συνομοσπονδιακές συνελεύσεις θα πρέπει να καταστρώσουν ένα σύστημα ανταλλαγής αγαθών και υπηρεσιών, με βάση κριτήρια που θα λαμβάνουν υπόψη τη γεωγραφική διασπορά των μη ανθρώπινων πόρων. Τέ-

λος, όσον αφορά την ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών με άλλες συνομοσπονδίες (ή με χώρες στις οποίες θα ισχύει ακόμα ένα σύστημα οικονομίας της αγοράς), αυτές θα μπορούσαν να ρυθμίζονται από διμερείς ή πολυμερείς συμφωνίες.

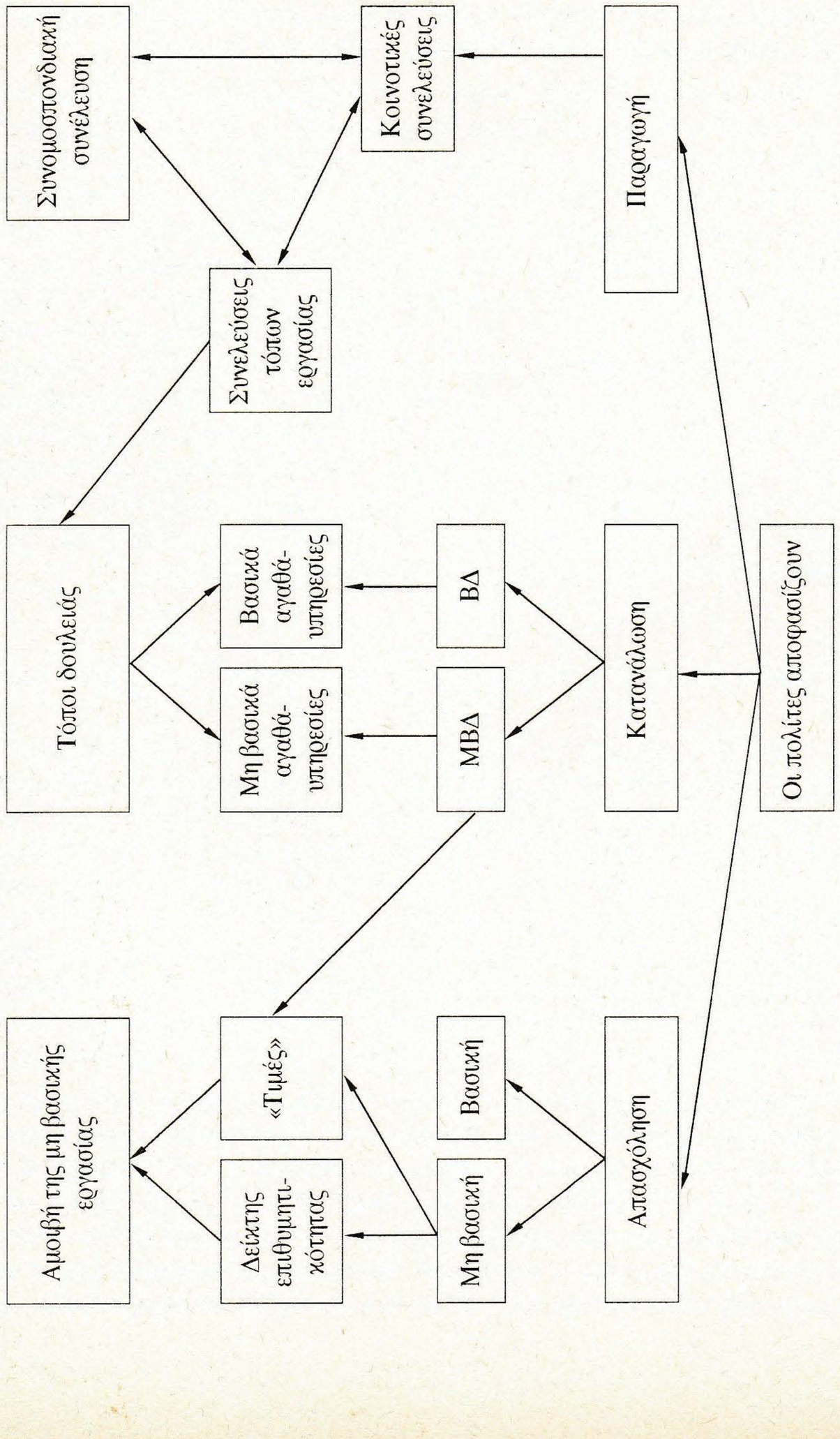
Καταλήγοντας, θα πρέπει να έχει γίνει σαφές από όλα τα παραπάνω ότι ο διττός στόχος της ικανοποίησης των βασικών αναγκών και της εξασφάλισης της ελευθερίας επιλογής προϋποθέτει μια σύνθεση της συλλογικής με την ατομική λήψη αποφάσεων, όπως αυτή που προτείνεται εδώ μέσα από ένα συνδυασμό του δημοκρατικού πλάνου και των διατακτικών. Στην πραγματικότητα, ακόμα κι αν φτάσουμε κάποτε στο μυθικό εκείνο στάδιο όπου δε θα σπανίζουν οι παραγωγικοί πόροι, θέματα επιλογής θα εξακολουθούν να ανακύπτουν σε σχέση με τα μέσα ικανοποίησης των αναγκών, την οικολογική συμβατότητα κ.λπ. Από την άποψη αυτή, η αναρχο-κομμουνιστική θέση που αναφέρεται σε μια κοινωνία επικαρπίας και δωρεάς, στο βαθμό που προϋποθέτει «αντικειμενική» υλική αφθονία, ανήκει και αυτή στη μυθολογία ενός κομμουνιστικού παραδείσου. Και αυτός είναι ένας επιπρόσθετος λόγος για τον οποίο το σύστημα που προτείνεται εδώ προσφέρει ένα ρεαλιστικό μοντέλο για το πώς μπορούμε να κατακτήσουμε το βασίλειο της ελευθερίας ακόμη και σε συνθήκες σπάνης, με τις υπάρχουσες πλουτοπαραγωγικές πηγές σε κάθε περιοχή (που θα έχουν κοινοτικοποιηθεί) και με δεδομένους τους περιορισμούς που επιβάλλονται σ' αυτές από τις οικολογικές απαιτήσεις.

Μεταβατική οικονομική στρατηγική προς την περιεκτική δημοκρατία

Κατά την άποψή μου, η πιο ρεαλιστική προσέγγιση για τη δημιουργία μιας νέας κοινωνίας πέρα από την οικονομία της αγοράς και το έθνος-κράτος, καθώς και τις νέες διεθνείς κρατικιστικές μορφές οργάνωσης που αναδύονται τώρα, είναι μια μεταβατική στρατηγική που περιλαμβάνει τη βαθμιαία ανάμιξη ενός ολοένα και μεγαλύτερου αριθμού ανθρώπων σ' ένα νέο είδος πολιτικής και την παράλληλη μετατόπιση των μέσων παραγωγής (εργασία, κεφάλαιο, γη) από την οικονομία της αγοράς. Ο σκοπός μιας τέτοιας μεταβατικής στρατηγικής θα πρέπει να είναι η δημιουργία νέου θεσμικού πλαίσιου και συστημάτων αξιών που σε κάποιο σημείο θα αντικαταστήσουν την οικονομία της αγοράς, την κρατικιστική δημοκρατία καθώς και το κοινωνικό παράδειγμα που τα «νομιμοποιεί», με μια περιεκτική δημοκρατία και ένα νέο δημοκρατικό παράδειγμα αντίστοιχα.

Επομένως, το ερώτημα που προκύπτει εδώ είναι: τι είδους στρατηγική μπορεί να εξασφαλίσει τη μετάβαση προς μια περιεκτική δημοκρατία; Συγκεκριμένα, τι είδους δράση και πολιτική οργάνωση μπορεί να αποτελεί μέρος του δημοκρατικού προτάγματος. Σ' αυτή την προβληματική έχουμε να αντιμετωπίσουμε ερωτήματα για τη σημασία των αγώνων και των δραστηριοτήτων που σχετίζονται με κάθε συστατικό της περιεκτικής δημοκρατίας: το οικονομικό, το πολιτικό, το κοινωνικό και το οικολογικό. Μια γενική κατευθυντήρια αρχή στην επιλογή μιας κατάλληλης μεταβατικής στρατη-

Διάγραμμα: Η λειτουργία της οικονομικής δ

γικής είναι η συνέπεια μεταξύ μέσων και σκοπών. Πρέπει να είναι ξεκάθαρο ότι μια στρατηγική που στοχεύει σε μια περιεκτική δημοκρατία δεν μπορεί να επιτευχθεί μέσω της χρήσης ολιγαρχικών πολιτικών πρακτικών ή ατομικιστικών δραστηριοτήτων.

Έτσι, όσον αφορά, πρώτα, τη σημασία της συλλογικής δράσης στη μορφή ταξικής αντιπαράθεσης ανάμεσα στα θύματα της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς και της κυρίαρχης ελίτ, νομίζω ότι δεν πρέπει να υπάρχει κανένας δισταγμός στην υποστήριξη όλων αυτών των αγώνων, οι οποίοι μπορούν να βοηθήσουν στο να γίνει φανερή η καταπιεστική φύση της κρατικιστικής δημοκρατίας και της οικονομίας της αγοράς. Πρέπει, όμως, να καταδεικνύεται πάντα η συστημική φύση των αιτίων αυτών των αντιπαραθέσεων και το έργο αυτό δεν μπορεί προφανώς να αφεθεί στις γραφειοκρατικές ηγεσίες των συνδικάτων και άλλων παραδοσιακών οργανώσεων. Αυτό είναι έργο των συνελεύσεων στους χώρους εργασίας, οι οποίες θα μπορούσαν να συνομοσπονδιοποιηθούν και να πάρουν μέρος σε τέτοιους αγώνες, ως μέρος ενός ευρύτερου δημοκρατικού κινήματος που βασίζεται σε κοινότητες και στις συνομοσπονδιακές τους δομές.

Στη συνέχεια τίθεται το ζήτημα της σημασίας της δράσης στη βάση, με τη μορφή της εκπαίδευσης ή, εναλλακτικά, της άμεσης δράσης και δραστηριοτήτων όπως η «Κοινοτική Οικονομική Ανάπτυξη», αυτοδιαχειριζόμενα εργοστάσια, σύνδεσμοι στέγασης, σχήματα LETS (τοπικές ανταλλαγές χωρίς τη μεσολάβηση χρήματος), κομμούνες, αυτοδιαχειριζόμενες φάρμες και τα λοιπά. Είναι προφανές ότι τέτοιες δραστηριότητες δεν μπορούν να οδηγήσουν, από μόνες τους, σε ριζοσπαστική κοινωνική αλλαγή. Από την άλλη πλευρά, αυτές οι δραστηριότητες αποτελούν αναγκαία και επιθυμητά μέρη μιας περιεκτικής πολιτικής στρατηγικής, στην οποία η συμμετοχή στις τοπικές εκλογές εκφράζει την κλιμάκωση της δράσης στη βάση. Και αυτό, διότι η συμμετοχή στις τοπικές εκλογές παρέχει πράγματι το πιο αποτελεσματικό μέσο για τη μαζική δημοσιοποίηση ενός προγράμματος για μια περιεκτική δημοκρατία, καθώς και την ευκαιρία να αρχίσει η άμεση εφαρμογή του σε μεγάλη κοινωνική κλίμακα.

Με άλλα λόγια, η συμμετοχή στις τοπικές εκλογές δεν είναι μόνο μια εκπαιδευτική άσκηση αλλά και μια έκφραση της πεποίθησης ότι μόνο σε τοπικό επίπεδο, στο επίπεδο της κοινότητας, μπορεί να εγκαθιδρυθεί σήμερα η άμεση και οικονομική δημοκρατία. Επομένως, η συμμετοχή στις τοπικές εκλογές είναι επίσης μια στρατηγική για να αποκτηθεί εξουσία, με στόχο την άμεση κατάλυσή της, μέσω της μεταβίβασης —από την επόμενη μέρα της νίκης στις εκλογές— της διαδικασίας λήψης των αποφάσεων από τις τοπικές αρχές στις συνελεύσεις. Η συμμετοχή στις τοπικές εκλογές δίνει την ευκαιρία να ξεκινήσει η αλλαγή της κοινωνίας από τα κάτω, που είναι η μόνη δημοκρατική στρατηγική, αντίθετα από τις κρατικιστικές προσεγγίσεις που σκοπεύουν να αλλάξουν την κοινωνία από τα πάνω. Δηλαδή, επειδή ακριβώς η κοινότητα αποτελεί τη θεμελιώδη κοινωνική και οικονομική μονάδα μιας μελλοντικής δημοκρατικής κοινωνίας, θα πρέπει να ξεκινήσουμε από εκεί για να αλλάξουμε την κοινωνία· αντίθετα, οι κρατιστές, σε συνέπεια με την κρατικιστική τους άποψη για τη δημοκρατία, πιστεύουν ότι

πρέπει να ξεκινήσουν από την κορυφή, από το κράτος (βουλευτικές εκλογές, ευρω-εκλογές κ.λπ.), για να το «δημοκρατικοποιήσουν».

Αλλά, αφήνοντας τις πολιτικές πλευρές της μεταβατικής στρατηγικής για το υπόλοιπο του άρθρου, θα εξετάσω τις οικονομικές πλευρές της. Όπως επισημάνθηκε πιο πάνω, μια οικονομική στρατηγική προς μια περιεκτική δημοκρατία περιλαμβάνει τη βαθμιαία μετατόπιση των μέσων παραγωγής (εργασία, κεφάλαιο, γη) από την οικονομία της αγοράς. Προϋποθέτει, ακόμα, την επεξεργασία ενός περιεκτικού προγράμματος κοινωνικού μετασχηματισμού, που να σκοπεύει ξεκάθαρα στην αντικατάσταση της οικονομίας της αγοράς και της κρατικιστικής δημοκρατίας από μια περιεκτική δημοκρατία. Ένα τέτοιο πρόγραμμα θα πρέπει να καταδεικνύει γιατί η ανάληψη της εξουσίας σε κάποιους δήμους από ένα ριζοσπαστικό δημοκρατικό κίνημα θα μπορούσε να δημιουργήσει τις συνθήκες για:

— Τη δραστική αύξηση της οικονομικής αυτοδυναμίας της κοινότητας.

— Την οργάνωση ενός κοινοτικοποιημένου οικονομικού τομέα.

— Τη δημιουργία ενός δημοκρατικού μηχανισμού για τη λήψη οικονομικών αποφάσεων που θα αφορούν τον κοινοτικοποιημένο τομέα της κοινότητας, καθώς και αποφάσεων που θα αφορούν γενικά τη ζωή της κοινότητας (τοπική παραγωγή, τοπικές δαπάνες, τοπικοί φόροι, κ.λπ.).

Έτσι, ένα περιεκτικό πρόγραμμα για την κοινωνική αλλαγή πρέπει να καθιστά σαφές ότι οι πολίτες, για πρώτη φορά στη ζωή τους, θα έχουν πραγματική εξουσία στον καθορισμό των οικονομικών υποθέσεων, μολονότι, αρχικά, μόνο σε σχέση με την κοινότητά τους. Όλα αυτά, σε αντίθεση με τη σημερινή κατάσταση πραγμάτων, όπου οι πολίτες έχουν υποθετικά τη δύναμη περίπου κάθε τέσσερα χρόνια να αλλάζουν το κόμμα στην κυβέρνηση και τη φορολογική πολιτική, αλλά, στην πραγματικότητα δεν τους δίνεται η δυνατότητα ούτε μιας πραγματικής επιλογής ούτε κάποιου τρόπου επιβολής της θέλησής τους στους επαγγελματίες πολιτικούς. Αυτό γίνεται προφανές, για παράδειγμα, αν ρίξει κανείς μια ματιά στα οικονομικά προγράμματα των εθνικών κομμάτων, τα οποία εκφράζονται με τόσο γενικούς και ασαφείς όρους που δε δεσμεύουν τους πολιτικούς σε τίποτα συγκεκριμένο. Ακόμα περισσότερο, όσον αφορά στη χρήση των χρημάτων που συλλέγονται από τη φορολογία ή τα δάνεια, είναι ξεκάθαρο ότι ο λαός δεν έχει καμιά εξουσία να αποφασίσει για την κατανομή τους σε διαφορετικές χρήσεις.

Είναι σαφές ότι το μεταβατικό στάδιο περιέχει χαρακτηριστικά που δε θα υπάρχουν στην τελική κοινωνία. Πολλά από τα χαρακτηριστικά, για παράδειγμα, που αποτελούν μια μεταβατική οικονομική δημοκρατία προφανώς δε θα είναι συστατικά της μελλοντικής κοινωνίας. Η περιεκτική δημοκρατία, όπως την περιέγραψα παραπάνω, είναι μια κοινωνία χωρίς κράτος, χωρίς χρήμα, χωρίς αγορά. Από την άλλη πλευρά, η μεταβατική στρατηγική, παίρνοντας ως δεδομένη την κρατικιστική «δημοκρατία» και την οικονομία της αγοράς, στοχεύει στο να δημιουργήσει εναλλακτικούς θεσμούς και αξίες που θα οδηγήσουν στη σταδιακή εξάλειψη των παρόντων ιεραρχικών θεσμών και αξιών. Σ' αυτό το πλαίσιο, η κριτική που έχει γίνει από τον David Pepper εναντίον μιας αρχικής

εκδοχής[34] των προτάσεων που παρουσιάζονται εδώ είναι προφανώς άτοπη. Έτσι, ο συγγραφέας ισχυρίζεται ότι «ο Φωτόπουλος ξεκάθαρα προωθεί μια οικονομία χρήματος: πραγματικά όλα αυτά τα συστατικά εμφανίζονται επίσης στα ορθόδοξα "πράσινα καπιταλιστικά οικονομικά"»[35]. Είναι φανερό ότι ο Pepper μπερδεύει τα οικονομικά χαρακτηριστικά μιας μεταβατικής στρατηγικής προς μια οικονομική δημοκρατία, που περιγράφω στο άρθρο μου, με την πρόταση για την οικονομική δημοκρατία καθαυτή!

Αυτοδυναμία στη μεταβατική περίοδο

Το ζήτημα που ανακύπτει εδώ είναι πώς μπορούμε να δημιουργήσουμε σήμερα τις συνθήκες για αυτοδυναμία, δηλαδή, πώς μπορούμε να βοηθήσουμε τη μετάβαση από το «εδώ» στο «εκεί», από εξαρτημένες σε αυτοδύναμες κοινότητες; Υπάρχει σημαντική βιβλιογραφία για την τοπική οικονομική αυτοδυναμία[36] που μπορεί να μας δώσει πολύτιμα στοιχεία για τα βήματα που πρέπει να γίνουν σε μια μεταβατική φάση προς μια περιεκτική δημοκρατία. Ακόμα, τελευταία, όλο και περισσότερες τοπικές κοινότητες, που υποφέρουν από τις συνέπειες της εξαρτημένης αποκέντρωσης αρχίζουν να ενθαρρύνουν την τοπική αυτοδυναμία μέσω τοπικών πρωτοβουλιών που στοχεύουν στην ικανοποίηση των τοπικών αναγκών από τους τοπικούς πόρους[37]. Όμως, όλη αυτή η βιβλιογραφία, όπως και οι αντίστοιχες τοπικές προσπάθειες, αποσκοπούν στην αύξηση της αυτοδυναμίας παίρνοντας ως δεδομένη την οικονομία της αγοράς και τη φιλελεύθερη δημοκρατία. Από την άλλη πλευρά, ένα κίνημα για μια περιεκτική δημοκρατία πρέπει να αναπτύξει μια μεταβατική στρατηγική για μια ριζοσπαστική αποκέντρωση της εξουσίας στους δήμους, με ρητό το στόχο της αντικατάστασης του παρόντος πολιτικού και οικονομικού θεσμικού πλαισίου. Οι προτάσεις που ακολουθούν μπορεί να θεωρηθούν ως συμβολή σ' αυτή την προσπάθεια.

Οι βασικές προϋποθέσεις για την αύξηση της τοπικής οικονομικής αυτοδυναμίας αναφέρονται στη δημιουργία τοπικής οικονομικής δύναμης με τη μορφή:

---

34. Τάκης Φωτόπουλος, «Οι Οικονομικές Βάσεις της Οικολογικής Κοινωνίας», *Κοινωνία και Φύση,* Τόμος 1, Τεύχος 3, 1993.

35. David Pepper, *Modern Environmentalism,* Λονδίνο, Routledge, 1996, σελ. 321.

36. Θα αναφέρω, ενδεικτικά, τη σημαντική δουλειά πάνω στο θέμα του James Robertson· πρβλ. το άρθρο του «Η αναβίωση της τοπικής οικονομίας!», στο *Κοινωνία και Φύση,* Τόμος 1, Τεύχος 1, 1992 και το βιβλίο του *Future Wealth,* Cassell, 1990, κεφ. 5. Πρβλ. επίσης Paul Ekins, *Trade for Mutual Self-reliance,* Λονδίνο, TOES publication, 1989, και *Local Economic Self- reliance,* Λονδίνο, TOES publication, 1988, τη συμβολή του Johan Galtung, στο *The Living Economy,* Paul Ekins (ed.), NY, Routledge & Kegan Paul, 1986, σσ. 97-109 και C. George Benello και al., *Building Sustainable Communities,* NY, Bootstrap, 1989, σσ. 18-20.

37. Πρβλ., για παράδειγμα, το Homegrown Economy Project στην πόλη Saint Paul, στη Μινεσότα, που αναφέρεται από τον James Robertson, στο οποίο χρησιμοποιείται ένας αριθμός περιεκτικών χαρακτηριστικών για την ανάπτυξη της τοπικής οικονομίας στη διαδικασία δημιουργίας νέων εταιριών και υποστήριξης παλαιών (J. Robertson, *Future Wealth,* Λονδίνο, Cassell, 1989, σελ. 43), και παρόμοια πειράματα στην Bologne, Bremen κ.λπ., τα οποία έχω αναφέρει αλλού (για παράδειγμα, *Ελευθεροτυπία,* 22 Σεπτεμβρίου 1990).

— οικονομικής εξουσίας,
— φορολογικής εξουσίας και, πάνω απ' όλα,
— εξουσίας για τον καθορισμό της παραγωγής.

Όσον αφορά στην οικονομική δύναμη, η δημιουργία ενός τραπεζικού κοινοτικού δικτύου είναι απαραίτητη σ' αυτή τη διαδικασία. Η δημιουργία όμως ενός τέτοιου δικτύου προϋποθέτει ότι το κίνημα για την περιεκτική δημοκρατία έχει ήδη αναλάβει την εξουσία σ' έναν αριθμό δήμων. Ωστόσο, ακόμα και πριν συμβεί αυτό υπάρχει ένας αριθμός βημάτων που πρέπει να γίνουν προς αυτή την κατεύθυνση. Εντούτοις, πρέπει να τονιστεί ότι τέτοια βήματα είναι σίγουρο ότι δε θα οδηγήσουν παρά σε περιθωριοποιημένα σχέδια, εκτός και αν δημιουργηθούν αποτελεσματικές βάσεις εξουσίας μέσω της συμμετοχής στις τοπικές εκλογές και της νίκης σε δήμους. Τέτοια βήματα είναι:

— Κοινοτικές Πιστωτικές Ενώσεις (δηλαδή οικονομικοί συνεταιρισμοί), οι οποίες θα παρείχαν δάνεια στα μέλη τους για τις προσωπικές και τις επενδυτικές τους ανάγκες. Θα μπορούσαμε ακόμα να φανταστούμε την επέκταση του ρόλου των πιστωτικών ενώσεων, έτσι ώστε οι καταθέσεις των μελών να χρησιμοποιούνται για τοπική ανάπτυξη και κοινωνικές επενδύσεις· με άλλα λόγια, για επενδύσεις σε μέλη της τοπικής κοινότητας ώστε να είναι σε θέση να αποκτήσουν βιώσιμη απασχόληση. Μ' αυτό τον τρόπο οι πιστωτικές ενώσεις θα μπορούσαν να γίνουν η βάση πάνω στην οποία, σ' ένα μεταγενέστερο στάδιο, θα κτιζόταν ένα κοινοτικό τραπεζικό δίκτυο.

— Ένα τοπικό νόμισμα θα μπορούσε να παίξει αποφασιστικό ρόλο στην ενίσχυση της τοπικής οικονομικής αυτοδυναμίας. Και αυτό γιατί ένα τοπικό νόμισμα καθιστά δυνατό τον έλεγχο της οικονομικής δραστηριότητας από την κοινότητα και, συγχρόνως, μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μέσο για την αύξηση του εισοδήματος των μελών της κοινότητας. Το τοπικό νόμισμα δεν αντικαθιστά το εθνικό νόμισμα αλλά το συμπληρώνει. Ως πρώτο βήμα, τα υπάρχοντα σχήματα LETS[38] θα μπορούσαν να κοινοτικοποιηθούν. Στη συνέχεια, θα μπορούσε να δημιουργηθεί ένα σχήμα τοπικής πιστωτικής κάρτας με σκοπό την κάλυψη των βασικών αναγκών όλων των πολιτών. Έτσι, θα μπορούσαν να διανεμηθούν στους πολίτες δωρεάν κοινοτικές «πιστωτικές κάρτες», στις οποίες το όριο της πίστωσης θα καθοριζόταν από το εισόδημα και την περιουσία του πολίτη (δηλαδή όσο μεγαλύτερο είναι το επίπεδο του εισοδήματος και της περιουσίας, τόσο χαμηλότερο θα είναι το όριο της πίστωσης). Αυτές οι πιστωτικές κάρτες θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την αγορά τοπικά παραγόμενων προϊόντων και υπηρεσιών. Ένα τέτοιο σχήμα θα μπορούσε επομένως να παίξει χρήσιμο ρόλο στη μετάβαση προς ένα σύστημα διατακτικών, το οποίο θα αντικαθιστούσε όλα τα νομίσματα σε μια περιεκτική δημοκρατία.

Όσον αφορά τη φορολογική εξουσία, το μεταβατικό πρόγραμμα για μια περιεκτική

---

38. Πρβλ. για μια περιγραφή των LETS σχημάτων, Ross V. G. Dobson, *Bringing the Economy Home from the Market*, Μόντρεαλ, Black Rose, 1993.

δημοκρατία πρέπει να περιέχει βήματα για τη μετατόπιση της φορολογικής εξουσίας από το εθνικό στο τοπικό επίπεδο, ως ένα βασικό βήμα για τη δημιουργία συνθηκών για οικονομική αυτοδυναμία. Στη συνέχεια, μπορεί να εισαχθεί ένα νέο τοπικό φορολογικό σύστημα, το οποίο θα προσπαθήσει να ανταποκριθεί —όσο είναι δυνατό με τους περιορισμούς μιας οικονομίας της αγοράς που θα υπάρχει ακόμα στη μεταβατική περίοδο— στις βασικές αρχές της περιεκτικής δημοκρατίας. Έτσι, θα έπρεπε να γίνει κάποια μετατόπιση στο φορολογικό βάρος, από τη φορολογία του εισοδήματος στη φορολογία της περιουσίας, της κατοχής γης, της χρήσης ενέργειας και πλουτοπαραγωγικών πηγών, καθώς και δραστηριοτήτων που δημιουργούν περιβαλλοντικό και κοινωνικό κόστος για την κοινότητα.

Οι βασικοί σκοποί ενός τοπικού φορολογικού συστήματος θα έπρεπε να είναι:

— Η χρηματοδότηση (με τη βοήθεια του κοινοτικού τραπεζικού συστήματος) ενός προγράμματος για την κοινοτικοποίηση των τοπικών παραγωγικών πηγών, που θα παρέχει ευκαιρίες εργασίας σε όλους τους πολίτες της κοινότητας.

— Η χρηματοδότηση ενός προγράμματος κοινωνικών δαπανών που θα κάλυπτε τις βασικές ανάγκες όλων των πολιτών, με τη μορφή ενός βασικού εισοδήματος (το μέγεθός του θα εξαρτάται από το εισόδημα και την περιουσία του πολίτη) που θα ήταν εξασφαλισμένο για κάθε πολίτη, ανεξάρτητα από την ικανότητά του για εργασία.

— Η χρηματοδότηση θεσμικών διακανονισμών που θα κάνουν τη δημοκρατία στα νοικοκυριά αποτελεσματική.

— Η χρηματοδότηση προγραμμάτων για την αντικατάσταση των παραδοσιακών ενεργειακών πλουτοπαραγωγικών πηγών με τοπικούς ενεργειακούς πόρους, ειδικά με φυσική ενέργεια (ηλιακή, αιολική κ.λπ.), που θα ελαχιστοποιούσε την εξάρτηση των τοπικών οικονομιών από εξωτερικά κέντρα καθώς και τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις της ενέργειας.

— Η παράλληλη οικονομική ποινικοποίηση των αντι-οικολογικών δραστηριοτήτων των παραρτημάτων και θυγατρικών μεγάλων εταιριών στο έδαφος της κοινότητας.

Επομένως, η συνισταμένη των παραπάνω μέτρων θα ήταν η αναδιανομή της οικονομικής δύναμης μέσα στην κοινότητα, με την έννοια της μεγαλύτερης ισότητας στη διανομή του εισοδήματος και πλούτου. Αυτό, σε συνδυασμό με την εφαρμογή δημοκρατικών διαδικασιών σχεδιασμού, θα δημιουργούσε μια γερή βάση για τη μετάβαση προς μια πλήρη οικονομική δημοκρατία.

Όσον αφορά την πολύ σημαντική εξουσία του καθορισμού της παραγωγής, θα έπρεπε να σχεδιαστούν περιεκτικά προγράμματα που θα περιελάμβαναν συγκεκριμένες προτάσεις για τις αλλαγές που είναι απαραίτητες στην οικονομική δομή κάθε κοινότητας, έτσι ώστε να μπορούν να επιτευχθούν οι στόχοι μιας περιεκτικής δημοκρατίας. Μια μεταβατική στρατηγική προς μεγαλύτερη αυτοδυναμία θα σήμαινε ότι οι πολίτες θα έπρεπε να παράγουν περισσότερα για τους εαυτούς τους και ο ένας για τον άλλο και ότι θα υποκαθιστούσαν τοπικά παραγόμενα προϊόντα και υπηρεσίες στη θέ-

ση προϊόντων που παράγονται έξω από την κοινότητα. Στο πλαίσιο αυτό, θα μπορούσαν να δοθούν οικονομικά κίνητρα σε τοπικούς ιδιοκτήτες καταστημάτων για να τους παρακινήσουν να εφοδιάζονται με τοπικά παραγόμενα προϊόντα και σε πολίτες για να τα αγοράζουν. Αυτό, με τη σειρά του, θα ενεθάρρυνε τους τοπικούς παραγωγούς (αγρότες, τεχνίτες κ.λπ.) να παράγουν για/και να πουλούν στην τοπική αγορά, σπάζοντας τις αλυσίδες των μεγάλων εταιριών (σούπερ μάρκετ κ.λπ.).

Όμως, η δημιουργία κοινοτικών επιχειρήσεων στην παραγωγή ή τη διανομή θα είχε πολιτική σημασία σ' αυτό το μεταβατικό στάδιο προς μια περιεκτική δημοκρατία μόνο εφόσον θα αποτελούσαν μέρος ενός περιεκτικού πολιτικού προγράμματος προς μια ριζοσπαστική κοινωνική αλλαγή. Όπως το έθεσε ο Murray Bookchin,

> «οι συνεταιρισμοί τροφίμων, οι κοπερατίβες κ.λπ., όταν δεν εντάσσονται σε ένα ελευθεριακό κοινοτιστικό πλαίσιο και ένα πολιτικό κίνημα που επικεντρώνεται στην επίτευξη επαναστατικών στόχων, ως μια δυαδική εξουσία εναντίον των επιχειρήσεων και του κράτους, τότε δεν είναι τίποτα περισσότερο από καλοήθεις επιχειρήσεις τις οποίες ο καπιταλισμός και το κράτος μπορούν εύκολα να ανεχθούν, χωρίς κανένα φόβο αμφισβήτησης».

Τέλος, μια μεταβατική στρατηγική προς μεγαλύτερη αυτοδυναμία πρέπει να περιλαμβάνει τη μετατόπιση στους δήμους σημαντικών κοινωνικών υπηρεσιών (εκπαίδευση, υγεία, στέγαση κ.λπ.), οι οποίες έχουν μετακινηθεί αρχικά στο κράτος και τώρα όλο και περισσότερο στον ιδιωτικό τομέα. Η ίδια αρχή θα μπορούσε να εφαρμοστεί σε σχέση με την παροχή υπηρεσιών (υγεία, εκπαίδευση, κοινωνικές υπηρεσίες κ.λπ.), όπου η χρήση των τοπικών πλουτοπαραγωγικών πηγών θα έπρεπε να μεγιστοποιηθεί με στόχο τη δημιουργία τοπικής απασχόλησης και εισοδήματος και την παράλληλη δραστική μείωση της εξωτερικής εξάρτησης. Η κοινοτικοποίηση των υπηρεσιών είναι ιδιαίτερα σημαντική σήμερα, που το κράτος πρόνοιας κατεδαφίζεται και αντικαθίσταται βαθμιαία από δίκτυα ασφάλειας για τους πολύ φτωχούς και την παράλληλη ενδυνάμωση της ιδιωτικής παροχής των σχετικών υπηρεσιών για τους υπόλοιπους. Ένα κοινοτικοποιημένο σύστημα πρόνοιας όχι μόνο θα είναι λιγότερο επιρρεπές στη γραφειοκρατικοποίηση, αλλά και θα παρέχει έναν πολύ πιο αποτελεσματικό μηχανισμό από το κρατικό σύστημά πρόνοιας, λόγω του μικρότερου μεγέθους του, της ευκολότερης διαχείρισής του και του ίδιου του τοπικού χαρακτήρα του, που θα ενσωμάτωνε επαρκέστερη γνώση των τοπικών αναγκών. Τέλος, με δεδομένο ότι η κοινοτικοποίηση των κοινωνικών υπηρεσιών θα είναι μέρος ενός προγράμματος για την ενίσχυση της ατομικής και της κοινωνικής αυτονομίας, το αποτέλεσμα αναγκαστικά δε θα είναι η δημιουργία μιας νέας κουλτούρας εξάρτησης.

---

39. Murray Bookchin, «Σχόλια για τη Συνάντηση του Διεθνούς Δικτύου Κοινωνικής Οικολογίας και τη "Βαθιά Κοινωνική Οικολογία" του John Clark», σ' αυτό το τεύχος.

Η μετάβαση προς μια κοινοτικοποιημένη οικονομία

Η δημιουργία ενός κοινοτικοποιημένου οικονομικού τομέα είναι ένα αποφασιστικό βήμα στη μετάβαση προς μια περιεκτική δημοκρατία. Η θεμελίωση όμως αυτοδιαχειριζόμενων παραγωγικών μονάδων αποτελεί το θεμέλιο μόνο για μια συνιστώσα της περιεκτικής δημοκρατίας: τη δημοκρατία στο χώρο εργασίας. Αυτό που είναι επίσης απαραίτητο για τη δημιουργία μιας περιεκτικής δημοκρατίας είναι η θεμελίωση νέων συλλογικών μορφών ιδιοκτησίας που θα εξασφαλίζουν τον έλεγχο της παραγωγής, όχι μόνο απ' αυτούς που δουλεύουν στις παραγωγικές μονάδες αλλά και από την τοπική κοινότητα ως σύνολο. Οι παραγωγικές μονάδες μπορεί να ανήκουν στην τοπική οικονομία και να είναι αντικείμενο αυτοδιαχείρισης από τους εργάτες που δουλεύουν σ' αυτές, ενώ η τεχνική τους διαχείριση (marketing, σχεδιασμός κ.λπ.) μπορεί να ανατίθεται σε ειδικευμένο προσωπικό. Ο συνολικός, όμως, έλεγχος των κοινοτικών επιχειρήσεων πρέπει να ανήκει στις κοινοτικές συνελεύσεις, οι οποίες θα επιβλέπουν την παραγωγή τους, καθώς και την εργασιακή και περιβαλλοντική τους πολιτική. Για παράδειγμα, ως ένα βήμα στη μετάβαση προς μια οικονομική δημοκρατία, οι κοινοτικές συνελεύσεις θα μπορούσαν να αποφασίσουν τη δραστική μείωση των διαφορών στους μισθούς μεταξύ εργαζομένων σε κοινοτικές επιχειρήσεις.

Έτσι, οι νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της συλλογικής ιδιοκτησίας όχι μόνο θα δημιουργούσαν τις προϋποθέσεις για οικονομική δημοκρατία, αλλά και θα ενδυνάμωναν το «γενικό κοινωνικό συμφέρον». Και αυτό, σε αντίθεση με το μερικό συμφέρον που αναγκαστικά επιδιώκουν οι κοινωνικές τάξεις και ομάδες των ιεραρχικά οργανωμένων κοινωνικών συστημάτων. Επομένως, η απάντηση στην οικονομική αποτυχία των σοσιαλιστικών επιχειρήσεων δεν είναι η νεοφιλελεύθερη (με τη σοσιαλδημοκρατική συνενοχή) ιδιωτικοποίησή τους, αλλά η κοινοτικοποίησή τους. Η θεμελίωση μιας σειράς κοινοτικών επιχειρήσεων που ανήκουν στο δήμο ή την κοινότητα και ελέγχονται από τους πολίτες (μέσω των κοινοτικών συνελεύσεων) σε συνεργασία με τους εργαζομένους σ' αυτές (μέσω των συνελεύσεων στους χώρους εργασίας) θα δημιουργούσε ευκαιρίες τοπικής απασχόλησης και θα τόνωνε δραστικά το τοπικό εισόδημα, κάτω από συνθήκες που θα εξασφάλιζαν:

— Οικονομική δημοκρατία, με την έννοια της δημοκρατικής συμμετοχής στη διεύθυνση αυτών των επιχειρήσεων.

— Δημοκρατία στους χώρους εργασίας χωρίς θεσμοθετημένες ιεραρχικές δομές.

— Εξασφαλισμένη απασχόληση.

— Οικολογική ισορροπία.

Τα δύο σημαντικά ερωτήματα που ανακύπτουν εδώ σε σχέση με την κοινοτικοποίηση της οικονομίας στη μεταβατική περίοδο είναι, *πρώτο*, πώς θα καθιερωθούν τέτοιες επιχειρήσεις και, *δεύτερο*, πώς θα διευθύνονται έως ότου γίνουν μέρη μιας πλήρους οικονομικής δημοκρατίας. Πρόκειται για ερωτήματα που εξέτασα στην αρχική εκδοχή

των παραπάνω προτάσεων[40]. Ένα σημείο που θα ήθελα να προσθέσω εδώ είναι ότι ένας σημαντικός όρος που διαφοροποιεί τις κοινοτικές επιχειρήσεις από τις συνεργατικές επιχειρήσεις τύπου Mondragon και τις κάνει πραγματικά μεταβατικές παραγωγικές μονάδες στο δρόμο προς μια περιεκτική δημοκρατία, είναι ότι θα παράγουν αποκλειστικά για την τοπική αγορά, με χρήση των τοπικών πλουτοπαραγωγικών πηγών. Αν, αντίθετα, αρχίσουν να παράγουν για την ανοιχτή αγορά έξω από την κοινότητα, όπως για παράδειγμα κάνουν αυτή τη στιγμή οι κοπερατίβες τύπου Mondragon, τότε θα άρχιζε μια διαδικασία η οποία θα τελείωνε με την απορρόφησή τους από την οικονομία της αγοράς, έστω και αν τυπικά ονομάζονταν ακόμα κοπερατίβες. Έτσι, στην περίπτωση Mondragon —όπως παρατηρεί ακόμα και ένας ενθουσιώδης υποστηρικτής τους—, οι ανταγωνιστικές πιέσεις που δημιουργήθηκαν από την ενσωμάτωση της Ισπανίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση οδήγησαν στην «εντατικοποίηση της ενσωμάτωσης των συνεργατικών ομάδων, ώστε να γίνουν πιο ανταγωνιστικές απέναντι στους υπερεθνικούς ανταγωνιστές, στην επέκταση του ιδιαιτέρως επιτυχημένου συνεργατικού συστήματος λιανικής πώλησης πέρα από τη Βασκική περιφέρεια, σε κοινές επιχειρήσεις με άλλες κοπερατίβες και με μη κερδοσκοπικές επιχειρήσεις που δεν επιτρέπουν στους εργάτες να γίνουν μέλη αμέσως, στην αύξηση των διαφορών ανάμεσα στους μισθούς για να προσελκυσθούν ειδικευμένοι τεχνικοί και διευθυντές» κ.ο.κ[41].

Είναι, επομένως, φανερό ότι, για να είναι οι κοινοτικές επιχειρήσεις επιτυχημένες, πρέπει να είναι μέρος ενός περιεκτικού προγράμματος κοινοτικοποίησης της οικονομίας· με άλλα λόγια, ενός προγράμματος, τα συστατικά στοιχεία του οποίου είναι αυτοδυναμία, κοινοτικοποιημένη ιδιοκτησία και κοινοτική κατανομή των οικονομικών πόρων. Ο σκοπός αυτής της διαδικασίας είναι η βαθμιαία μετατόπιση όλο και περισσότερων ανθρώπινων και μη ανθρώπινων πόρων από την οικονομία της αγοράς προς τη νέα κοινοτικοποιημένη οικονομία, η οποία θα αποτελέσει τη βάση μιας περιεκτικής δημοκρατίας. Στο τέλος αυτής της διαδικασίας, οι κοινοτικές επιχειρήσεις θα ελέγχουν την κοινοτική οικονομία και θα ενσωματωθούν στον κοινοτικοποιημένο τομέα της συνομοσπονδίας, που θα μπορούσε κατόπιν να αγοράσει ή να απαλλοτριώσει τις μεγάλες ιδιωτικές επιχειρήσεις.

Η μετάβαση προς μια συνομοσπονδιακή κατανομή των πόρων

Το θεμελιώδες πρόβλημα της στρατηγικής που οδηγεί προς μια συνομοσπονδιακή κατανομή των οικονομικών πόρων είναι πώς θα δημιουργηθούν τέτοιοι θεσμικοί διακανονισμοί για την οικονομική δημοκρατία, οι οποίοι να είναι συμβατοί με ένα θεσμι-

---

40. Τάκης Φωτόπουλος, «Οι Οικονομικές Βάσεις της Οικολογικής Κοινωνίας», *ό.π.*
41. Roy Morrison, *Ecological Democracy*, Βοστώνη, South End Press, 1995, σελ. 154.

κό πλαίσιο που θα εξακολουθεί, στη μεταβατική περίοδο, να είναι μια οικονομία της αγοράς. Όπως περιγράφηκε η συνομοσπονδιακή κατανομή των πόρων στο πρώτο μέρος αυτού του άρθρου, το σύστημα περιλαμβάνει δύο βασικούς μηχανισμούς για την κατανομή τους: α) ένα δημοκρατικό μηχανισμό πλάνου για τις περισσότερες από τις μακροοικονομικές αποφάσεις και β) ένα σύστημα διατακτικών για τις περισσότερες από τις μικροοικονομικές αποφάσεις. Το σύστημα διατακτικών, στην πραγματικότητα, δημιουργεί συνθήκες ελευθερίας επιλογής, αντικαθιστώντας την πραγματική αγορά με μια τεχνητή. Είναι φανερό ότι το σύστημα διατακτικών δεν μπορεί να εισαχθεί πριν από τη δημιουργία μιας πλήρους οικονομικής δημοκρατίας με τη μορφή συνομοσπονδιοποιημένων κοινοτήτων, παρόλο που βήματα προς αυτή την κατεύθυνση θα μπορούσαν να έχουν γίνει νωρίτερα, όπως είδαμε παραπάνω. Όμως, ένα σύστημα δημοκρατικού σχεδιασμού είναι εφικτό να εφαρμοστεί ακόμα και στη μεταβατική περίοδο, παρόλο που, όπως είναι φανερό, το εύρος της διαδικασίας λήψης αποφάσεων θα περιορίζεται σοβαρά από την οικονομία της αγοράς. Εντούτοις, θα μπορούσε να παίξει χρήσιμο ρόλο στην εκπαίδευση των πολιτών στην οικονομική δημοκρατία και συγχρόνως στη δημιουργία των προϋποθέσεων για ατομική και κοινωνική αυτονομία.

Αλλά, για να είναι ένας δημοκρατικός μηχανισμός σημαντικός και να προσελκύει πολίτες στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, προϋποτίθεται ότι οι ίδιες οι αποφάσεις που λαμβάνονται μέσω του μηχανισμού είναι σημαντικές. Η περίπτωση της κλασικής Αθήνας δείχνει ότι, αν ικανοποιείται αυτός ο όρος, είναι απόλυτα εφικτή η κινητοποίηση χιλιάδων ανθρώπων για την εξάσκηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων. Έτσι, όπως παρατηρεί ο Hansen, «το επίπεδο της πολιτικής δραστηριότητας που επέδειξαν οι Αθηναίοι πολίτες είναι ασύγκριτο στην παγκόσμια ιστορία, από την άποψη αριθμών, συχνότητας και επιπέδου συμμετοχής... η Συνέλευση είχε συνήθως συμμετοχή 6.000 πολιτών (από τους 30.000 άντρες πολίτες άνω των δεκαοκτώ), ενώ σε μια κανονική δικάσιμο 2.000 πολίτες διαλέγονταν με κλήρο και εκτός των 500 μελών του Συμβουλίου υπήρχαν ακόμα άλλοι 700 δικαστές»[42]. Είναι, επομένως, σημαντικό ότι στη μεταβατική περίοδο προς μια περιεκτική δημοκρατία, η κοινότητα, δηλαδή ο δήμος των πολιτών, πρέπει να ενδυναμωθεί με σημαντικές εξουσίες, που θα τον μετατρέψουν σ' ένα συνεκτικό σύστημα τοπικής φορολογίας, δαπανών και χρηματοδότησης. Έτσι, οι κοινοτικές συνελεύσεις (ή οι συνελεύσεις γειτονιάς σε μεγάλες πόλεις, συνομοσπονδιοποιημένες σε κοινοτικές συνελεύσεις) θα μπορούσαν να ενδυναμωθούν για να παίρνουν αποφάσεις που επηρεάζουν την οικονομική ζωή της κοινότητας, οι οποίες στη συνέχεια θα εκτελούνταν από το δημοτικό συμβούλιο ή κάποιο άλλα αντίστοιχο σώμα, αφού προηγούμενα το σώμα αυτό θα είχε μετατραπεί σε ένα σώμα ανακλητών εντολοδόχων.

Έτσι, η μετατόπιση της φορολογικής εξουσίας στους δήμους, που πρέπει να αποτελεί

---

42. Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the age of Demosthenes,* Οξφόρδη, Blackwell, 1991, σελ. 313.

ένα βασικό αίτημα ενός νέου δημοκρατικού κινήματος, θα επέτρεπε στις κοινοτικές συνελεύσεις να καθορίζουν το ποσό των φόρων καθώς και τον τρόπο με τον οποίο οι φόροι θα επεβάλοντο πάνω στο εισόδημα, στην περιουσία, στη γη και στη χρήση ενέργειας, καθώς και στην κατανάλωση. Οι κοινοτικές συνελεύσεις θα μπορούσαν κατά τακτά διαστήματα (π.χ. ετήσια) να συναντώνται και να συζητούν διάφορες προτάσεις σχετικά με το επίπεδο της φορολογίας για την επόμενη χρονιά, καθώς και τον τρόπο που πρέπει να ξοδευτούν τα δημοτικά έσοδα. Μ' αυτό τον τρόπο, οι κοινοτικές συνελεύσεις, στην πραγματικότητα, θα υποκαθιστούσαν την κρατική δημοσιονομική εξουσία με τη δημοτική, μολονότι βέβαια στη μεταβατική περίοδο, μέχρι η συνομοσπονδία των κοινοτήτων να αντικαταστήσει το κράτος, θα υπόκειντο επίσης στην κρατική δημοσιονομική εξουσία.

Παρόμοια μέτρα θα μπορούσαν να παρθούν σε σχέση με τις παρούσες κρατικές εξουσίες, αναφορικά με την κατανομή των χρηματοοικονομικών πόρων. Η εφαρμογή ενός κοινοτικού τραπεζικού συστήματος, σε συνδυασμό με το τοπικό νόμισμα, θα έδινε σημαντική εξουσία στις κοινοτικές συνελεύσεις για τον καθορισμό του τρόπου της κατανομής των πόρων αυτών στην εφαρμογή των στόχων της κοινότητας (δημιουργία νέων επιχειρήσεων, συνέπεια με οικολογικούς στόχους κ.λπ.).

Τέλος, οι συνελεύσεις θα έχουν σημαντικές εξουσίες στον καθορισμό της κατανομής των οικονομικών πόρων στον κοινοτικοποιημένο τομέα της κοινότητας, δηλαδή στις κοινοτικοποιημένες επιχειρήσεις και στις κοινοτικές κοινωνικές υπηρεσίες. Ως πρώτο βήμα, οι κοινοτικές συνελεύσεις θα μπορούσαν να εισάγουν ένα σύστημα διατακτικών σε σχέση με τις κοινωνικές υπηρεσίες. Σ' ένα μεταγενέστερο στάδιο, όταν ένας σημαντικός αριθμός κοινοτήτων θα έχει προσχωρήσει στη συνομοσπονδία περιεκτικών δημοκρατιών, οι κοινοτικές συνελεύσεις θα μπορούσαν να επεκτείνουν το σύστημα διατακτικών ώστε να καλυφθούν οι βασικές ανάγκες όλων των πολιτών, στην αρχή, παράλληλα με την οικονομία της αγοράς, μέχρις ότου η τελευταία σταδιακά να εξαφανιστεί.

Συνοψίζοντας, κανείς δεν πρέπει να τρέφει αυταπάτες για το ότι η εφαρμογή μια μεταβατικής στρατηγικής προς μια οικονομική δημοκρατία δε θα αντιμετωπίσει λυσσώδη επίθεση από τις ελίτ που ελέγχουν την κρατική μηχανή και την οικονομία της αγοράς. Όμως, στο βαθμό που το επίπεδο συνειδητοποίησης της πλειονότητας του πληθυσμού θα έχει ανυψωθεί στο σημείο που υιοθετεί τις αρχές που περιλαμβάνονται σ' ένα πρόγραμμα για μια περιεκτική δημοκρατία —και η πλειονότητα του πληθυσμού έχει κάθε συμφέρον να υποστηρίξει ένα τέτοιο πρόγραμμα σήμερα—, νομίζω ότι οι παραπάνω προτάσεις είναι απόλυτα εφικτές, παρόλο που φυσικά μπορεί να υπάρξουν σημαντικές τοπικές ποικιλίες από χώρα σε χώρα και από περιοχή σε περιοχή, ανάλογα με τις τοπικές συνθήκες. Χωρίς να υποτιμούμε τις δυσκολίες που υπάρχουν, στο πλαίσιο των σημερινών παντοδύναμων μεθόδων πλύσης εγκεφάλου και φυσικής και οικονομικής βίας που είναι σε θέση να ασκήσουν το κράτος και οι ελίτ της αγοράς αντίστοιχα, νομίζω ότι η προτεινόμενη στρατηγική είναι μια ρεαλιστική στρατηγική στην πορεία προς μια νέα κοινωνία.

Paul Ekins*

Το μέλλον του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου (ΠΟΕ): Προτάσεις για ένα δίκαιο και περιβαλλοντικά αυτοσυντηρούμενο εμπόριο

Σύνοψη

Το άρθρο ξεκινά τονίζοντας ότι δεν υπάρχουν στοιχεία της εμπορικής θεωρίας που να δικαιολογούν γενικά την υπόθεση ότι η φιλελευθεροποίηση του εμπορίου θα είναι απαραίτητα επωφελής για όλες τις χώρες στις οποίες αυτή υιοθετείται.

Σημειώνεται το γεγονός ότι, με την παγκοσμιοποίηση του εμπορίου, έχουν έρθει στην επιφάνεια διάφορα επίμαχα ζητήματα που έχουν να κάνουν με τη φιλελευθεροποίησή του, όπως τα ανθρώπινα δικαιώματα, οι εργασιακές συνθήκες, η υποβάθμιση του περιβάλλοντος και η κατάσταση που επικρατεί στις φτωχότερες αναπτυσσόμενες χώρες. Οι προτεινόμενες απαντήσεις για τα ζητήματα αυτά καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα, από την ακατάπαυστη φιλελευθεροποίηση του εμπορίου μέχρι έναν καινούριο προστατευτισμό.

Το άρθρο επιχειρηματολογεί εν γένει υπέρ του εκσυγχρονισμού του διεθνούς εμπορικού συστήματος, μέσα σ' ένα διαρκές γενικότερο πλαίσιο πολυμερούς συμμετοχής και διακρίσεων, στο οποίο όμως θα επιτρέπονται συγκεκριμένες εξαιρέσεις από τις παραπάνω αρχές, όταν πρόκειται για την επιδίωξη σαφώς προσδιορισμένων αντικειμενικών στόχων. Η εν λόγω προσέγγιση φωτίζεται λεπτομερειακά σε σχέση με το περιβάλλον. Το συμπέρασμα είναι ότι η εγκαθίδρυση του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου (ΠΟΕ) παρέχει μια σπάνια ευκαιρία να αντιμετωπίσει κανείς τα περιβαλλοντικά αλλά και άλλα προβλήματα μέσα από τον εκσυγχρονισμό των κανόνων και των διαδικασιών που έχουν κληρονομηθεί από την GATT.

I. Εισαγωγή

Το διεθνές εμπόριο είναι ένα πολύπλοκο, όλο και περισσότερο αμφιλεγόμενο ζήτη-

---

* Ο Paul Ekins είναι γνωστός πράσινος οικονομολόγος και υπότροφος ερευνητής στο Τμήμα Οικονομικών του Κολεγίου Birbeck (Πανεπιστήμιο του Λονδίνου), καθώς επίσης και Συνεργάτης Ερευνητής στο Τμήμα Εφαρμοσμένων Οικονομικών, στο Πανεπιστήμιο του Cambridge. Είναι συγγραφέας του *A New World Order: Grassroots movements for Global Change,* London, Routledge, 1992, και ένας από τους συγγραφείς του *Wealth Beyond Measure: an Atlas of New Economics,* London, Gaia/New York, Anchor Doubleday, 1992. Επιμελήθηκε επίσης την έκδοση του πρωτοποριακού βιβλίου για τα πράσινα οικονομικά *The Living Economy: a New Economics in the Making,* London, Routledge and Kegan Paul, 1986.

** Το άρθρο αυτό γράφτηκε ειδικά για το *Δημοκρατία και Φύση*. Τη μετάφραση έκανε η Βάσια Κοσσύβα και την επιμέλεια ο Νίκος Ράπτης.

μα. Σκοπός αυτού του μέρους του άρθρου είναι να δώσει τη δυνατότητα για μια πολιτική στον τομέα αυτό, η οποία θα διαμορφώνεται υπό το φως της σημερινής πραγματικότητας και των εξελίξεων που είναι δυνατές και θα προσβλέπει στην ανάπτυξη μιας προσέγγισης με στόχο την καλύτερη δυνατή προώθηση της οικονομικής ευμάρειας, της περιβαλλοντικής αυτοσυντήρησης και της ευημερίας των λαών και των εθνών, ιδιαίτερα στις χώρες του αναπτυσσόμενου κόσμου.

Η δομή του άρθρου έχει ως εξής: Στο δεύτερο μέρος εξετάζεται εν συντομία η θεωρητική βάση του διεθνούς εμπορίου[1], καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει κανένας λόγος να υποθέσει κανείς ότι— γενικά— το ελεύθερο εμπόριο είναι η βέλτιστη οικονομική κατάσταση ύπαρξης ή ότι, κατά συνέπεια, η φιλελευθεροποίηση του εμπορίου είναι απαραίτητα επωφελής. Η φιλελευθεροποίηση του εμπορίου μπορεί να αποφέρει σημαντικά οφέλη, μπορεί όμως να έχει και σοβαρές αρνητικές επιπτώσεις. Το τρίτο μέρος είναι ένας γενικός σχολιασμός πάνω στις προκλήσεις που αντιμετωπίζει το παγκόσμιο εμπορικό σύστημα· σ' αυτό παρουσιάζεται ένα ευρύ φάσμα απόψεων και εξάγονται κάποιες γενικές αρχές για ένα δίκαιο και περιβαλλοντικά αυτοσυντηρούμενο εμπόριο. Στο τέταρτο μέρος διερευνάται πιο λεπτομερειακά το ζήτημα του εμπορίου και του περιβάλλοντος και κατατίθενται κάποιες προτάσεις που αποσκοπούν στο να γίνει η εμπορική πρακτική πιο συμβατή με την αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη. Το πέμπτο μέρος καταλήγει σε κάποιο συμπέρασμα.

II. Συγκριτικό πλεονέκτημα και φιλελευθεροποίηση του εμπορίου

Έχει ειπωθεί ότι «η θεωρία του συγκριτικού πλεονεκτήματος είναι η βαθύτερη και η ομορφότερη θεωρία στα οικονομικά»[2]. Η θεωρία αυτή δείχνει πώς στην περίπτωση όπου εμπλέκονται δύο χώρες και δύο ειδών αγαθά, και με την προϋπόθεση ότι καθεμιά από τις χώρες ειδικεύεται στην παραγωγή εκείνου του αγαθού το οποίο έχει το μεγαλύτερο πλεονέκτημα κόστους σε σχέση με την άλλη χώρα, τότε συμβαίνουν τα εξής:

i. Η συνολική παραγωγή των χωρών θα μεγιστοποιηθεί.

ii. Με την προϋπόθεση ότι και οι δύο χώρες έχουν ζήτηση και για τα δύο προϊόντα, κάθε χώρα θα έχει τη δυνατότητα να εμπορεύεται τα προϊόντα στα οποία ειδικεύεται (επειδή, εξ ορισμού, το συγκριτικό πλεονέκτημα κάθε χώρας είναι μοναδικό σ' αυτήν· έτσι ώστε κάθε χώρα θα κατέχει το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής ενός από τα αγαθά, αφού η μια χώρα είναι απόλυτα ειδικευμένη σε ένα από τα αγαθά).

---

1. Το τμήμα αυτό βασίζεται σε μια πολύ εκτενέστερη επεξεργασία του επιχειρήματος που χρησιμοποιώ, η οποία βρίσκεται στο Ekins P., *Trading Off the Future,* London, New Economics Foundation, 1993.

2. Findlay R., «Comparative advantage», στο Eatwell J. - Milgate M. - Newman P. (eds.), *The New Palgrave: a Dictionary of Economics,* London, Macmillan, 1987, τομος 1, σελ. 514.

Το μοντέλο δύο χώρες, δύο αγαθά μπορεί εύκολα να επεκταθεί στις περιπτώσεις είτε πολλών αγαθών είτε πολλών χωρών, όπου μπορεί να προκύψει μια «αλυσίδα συγκριτικών πλεονεκτημάτων»[3]. Παρόλο που είναι δύσκολο να αποδείξει κανείς ότι παρόμοια αποτελέσματα στέκουν για ένα εμπορικό σύστημα πολλών αγαθών και πολλών χωρών, στο οποίο οι μορφές του συγκριτικού πλεονεκτήματος είναι πολύπλοκες και κάποιες χώρες αναπόφευκτα θα παράγουν τα ίδια αγαθά για να ικανοποιήσουν τη συνολική ζήτηση, δε φαίνεται να υπάρχει λόγος για τον οποίο το αποτέλεσμα του 2Χ2 να μην ισχύει επεκτεινόμενο και κατά τις δύο διαστάσεις του. Η εμπορική θεωρία, πάντως, σίγουρα δέχεται μια τέτοια υπόθεση.

ΙΙ. 1. Παραδοχές της θεωρίας

Η ισχύς της θεωρίας του συγκριτικού πλεονεκτήματος εξαρτάται από ένα σύνολο παραδοχών, μεταξύ των οποίων είναι:

1. Όχι εξωτερικοί παράγοντες

Αν οι τιμές δεν αντικατοπτρίζουν το συνολικό κόστος της παραγωγής, τότε θα εμφανιστούν οικονομικές αναποτελεσματικότητες και το πραγματικό συγκριτικό πλεονέκτημα των χωρών δε θα εκληφθεί σωστά. Για παράδειγμα, κάποιο προϊόν μπορεί να γίνει φτηνό με το να έχει περιβαλλοντικές επιπτώσεις που να μην είχαν υπολογιστεί από πριν, έτσι ώστε μια χώρα να θεωρήσει λανθασμένα ότι η δραστηριότητα της παραγωγής του αποτελεί συγκριτικό της πλεονέκτημα. Μια επακόλουθη εξειδίκευση στη συγκεκριμένη δραστηριότητα θα παραμορφώσει το εμπορικό σύστημα και θα έχει επιπτώσεις στην κοινωνική ευημερία της χώρας.

2. Σταθερές τιμές

Τα συγκριτικά πλεονεκτήματα υπολογίζονται με βάση το κόστος της παραγωγής. Οι τιμές, όμως, καθορίζονται με βάση μια περίπλοκη αλληλεπίδραση μεταξύ κόστους παραγωγής, προσφοράς και ζήτησης, και δυναμικής της αγοράς. Αν αρκετοί παραγωγοί ειδικευτούν σε ένα προϊόν στο οποίο πιστεύουν ότι έχουν συγκριτικό πλεονέκτημα και αν η αυξημένη παραγωγή του προϊόντος αυτού προκαλέσει μια σημαντική αύξηση της αγοραστικής προσφοράς του, ενώ η ζήτηση είναι ανελαστική, τότε θα πέσει η τιμή του.

3. Ισότιμα σε δυναμική συγκριτικά πλεονεκτήματα

Τα συγκριτικά πλεονεκτήματα προσδιορίζονται σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή· τα μακροπρόθεσμα, όμως, οφέλη της ειδίκευσης της παραγωγής σ' αυτά εξαρτώνται από τις δυναμικές επιδράσεις τους στην οικονομία. Για παράδειγμα, δυο χώρες μπορεί στην παρούσα φάση να έχουν συγκριτικά πλεονεκτήματα στις μπανάνες και στα χημικά αντίστοιχα. Η ειδίκευση στις μπανάνες έχει πολύ λίγα να προσφέρει στο θέμα των

---

3. Findlay R., *Trade and Specialization,* Penguin, Harmondsworth, Middlesex, σελ. 62.

τεχνολογικών βελτιώσεων, στην ανάπτυξη εργασιακών δεξιοτήτων ή στη διαφοροποίηση για παραγωγή προϊόντων υψηλής προστιθέμενης αξίας. Αντίθετα, η ειδίκευση στα χημικά έχει καλή απόδοση σε όλους τους παραπάνω τομείς. Όταν το εμπόριο γίνεται στη βάση τέτοιων άνισων συγκριτικών πλεονεκτημάτων, οι χώρες που ειδικεύονται στα λιγότερο δυναμικά συγκριτικά πλεονεκτήματα ίσως να βρεθούν εγκλωβισμένες σε οικονομική στασιμότητα και στη μειονεκτική πλευρά μιας αυξανόμενης ανισότητας.

Ο Paul Krugman έχει κατασκευάσει ένα σχηματικό μοντέλο μιας τέτοιας κατάστασης, συσχετίζοντας τις κοινωνικά προσανατολισμένες οικονομίες με το βιομηχανικό τομέα, ισχυριζόμενος ότι «η διαδικασία αυτή... πιάνει την ουσία του επιχειρήματος [που υποστηρίζει] ότι το εμπόριο με αναπτυγμένες χώρες εμποδίζει τη βιομηχανοποίηση των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών»[4]. Ο Findlay έχει σημειώσει ότι «το ίδιο το μοντέλο του συγκριτικού πλεονεκτήματος εξαρτάται από μια πολύπλοκη αλληλεπίδραση τεχνολογίας, αναλογίας των συντελεστών παραγωγής και προτιμήσεων»[5]. Τέτοιου είδους μοντέλα δε θα έπρεπε να θεωρούνται δεδομένα ή σταθερά. Αλλάζουν συνεχώς όσο εξελίσσονται οι οικονομίες, και είναι τόσο αναπόφευκτο όσο και απόλυτα αποδεκτό το γεγονός ότι κάθε χώρα θα προσπαθεί να επηρεάσει προς όφελός της την κατεύθυνση αυτής της αλλαγής.

4. Διεθνής στασιμότητα των συντελεστών παραγωγής

Η επεξεργασία που έκανε ο Ricardo για την έννοια του συγκριτικού πλεονεκτήματος βασίζεται κατηγορηματικά στην παραδοχή ότι οι συντελεστές παραγωγής είναι διεθνώς στάσιμοι· με άλλα λόγια, ότι το κεφάλαιο και το εργατικό δυναμικό κάθε χώρας παραμένουν αποκλειστικά μέσα στα σύνορά της, προκειμένου να παράγουν σύμφωνα με το συγκριτικό πλεονέκτημα της χώρας. Όπως τονίζει ο Findlay: «Η σύγχρονη θεωρία, στις βασικές διατυπώσεις της, διατηρεί αρκετές από τις κύριες παραδοχές της κλασικής θεωρίας, όπως είναι οι τέλεια ανταγωνιστικές αγορές, η απουσία των εξόδων μεταφοράς, η πλήρης κινητικότητα των συντελεστών παραγωγής στο εσωτερικό των χωρών και η μη μετακίνηση αυτών μεταξύ των χωρών»[6]. Ο Findlay είναι επίσης κατηγορηματικός για το θέμα της κινητικότητας του εργατικού δυναμικού μεταξύ των χωρών: «Στο αριθμητικό παράδειγμα που εξετάζεται εδώ, ο Ricardo τονίζει το γεγονός ότι η Αγγλία μπορεί να έχει κέρδος από το εμπόριο, παρόλο που έχει ένα απόλυτο πλεονέκτημα στην παραγωγή και των δύο αγαθών.... Ας υποθέσουμε ότι το εργατικό δυναμικό της Πορτογαλίας μπορεί να φτάσει την παραγωγή στο επίπεδο της Αγγλίας, μόνο αν μεταφερθεί στην Αγγλία.... Τότε, αν οι εργάτες ήταν ελεύθεροι να μετακινούνται, και με την απουσία του λεγόμενου "εθνικού αισθήματος", όλη η παραγωγή θα μεταφερόταν

---

4. Krugman P.R., «Trade, Accumulation and Uneven Development», στο Krugman P., *Rethinking International Trade*, Cambridge MA, σσ. 93-105, MIT Press, 1990, σελ. 93.

5. Findlay, *ό.π.*, 1987, σσ. 515-6.

6. Findlay, *ό.π.*, 1970, σελ. 17, η έμφαση δική μου.

στην Αγγλία και η Πορτογαλία απλώς θα έπαυε να υπάρχει»[7]. (Αρκετά ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι ο Ricardo, στην πραγματικότητα, θεωρεί ότι το απόλυτο πλεονέκτημα και για τα δύο αγαθά το έχει η Πορτογαλία, και όχι η Αγγλία[8], όπως φαίνεται να θυμάται ο Findlay.)

Έτσι, με την ελεύθερη κινητικότητα των συντελεστών παραγωγής, το συγκριτικό πλεονέκτημα γίνεται μια όλο και πιο επουσιώδης έννοια, αφού οι συντελεστές που ισχύουν για κάθε χώρα ξεχωριστά, θα περάσουν πλέον τα σύνορά της, σύμφωνα με τη λογική του απόλυτου πλεονεκτήματος ή απλώς λόγω της ανταγωνιστικότητας των τιμών. Οι χώρες που δεν έχουν τέτοιου είδους πλεονεκτήματα θα πιεστούν για θέματα μισθολογίου, εργασιακών συνθηκών, περιβαλλοντικών ρυθμίσεων και για ο,τιδήποτε άλλο θεωρείται εμπόδιο στην ανταγωνιστικότητα.

Η σημασία των παραδοχών που εξασφαλίζουν την εγκυρότητα της κλασικής εμπορικής θεωρίας έχει επανειλημμένα τονιστεί από εμπορικούς οικονομολόγους. Ο Corden τόνισε: «Η θεωρία δε "λέει" —όπως συχνά ισχυρίζονται οι κακώς πληροφορημένοι ή όσοι δεν τα έχουν διδαχτεί σωστά— ότι "το ελεύθερο εμπόριο είναι το καλύτερο". Λέει ότι, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, είναι το "καλύτερο"»[9]. Για τις περιπτώσεις όπου δεν ισχύουν οι προϋποθέσεις αυτές, ο Findlay συμπεραίνει: «Η ανωτερότητα του ελεύθερου εμπορίου σε σχέση με το να μην υπάρχει εμπόριο δεν είναι πλέον σίγουρη, και μπορούν να εμφανιστούν περιπτώσεις όπου το ελεύθερο εμπόριο είναι σίγουρα χειρότερο από το να μην υπάρχει εμπόριο»[10]. Ένας από τους αρχιτέκτονες της εμπορικής θεωρίας, ο Paul Samuelson, στη διάσημη εργασία του με τίτλο *Τα οφέλη από το διεθνές εμπόριο για άλλη μια φορά (The Gains from International Trade Once Again),* είναι ακόμα πιο επιφυλακτικός από τον Corden: «Τι μπορούμε να συμπεράνουμε σε σχέση με τη χάραξη πολιτικής, από το γεγονός ότι το εμπόριο είναι ένα δυνάμει ευεργέτημα; Στην πραγματικότητα μπορούμε να συμπεράνουμε πολύ λίγα»[11].

Κατά συνέπεια, καμιά απολύτως βάση δε δίνεται από την οικονομική θεωρία για το είδος αυτό της οικονομικής δημοσιογραφίας που άκριτα εξισώνει το «πιο ελεύθερο εμπόριο» με «τεράστια οικονομικά οφέλη» ή με «το μεγαλύτερο κοινωνικό καλό»[12]. Μια παρόμοια διαστρέβλωση της θεωρίας γίνεται ακόμα και από τον Jagdish Bhagwati,

---

7. Findlay, *ό.π.*, 1987, σελ. 515.

8. Ricardo D., *The Principlew of Political Economy and Taxation,* London, J.M. Dent &Sons, 1973, σελ. 82, πρώτη έκδοση το 1817.

9. Corden W.M., *Trade Poiicy and Economic Welfare,* Oxford, Clarendon Press, 1974, σελ. 8.

10. Findlay, *ό.π.*, 1970, σελ. 132.

11. Samuelson P.A., «The Gains from International Trade Once Again», *Economic Journal,* τόμος 72, σσ. 820-29. Επανατυπώθηκε και στην Αγγλία στο J. Bhagwati (επιμ.), *International Trade,* Penguin, Harmondsworth, σσ. 171-83, 1969, σελ. 180.

12. *The Economist, 27/2/*1993, «Trade and the Environment», London, σελ. 19.

αυθεντία στο ζήτημα αυτό, ο οποίος ανεβάζει τη δήλωση ότι «το ελεύθερο εμπόριο είναι ανώτερο από το μη εμπόριο»[13] στο επίπεδο ενός «κλασικού θεωρήματος του Samuelson», παραπέμποντας για άλλη μια φορά στην εργασία του Samuelson του 1962, παρά το γεγονός ότι πουθενά στην εργασία αυτή ο Samuelson δεν κάνει έναν τόσο ξερό ισχυρισμό, με τη μορφή θεωρήματος ή με οποιαδήποτε άλλη μορφή· αντίθετα, δείχνει ότι, με δεδομένες κάποιες συγκεκριμένες και καθόλου παράλογες προϋποθέσεις, «η αυτάρκεια είναι προτιμότερη από την κατάσταση που ακολουθεί το εμπόριο —δείχνοντας πόσο δύσκολη πρέπει να είναι οποιαδήποτε αυστηρή ερμηνεία της "δυνατής βελτίωσης"»[14].

Αυτή η «αυστηρή ερμηνεία» είναι πολύ απίθανο να δείξει ότι όλοι θα βγουν νικητές απ' το εμπόριο. Ο Samuelson πίστευε ότι το ήξεραν αυτό οι οικονομολόγοι όταν είπε: «Οι πρακτικοί άνθρωποι και οι θεωρητικοί της οικονομίας ήξεραν πάντοτε ότι το εμπόριο μπορεί να βοηθήσει κάποιους ανθρώπους και να ζημιώσει άλλους»[15]. Παρόμοιες περίπλοκες καταστάσεις προκύπτουν σε σχέση με τις επιπτώσεις του εμπορίου στο περιβάλλον, ζήτημα που θα διερευνηθεί στο πέμπτο μέρος του άρθρου. Καταρχήν, όμως, το ζήτημα αυτό θα τοποθετηθεί μέσα στο συνολικό πλαίσιο των προκλήσεων που αντιμετωπίζει το διεθνές εμπορικό σύστημα.

III. Το διεθνές εμπόριο σε σταυροδρόμι

Μια από τις κυριότερες τάσεις στον κόσμο σήμερα μπορεί να εκφραστεί με τη λέξη «παγκοσμιοποίηση». Η παγκοσμιοποίηση μπορεί να έχει εφαρμογή σε πολλές πλευρές της σύγχρονης ζωής, όπως, για παράδειγμα, στον πολιτισμό, στην επικοινωνία, και στο ενδιαφέρον για το περιβάλλον —ζητήματα τα οποία έχουν μια συνεχώς αυξανόμενη παγκόσμια διάσταση. Η τάση όμως αυτή είναι πιο σημαντική σε ό,τι αφορά την οικονομία. Ανάμεσα στο 1950 και στο 1990, το παγκόσμιο εμπόριο εντεκαπλασιάστηκε φτάνοντας περίπου στα 3.5 τρισεκατομμύρια δολάρια (τιμές του 1990)[16], αυξανόμενο δύο φορές πιο γρήγορα από το παγκόσμιο προϊόν, το οποίο περίπου πενταπλασιάστηκε κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου[17]. Οι βασικοί παίκτες στην παγκόσμια οικονομία φαίνεται ότι πλέον είναι οι μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις, πολλές από τις οποίες έχουν παγκόσμια διαπλοκή. Το 1990, ο τζίρος της τότε μεγαλύτερης επιχείρησης αυτού

---

13. Bhagwati J. (επιμ.), *International Trade,* Penguin, Harmondsworth, 1969, σελ. 149.
14. Samuelson, *ό.π.,* 1962/1969, σελ. 181.
15. *Στο ίδιο,* σελ. 175.
16. French H., «Costly Trade Offs: Reconciling Trade and the Environment», *Worldwatch Paper 113,* Worldwatch Institute, Washington DC, 1993, σελ. 7.
17. Brown L. - Flavin C. - Kane H., *Vital Signs,* Worldwatch Institute, Washington DC, 1992, σελ. 67.

του είδους, της General Motors, ήταν περίπου ίδιος με το εικοστό πρώτο μεγαλύτερο στον κόσμο Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν (ΑΕΠ) —αυτό της Αυστρίας. Ο τζίρος καθεμιάς από τις 100 μεγαλύτερες επιχειρήσεις στον κόσμο ξεπερνούσε το κατά κεφαλήν ΑΕΠ πάνω από των μισών εθνών-κρατών του κόσμου[18].

Μια άλλη κυρίαρχη τάση στον κόσμο σήμερα, η οποία προκαλεί όλο και περισσότερο το δημόσιο και πολιτικό ενδιαφέρον, είναι η βαθιά παγκόσμια περιβαλλοντική κρίση. Όπως εκφράστηκε από το Ινστιτούτο Παγκόσμιων Πηγών που έχει έδρα στην Ουάσινγκτον (World Resources Institute, WRI), «ο κόσμος σήμερα δεν κατευθύνεται προς ένα βιώσιμο μέλλον, αλλά μάλλον προς μια ποικιλία ενδεχόμενων ανθρώπινων και περιβαλλοντικών καταστροφών»[19]. Η υποβάθμιση του περιβάλλοντος, στην οποία οφείλεται αυτή η τόσο μακάβρια προειδοποίηση, είναι αποτέλεσμα κατά κύριο λόγο της οικονομικής δραστηριότητας, τόσο του βιομηχανικού συστήματος όσο και της εκβιομηχάνισης, που έχει παράγει αφενός τον καταναλωτικό τρόπο ζωής της Δύσης, τον οποίο επιδιώκει όλος ο κόσμος σήμερα, και αφετέρου τους αγώνες των πολύ φτωχών για επιβίωση. Το εμπόριο είναι βαθιά αναμεμιγμένο τόσο στη διαδικασία εκβιομηχάνισης όσο και στην παραδοσιακή ώθηση προς την ανάπτυξη. Κατά συνέπεια, η σχέση μεταξύ εμπορίου, ανάπτυξης και επίδρασης στο περιβάλλον είναι ζήτημα υπέρτατης σημασίας. Ένας από τους σκοπούς αυτής της εργασίας είναι να κατανοήσει όσο το δυνατόν πιο βαθιά αυτή τη σχέση και να κάνει κάποιες προτάσεις για κινήσεις προς την κατεύθυνση ενός εμπορικού συστήματος που θα είναι περισσότερο βιώσιμο περιβαλλοντικά απ' ό,τι το σημερινό.

III. 1. Η εξέλιξη του παγκόσμιου εμπορικού συστήματος

Από τους τρεις διεθνείς οικονομικούς θεσμούς που προτάθηκαν μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, οι δύο —η Διεθνής Τράπεζα για την Ανοικοδόμηση και την Ανάπτυξη (International Bank for Reconstruction and Development - Παγκόσμια Τράπεζα) και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (International Monetary Fund)— εγκαθιδρύθηκαν και επίσημα. Ο τρίτος, ο Διεθνής Οργανισμός Εμπορίου (International Trade Organisation, ITO) πραγματοποιήθηκε τελικά με τη μορφή της Γενικής Συμφωνίας Δασμών και Εμπορίου (GATT, General Agreement of Tariffs and Trade). Η GATT τέθηκε σε ισχύ το 1948. Μέχρι το 1991, 103 κράτη ήταν επίσημα Συμβεβλημένα Μέλη (Contracting Parties, CPs) της GATT, συμπεριλαμβανομένων των 24 βιομηχανοποιημένων χωρών που συνιστούν τον ΟΟΣΑ και υπολογίζεται ότι αντιστοιχούν στο 75% του παγκόσμιου εμπορίου, ενώ άλλα 29 κράτη εφάρμοζαν de facto την GATT.

---

18. *Fortune*, 30 Ιουλίου 1990.

19. WRI (World Resources Institute) [μαζί με το UNDP (Πρόγραμμα Ανάπτυξης του ΟΗΕ) και UNEP (Πρόγραμμα Περιβάλλοντος του ΟΗΕ)], *World Resources*, 1992-93, Oxford University Press, Oxford/New York, 1992, σελ. 2.

Οι κανονισμοί της GATT παρέχουν το απαραίτητο πλαίσιο συνθηκών για το μεγαλύτερο μέρος του παγκόσμιου εμπορίου και αποσκοπούν στο να οπλίσουν τα Συμβεβλημένα Μέλη της «με κοινές και αμοιβαία πλεονεκτικές ρυθμίσεις προς την κατεύθυνση της ουσιαστικής μείωσης των δασμών και των άλλων εμποδίων στο εμπόριο, καθώς και της εξάλειψης της μεροληπτικής μεταχείρισης στις διεθνείς συναλλαγές»[20]. Οι κανονισμοί σκοπεύουν κατά κύριο λόγο στο να εξασφαλίσουν μεταχείριση χωρίς διακρίσεις:

— στα προϊόντα, είτε αυτά παράγονται στο εσωτερικό μιας χώρας είτε εισάγονται, είτε καταναλώνονται εγχώρια είτε εξάγονται, και

— στις χώρες, ιδιαίτερα των Συμβεβλημένων Μελών GATT.

Σε γενικές γραμμές, οι εγχώριοι νόμοι και οι ρυθμίσεις, μέσω των οποίων ίδιας φύσης προϊόντα τυγχάνουν της ίδιας μεταχείρισης, άσχετα από τη χώρα που προέρχονται και από τον προορισμό τους, δε θα παραβαίνουν τους κανονισμούς της GATT. Μια άνιση μεταχείριση των προϊόντων αυτών είναι πιθανό να τους παραβαίνει.

Οι κανονισμοί της GATT τροποποιούνται ή διευρύνεται το πεδίο εφαρμογής τους, μέσω περιοδικών γύρων διαπραγματεύσεων (Rounds), ο όγδοος από τους οποίους ήταν ο Γύρος της Ουρουγουάης, που άρχισε το 1986. Οι κυριότεροι στόχοι του Γύρου της Ουρουγουάης ήταν να συμπεριληφθούν για πρώτη φορά στη σφαίρα εφαρμογής της GATT η γεωργία, η υφαντουργία και οι υπηρεσίες, και να διατυπωθούν κανονισμοί για τις επενδύσεις και τα ζητήματα πνευματικής ιδιοκτησίας που έχουν να κάνουν με το εμπόριο. Το 1991 η Γραμματεία της GATT καταχώρησε στο Προσχέδιο της Τελικής Πράξης (Draft Final Act) του Γύρου της Ουρουγουάης μια πρόταση για την εγκαθίδρυση ενός Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου (ΠΟΕ), η οποία θύμιζε την αρχική πρόταση για το Διεθνή Οργανισμό Εμπορίου, προκειμένου στο μέλλον να υπαχθή σ' αυτόν η GATT. Η πρόταση τελικά υιοθετήθηκε ως μέρος του Γύρου της Ουρουγουάης και ο ΠΟΕ καθιερώθηκε όταν τέθηκε σε ισχύ η Συμφωνία της Ουρουγουάης, τον Ιανουάριο του 1995.

III. 2. Ζητήματα που προκύπτουν από τη φιλελευθεροποίηση του εμπορίου σε μια παγκόσμια οικονομία

III. 2.1. Ελεύθερο εμπόριο και προστατευτισμός

Η ώθηση προς ένα όλο και περισσότερο ελεύθερο εμπόριο σε ευρείες αγορές είναι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της οικονομικής ανάπτυξης μετά το 1945. Είναι απαραίτητο στο σημείο αυτό να κάνουμε ένα σαφή διαχωρισμό μεταξύ του ελεύθερου εμπορίου και του απορυθμισμένου εμπορίου. Όλα τα είδη του εμπορίου, διεθνούς ή

---

20. GATT (General Agreement on Tariffs and Trade), *The Text of the General Agreement on Tariffs and Trade,* GATT, Geneva, 1986, σελ. 1.

όχι, υπόκεινται σε κάποιου είδους ρύθμιση. Όταν η ρύθμιση αυτή εφαρμόζεται με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις πλευρές που εμπορεύονται, τότε αυτό το είδος του εμπορίου μπορεί να θεωρηθεί ως ελεύθερο. Οι παρεμποδίσεις στο ελεύθερο εμπόριο μπορεί να είναι δασμοί που δρουν προς την κατεύθυνση της αύξησης της τιμής των εισαγωγών ή επιδοτήσεις που μειώνουν την τιμή των εξαγωγών ή μη δασμολογικά εμπόδια. Τα τελευταία περιλαμβάνουν ποσοστώσεις (quotas) ή ρυθμίσεις (π.χ. σχετικά με την ασφάλεια, την ποιότητα, το περιβάλλον κ.λπ.) που δυσχεραίνουν την πρόσβαση στην εγχώρια αγορά από ξένους παραγωγούς. Οι κινήσεις προς ένα περισσότερο ελεύθερο εμπόριο —οι οποίες συνεπάγονται την απομάκρυνση των μεροληπτικών μέτρων, δασμολογικών ή μη δασμολογικών— και η απορύθμιση δεν είναι το ίδιο πράγμα. Το ελεύθερο εμπόριο μπορεί να είναι ρυθμισμένο εμπόριο.

Ο προστατευτισμός είναι το αντίθετο του ελεύθερου εμπορίου: η μεροληψία από την κυβέρνηση προς όφελος των εγχώριων παραγωγών ή κάποιων από άλλες χώρες (π.χ. παλιότερες αποικίες). Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσα από δασμούς και επιδοτήσεις ή μέσα από μη δασμολογικά μέτρα, όπως είναι οι ποσοστώσεις, οι ειδικές ρυθμίσεις, οι δεσμεύσεις μέσω παροχής βοήθειας κ.λπ. Κάποια μη δασμολογικά μέτρα είναι σκόπιμα προστατευτικά (π.χ. οι ποσοστώσεις)· κάποια άλλα (π.χ. συγκεκριμένες περιβαλλοντικές ρυθμίσεις) μπορεί να έχουν μια προστατευτική επίδραση, η οποία όμως να είναι δευτερεύουσα σε σχέση με τον κύριο αντικειμενικό στόχο τους· κάποια μπορεί να εισάγονται με άλλον υποτιθέμενο σκοπό, αλλά το βασικό τους κίνητρο να είναι ο προστατευτισμός. Το να διακρίνουμε σε ποια κατηγορία ανήκουν αυτά τα μέτρα δεν είναι πάντοτε εύκολο. Επειδή οι εγχώριοι κανονισμοί μπορεί να λειτουργήσουν ως μη δασμολογικά εμπόδια για το εμπόριο, ακόμα κι αν δεν είναι αυτή η πρόθεσή τους, η εκστρατεία της GATT για την απομάκρυνση των εμποδίων αυτών μερικές φορές φαίνεται απλώς ως μια εκστρατεία για την απορύθμιση του εμπορίου. Έτσι, παρόλο που υπάρχουν ομάδες συμφερόντων οι οποίες πράγματι υποστηρίζουν το ελεύθερο εμπόριο, ενώ ο πραγματικός τους στόχος είναι η απορύθμιση, θα πρέπει να έχει γίνει σαφές απ' όσα προαναφέρθηκαν ότι οι δύο αυτές έννοιες είναι στην πραγματικότητα αρκετά διαφορετικές.

Το περισσότερο ελεύθερο εμπόριο, απόρροια των γύρων της GATT, έχει οδηγήσει σε ένα υψηλότερο παγκόσμιο προϊόν απ' αυτό που θα παραγόταν χωρίς τη φιλελευθεροποίηση. Παρόλ' αυτά, δεν είναι δυνατό να πει κανείς πώς διανέμεται η εν λόγω αύξηση μεταξύ των χωρών και στο εσωτερικό αυτών. Ενώ υπάρχει αναμφίβολα η δυνατότητα για όλους να βρεθούν σε καλύτερη κατάσταση με το ελεύθερο εμπόριο, η επίτευξη αυτού του ωφέλιμου για όλους αποτελέσματος απαιτεί την αποζημίωση των χαμένων από έναν τέτοιο φιλελευθερισμό. Ενώ οι διαπραγματεύσεις των γύρων της GATT επεδίωξαν μια ευρεία ισορροπία στις μειώσεις των εμποδίων στο εμπόριο, δεν κατάφεραν ποτέ να δώσουν την εντολή για το απαραίτητο πλαίσιο αποζημιώσεων, προκειμένου να υπάρχει μια κερδοφόρα για όλους έκβαση του εμπορίου.

Ακόμα και στις βιομηχανικές χώρες, υπάρχουν κάποιες ομάδες που θα βγουν χαμένες

από τη φιλελευθεροποίηση του εμπορίου, η οποία μπορεί επίσης να έχει διάφορες εκτός ΑΕΠ επιπτώσεις, που έχουν την τάση να αντισταθμίζουν τα οφέλη σε ευημερία που θα προκύψουν στα υψηλότερα εισοδήματα. Είναι δύσκολο να αναγνωρίσει και να σταθμίσει κανείς αυτές τις εκτός ΑΕΠ επιπτώσεις (π.χ. που έχουν να κάνουν με το περιβάλλον, καθώς και επιπτώσεις στις τοπικές κοινότητες που επηρεάζονται αρνητικά από το εμπόριο)· συνηθίζεται, έτσι, να εξισώνουμε την αύξηση του ΑΕΠ με την αύξηση της ευημερίας μιας χώρας. Η πρακτική αυτή δεν είναι απόλυτα σωστή και, όσον αφορά στις επιπτώσεις στο περιβάλλον, για παράδειγμα, μπορεί να οδηγήσει σε πολύ σοβαρό σφάλμα.

Παρόλο που υπάρχουν εξαιρέσεις, ο προστατευτισμός έχει γενικά ένα κακό παρελθόν, προωθώντας τίποτε άλλο παρά τη βραχυπρόθεσμη ευημερία των προστατευόμενων ομάδων. Την οικονομική αναποτελεσματικότητα που χαρακτηρίζει τον προστατευτισμό συνήθως την πληρώνει στο μεγάλο μέρος της η κοινωνία, ενώ σχεδόν ποτέ δε φαίνεται να επιτυγχάνονται άλλοι οικονομικοί στόχοι (π.χ. η προστασία της εμβρυϊκής βιομηχανίας να οδηγεί σε νέο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα) ή ευρύτεροι κοινωνικοί στόχοι (π.χ. κοινωνική δικαιοσύνη, περιβαλλοντική προστασία). Ο προστατευτισμός συχνά οδηγεί στο να επιδοτεί ολόκληρη η κοινωνία μερικές πανίσχυρες προστατευόμενες ελίτ με ένα σημαντικό οικονομικό και περιβαλλοντικό κόστος.

III. 2.2. Δίκαιο εμπόριο

Δίκαιο εμπορικό σύστημα είναι αυτό που παρέχει τις κατάλληλες ευκαιρίες, ώστε να έχουν όλοι οι μελλοντικοί έμποροι πρόσβαση στο εμπόριο και δίνει σε όλους τη δυνατότητα να μοιράζονται δίκαια τα κέρδη απ' αυτό. Η GATT εμπεριέχει ορισμένες αρχές δικαιοσύνης. Οι χώρες δεν επιτρέπεται να κάνουν διακρίσεις μεταξύ των ξένων παραγωγών ή προς όφελος της εγχώριας βιομηχανίας τους (εκτός από κάποιες ειδικές — ρυθμιζόμενες από την GATT— εξαιρέσεις). Επίσης, υποτίθεται ότι δεν πρέπει να αποκομίζουν συγκριτικό πλεονέκτημα από τη δουλειά στις φυλακές. Έχουν επίσης τη δυνατότητα, κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, να χρησιμοποιήσουν εμπορικούς περιορισμούς, προκειμένου να διαφυλάξουν τις φυσικές πηγές τους.

Οι μη μεροληπτικές προβλέψεις, παρόλο που κατά κύριο λόγο υποκινούνται στη βάση του ενδιαφέροντος για οικονομική αποτελεσματικότητα, πηγάζουν επίσης από την αντίληψη ότι το να γίνονται διακρίσεις σε βάρος κάποιων εμπόρων με βάση την εθνικότητα, είναι μια μορφή αδικίας. Εξάλλου, οι προβλέψεις αυτές αποθαρρύνουν τα ισχυρά έθνη από το να ασκούν οικονομική πίεση στα ατομικά μέλη της GATT. Ο όρος σχετικά με την εργασία στις φυλακές αποτελεί μια αναγνώριση της ανάγκης για «δίκαιο» ανταγωνισμό, θέμα που θα συζητηθεί παρακάτω.

Η GATT περιέχει επίσης ειδικές προβλέψεις για τις αναπτυσσόμενες χώρες, ώστε να μπορούν να παρεκκλίνουν από τα άρθρα της, αν κάτι τέτοιο είναι απαραίτητο για να επιτύχουν την οικονομική τους ανάπτυξη. Η παραχώρηση αυτή δε γίνεται επειδή η GATT αναγνωρίζει ρητά ότι το εμπορικό σύστημα είναι άδικο αυτό καθαυτό, αλλά

γιατί έχει την αντίληψη ότι η ταχεία ανάπτυξη των χωρών χαμηλού εισοδήματος πρέπει να είναι προς το συμφέρον όλων των μελών της.

III. 2.3. Περιβαλλοντική βιωσιμότητα

Η τρέχουσα οικονομική δραστηριότητα δεν είναι περιβαλλοντικά βιώσιμη, και αυτό σημαίνει ότι προκαλεί περιβαλλοντική υποβάθμιση ικανή να απειλεί τη συνέχιση αυτής της δραστηριότητας, τον τρόπο ζωής του οποίου είναι μέρος και —πιθανώς— την ίδια την ακεραιότητα της βιόσφαιρας. Αυτά τουλάχιστον συμφωνήθηκαν στη Συνδιάσκεψη του Ρίο, το 1992, από 176 κυβερνήσεις απ' όλο τον κόσμο.

Παρόλο που η οικονομική μεγέθυνση δεν είναι απαραίτητα μη περιβαλλοντικά βιώσιμη, τα μοντέλα οικονομικής μεγέθυνσης τόσο του παρελθόντος όσο και του παρόντος έχουν το χαρακτηριστικό αυτό. Η επέκταση που θα επιφέρει το εμπόριο στη βάση τέτοιου είδους μοντέλων θα αυξήσει την υποβάθμιση και τη μη βιωσιμότητα του περιβάλλοντος. Με δεδομένο ότι ο μηχανισμός των τιμών δεν καταγράφει αυτόματα πολλά είδη περιβαλλοντικής καταστροφής, η κυβερνητική δράση είναι απαραίτητο να αναγνωρίσει και να κατονομάσει τις περιπτώσεις αυτές. Μια τέτοια δράση μπορεί να περιλαμβάνει τη θυσία της διεθνούς ανταγωνιστικότητας, στις περιπτώσεις περιβαλλοντικά ευαίσθητων βιομηχανιών και προϊόντων. Μπορεί ακόμα να συνεισφέρει στην ανάπτυξη νέων ειδών διεθνούς ανταγωνιστικότητας. Η GATT επιτρέπει τη δράση που έχει ως βάση περιβαλλοντικούς (ή άλλους) λόγους, με την προϋπόθεση ότι η δράση αυτή δε θα είναι μεροληπτική μεταξύ των εγχώριων και των ξένων παραγωγών. Περιλαμβάνει ακόμα ένα άρθρο με το οποίο εξαιρούνται από τους κανονισμούς της μέτρα τα οποία λαμβάνονται για τη διατήρηση των φυσικών πηγών. Μέχρι στιγμής, όμως, η ερμηνεία που έχει δοθεί στο άρθρο αυτό συρρικνώνει σε μεγάλο βαθμό το είδος των εμπορικών περιορισμών που θα μπορούσε να δικαιολογήσει (ζήτημα που θίγεται επίσης παρακάτω), έτσι ώστε, για παράδειγμα, να μην επιτρέπεται η διάκριση μεταξύ των προϊόντων με βάση τη διαδικασία παραγωγής τους.

III. 2.4. Αυξανόμενος ανταγωνισμός σε μια ενοποιημένη παγκόσμια αγορά

Η παγκοσμιοποίηση των αγορών προχωρά με γοργούς ρυθμούς. Το κεφάλαιο γίνεται ολοένα και πιο κινητικό, το ίδιο και η τεχνολογία, καθώς ένας μεγάλος αριθμός χωρών αναπτύσσει την απαραίτητη υποδομή και ποιότητα εργατικού δυναμικού για να διατηρεί την τελευταία λέξη μεθόδων παραγωγής σε ένα διευρυνόμενο πεδίο βιομηχανιών. Την ίδια στιγμή, μεταξύ των χωρών υπάρχουν πολύ μεγάλες διαφορές στους μισθούς, στις συνθήκες εργασίας και στις κοινωνικές και περιβαλλοντικές ρυθμίσεις και παροχές. Όταν το κεφάλαιο αποκτά κινητικότητα, όπως είδαμε πρωτύτερα, η αρχή του συγκριτικού πλεονεκτήματος γίνεται λιγότερο σημαντική (αν και ακόμα μπορεί να εφαρμόζεται, στο βαθμό που σχετίζεται με τη μη κινητική εργασία ή τις φυσικές πηγές) και αποκτά περισσότερη σημασία η απόλυτη ανταγωνιστικότητα των τιμών, προκειμένου να έχουν επιτυχία στις διεθνείς αγορές. Οι διαφορές στους μισθούς και στους άλλους συντελεστές παραγωγής αποτελούν σίγουρα πηγή συγκριτικού πλεονεκτήματος ή μειονεκτήματος.

Ένα ακόμα αποτέλεσμα της παγκοσμιοποίησης είναι το αυξανόμενο μέγεθος των επιχειρήσεων. Οι μεγαλύτερες πολυεθνικές επιχειρήσεις (TNCs) στην πραγματικότητα βρίσκονται σήμερα πέρα από εθνική δικαιοδοσία, παράλληλα όμως δεν υπάρχει κάποιο διεθνές νομικό πλαίσιο γι' αυτές. Κάποιες αγορές είναι ήδη σε μεγάλο βαθμό συγκεντροποιημένες σε παγκόσμιο επίπεδο, κάποιες άλλες πολύ σύντομα θα γίνουν. Η κατάσταση αυτή δεν έχει επιπτώσεις μόνο για την πολιτική του ανταγωνισμού και για τη δημοκρατική και τοπική λογοδοσία. Έχει επίσης να κάνει με το διεθνές εμπόριο, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου διεξάγεται από τις πολυεθνικές ή μεταξύ αυτών. Στην πρώτη περίπτωση, το αυξημένο εμπόριο αναμένεται ότι θα ωφελήσει τις πολυεθνικές. Το αν και το πώς το όφελος αυτό θα μεταφερθεί στο σύνολο των κοινωνιών, και σε ποιες κοινωνίες θα γίνει κάτι τέτοιο, εξαρτάται από ζητήματα τοπικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης και από την αλληλεπίδραση μεταξύ πολυεθνικών και συγκεκριμένων κυβερνήσεων και λαών.

III. 3. Διαφορετικές απόψεις πάνω στα ζητήματα

Οι ριζικά διαφορετικές αντιλήψεις για τα παραπάνω ζητήματα έχουν οδηγήσει σε ένα ευρύ πεδίο απόψεων για το ποια θα πρέπει να είναι η εξέλιξη του παγκόσμιου εμπορικού συστήματος. Όπως συμβαίνει σε όλες τις πολύπλοκες περιπτώσεις, οι διάφορες απόψεις εμπεριέχουν και επικαλύπτουν η μία την άλλη· παρόλ' αυτά, κινδυνεύοντας να υπεραπλουστεύσουμε, είναι δυνατό να διακρίνουμε τρεις πάνω κάτω διαφορετικές θέσεις:

1. Το ελεύθερο εμπόριο είναι το καλύτερο

Η άποψη αυτή υποστηρίζει ότι πρέπει να δοθεί προτεραιότητα στη συνέχιση του προγράμματος της GATT για τη φιλελευθεροποίηση του εμπορίου, εμποδίζοντας ταυτόχρονα μια αναγέννηση του προστατευτισμού. Υποστηρίζει ότι η ευημερία του κόσμου εξαρτάται από τη διατήρηση ενός καθορισμένου συστήματος διεθνούς εμπορίου σε μια όλο και περισσότερο ανοιχτή και ενοποιημένη παγκόσμια οικονομία. Οι βιομηχανικές χώρες πρέπει να επιδιώξουν τη διατήρηση και την αύξηση της ανταγωνιστικότητάς τους στην παροχή ανώτερης ποιότητας αγαθών και υπηρεσιών, με βάση οικονομίες υψηλού βαθμού ειδίκευσης και υψηλών μισθών. Οι νέες θέσεις εργασίας σ' αυτούς τους τομείς θα αντισταθμίσουν την αναπόφευκτη απώλεια θέσεων εργασίας, ιδιαίτερα της ανειδίκευτης, που θα γίνει σε άλλους τομείς. Οι υψηλόμισθες εξειδικευμένες δουλειές και οι περισσότερες δουλειές που θα εμφανιστούν από το αυξανόμενο εμπόριο σε μεγαλύτερες παγκόσμιες αγορές θα παράγουν τον απαραίτητο πλούτο για να διατηρηθεί το κράτος πρόνοιας αυτών των χωρών και η υψηλή κοινωνική και περιβαλλοντική ποιότητα.

Σχετικά με το περιβάλλον, η άποψη αυτή υποστηρίζει ότι η οικονομική μεγέθυνση που τονώνεται από το αυξημένο εμπόριο ενδυναμώνει τις απαιτήσεις για υψηλότερη περιβαλλοντική ποιότητα (καθώς οι άλλες υλικές ανάγκες γίνονται λιγότερο πιεστικές) και παρέχει τους πόρους για την επίτευξη της ποιότητας αυτής. Οι περιορισμοί στο εμπόριο για περιβαλλοντικούς λόγους δεν είναι απαραίτητοι και μπορεί να γίνουν

αντιπαραγωγικοί. Η περιβαλλοντική πολιτική για τα εγχώρια περιβαλλοντικά προβλήματα πρέπει να περιορίζεται σε εθνικά πλαίσια και να μην είναι μεροληπτική σε σχέση με το εμπόριο. Τα διεθνή περιβαλλοντικά προβλήματα θα πρέπει να λύνονται με συνθήκες μεταξύ των ενδιαφερόμενων μερών, χωρίς αυτά να καταφεύγουν σε εμπορικές κυρώσεις. Είναι απαράδεκτο για μια χώρα να κάνει διακρίσεις μεταξύ των άλλων χωρών, ανάλογα με το πώς χρησιμοποιούν τις πηγές τους, όταν η χρήση αυτή είναι εκτός της άμεσης νομικής δικαιοδοσίας της.

Ακόμα, το ελεύθερο εμπόριο θεωρείται ως η καλύτερη βάση για την αντιμετώπιση των αναπτυσσόμενων χωρών. Οι ειδικές προβλέψεις της GATT για τις χώρες αυτές, καθώς και άλλες ειδικές συμφωνίες που υπάρχουν (π.χ. Συνθήκη του Λομέ*), προστατεύουν τις πιο αδύναμες χώρες και τους δίνουν τη δυνατότητα να αναπτυχθούν, αν έχουν στο εσωτερικό τους την απαραίτητη θέληση και τον οικονομικό ρεαλισμό για να το κάνουν. Κάποια άλλα ειδικά μέτρα που προτείνονται μερικές φορές (π.χ. ανακούφιση από τα χρέη, συμφωνίες για τα αγροτικά προϊόντα και τα ορυκτά, παραχωρήσεις για την πρόσβαση στο κεφάλαιο, περισσότερη βοήθεια κ.λπ.) δεν πρόκειται να φέρουν από μόνα τους την ανάπτυξη, αν δεν υπάρχουν οι απαραίτητες εσωτερικές συνθήκες που θα τη συντηρήσουν, και μπορεί μάλιστα να εμποδίσουν την εδραίωση των συνθηκών αυτών. Όταν υπάρχουν οι απαραίτητες συνθήκες, τότε τα ειδικά μέτρα δεν είναι απαραίτητα, αφού οι ιδιωτικές επενδύσεις (εγχώριες και ξένες) θα ενθαρρυνθούν, και το γεγονός αυτό από μόνο του θα προωθήσει την ανάπτυξη.

2. Απαιτείται εκσυγχρονισμός του εμπορίου πολυμερούς συμμετοχής

Η άποψη αυτή κρίνει ότι σε μια μη ρυθμισμένη παγκόσμια οικονομία πολλές βιομηχανικές χώρες που διακρίνονται από υψηλούς μισθούς και κοινωνικές παροχές θα ανακαλύψουν ότι θα γίνονται όλο και λιγότερο ανταγωνιστικές σε ακόμη πιο αμείλικτες αγορές. Είτε, στην προσπάθειά τους να παραμείνουν ανταγωνιστικές, οι χώρες αυτές θα περικόψουν τους σχετικά υψηλούς μισθούς και τις κοινωνικές παροχές είτε η παγκόσμια οικονομία θα χρειαστεί να γίνει περισσότερο ρυθμισμένη, εγκαθιδρύοντας ολοένα και πιο αυστηρούς κανόνες παραγωγής των αγαθών και υπηρεσιών που πρόκειται να εμπορευθούν. Η πρώτη λύση είναι απαράδεκτη. Κατά συνέπεια, ο νέος Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου (ΠΟΕ) θα πρέπει να αποκηρύξει τη σταθερή φιλελευθεροποιητική ώθηση της GATT, προς όφελος ενός εμπορικού πλαισίου το οποίο, ενώ θα είναι πολυσυμμετοχικό, μη μεροληπτικό, βασισμένο σε κανονισμούς και παγκόσμιο, θα προωθεί τις ανοιχτές αγορές μόνο στη βάση σαφών κοινωνικών και οικολογικών κανόνων.

Προκειμένου να εμποδιστεί η αυξανόμενη περιβαλλοντική υποβάθμιση που οφείλε-

---

* Σ.τ.Μ.: Συνθήκη του Λομέ: συνθήκη που υπογράφηκε στις 28 Φεβρουαρίου 1975, με βάση την οποία ενοποιήθηκαν και επεκτάθηκαν τα συστήματα προνομίων των κρατών-μελών της ΕΟΚ σε σχέση με τις πρώην αποικίες τους.

ται στην προερχόμενη από το εμπόριο οικονομική επέκταση, η κατανάλωση και η ανάπτυξη θα πρέπει να κατευθύνονται προς τη βιωσιμότητα, μέσα από αυστηρή περιβαλλοντική πολιτική. Λόγω της δυσκολίας που υπάρχει στο να γίνουν διεθνείς συμφωνίες, το μεγαλύτερο μέρος αυτής της πολιτικής θα πρέπει να ασκείται σε εθνικό επίπεδο, αλλά δεν πρόκειται να υιοθετείται μια τέτοια πολιτική σε ιδιαίτερα ανταγωνιστικές παγκόσμιες αγορές, αν κρίνεται ότι οδηγεί σε συγκριτικό μειονέκτημα. Άλλωστε, λόγω της ύπαρξης των αγορών αυτών, θα ασκηθούν πιέσεις να αποδυναμωθεί και η υπάρχουσα περιβαλλοντική πολιτική, όπου κρίνεται ότι εμποδίζει την ανταγωνιστικότητα. Κατά συνέπεια, αν οι χώρες δεν είναι σε θέση να προστατέψουν τις εγχώριες οικονομίες τους από τα συγκριτικά μειονεκτήματα των περιβαλλοντικών ρυθμίσεων, τότε οι απαραίτητες αυτές περιβαλλοντικές ρυθμίσεις δε θα εισαχθούν και οι υπάρχουσες ρυθμίσεις θα αποδυναμωθούν. Κρίνεται αναγκαίο, λοιπόν, να σχεδιαστούν κατευθυντήριες γραμμές για τους επιτρεπόμενους εμπορικούς περιορισμούς που αφορούν το περιβάλλον, όπου είναι απαραίτητες για την επίτευξη της αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης των χωρών. Μόνον αν δοθεί υψηλότερη προτεραιότητα στην περιβαλλοντική πολιτική απ' ό,τι στην εμπορική πολιτική και αν γίνει αποδεκτή η νομιμότητα των εμπορικών περιορισμών προκειμένου να εξασφαλιστούν περιβαλλοντικά οφέλη θα είναι δυνατός ο επαναπροσανατολισμός των οικονομιών προς την περιβαλλοντική βιωσιμότητα.

Όσον αφορά τις αναπτυσσόμενες χώρες, η φιλελευθεροποίηση σε μεγάλο βαθμό του εμπορίου —ιδιαίτερα στο βαθμό που έδωσε τέλος στις διακρίσεις των βιομηχανικών χωρών σε βάρος παραγωγών των αναπτυσσόμενων χωρών ή στις επιχορηγήσεις των εξαγωγών τροφίμων— θα μπορούσε να αποβεί θετική για τον αναπτυσσόμενο κόσμο. Οι φτωχότερες χώρες, όμως, χρειάζονται επίσης ειδικά μέτρα, όπως είναι η ανακούφιση από τα χρέη ή η υποστήριξη για τις τιμές των εμπορευμάτων.

3. Τόσο ο Νότος όσο και ο Βορράς έχουν ανάγκη από προστατευτισμό

Σύμφωνα με την άποψη αυτή, ο προστατευτισμός είναι απαραίτητος, προκειμένου να προφυλαχτούν οι κοινωνίες από τις πιο σκληρές επιπτώσεις του ανταγωνισμού σε μια απορυθμισμένη παγκόσμια οικονομία. Μια εκδοχή της άποψης αυτής θεωρεί ότι ο κόσμος, σε οποιαδήποτε περίπτωση, πρέπει να κατευθυνθεί προς ένα καθεστώς περιφερειακών εμπορικών μπλοκ, παρά προς έναν παγκόσμιο πολυμερισμό. Κατά συνέπεια, εμπορικά μπλοκ όπως η NAFTA (North American Free Trade Agreement — Βορειοαμερικανική Συμφωνία για το Ελεύθερο Εμπόριο) και η Ευρωπαϊκή Ένωση —αφού έχει κατάλληλα μεγεθυνθεί—, θα πρέπει να προστατεύουν τους μισθούς και τα κοινωνικά και οικολογικά πρότυπα στη δική τους αγορά, επιβάλλοντας μεγάλου μεγέθους εμπορικούς περιορισμούς στα ανταγωνιστικά αγαθά των άλλων μπλοκ, ιδιαίτερα εκείνων που βασίζονται σε πολύ χαμηλότερους μισθούς και σε χαμηλότερης ποιότητας πρότυπα. Αυτό θα μπορούσε να συνδυαστεί, για λόγους ισότητας, με παροχή βοήθειας και με περιορισμένη πρόσβαση στην αγορά για τις πιο φτωχές αναπτυσσόμενες χώρες.

Μια άλλη εκδοχή της άποψης αυτής θεωρεί ότι όλα τα σενάρια που αφορούν τη δι-

εύρυνση του παγκόσμιου εμπορίου, ακόμα και αυτό που εμπεριέχει τη δημιουργία περιφερειακών εμπορικών μπλοκ, θα καταλήξουν στην υπερβολική και ανυπολόγιστη δύναμη των πολυεθνικών επιχειρήσεων και στην απώλεια του οικονομικού αυτοκαθορισμού, ιδιαίτερα σε τοπικό —αλλά και σε εθνικό— επίπεδο. Με την απώλεια του οικονομικού αυτοκαθορισμού, οι δομές του πολιτικού αυτοκαθορισμού, όσο δημοκρατικές και αν είναι, γίνονται πλέον άκαιρες. Και αυτό είναι ένα πολύ μεγάλο τίμημα, ακόμα και για την ευημερία που θα έρθει ως αποτέλεσμα του αυξημένου εμπορίου σε μεγάλου εύρους αγορές. Έτσι, οι κυβερνήσεις θα πρέπει να έχουν τη δύναμη να περιορίζουν αυτού του είδους το εμπόριο, ανάλογα με τα συμφέροντα των κοινοτήτων που αντιπροσωπεύουν. Συγκεκριμένα, θα πρέπει να εξασφαλίσουν την ικανότητά τους να ικανοποιούν τις βασικές ανάγκες των κοινοτήτων τους με δικές τους πηγές, αν αυτό επιθυμούν, προστατεύοντας την εγχώρια γεωργία και τις άλλες βασικές βιομηχανίες.

Σύμφωνα με την άποψη αυτή, οι αναπτυσσόμενες χώρες θα έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες να προωθήσουν τις οικονομίες τους αν τις επαναπροσανατολίσουν, έτσι ώστε οι εγχώριες πηγές να χρησιμοποιούνται όλο και περισσότερο για να ικανοποιούν τις εσωτερικές ανάγκες των χωρών, τόσο άμεσα όσο και μέσω του εμπορίου και της κοινής επιχειρηματικής δραστηριότητας με χώρες παρόμοιου επιπέδου ανάπτυξης. Ένας τέτοιος επαναπροσανατολισμός θα είναι αδύνατος στις χώρες με μεγάλο χρέος· αν τα χρέη των χωρών δεν παραγραφούν, τότε θα πρέπει εκείνες να μην τα αναγνωρίσουν. Οι χώρες του Βορρά που θέλουν να βοηθήσουν τις χώρες του Νότου να αναπτυχθούν βασιζόμενες στις δικές τους δυνάμεις, θα πρέπει να παρέχουν υποστήριξη μέσω ξένου συναλλάγματος, η οποία να αφορά τη χρηματοδότηση μόνο των απόλυτα απαραίτητων εισαγωγών και επίσης θα πρέπει να προσφέρουν τη βοήθειά τους ώστε κάθε χώρα να έχει την ικανότητα να κατασκευάζει μόνη της τα έργα υποδομής για την υγεία και την εκπαίδευση.

III. 4. Αρχές για ένα δίκαιο για αυτοσυντηρούμενο εμπόριο

Οι τρεις απόψεις που παρουσιάστηκαν παραπάνω είναι τόσο διαφορετικές, που είναι αδύνατο να τις συνθέσει κανείς σε μία ενιαία, κοινά αποδεκτή θέση. Οι αρχές για ένα δίκαιο και αυτοσυντηρούμενο εμπόριο που θα παραθέσουμε στη συνέχεια απορρέουν από την αντίληψη ότι η αυξανόμενη οικονομική ενοποίηση σε παγκόσμιο επίπεδο απαιτεί τη ρύθμιση του παγκόσμιου εμπορίου από ένα διεθνή οργανισμό, όπως είναι ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου. Ο οργανισμός αυτός θα πρέπει να είναι ρητά θεμελιωμένος στις αρχές της δικαιοσύνης στο εμπόριο, στο σεβασμό για τα παγκόσμια ανθρώπινα δικαιώματα και στη δέσμευση για μια περιβαλλοντικά αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη.

Μια σημαντική αρχή της δικαιοσύνης στο εμπόριο είναι η μη μεροληπτική αντιμετώπιση των ξένων παραγωγών. Ο σεβασμός στα ανθρώπινα δικαιώματα υποδηλώνει ότι τα διεθνώς εμπορεύσιμα αγαθά δε θα πρέπει να παράγονται με μέσα που να προωθούν την υπέρμετρη εκμετάλλευση ή την εξαθλίωση του ανθρώπου. Η δέσμευση για

την αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη υποδηλώνει ότι τα διεθνώς εμπορεύσιμα αγαθά δε θα πρέπει να παράγονται με τρόπους που να απειλούν την ακεραιότητα της βιόσφαιρας ή να προκαλούν μεγάλες περιβαλλοντικές καταστροφές.

Η επιδίωξη των τριών αρχών της δικαιοσύνης, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της αυτοσυντήρησης στο εμπόριο μπορεί να περιλαμβάνει αντισταθμίσματα μεταξύ τους. Συγκεκριμένα, οι διακρίσεις σε βάρος ξένων παραγωγών μπορεί κάποιες φορές να είναι απαραίτητες. Η GATT πάντοτε αναγνώριζε ότι υπάρχουν νόμιμες εξαιρέσεις στον κανόνα για αμεροληψία, όταν πρόκειται για αντίποινα σε πώληση κάτω του κόστους (dumping) (Άρθρο VI), για την ανάγκη προστασίας της φύσης (Άρθρο XX), για την ευαισθητοποίηση στα ανθρώπινα δικαιώματα και στο δίκαιο ανταγωνισμό (π.χ. σε σχέση με τη χρησιμοποίηση της εργασίας των φυλακισμένων (Άρθρο XX) και για την προώθηση της ανάπτυξης στις φτωχές χώρες (Άρθρο XVIII). Στο σημερινό κόσμο, που είναι ακόμα περισσότερο ενοποιημένος και αλληλεξαρτώμενος, είναι αναγκαίο να επεκταθούν οι εξαιρέσεις αυτές και να δοθεί στον ΠΟΕ η δυνατότητα να παίρνει αποφάσεις γι' αυτούς τους τομείς.

Κατά πρώτο λόγο, μετά από τις κυβερνητικές δεσμεύσεις της Συνδιάσκεψης του Ρίο, ο ΠΟΕ πρέπει να επιτρέψει στις χώρες —να τις ενθαρρύνει μάλιστα— να δώσουν προτεραιότητα στην περιβαλλοντική βιωσιμότητα. *Δεύτερο,* ο αυξανόμενος ανταγωνισμός στις παγκόσμιες αγορές καθιστά επιτακτικό το στοιχειώδη σεβασμό για τα ανθρώπινα και εργατικά δικαιώματα κατά την παραγωγή των διεθνώς εμπορεύσιμων αγαθών. *Τρίτο,* η όλο και μεγαλύτερη ανισότητα μεταξύ πλούσιων και φτωχών χωρών είναι ένα αδιάσειστο επιχείρημα για τη λήψη ειδικών μέτρων, στην εμπορική πολιτική και αλλού, προκειμένου να προωθηθεί η ανάπτυξη των φτωχών χωρών. *Τέταρτο,* το αυξανόμενο μέγεθος και δύναμη των πολυεθνικών επιχειρήσεων και ο όλο και μεγαλύτερος συγκεντρωτισμός σε πολλές παγκόσμιες αγορές, καταδεικνύουν τη σκοπιμότητα μέτρων που να διασφαλίζουν τον ανοιχτό ανταγωνισμό και τη σωστή επιχειρηματική συμπεριφορά στις παγκόσμιες αγορές.

Αν δεν υπάρξει η πρόνοια για μια πολιτική, συμπεριλαμβανομένης και μιας εμπορικής πολιτικής, που θα προωθήσει τέτοιους αντικειμενικούς στόχους, η φιλελευθεροποίηση του εμπορίου μπορεί να καταλήξει απλώς μια καλή συνταγή για την ανταγωνιστική απορύθμιση και τη διάβρωση των ουσιαστικών οικολογικών και κοινωνικών προτύπων. Ο ΠΟΕ έχει ανάγκη από ειδικά προγράμματα, προκειμένου να προδιαγράψει τα θεμιτά όρια και τη λειτουργία της πολιτικής αυτής, η οποία πρέπει να προσδιοριστεί με μεγάλη αυστηρότητα, ώστε να παρεμποδιστεί ένας συγκαλυμμένος προστατευτισμός, που είναι άσχετος με τους προκαθορισμένους στόχους της. Ο ΠΟΕ θα χρειαστεί να έχει επιδεξιότητα, προκειμένου να παίρνει σωστές αποφάσεις πάνω στις αναπόφευκτες διαμάχες που θα προκύψουν στους τομείς αυτούς.

Με την ίδρυση του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου, το διεθνές εμπορικό σύστημα βρίσκεται σ' ένα σταυροδρόμι. Υπάρχουν δύο επιλογές: είτε ο οργανισμός θα προχωρήσει με βάση τη σχεδόν αποκλειστική έμφασή του στη φιλελευθεροποίηση του εμπορίου, η οποία μπορεί να οδηγήσει σε μια σκληρή λαϊκή αντίσταση, με στόχο την

υπεράσπιση των προσφιλών κοινωνικών και περιβαλλοντικών παροχών, και σε ένα νέο προστατευτισμό είτε θα αναγνωρίσει και θα επιτρέψει την έκφραση του νόμιμου ενδιαφέροντος των χωρών για αυξανόμενη κοινωνική και περιβαλλοντική ποιότητα στο εμπόριο, διαφυλάσσοντας ταυτόχρονα τις βασικές αρχές της πολυμερούς συμμετοχής και της αμεροληψίας. Το παρελθόν του προστατευτισμού δεν εμπνέει μεγάλο ενθουσιασμό για την πρώτη επιλογή· η δεύτερη, όμως, επιλογή απαιτεί ένα ριζικό μετασχηματισμό, μέσω του ΠΟΕ, του ιδεολογικού υπόβαθρου και των δηλωμένων αντικειμενικών στόχων της GATT. Στο επόμενο τμήμα του άρθρου διερευνάται το πώς θα μπορούσε να επιτευχθεί κάτι τέτοιο σε σχέση με το περιβάλλον.

IV. Παγκόσμιο εμπόριο και περιβάλλον

Όπως έχει παρατηρήσει ο John Whalley, «οι παγκόσμιοι εμπορικοί οργανισμοί μας (ιδιαίτερα η GATT) έχουν εξελιχθεί σαν να μην υπήρχαν συνδετικοί κρίκοι μεταξύ εμπορίου και περιβάλλοντος»[21]. Παρόλ' αυτά, οι κανονισμοί της GATT επιτρέπουν εξαιρέσεις όπου «είναι απαραίτητες για την προστασία της ανθρώπινης, ζωικής ή φυτικής ζωής ή υγείας» ή «έχουν σχέση με την προστασία των εξαντλήσιμων πηγών»[22]. Επιπρόσθετα, η Συμφωνία για τα Τεχνητά Εμπόδια στο Εμπόριο (Agreement on Technical Barriers to Trade δηλαδή ο Κώδικας Προτύτων), η οποία συνάφθηκε το 1979 ως τμήμα του Γύρου του Τόκιο και έγινε αποδεκτή από 38 χώρες μέχρι το 1991, αναγνωρίζει κατηγορηματικά το περιβάλλον ως έναν από τους παράγοντες που μπορούν να δικαιολογήσουν τον καθορισμό υψηλότερων από τα διεθνώς ισχύοντα πρότυπα για τα προϊόντα.

Οι όλο και μεγαλύτερες ενδείξεις της περιβαλλοντικής καταστροφής που οφείλεται στην οικονομική δραστηριότητα, οι περιβαλλοντικές διαμάχες σε σχέση με την GATT[23] και η πίεση από τους περιβαλλοντιστές[24] έχουν δώσει ιδιαίτερη προβολή στο

---

21. Whalley J., «The Interface Between Environmental and Trade Policies», *Economic Journal,* 101(Μάρτιος), σσ. 180-9, σελ. 188.

22. GATT, 1986, *ό.π.*, Άρθρο XX, σελ. 37.

23. Βλέπε Pearce D., «Should the GATT be reformed for environmental reasons?», *CSERGE Working Paper GEC*, 92-106, CSERGE, University of East Anglia/ University College London, 1992, σελ. 12 και εφεξής για κάποιες σύντομες περιπτωσιολογικές μελέτες, που είναι και η μόνη ουσιαστική διαφορά μεταξύ αυτής της πηγής και της Pearce D., «Can GATT Survive the Environmental Challenge?», στο Bergeson H.O. - Parmann G. (επιμ.), *Green Globe Yearbook 1993,* Oxford University Press, Oxford/ New York, 1993.

24. Για παράδειγμα, Arden-Clarke C., «The General Agreement on Tariffs and Trade: Environmental Protection and Sustainable Development», *World Wide Fund for Nature,* Gland, Switzerland, 1991 — Arden-Clarke C., «International Trade, GATT and the Environment», *World Wide Fund for Nature,* Gland, Switzerland, 1992 — Hines C., «Green Protectionism: halting the four horsemen of the free trade apocalypse», London, Earth Resources Research Arden-Clark 1991, 1992, Hines 1990 — Lang T., «Food Fit for the World?», London, SAFE Alliance, 1992 — Shrybman S., «Free trade vs. the invironment: the implications of GATT», *The Ecologist,* τόμος 20, No. 1, Ιανουάριος/Φεβρουάριος, σσ. 30-34, 1990.

θέμα της σύνδεσης μεταξύ εμπορίου-περιβάλλοντος, προκαλώντας τις εκκλήσεις κάποιων για ένα «νέο προστατευτισμό»[25]. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο συζητείται σήμερα το ζήτημα του παγκόσμιου εμπορίου και του περιβάλλοντος.

IV. 1. Περιβαλλοντικές επιπτώσεις του εμπορίου

Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία σχετικά με τις αιτίες της απειλητικής προοπτικής για το περιβάλλον. Ο αυξανόμενος ανθρώπινος πληθυσμός και τα αυξανόμενα κατά κεφαλήν εισοδήματα έχουν εντείνει τις απαιτήσεις για φυσικές πηγές και οικοσυστήματα όλων των ειδών, περιορίζοντας ταυτόχρονα την ικανότητα των οικοσυστημάτων αυτών να ανανεώνονται και να υποστηρίζουν κάθε είδος ζωής, συμπεριλαμβανομένης και της ανθρώπινης ζωής.

Ένας από τους κυρίαρχους στόχους της φιλελευθεροποίησης του εμπορίου είναι η επέκταση της παραγωγής. Σύμφωνα με τους Goldin et al., πάνω από το 60% των κερδών που υπολογίστηκαν στο Γύρο της Ουρουγουάης θα προέλθει από τις οικονομίες των χωρών του ΟΟΣΑ[26], οι οποίες μέσα στο 1989 «εξαπέλυσαν περίπου το 40% των ανά τον κόσμο εκπομπών θειϊκών οξειδίων και το 54% των εκπομπών νιτρικών οξειδίων —των βασικών, δηλαδή, πηγών της όξινης βροχής. Παρήγαγαν το 68% κατά βάρος των παγκόσμιων βιομηχανικών αποβλήτων και είναι υπεύθυνες για το 38% της επιβάρυνσης της ατμόσφαιρας από το φαινόμενο του θερμοκηπίου, λόγω της εκπομπής των αερίων που προκαλούν το θερμοκήπιο»[27].

Αν η συνεπαγόμενη από το εμπόριο οικονομική επέκταση συνεχίσει να λαμβάνει χώρα στη βάση των σημερινών μοντέλων παραγωγής και κατανάλωσης, θα εντείνει την περιβαλλοντική καταστροφή που ήδη προκαλείται από τις καταστρεπτικές αυτές οικονομίες. Επιπλέον, αν τα μικρά σχετικά κέρδη από το εμπόριο στις χαμηλού εισοδήματος οικονομίες ενθαρρύνουν την ανάπτυξη και εκεί παρόμοιων καταστρεπτικών μοντέλων παραγωγής και κατανάλωσης, που —όπως δείχνουν τα πράγματα— έτσι συμβαίνει, τότε παρόμοιες περιβαλλοντικές καταστροφές θα λάβουν χώρα και στις περιοχές αυτές. Η φιλελευθεροποίηση του εμπορίου θα έχει γίνει ένα άμεσο όργανο για μη αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη.

Φυσικά, αυτή δεν είναι μια αναπόφευκτη κατάληξη. Η υποκατάσταση των περισσότερο ζημιογόνων συντελεστών της παραγωγής με λιγότερο ζημιογόνους, η περισσότερο αποτελεσματική χρήση των ίδιων παραγόντων, οι περιβαλλοντικά βελτιωμένες τε-

---

25. Lang T. - Hines C., «The New Protectionism: Protecting the Future Against Free Trade», London, Earthscan, 1993.

26. Goldin I. - Knudsen O. - Van der Mensbrugghe D., *Trade Liberalisation: Global Economic Implications,* Paris, OECD, και Washington DC, World Bank, 1993, σελ. 17.

27. WRI, *ό.π.,* 1992, σελ. 17.

χνολογίες, διαδικασίες παραγωγής και τεχνικές διαχείρισης των αποβλήτων, καθώς και οι αλλαγές στην οικονομική δομή και στην καταναλωτική συμπεριφορά μπορούν στο σύνολό τους να μειώσουν τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις ανά μονάδα προϊόντος. Άλλωστε, όπως έχουν υποστηρίξει οι οπαδοί του ελεύθερου εμπορίου[28], είναι δυνατόν το ελεύθερο εμπόριο να βελτιώσει το περιβάλλον υποβοηθώντας την οικονομική ανάπτυξη και βελτιώνοντας τις συνθήκες ζωής, έτσι ώστε να αυξηθούν οι απαιτήσεις για περιβαλλοντική προστασία και να προσφερθούν οι απαραίτητοι πόροι γι' αυτήν. Όμως, η πραγματοποίηση αυτού του τόσο επιθυμητού αποτελέσματος εξαρτάται από το αν θα πληρούνται κάποιες καθόλου ασήμαντες συνθήκες.

Πρώτο, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι, εφόσον η επέκταση της παραγωγής αυξάνει το μέγεθος της περιβαλλοντικής καταστροφής, τότε ένας επιπλέον βαθμός περιβαλλοντικής προστασίας είναι απαραίτητος ακόμα και για τη διατήρηση της σημερινής ποιότητας του περιβάλλοντος, πόσο μάλλον για τη βελτίωσή της.

Δεύτερο, προκειμένου η οικονομική μεγέθυνση να ωφελήσει το περιβάλλον, δεν αρκεί να παρέχει οικονομικούς πόρους που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την προστασία του περιβάλλοντος. Πρέπει αυτό να γίνει πραγματικότητα. Είναι κοινή η διαπίστωση ότι το περιβάλλον στις αναπτυγμένες οικονομίες σε όλο τον κόσμο επιβαρύνεται συνεχώς, γιατί δε διατίθενται οι απαραίτητοι πόροι για να διατηρηθεί η περιβαλλοντική ποιότητα, πόσο μάλλον για να βελτιωθεί.

Και, βέβαια, το όλο επιχείρημα εξαρτάται από το αν οι πόροι που πηγάζουν από την ανάπτυξη έχουν τη δυνατότητα να επιδιορθώσουν τις περιβαλλοντικές καταστροφές που έχουν προκληθεί. Στις περιπτώσεις όπου η περιβαλλοντική καταστροφή είναι μη αντιστρέψιμη, χωρίς περιθώρια επανόρθωσης, (π.χ. όταν κάποια είδη εξαφανίζονται), σίγουρα δεν ισχύει κάτι τέτοιο. Έτσι, παρόλο που το επιχείρημα ότι «η ανάπτυξη που παράγεται από το ελεύθερο εμπόριο ωφελεί το περιβάλλον» εμφανίζεται ως θεωρητική δυνατότητα, δεν εφαρμόζεται τόσο εύκολα στην πράξη.

Πέρα από τις πιθανές επιπτώσεις της οικονομικής μεγέθυνσης, υπάρχουν και άλλες αλληλεπιδράσεις μεταξύ του εμπορίου και του περιβάλλοντος. Για παράδειγμα, έχει υπολογιστεί ότι το διεθνές εμπόριο είναι υπεύθυνο για το ένα όγδοο της παγκόσμιας κατανάλωσης πετρελαίου[29]. Έτσι, το εμπόριο συνεισφέρει ουσιαστικά στις περιβαλλοντικές καταστροφές που έχουν σχέση με την ενέργεια, όπως οι εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα και άλλες μορφές ρύπανσης του αέρα. Αν οι επιπτώσεις αυτές είχαν αντίκτυπο στην τιμή του πετρελαίου (ήταν εσωτερικευμένες σ' αυτήν), πιθανώς το εμπορικό

---

28. Για παράδειγμα, GATT (General Agreement on Tariffs and Trade), «Trade and the Environment», στο *International Trade 1990-91,* Geneva, 19-48, GATT, 1992, σσ. 19-20.

29. Medeley J., *Trade and the Poor,* London, Intermediate Technology Publications, 1992, σελ. 33.

σύστημα και τα μοντέλα παραγωγής και κατανάλωσης να ήταν πολύ διαφορετικά από τα σημερινά. Όμως, σε ένα μεγάλο μέρος της εμπορικής βιβλιογραφίας, τα μεταφορικά έξοδα είτε θεωρούνται ρητά ως απόντα[30] είτε απλώς αγνοούνται[31].

Επιπλέον, αν τα εμπορεύματα προς εξαγωγή παράγονται με έναν περισσότερο καταστρεπτικό για το περιβάλλον τρόπο απ' ό,τι τα αγαθά που προορίζονται για εγχώρια κατανάλωση, τότε η παραγωγή αγαθών για το εμπόριο μπορεί να αυξήσει το μέγεθος της περιβαλλοντικής καταστροφής[32]. Για παράδειγμα, οι καλλιέργειες βαμβακιού, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου εξάγεται, ευθύνονται για το 25% της συνολικής χρήσης φυτοφαρμάκων[33]. Για την επεξεργασία των εισαγωγών καπνού στο Ηνωμένο Βασίλειο καίγονται περίπου 200.000 εκτάρια (σ.τ.μ. το εκτάριο είναι μονάδα μέτρησης μεγάλων επιφανειών που ισοδυναμεί με 10 στρέμματα) δασικών περιοχών κάθε χρόνο[34].

Ακόμα, οι ευκαιρίες για εμπόριο μπορούν να επιφέρουν αλλαγές στην ιδιοκτησία της γης και στα άλλα ιδιοκτησιακά δικαιώματα. Πιθανώς αυτή να είναι η πιο σημαντική και η λιγότερο μελετημένη περιβαλλοντική επίπτωση του εμπορίου. Στις περιπτώσεις που κρίνεται ότι η αξία της γης έγκειται μόνο στην καλλιέργεια τροφής για τοπική κατανάλωση, οι παραδοσιακοί μικροϊδιοκτήτες και οι ντόπιοι έχουν περισσότερες πιθανότητες να παραμείνουν ανενόχλητοι. Όπου, όμως, υπάρχει η αντίληψη ότι η γη είναι κατάλληλη για την καλλιέργεια τροφίμων για εξαγωγές (δηλαδή, είναι κατάλληλη για την «καλλιέργεια» χρήματος και ξένου συναλλάγματος), τότε τα ισχυρά συμφέροντα έχουν ένα κίνητρο για να την απαλλοτριώσουν από τους αρχικούς ιδιοκτήτες της[35]. Έτσι, οι αγρότες μετακινούνται προς τα δάση ή πάνω σε πλαγιές λόφων ή σε οριακές περιοχές γης (σ.τ.μ. ως οριακή γή χαρακτηρίζεται η γη η οποία μπορεί να αποδώσει αγαθά τέτοια, που αν βγουν στην αγορά με τα υπάρχοντα επίπεδα τιμών, καλύπτουν ίσα ίσα το κόστος παραγωγής τους), ακατάλληλες για σπαρτά εξαγωγών, προκαλώντας τεράστιες περιβαλλοντικές καταστροφές. Ο Myers έχει αποκαλέσει τους αγρότες αυτούς «μετατοπισμένους καλλιεργητές» (shifted cultivators)[36]. Οι περιβαλλοντικές καταστροφές που προκαλούν συχνά αποδίδονται στη φτώχεια τους. Σπανιότερα

---

30. Για παράδειγμα, Findlay, *ό.π.*, 1970, σελ. 17.

31. Για παράδειγμα Anderson K. - Blackhurst R. (επιμ), *The Greening of World Trade Issues,* London, Harvester Wheatsheaf, 1992.

32. Όπως συζητήθηκε, για παράδειγμα, στο DeBellevue E.B. - Hitzel E. - Cline K. - Benitez J.A. - Ramos-Miranda J. - Segura O., «The North American Free Trade Agreement: an ecological-economic synthesis for the United States and Mexico», *Ecological Economics,* τόμος 9, σσ. 53-71, 1994 — Ropke I., «Trade, development and sustainability: a critical assesment of the «free trade dogma», *Ecological Economics,* τόμος 9, 1994, σσ. 13-22.

33. Madeley, *ό.π.*, 1992, σελ. 106.

34. Wells P. - Jetter M., *The Global Consumer,* London, Victor Collancz, 1992, σελ. 180.

35. Richie M., «Free trade versus sustainable agriculture: the implications of NAFTA», *Ecologist,* τ. 22, σσ. 221-227, 1992.

36. Myers N., «Deforestation Rates in Tropical Countries and their Climatic Implications», London, Friends of the Earth, 1989, σελ. 2.

η φτώχεια τους θεωρείται ως το αποτέλεσμα της μανίας των πανίσχυρων απαλλοτριωτών να μονοπωλήσουν τα κέρδη από το εμπόριο, χωρίς να περιορίζονται από αποτελεσματικές εγχώριες, περιφερειακές και διεθνείς πολιτικές.

Μια παρόμοια περίπτωση έχει να κάνει με τα ριζοφόρα τροπικά δάση στις παραλιακές περιοχές. Τα οικοσυστήματα αυτά έχουν λειτουργήσει ως παραγωγοί εγχώριων εμπορευμάτων για αιώνες. Σήμερα τα δάση αυτά ξεκληρίζονται, προκειμένου να εξασφαλιστεί χώρος για την εντατική καλλιέργεια γαρίδας. Οι γαρίδες παράγονται κατά κύριο λόγο για αγορές εξαγωγών. Η μετατόπιση αυτή της παραγωγής, έναυσμα της οποίας ήταν οι εμπορικές ευκαιρίες, έχει οδηγήσει τις εν λόγω χώρες σε σοβαρές κοινωνικο-οικονομικές αντιπαραθέσεις και περιβαλλοντικά προβλήματα[37] και έχει συγκριθεί με το μοντέλο της αποψίλωσης των τροπικών δασών[38].

Από την άλλη μεριά, αν τα προϊόντα που παράγονται με αβλαβείς για το περιβάλλον τρόπους γίνουν εμπορεύσιμα, τότε το εμπόριο θα μπορούσε να συνεισφέρει τόσο στη βελτίωση του περιβάλλοντος όσο και στην ανάπτυξη. Στη Σουηδία, για παράδειγμα, οι εταιρίες της υφαντουργικής βιομηχανίας έχουν συνειδητοποιήσει ότι οι καταναλωτές ενδιαφέρονται όλο και περισσότερο για το περιβάλλον και έχουν αρχίσει να εισάγουν εμπορεύματα που παράγονται με περιβαλλοντικά αβλαβείς τρόπους, κυρίως για ανταγωνιστικούς λόγους.

Ως εκ τούτου, είναι απαραίτητη μια εμπειρική ανάλυση του τρόπου με τον οποίο οι κινητήριες δυνάμεις που σχετίζονται με το εμπόριο επηρεάζουν στην πραγματικότητα το περιβάλλον. Αν δεν υπάρξει μια καλύτερη κατανόηση των πολύπλοκων αυτών σχέσεων, τότε η άκριτη υποστήριξη του ελεύθερου εμπορίου ως ωφέλιμου για την επίλυση των περιβαλλοντικών προβλημάτων είναι τόσο απλοϊκή όσο και αδιακαιολόγητη, ιδιαίτερα από τη στιγμή που οι ύψιστες υποστηρικτικές αξίες των οικολογικών υπηρεσιών, η βιολογική ποικιλία και τα υγιή οικοσυστήματα —η βάση για την ανθρώπινη ευημερία— σπανίως επεισέρχονται στους οικονομικούς υπολογισμούς. Η διαφύλαξη τέτοιων αξιών δεν μπορεί να αφεθεί στις αγορές, οι οποίες, στις περισσότερες περιπτώσεις, είτε τις υποτιμούν είτε τις αγνοούν εντελώς· αντίθετα, πρέπει να προστατευτούν από κάποιου είδους περιβαλλοντική πολιτική.

Ανακύπτει, λοιπόν, το ερώτημα: μέχρι πού μπορεί να φτάσει η προστασία των αξιών αυτών, ποια είναι τα αντισταθμίσματα εκείνα μεταξύ εμπορίου και περιβάλλοντος που θα έπρεπε να επιτραπούν. Η καθιερωμένη οικονομική απάντηση είναι ότι το

---

37. Bailey C., «The social consequences of tropical shrimp mariculture deevelopment», *Ocean and Shoreline Management*, τ. 11, σσ. 31-44, 1988 — Meltzoff S.K. - LePuma E., «The social and political economy of coastal zone management: shrimp mariculture in Ecuador», *Coastal Zone Management Journal*, τ. 14, σσ. 349-380, 1986.

38. Southgate D., «Shrimp mariculture development in Ecuador: some resource policy issues», *Working Paper 5*, Madison, EPAT/ MUSIA-Research and Training Unicersity of Wisconsin-Madison, 1992.

όλο θέμα περιλαμβάνει «μια επιχείρηση να συγκρίνουμε τα οφέλη της φιλελευθεροποίησης του εμπορίου με τις απώλειες από αυτήν, τόσο στις χώρες που γίνονται εξαγωγές όσο και σ' αυτές που γίνονται εισαγωγές, απώλειες που θα προέρχονται από την όποια συνεπαγόμενη περιβαλλοντική υποβάθμιση, όπου αυτή συμβαίνει»[39]. Σε γενικές γραμμές, αυτή πιθανώς να είναι η σωστή προσέγγιση του ζητήματος και σε απλές περιπτώσεις μπορεί να είναι εφικτή στην πράξη. Στις πιο πολύπλοκες καταστάσεις, οι δυσκολίες της περιβαλλοντικής εκτίμησης θα απαιτήσουν άλλου είδους προσεγγίσεις, όπως την προσφυγή σε πρότυπα περιβαλλοντικής βιωσιμότητας, τα οποία αποκλείουν κάποια είδη περιβαλλοντικών επιβαρύνσεων και θέτουν αυστηρά όρια σε κάποια άλλα[40]. Το γεγονός ότι μετά από τη Συνδιάσκεψη του Ρίο η αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη έχει γίνει ένας σχεδόν καθολικός αντικειμενικός στόχος της δημόσιας πολιτικής, καθιστά έγκυρη μια τέτοιου είδους προσέγγιση.

IV. 2. Οι επιδράσεις της περιβαλλοντικής πολιτικής στο εμπόριο

Τα όργανα της περιβαλλοντικής πολιτικής είναι κυρίως δύο ειδών: η επιβολή φόρων (χορήγηση επιδοτήσεων) σε δραστηριότητες ή προϊόντα που επιβαρύνουν (ωφελούν) το περιβάλλον, έτσι ώστε να αυξηθούν (μειωθούν) οι πραγματικές τιμές τους και η υιοθέτηση κανονισμών για τον άμεσο έλεγχο των περιβαλλοντικών επιπτώσεων, οι οποίοι μπορούν είτε να δράσουν μέσω του μηχανισμού των τιμών (π.χ. εμπορεύσιμες άδειες εκπομπής, προγράμματα επιστροφής εγγυήσεων) είτε να προδιαγράψουν ρητά περιβαλλοντικές μεταβλητές ή τεχνολογίες.

Η συντριπτική πλειοψηφία της περιβαλλοντικής πολιτικής ασκείται σε εθνικό επίπεδο, παρόλο που διεθνείς σχηματισμοί, όπως η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, μπορούν επίσης να παίξουν σημαντικό ρόλο στο πεδίο αυτό. Η εθνική περιβαλλοντική πολιτική, ρυθμιστική ή βασιζόμενη στις τιμές, θα αλλάζει τις σχετικές τιμές των εγχώριων προϊόντων, ανάλογα με την επίδραση που έχουν στο περιβάλλον τα ίδια τα προϊόντα ή οι διαδικασίες παραγωγής τους. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί[41] ότι στα οικονομικά δεν υπάρχει ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στις επιπτώσεις από την κατανάλωση των προϊόντων και στις αντίστοιχες από τις διαδικασίες και τις παραγωγικές μεθόδους που τα δημιούργησαν. Προκειμένου να επιτευχθεί η αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη, είναι απαραίτητο η περιβαλλοντική πολιτική να ασχοληθεί έντονα και με τις δύο αυτές πηγές επιβαρύνσεων.

---

39. Pearce, *ό.π.*, 1993, σελ. 59.

40. Η λογική γι' αυτού του είδους τα πρότυπα συζητείται, και δίνονται παραδείγματα στο Ekins P., «The Environmental Sustainability of Economic Processes: a Framework for Analysis», στο Van den Bergh J. - Van der Straaten J. (επιμ.), *Concepts, Methods and Policy for Sustainable Development: Critiques and New Approaches,* Washington DC, Island Press, 1994, σσ. 22-25.

41. Όπως ισχυρίζεται ο Pearce, *ό.π.*, 1992, σσ. 21, 29-30.

Αλλαγμένες τιμές των εγχώριων προϊόντων σηματοδοτούν διαφορετικούς όρους διεξαγωγής του εμπορίου και επιπτώσεις στην εθνική ανταγωνιστικότητα. Στις περιπτώσεις που η περιβαλλοντική πολιτική επιχειρεί να εσωτερικεύσει το κόστος, αναμένεται, σύμφωνα με την οικονομική θεωρία, να ανέβουν οι εγχώριες τιμές και να υπάρξουν δυσμενή αποτελέσματα για την ανταγωνιστικότητα. Στην πραγματικότητα, υπάρχουν κάποιες διαφωνίες για το αν η περιβαλλοντική πολιτική παρεμποδίζει ή όχι την ανταγωνιστικότητα.

Ο Porter, παραθέτοντας ως παραδείγματα τη Γερμανία και την Ιαπωνία, υποστηρίζει ότι οι αυστηρές περιβαλλοντικές ρυθμίσεις, προωθώντας την καινοτομία και την τεχνολογική ανάπτυξη, μπορούν να ευνοήσουν την ανταγωνιστικότητα[42]. Ο Pearce, βασιζόμενος στο τι έχει συμβεί μέχρι σήμερα, ισχυρίζεται ότι «δεν υπάρχουν στοιχεία που να αποδεικνύουν ότι η βιομηχανική ανταγωνιστικότητα έχει επηρεαστεί από τις περιβαλλοντικές ρυθμίσεις»[43]. Η GATT σημειώνει ότι «υπάρχουν πολύ περιορισμένα στοιχεία για τη μεταφορά εκτός συνόρων των εγκαταστάσεων των εμπορικών εταιριών προς απάντηση στις εθνικές διαφορές πολιτικού κλίματος»[44]. Το Υπουργείο Εκτίμησης της Τεχνολογίας των Η.Π.Α. (US Office of Technology Assessment) συμφωνεί ότι «οι περιβαλλοντικές ρυθμίσεις έχουν, σε γενικές γραμμές, μικρή επίδραση στην παραγωγική ανταγωνιστικότητα των Η.Π.Α», προειδοποιεί, όμως, ότι «μπορεί να έχουν μεγαλύτερη επίδραση σε συγκεκριμένους τομείς με υψηλό κόστος περιβαλλοντικής συμβατότητας» και ότι ο «περισσότερο έντονος» διεθνής ανταγωνισμός που ισχύει σήμερα και οι αυστηρότερες περιβαλλοντικές ρυθμίσεις «αφήνουν ανοιχτό το ενδεχόμενο να μετεξελιχθούν οι περιβαλλοντικές ρυθμίσεις σε ένα ανταγωνιστικό μειονέκτημα»[45].

Είτε οι εταιρίες, ως αντίδραση στην περιβαλλοντική πολιτική, μεταφέρουν τις εγκαταστάσεις τους είτε όχι, το γεγονός παραμένει: ένα μεγάλο μέρος του εμπορικού κόσμου εξακολουθεί να θεωρεί ότι οι περιβαλλοντικές ρυθμίσεις και κυρώσεις λειτουργούν σε βάρος της ανταγωνιστικότητας και, συνεπώς, ασκεί αρνητική γι' αυτές επιρροή στις εκάστοτε κυβερνήσεις. Έτσι, σε αντίθεση με την περιβαλλοντική και την οικονομική λογική, και μόνο για λόγους διατήρησης της ανταγωνιστικότητας, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή πρότεινε να απαλλαχθούν οι ενεργοβόρες βιομηχανίες από το μέτριο φόρο για τον άνθρακα και την ενέργεια που υποτίθεται ότι ισχύει. Οι περιπτώσεις αυτές εγείρουν την πιθανότητα ότι ένας απ' τους λόγους για τους οποίους δεν έχει σημειωθεί κάποιος ισχυρός αρνητικός συσχετισμός μεταξύ περιβαλλοντικών ρυθμίσεων και ανταγωνιστικότητας είναι το γεγονός ότι οι ρυθμίσεις οι οποίες θεωρείται πιθανό να

---

42. Porteer M.E., *The Competitive Advantage of Nations,* New York, Free Press, 1990.

43. Pearce, *ό.π.,* 1992, σελ. 27.

44. GATT, *ό.π.,* 1992, σελ. 31.

45. OTA (Office of Technology Assessment), *Trade and Environment: Conflicts and Opportunities,* Washington DC, OTA, 1992, σελ. 8.

έχουν μια σημαντική αρνητική επίδραση απλώς δε θεσπίζονται ή δεν επιβάλλονται. Οι Runnalls και Cosbey ονομάζουν την επίδραση αυτή «σύγκρυο των ρυθμίσεων» (regulatory chill): «Λίγη έρευνα έχει γίνει πάνω στο ζήτημα της ευρείας διάδοσης του συγκρύου των ρυθμίσεων. Το σύγκρυο όμως αυτό ίσως να είναι τελικά πιο σημαντικό απ' ό,τι η ίδια η μετανάστευση των εταιριών, με την οποία ασχολούνται οι περισσότερες μελέτες. Ίσως να ισχύει ότι για κάθε εταιρία που μεταναστεύει για να ξεφύγει από τις ρυθμίσεις, ένα σωρό από άλλες καθιστούν αδύναμες ή εμποδίζουν εντελώς τις ρυθμίσεις αυτές, απλώς με το να απειλούν ότι θα κάνουν το ίδιο»[46]. Δεν υπάρχει αμφιβολία για το ότι η παγκόσμια οικονομία γίνεται ολοένα και πιο ανταγωνιστική. Όπως παραστατικά εκφράζεται από τον Bhagwati: «Το φαινόμενο αυτό του "ιστού της αράχνης" (παγκόσμια ενοποίηση) σε μεγάλο βαθμό σημαίνει ότι ο καθένας σήμερα έχει την τάση να μπαίνει στα χωράφια όλων των άλλων, ασκώντας εισαγωγικό ανταγωνισμό στην ίδια τη δική του αγορά και εξαγωγικό ανταγωνισμό στην αγορά κάποιου άλλου και σε τρίτες αγορές, με ακόμα πιο φοβερή σφοδρότητα» και μέσα σε μια ατμόσφαιρα «που θυμίζει τη μάχη για μια θέση στον ήλιο σε ένα πυκνό τροπικό δάσος»[47]. Οι πιέσεις αυτές αναπόφευκτα θα οδηγήσουν στον κίνδυνο ενός όλο και πιο ψυχρού περιβαλλοντικού σύγκρυου και σε εκκλήσεις για περιβαλλοντική απορύθμιση —καταστάσεις που και οι δύο συνιστούν μείζον εμπόδιο στην επίτευξη της αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης. Ίσως να απαιτείται εμπορική πολιτική για να αντιδράσουμε σ' αυτό το σύγκρυο.

IV. 3. Η GATT και η περιβαλλοντική πολιτική

Σύμφωνα με τη Γραμματεία της GATT, «οι κανονισμοί της GATT... στην ουσία δε θέτουν περιορισμούς στο δικαίωμα μιας χώρας να προστατέψει το περιβάλλον της από την καταστροφική επίδραση είτε της εγχώριας παραγωγής είτε της κατανάλωσης των εγχώρια παραγόμενων και εισαγόμενων προϊόντων. Μιλώντας γενικά, μια χώρα μπορεί να κάνει με τις εισαγωγές ή τις εξαγωγές της, ο,τιδήποτε κάνει με τα δικά της προϊόντα, και μπορεί να κάνει ο,τιδήποτε θεωρεί απαραίτητο με τις παραγωγικές της διαδικασίες»[48]. Μια τέτοια κατηγορηματική δήλωση διασαφηνίζει επίσης τι δεν μπορεί να κάνει μια χώρα, σύμφωνα με τους κανονισμούς της GATT. Δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει την εμπορική πολιτική για να προστατέψει το περιβάλλον της από την ξένη παραγωγή ή να προστατέψει το περιβάλλον που βρίσκεται εκτός της δικαιοδοσίας της, στην επικράτεια μιας άλλης χώρας ή τον παγκόσμιο κοινόχρηστο χώρο ή να επιβάλλει στα προϊόντα εισαγωγής επιβαρύνσεις και άλλους περιορισμούς σχετικούς με τις μεθόδους παραγωγής και τις

---

46. Runnalls D. - Cosbey A., «Trade and sustainable development: a Survey of the Issues and a New Research Agenda», *Winnipeg,* International Institute for Sustainable Development, 1992, σελ. 65.

47. Bhagwati J., *The World Trading System at Risk,* Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead, Herts., 1991, σσ. 16-17.

48. GATT, *ό.π.,* 1992, σελ. 23.

μεθόδους επεξεργασίας τους (PPMs), ακόμα κι όταν λαμβάνει αυτά τα μέτρα για τη δική της παραγωγή (δηλαδή, η πολιτική της δεν είναι μεροληπτική). Από περιβαλλοντική άποψη, πρόκειται για σημαντικά εμπόδια στην περιβαλλοντική πολιτική.

Όσον αφορά την περιβαλλοντική υποβάθμιση που επέρχεται στην επικράτεια μιας χώρας και οφείλεται στην ίδια τη χώρα, εύκολα θα μπορούσε να συμφωνήσει κανείς σε γενικές γραμμές με τη Γραμματεία της GATT και τους θεωρητικούς του εμπορίου, ότι πιθανότατα είναι καταρχήν καλύτερα οι εσωτερικές επιβαρύνσεις του περιβάλλοντος να διευθετούνται μέσω της εσωτερικής πολιτικής, η οποία θα αντιμετωπίσει άμεσα το περιβαλλοντικό πρόβλημα, παρά μέσω της εμπορικής πολιτικής[49]. Παρόμοια, θα μπορούσε κανείς να συμφωνήσει ότι τα παγκόσμια περιβαλλοντικά προβλήματα είναι καταρχήν καλύτερα να προσεγγίζονται μέσω διεθνών συμφωνιών στις οποίες θα συμμετέχουν όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη.

Παρόλ' αυτά, σε κάθε περίπτωση η καταρχήν καλύτερη απάντηση πιθανώς να μην είναι πολιτικά εφικτή, και σίγουρα δε θα είναι πολιτικά εφικτή όταν έχει σοβαρές αρνητικές επιπτώσεις στην ανταγωνιστικότητα της εγχώριας βιομηχανίας. Όταν οι παγκόσμιοι εμπορικοί κανόνες επιτρέπουν στις χώρες να προστατέψουν το δικό τους περιβάλλον, αλλά όχι να προστατέψουν την εγχώρια βιομηχανία τους από ανταγωνιστές που δεν κάνουν κάτι τέτοιο, τότε μόνον οι χώρες με τις ισχυρότερες οικονομίες θα έχουν τη δυνατότητα να διατηρήσουν την εσωτερική περιβαλλοντική προστασία, η οποία θα βρίσκεται κάτω από τη συνεχή πολιορκία εκείνων που ενδιαφέρονται για τη διεθνή ανταγωνιστικότητα. Οι αρμόζουσες περιβαλλοντικές πολιτικές μπορούν να γίνουν πολιτικά εφικτές μόνον αν χρησιμοποιούνται εμπορικές πολιτικές για να προστατέψουν τη συμβατή (με τα κριτήρια) εγχώρια βιομηχανία από τους ξένους ανταγωνιστές που έχουν χαμηλότερα περιβαλλοντικά κριτήρια.

Το ίδιο πρόβλημα της εφικτότητας ανακύπτει στο διεθνές επίπεδο. Πολυμερείς περιβαλλοντικές συνθήκες είναι σκανδαλωδώς δύσκολο να συναφθούν. Οι μονομερείς ενέργειες που εμπεριέχουν εμπορική πολιτική, συνιστούν κάποιες φορές έναν αποτελεσματικό τρόπο ώθησης προς πολυμερείς συμφωνίες ή προς την εφαρμογή τους[50]. Επιπλέον, οι εμπορικές πολιτικές ίσως είναι ένα από τα ελάχιστα διαθέσιμα όργανα, με τα οποία οι χώρες που συμφωνούν μεταξύ τους να μην επιβαρύνουν το παγκόσμιο περιβάλλον μπορούν να εμποδίσουν και άλλες χώρες να το κάνουν. Σήμερα, οι 19 από τις 170 διεθνείς περιβαλλοντικές συμφωνίες προβλέπουν τη χρήση εμπορικής πολιτικής, προκειμένου να επιτύχουν τους αντικειμενικούς τους στόχους, είτε για να ενθαρρύνουν τη συμμόρφωση όσων τις υπέγραψαν είτε για να επιβάλλουν κυρώσεις σε όσους

---

49. Βλέπε, για παράδειγμα, GATT, *ό.π.*, 1992, σελ. 21 και Anderson - Blackhurst, *ό.π.*, 1992, σελ. 20.

50. Βλέπε, για παράδειγμα, Charnovitz S., «GATT and the Environment: Examing the Issues», *International Environmental Affairs*, τόμος 4, No. 3, Καλοκαίρι 1992, σσ. 203-233.

δεν τις υπέγραψαν. Δεν είναι σαφές ότι τέτοιες προβλέψεις, ιδιαίτερα του τελευταίου είδους, είναι συμβατές με τους κανονισμούς της GATT.

Η ισχύς των παραδοσιακών αντιλήψεων για την «κυριαρχία» επί των περιβαλλοντικών ζητημάτων είναι, σε κάθε περίπτωση, συζητήσιμη. Η κατάσταση του παγκόσμιου κοινόχρηστου χώρου —όπως η ατμόσφαιρα ή τα πελάγη— και της ζωής μέσα σ' αυτόν προφανώς επηρεάζει άμεσα την ευημερία των ανθρώπων, και, όταν απουσιάζουν οι κατάλληλοι παγκόσμιοι θεσμοί για να προστατευτεί, τότε η βιώσιμη χρήση τους ίσως να εξαρτάται από μονομερείς ενέργειες που θα περιλαμβάνουν ενός είδους εμπορική πολιτική. Κάποιοι πόροι του φυσικού μας κόσμου, οι οποίοι βρίσκονται υπό εθνική δικαιοδοσία, μπορεί να είναι σημαντικοί από ψυχολογική άποψη και για τους πολίτες άλλων χωρών· ίσως, δηλαδή, να επηρεάζουν τη δική τους ψυχική ευημερία (π.χ. τα τροπικά δάση), λόγω του φόβου για το μέλλον ή λόγω μιας αίσθησης της ιερότητας ή της ακεραιότητας του οργανικού κόσμου. Κάποιοι «εθνικοί» πόροι του φυσικού κόσμου συνεισφέρουν, στην πραγματικότητα, σε σημαντικές διεθνείς περιβαλλοντικές λειτουργίες (βλέπε, π.χ., τη σύνδεση ανάμεσα στα δάση και στο κλίμα). Το ζήτημα είναι, όμως, ακόμα βαθύτερο. Τα επιχειρήματα που επικαλούνται την «κυριαρχία» δεν επιτρέπουν πλέον στις κυβερνήσεις να δικαιολογούν τη χωρίς όριο εκμετάλλευση των ανθρώπινων πληθυσμών που βρίσκονται στη δικαιοδοσία τους. Δεν είναι δύσκολο να φανταστούμε ένα παρόμοιο καθεστώς να ισχύει και για κάποια τμήματα του περιβάλλοντος.

Με οικονομικούς όρους, οι προβληματισμοί αυτοί εμπεριέχονται στις έννοιες των αξιών του δικαιώματος επιλογής και ύπαρξης[51]. Οι αξίες όμως αυτές πολύ σπάνια εκφράζονται μέσω των τιμών των εμπορεύσιμων αγαθών, και πιθανώς να μην είναι ούτε εφικτό ούτε πρέπον το να γίνει κάτι τέτοιο. Μια διαδικασία που θα προσδίδει αποτελεσματική έκφραση στις αξίες αυτές μπορεί κάλλιστα να εμπλέκει την εμπορική πολιτική, όπως, για παράδειγμα, οι εγχώριες αγορές να επιτρέπουν την πρόσβαση σ' αυτές μόνο της τροπικής ξυλείας που έχει παραχθεί με αυτοσυντηρούμενο τρόπο. Δε θα είναι καθόλου εύκολο να πειστούν οι πολίτες εκείνοι που πιστεύουν σ' αυτές τις αξίες και υποστηρίζουν αυτές τις πολιτικές ότι θα έπρεπε να τις απαρνηθούν για το καλό του παγκόσμιου εμπορίου.

Είναι παράλογο να επιμένουμε στις καταρχήν καλύτερες (first-best) θεωρητικές λύσεις, όταν αυτές δεν είναι πρακτικά εφικτές. Ο εμπορικός οικονομολόγος W.M Corden είχε μια πιο ισορροπημένη άποψη: «Οι επεμβάσεις στο εμπόριο ίσως δεν αποτελούν τον καλύτερο τρόπο αντιμετώπισης των διάφορων προβλημάτων... Ίσως καλύτερα είναι να αντιμετωπιστούν με κάποιον άμεσο καταρχήν καλύτερο τρόπο, επιτρέποντας την ίδια στιγμή στο εμπόριο να κυλάει ελεύθερα. Βέβαια, αν, για κάποιους λόγους, οι καταρχήν

---

51. Βλέπε, για παράδειγμα, Pearce D. - Turner K., *Economics of Natural Resources and the Environment,* Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead, Herts., 1990, σελ. 132-40.

καλύτεροι τρόποι διόρθωσης των ανωμαλιών δε χρησιμοποιούνται ή δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν, τότε οι επεμβάσεις στο εμπόριο μπορεί να είναι καλύτερες από το τίποτα»[52]. Ιδιαίτερα σε ό,τι έχει να κάνει με το περιβάλλον, η Παγκόσμια Τράπεζα υιοθέτησε μια παρόμοια προσέγγιση: «Οι επόμενες καλύτερες πολιτικές δεν είναι επιθυμητές, αλλά αν εφαρμοστούν σωστά, είναι συχνά προτιμότερες από τις ανεφάρμοστες "τέλειες πολιτικές"»[53].

IV. 4. Προς το αυτοσυντηρούμενο εμπόριο

Το συμπέρασμα σχετικά με το αν χρειάζεται ή όχι να εκχυγχρονιστούν οι κανονισμοί της GATT, προκειμένου να αφήσουν πεδίο για μεγαλύτερη περιβαλλοντική προστασία, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη σχετική βαρύτητα που θα δοθεί στην περιβαλλοντική βιωσιμότητα, από την μια μεριά, και στα οφέλη που μπορούν να εκπηγάσουν από το αυξημένο εμπόριο, από την άλλη. Λίγοι θα διαφωνούσαν με την άποψη ότι υπάρχουν περιθώρια για τις χώρες στο να επιχειρήσουν να εκμεταλλευτούν τις διαφορές στις περιβαλλοντικές προτιμήσεις και επιδοτήσεις (endowments), με στόχο να κερδίσουν συγκριτικό πλεονέκτημα στην αγορά —όπως άλλωστε ήδη κάνουν εκμεταλλευόμενες τις διαφορές στους μισθούς και στις εργασιακές συνθήκες.

Παρόλ' αυτά, μετά τη Συνδιάσκεψη του Ρίο, ο κόσμος έχει αναλάβει δεσμεύσεις σχετικά με την αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη. Αν αυτό σημαίνει κάτι, είναι ότι με τον ίδιο τρόπο που κάποιες μορφές κοινωνικής εκμετάλλευσης είτε έχουν απαγορευτεί εντελώς (π.χ. δουλεία) είτε ορίζονται ως άκυρες για την απόκτηση συγκριτικού πλεονεκτήματος[54], έτσι και οι κανονισμοί του παγκόσμιου εμπορικού συστήματος θα πρέπει να επιτρέπουν τέτοιες εξαιρέσεις, ώστε να ενθαρρύνουν κινήσεις που γίνονται προς την κατεύθυνση της περιβαλλοντικής βιωσιμότητας και να αποθαρρύνουν ενέργειες που επιφέρουν μεγάλης κλίμακας περιβαλλοντική καταστροφή ή μη αυτοσυντηρούμενη εκμετάλλευση.

Είναι ενθαρρυντικό το γεγονός ότι στο Προοίμιο της Συμφωνίας ίδρυσης του ΠΟΕ ο κεντρικός αντικειμενικός στόχος του νέου οργανισμού —η ανύψωση του επιπέδου της ποιότητας ζωής— τίθεται στο πλαίσιο της «βέλτιστης χρήσης των παγκόσμιων πηγών, σε συμφωνία με το στόχο της αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης, επιδιώκοντας τόσο την προστασία και τη διάσωση του περιβάλλοντος όσο και την ενίσχυση εκείνων των μέσων προστασίας και διάσωσής του, τα οποία είναι συμβατά με τις αντίστοιχες ανάγκες και τις ανησυχίες των χωρών σε διαφορετικά επίπεδα οικονομικής ανάπτυξης»[55]. Η

---

52. Corden, *ό.π.*, 1974, σελ. 4.

53. World Bank, *World Development Report 1992,* Washington DC, World Bank, 1992, σελ. 83.

54. Για παράδειγμα, η εργασία στις φυλακές, βλέπε GATT, Άρθρο XXe, *ό.π.*, GATT, 1986, σελ. 38.

55. WTO (World Trade Organisation), *The Results of the Uruguay Round of Multilateral Trade Negotiations: the Legal Texts,* Geneva, WTO, σελ. 6.

διατύπωση, όμως, αυτή δεν είναι απαραίτητο ότι σημαίνει και πολλά πράγματα στην πράξη. Το αν θα έχει τελικά πρακτική σημασία εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τα αποτελέσματα των εργασιών της Επιτροπής του ΠΟΕ για το Εμπόριο και το Περιβάλλον, η οποία αρχικά συστάθηκε για δύο χρόνια, στη συνάντηση στο Μαρακές τον Απρίλιο του 1994, όταν υπογράφηκε η συμφωνία του Γύρου της Ουρουγουάης.

Δεν είναι εδώ ο κατάλληλος χώρος για να γίνουν λεπτομερείς προτάσεις σχετικά με τη διατύπωση που πρέπει να έχουν τα άρθρα ή με τις κατευθυντήριες γραμμές που μπορεί να προβάλλονται μέσα απ' αυτή την εργασία[56]. Ως ένα ελάχιστο, ο ΠΟΕ θα πρέπει να αναλάβει δεσμεύσεις για την αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη, καθώς και να αναγνωρίσει και να καθορίσει όσο το δυνατόν πιο συγκεκριμένα τους όρους με βάση τους οποίους μπορούν να λειτουργήσουν προς την κατεύθυνση της περιβαλλοντικής βιωσιμότητας τα μονομερή εμπορικά μέτρα, προδιαγράφοντας ταυτόχρονα το μηχανισμό που θα χρησιμοποιείται για την επίλυση των διαφορών.

Οι εξαιρέσεις αυτές στην αρχή της αμεροληψίας δεν είναι εύκολο να καθοριστούν. Στο επίπεδο της GATT, ίσως θα πρέπει να παραμείνουν με τη μορφή διατύπωσης γενικών αρχών και να περιορίζονται στο να παρέχουν στις χώρες που παραβαίνουν τους κανονισμούς της GATT εξαιτίας ρητών περιβαλλοντικών λόγων τη δυνατότητα να δικαιολογηθούν εκ των προτέρων και να αποδείξουν, αν προκληθούν και αν είναι απαραίτητο, ότι η ενέργειά τους αναμενόταν να παράγει ουσιαστικά περιβαλλοντικά οφέλη και ότι η διάκριση που έκαναν μεταξύ εγχώριων και ξένων παραγωγών έγινε μόνο στο βαθμό που απαιτούσε η επίτευξη του στόχου τους και όχι περαιτέρω. Το Υπουργείο Εκτίμησης της Τεχνολογίας των ΗΠΑ (US Office of Technology Assesment, OTA) υπέδειξε το 1992 ότι οι αλλαγές στους κανονισμούς της GATT «θα μπορούσαν να περιλαμβάνουν γενικές κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με τη χρήση των μονομερών εμπορικών μέτρων για περιβαλλοντικούς σκοπούς και, ενώ η εκάστοτε διαφωνία θα μπορεί ακόμα να επιλύεται μεμονωμένα με βάση τα δεδομένα της κάθε περίπτωσης, κάποια βαρύτητα μπορεί να δοθεί και σ' αυτές τις κατευθυντήριες γραμμές»[57]. Στις περιπτώσεις όπου κάποιο σχετικό με το περιβάλλον μέτρο, είτε αυτό έχει να κάνει ρητά με το εμπόριο είτε όχι, ευνοεί τους εγχώριους παραγωγούς σε βάρος των ξένων παραγωγών (για παράδειγμα, ένας νόμος που επιβάλλει τη χρήση επιστρεφόμενων μπουκαλιών, όταν οι ξένοι παραγωγοί σίγουρα θα αντιμετωπίσουν υψηλότερο επιπρέσθετο κόστος μεταφοράς), θα πρέπει να αποδειχτεί, μέσω κάποιας ως δοκιμή εγκυρότητας του μέτρου αυτού, ότι το περιβαλλοντικό όφελος ήταν σημαντικό και ικανό να δικαιολογήσει την εμπορική ανωμαλία που προκλήθηκε.

---

56. Για κάποιες προτάσεις πάνω στα ζητήματα αυτά, βλέπε Ekins P., «Harnessing Trade to Sustainable Development», Oxford, Green College, Green College Centre, 1995.

57. OTA, *ό.π.*, 1992, σελ. 7.

Θα πρέπει σίγουρα να αναγνωριστεί ότι, προκειμένου να προωθηθεί η περιβαλλοντική βιωσιμότητα, οι χώρες θα πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να λάβουν μέτρα όχι μόνο για τα προϊόντα αλλά και για τις διαδικασίες και τις μεθόδους παραγωγής. Αν το αναγνωρίσουμε αυτό, θα πρέπει παράλληλα να αποδεχτούμε το γεγονός ότι οι περιβαλλοντικές κοινωνικές επιπτώσεις είναι στην ουσία περιβαλλοντικές επιδοτήσεις, εξίσου διασαλευτικές και άδικες με οποιαδήποτε οικονομική επιδότηση. Η GATT χαρακτηρίζει την επιδότηση των εξαγωγών «dumping», και με το Άρθρο IV επιτρέπει στις χώρες να επιβάλλουν έναν αντισταθμιστικό (ή αντι-dumping) δασμό στις επιδοτούμενες εξαγωγές, όπου ο «όρος αντισταθμιστικός δασμός θα πρέπει να γίνει κατανοητός ως ένας ειδικός δασμός που επιβάλλεται με στόχο να αντισταθμίσει κάθε παροχή ή επιδότηση που χορηγείται, άμεσα ή έμμεσα, στην κατασκευή, στην παραγωγή ή στην εξαγωγή οποιουδήποτε εμπορεύματος»[58]. Αν δεχτούμε ότι η ερμηνεία του όρου της «έμμεσης» επιδότησης μπορεί να περιλαμβάνει και την παράληψη εσωτερίκευσης του περιβαλλοντικού κόστους, πράγμα που βρίσκεται σε πλήρη συμφωνία με την οικονομική θεωρία, οι κανονισμοί της GATT θα μπορούσαν να εισαγάγουν το «οικο-dumping» ως στοιχείο μιας κατηγορίας νόμιμων σκοπών των αντι-dumping δασμών, δίνοντας έτσι στις χώρες τη δυνατότητα να προστατέψουν τα περιβαλλοντικά πρότυπα των μεθόδων παραγωγής και των μεθόδων επεξεργασίας των προϊόντων τους από τον επιδοτούμενο ανταγωνισμό.

Οι χώρες θα πρέπει επίσης να έχουν τη δυνατότητα να χρησιμοποιούν εμπορική πολιτική για να προστατέψουν τον παγκόσμιο κοινόχρηστο χώρο και τη ζωή μέσα σ' αυτόν, καθώς και τους πόρους του φυσικού κόσμου που είναι παγκόσμιας ή ηπειρωτικής σημασίας. Είναι αναγκαίο επίσης να τονίσουμε ότι η εμπορική πολιτική θα πρέπει, στις εν λόγω περιπτώσεις, να χρησιμοποιηθεί για να ενθαρρύνει την υιοθέτηση κατάλληλων εγχώριων περιβαλλοντικών πολιτικών, από τη μια, και δεσμευτικών συνθηκών για διεθνή περιβαλλοντική προστασία, από την άλλη, αφού σίγουρα η ίδια είναι κατώτερή τους.

Η λεπτομερής διαπραγμάτευση των θεμιτών περιβαλλοντικών εξαιρέσεων στην αρχή της αμεροληψίας θα είναι αναμφίβολα μια πολύπλοκη πολιτική διαδικασία. Για παράδειγμα, οι χώρες του Νότου εκφράζουν τον απόλυτα κατανοητό φόβο ότι, όποια και αν είναι τα περιβαλλοντικά τους πλεονεκτήματα, αν επιτραπούν τα μονομερή εμπορικά μέτρα στην περιοχή αυτή, τούτο το γεγονός θα αποτελέσει άλλη μια ευκαιρία για εμπορική διάκριση σε βάρος του Νότου. Ενώ οι χώρες του ΟΟΣΑ είναι υπεύθυνες για το 75% της αξίας των παγκόσμιων εμπορικών συναλλαγών[59], οι πιο εκτεταμένες περιβαλλοντικές πηγές (π.χ. βιολογική ποικιλία), ένα σεβαστό ενδεχόμενο μόλυνσης, καθώς και πολλές από τις χειρότερες επιπτώσεις της υποβάθμισης, αποτελούν χαρακτηριστικά του Νότου —έτσι ώστε τα ζητήματα Βορρά-Νότου είναι κεντρικά στη συζήτηση αυτή.

---

58. GATT, *ό.π.*, 1986, σελ. 10, η έμφαση δική μου.
59. Διάγραμμα του 1990, World Bank, *ό.π.*, 1992, Πίνακας 14, σελ. 224.

Δοθέντος ότι το εμπόριο της αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης θα εσωτερικεύσει τις περιβαλλοντικές κοινωνικές επιπτώσεις, οι οποίες αποτελούν ένα σοβαρό πρόβλημα σε πολλές χώρες του Νότου, αυτό το εμπόριο θα αυξήσει την κοινωνική ευημερία των χωρών αυτών. Παρόλ' αυτά, η υιοθέτηση υψηλότερων περιβαλλοντικών προτύπων μπορεί επίσης να επιφέρει βραχυπρόθεσμα έξοδα, τα οποία πολλές από τις χώρες αυτές δεν είναι σήμερα σε θέση να αντέξουν. Τέτοιες σκέψεις έχουν οδηγήσει τους περιβαλλοντιστές, όπως ο Arden Clarke, να υποστηρίξουν ότι τα έσοδα που προέρχονται από τους σχετικούς με το περιβάλλον δασμούς οι οποίοι επιβάλλονται στα αγαθά από τις αναπτυσσόμενες χώρες θα πρέπει να ανακυκλώνονται μεταξύ των χωρών αυτών, ώστε να τους δώσουν τη δυνατότητα να κάνουν τις απαραίτητες επενδύσεις για να βελτιώσουν την περιβαλλοντική απόδοση των οικονομιών τους[60]. Παρόμοια, ο Kox έχει ταχθεί υπέρ της σύναψης Διεθνών Περιβαλλοντικών Συμφωνιών για τα Αγροτικά Προϊόντα και τα Ορυκτά, οι οποίες θα επιδιώξουν την εσωτερίκευση του περιβαλλοντικού κόστους στις τιμές των προϊόντων αυτών μέσω της φορολόγησης των εισαγωγών, ενώ τα έσοδα που θα προκύπτουν θα παραχωρούνται στους παραγωγούς εκείνους, οι οποίοι προσπαθούν να βελτιώσουν την περιβαλλοντική ποιότητα των διαδικασιών παραγωγής των προϊόντων αυτών.

Οι δυσκολίες της πρακτικής εφαρμογής όλων των σχετικών σκέψεων έχουν οδηγήσει πολλούς αναλυτές στο να απομακρυνθούν τελικά απ' αυτές. Έτσι, παρόλο που η Tudini σημειώνει ότι «με δεδομένη τη σημερινή έλλειψη εσωτερίκευσης του περιβαλλοντικού κόστους, είναι πιθανόν το ελεύθερο εμπόριο να καταλήξει σε έναν εσφαλμένο καταμερισμό των πόρων», τελικά καταλήγει στο ότι «ακόμα και τα επιχειρήματα αυτά δεν είναι επαρκή για να πείσουν κάποιον να υποστηρίξει τη δυνατότητα να επιτρέπεται η διάκριση μεταξύ των προϊόντων στη βάση των μεθόδων παραγωγής και επεξεργασίας τους γενικά. Οι πρακτικοί συλλογισμοί υποδεικνύουν ότι θα ήταν αδύνατο να εφαρμοστεί το μέτρο αποτελεσματικά, αφού αφήνει περιθώρια για προστατευτισμό»[62]. Παρόμοια, ο Pearce σημειώνει ότι «με το να εστιάσουμε αποκλειστικά πάνω στην επερχόμενη [περιβαλλοντική] επιβάρυνση από τα προϊόντα, παραλείπουμε το μεγαλύτερο μέρος του σημαντικού περιβαλλοντικού κόστους που προέρχεται από την παραγωγή των αγαθών για το παγκόσμιο εμπόριο. Σε γενικές γραμμές, όμως, είναι σχεδόν σίγουρο ότι ο εκσυχγρονισμός της GATT, ώστε να ληφθούν υπόψη και οι κοινωνικές επιπτώσεις της παραγωγής, θα έκανε περισσότερο κακό παρά καλό» [63].

Παρόλο που τα παραπάνω αποτελούν σημαντικές προειδοποιήσεις οι οποίες πρέπει

---

60. Arden-Clarke, ό.π., 1992, σελ. 13.

61. Kox H., «International Agreements to Deal with Environmental Externalities of Primary Commodity Exports», 1994. Η εργασία παρουσιάστηκε στο συνέδριο «Striking a Green Deal», 7-9 Νοεμβρίου.

62. Tudini A., «Trade and Environment: the Issue of Process and Production Methods», Milano, *Nota di Lavoro 7.93,* Fondazione Eni Enrico Mattei, σελ. 33.

63. Pearce, *ό.π.,* 1992, σελ. 32.

να αντιμετωπιστούν σοβαρά, η αλήθεια είναι ότι τέτοια συμπεράσματα δεν μπορούν να συγκριθούν με το επιτακτικό της αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης. Προκειμένου να δοθεί η αρμόζουσα σημασία στους προβληματισμούς αυτούς, είναι απαραίτητη η δημιουργία ενός νέου —προερχόμενου από την GATT και τον ΠΟΕ— οργανισμού διευθέτησης διαφωνιών, που θα συνδυάζει την πείρα και την εξειδίκευση τόσο στα περιβαλλοντικά όσο και στα εμπορικά ζητήματα και θα είναι αποκλειστικά εντεταλμένος να αντιμετωπίσει τις αναπόφευκτες διαμάχες που θα προκαλέσουν οι ορμώμενες από περιβαλλοντικά κριτήρια πολιτικές. Είναι περιττό να πούμε ότι θα υπάρξουν προσπάθειες από διάφορα λόμπι και κεκτημένα συμφέροντα να χρησιμοποιηθούν τα περιβαλλοντικά εμπορικά μέτρα με σκοπό την προστασία των εγχώριων βιομηχανιών, παρά την προστασία του περιβάλλοντος — με τον τρόπο ακριβώς που τα λόμπι και τα κεκτημένα συμφέροντα που είναι κάθε στιγμή έτοιμα να επωφεληθούν από το καταστροφικό για το περιβάλλον εμπόριο, θα αντισταθούν σε κάθε προσπάθεια εσωτερίκευσης του περιβαλλοντικού τους κόστους. Η GATT, βέβαια, θα πρέπει ανά πάσα στιγμή να είναι έτοιμη να αντικρούσει τέτοιες προσπάθειες. Όπως έχουν δείξει αρκετές δημοσιεύσεις[64], ο προστατευτισμός μπορεί να προκαλέσει μεγάλη περιβαλλοντική καταστροφή, καθώς και οικονομική αναποτελεσματικότητα. Ο Young έχει προτείνει τη σύναψη Οικολογικά Επισπευσμένων Συμφωνιών Φιλελευθεροποίησης του Εμπορίου (Ecologically Accelerated Trade Liberalization Aggrements), σε μια προσπάθεια να ληφθούν υπόψη αυτοί ακριβώς οι προβληματισμοί, εξισορροπώντας τους εμπορικούς με τους περιβαλλοντικούς στόχους[65].

Κατά τη διαδικασία, όμως, της μελέτης των διαφωνιών, η GATT θα πρέπει να έχει πρώτο και κύριο οδηγό της τα περιβαλλοντικά οφέλη που θα εξασφαλίζονται από τις εμπορικές πολιτικές. Ο Bhagwati πιθανώς να έχει δίκιο σχετικά με τους κινδύνους που αντιμετωπίζει το παγκόσμιο εμπορικό σύστημα από τον προστατευτισμό. Οι κίνδυνοι, όμως, αυτοί ωχριούν μπροστά στην «τρομερή μόλυνση και καταστροφή», την οποία διαβλέπει η Παγκόσμια Τράπεζα στο *World Development Report 1992* (σελ. 8 — *αναφορά Παγκόσμιας Ανάπτυξης 1992*), στην περίπτωση που δε μετασχηματιστούν τα σημερινά μοντέλα οικονομικής δραστηριότητας. Στην πραγματικότητα, οι εμπορικές πολιτικές πιθανότατα θα παίξουν έναν πολύ σημαντικό ρόλο στο μετασχηματισμό αυτό.

---

64. Για παράδειγμα, Anderson K., «Effects on the environment and welfare of liberalising world trade: the cases of coal and food», στο K. Anderson - R. Blackhurst (επιμ.), *The Greening of World Trade Issues,* London, Harvester Wheatsheaf, 1992, σσ. 145-72 — Kosmo M., «Money to Burn? the High Coşt of Energy Subsidies», Washington DC, World Recources Institute, 1987 — Repetto R., «Paying the Price: Pesticide Sublidiew in Developing Countries», Washington DC, World Resources Institute, 1985 — Repetto R., «Skimming the Water: Rent-Seeking and the Performance of Public Irrigation Systems», Washington DC, World Resources Institute, 1986 — Repetto R., «The Forest for the Trees? Government Policies and the Misuse of Forest Resources», Washington DC, World Resources Institute, 1988.

65. Young M.D., «Ecologically- acceletated trade liberalisation: a set of desciplines for environment and trade agreements», *Ecological Economics,* 1994, τόμος 9, σσ. 43-51.

V. Επίλογος

Θα πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η σε πολύ μεγάλο βαθμό ενοποιημένη παγκόσμια οικονομία της δεκαετίας του '90, η οποία κυριαρχείται από τις δραστηριότητες μερικών εκατοντάδων πολυεθνικών επιχειρήσεων, δεν έχει και πολύ μεγάλη σχέση με την οικονομική διαμόρφωση της μεταπολεμικής δεκαετίας του '40, στο πλαίσιο της οποίας είχαν επινοηθεί οι κανονισμοί της GATT, ούτε με τα μοντέλα του πλήρους ανταγωνισμού, τα οποία δικαιολογούσαν την έμφαση που έδινε η GATT στο ελεύθερο εμπόριο. Με εξαίρεση τους πιο αφοσιωμένους οπαδούς της ελεύθερης αγοράς, όλοι αναγνωρίζουν το γεγονός ότι οι αποτελεσματικές αγορές χρειάζονται δραστικά κυβερνητικά πλαίσια. Στο διεθνές επίπεδο, όμως, δεν υπάρχει τέτοιο πλαίσιο, αφήνοντας ένα κενό ανύπαρκτης ευθύνης και ενδεχόμενης (κάποιες φορές και υπαρκτής) ανευθυνότητας.

Στο πλαίσιο αυτό, είναι επικίνδυνα ανάρμοστη η αποκλειστική εστίαση της GATT στην αναστολή των εθνικών προστατευτικών μέτρων ή στον περιορισμό της εφαρμογής τους, παρόλο που πρόθεσή της μπορεί να είναι η επίτευξη σημαντικών κοινωνικών και περιβαλλοντικών στόχων. Ο κόσμος θα πρέπει μάλλον να κινηθεί προς ένα εμπορικό σύστημα το οποίο θα είναι βασισμένο στις αρχές των ατομικών, πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, έτσι όπως εξαγγέλθηκαν από τα Ενωμένα Έθνη, και στο οποίο οι βασικοί κανόνες κοινωνικής δικαιοσύνης και περιβαλλοντικής βιωσιμότητας θα προωθούνται και θα ενισχύονται.

Ο μετασχηματισμός της GATT στον ΠΟΕ παρέχει μια σπάνια ευκαιρία να γίνει πράξη ο απαραίτητος επαναπροσανατολισμός του παγκόσμιου εμπορικού καθεστώτος. Μένει τώρα να δούμε αν, μέσα από τον εκσυγχρονισμό του, ο διάδοχος της GATT μπορεί να συνεισφέρει στην επίτευξη ενός εμπορικού συστήματος που να αντεπεξέρχεται στην ενοποιημένη παγκόσμια οικονομία του νέου αιώνα ή αν θα καταλήξει ένα επιπλέον εμπόδιο γι' αυτήν.

Sharon Beder*

Η αγοραιοποίηση του περιβάλλοντος**

Σύνοψη

Οι περιβαλλοντιστές οικονομολόγοι υποστηρίζουν ότι η υποβάθμιση του περιβάλλοντος είναι αποτέλεσμα της αποτυχίας του συστήματος της αγοράς να αποδώσει κάποια αξία στο περιβάλλον. Υποστηρίζουν ακόμα ότι, επειδή τα περιουσιακά στοιχεία του περιβάλλοντος είναι ελεύθερα ή υποτιμημένα, τείνουν να υπερχρησιμοποιούνται και να κακοποιούνται, με συνέπεια την καταστροφή του περιβάλλοντος. Η λύση που προτείνεται είναι η απόδοση μιας τιμής στο περιβάλλον. Η προσέγγιση αυτή υποθέτει ότι τα περιβαλλοντικά προβλήματα μπορούν να επιλυθούν με την επέκταση της αγοράς. Η προσέγγιση αυτή, ταυτόχρονα, χρησιμοποιείται από εκείνους που κατέχουν την εξουσία, προκειμένου να αποφύγουν την ανάγκη για θεμελιακή αλλαγή των σχέσεων εξουσίας και των κοινωνικών θεσμών. Πρόκειται για μια προσέγγιση που ενισχύει τις ίδιες κοινωνικές αξίες οι οποίες αποτελούν τη ρίζα των περιβαλλοντικών προβλημάτων.

Τα περιβαλλοντικά οικονομικά αποτελούν μια πρόσφατη προσπάθεια επέκτασης της διαδικασίας αγοραιοποίησης, που ορίζεται από τον Τάκη Φωτόπουλο ως «μια ιστορική διαδικασία που μετέβαλε τις κοινωνικά ελεγχόμενες οικονομίες του παρελθόντος στη σημερινή οικονομία της αγοράς..., μια διαδικασία που τείνει να μετατρέψει όλους τους πολίτες σε απλούς αγοραστές και πωλητές και να μεταβάλλει όλα τα αγαθά και τις υπηρεσίες —συμπεριλαμβανομένων και της ανθρώπινης εργασίας και της γης— σε εμπορεύματα που ανταλλάσονται μέσα στο πλαίσιο της αγοράς»[1]. Οι περιβαλλοντιστές οικονομολόγοι επιδιώκουν να κάνουν το ίδιο και στο περιβάλλον.

Οι περιβαλλοντιστές οικονομολόγοι υποστηρίζουν ότι η υποβάθμιση του περιβάλλοντος έχει προκύψει ως αποτέλεσμα της αποτυχίας του συστήματος της οικονομίας της αγοράς να αποδώσει στο περιβάλλον μια αξία, παρότι αυτό εξυπηρετεί οικονομικές λειτουργίες και παρέχει οικονομικά και άλλα οφέλη. Υποστηρίζεται ότι, επειδή οι πλουτοπαραγωγικές πηγές του περιβάλλοντος είναι ελεύθερες ή υποτιμημένες, τείνουν

---

* Η Sharon Beder είναι λέκτορας σε θέματα επιστήμης και τεχνολογίας στο University of Wollongong, NSW, στην Αυστραλία και συγγραφέας του *The Nature of Sustainable Development,* Scribe, Newham, Victoria, 1993.

** Το άρθρο αυτό γράφτηκε ειδικά για το *Δημοκρατία και Φύση*. Τη μετάφραση έκανε ο Νίκος Βούλγαρης και την επιμέλεια ο Νίκος Ράπτης.

1. Τάκης Φωτόπουλος, «Το έθνος-κράτος και η αγορά», *Κοινωνία και Φύση,* τεύχος 5 (1994), σελ. 49.

να υπερχρησιμοποιούνται και να κακοποιούνται, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα την περιβαλλοντική καταστροφή, κι ακόμα ότι, επειδή δεν αποτελούν ιδιοκτησία κανενός και δεν έχουν ετικέτες με τιμές, δεν υπάρχει κίνητρο για την προστασία τους.

Η λύση που προτείνεται είναι να αποδοθεί μια τιμή στο περιβάλλον, έτσι ώστε να μπορεί αυτό να ενσωματωθεί στο οικονομικό σύστημα και να ληφθεί στα σοβαρά υπόψη από εκείνους που παίρνουν τις αποφάσεις. Αν πραγματοποιηθεί κάτι τέτοιο, οι περιβαλλοντικές αξίες θα ενσωματωθούν στις οικονομικές αποφάσεις, οι αποτυχίες της αγοράς θα διορθωθούν και η αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη (sustainable development) θα εξασφαλιστεί. Οι αναλύσεις κόστους-ωφέλειας ή αλλιώς CBA (Cost-Benefit Analysis) αποτελούν έναν καίριο τρόπο ενσωμάτωσης των περιβαλλοντικών αξιών στις οικονομικές δραστηριότητες. Ένας άλλος τρόπος ενσωμάτωσης των περιβαλλοντικών αξιών στις οικονομικές αποφάσεις είναι μέσω οικονομικών εργαλείων. Τα οικονομικά εργαλεία περιλαμβάνουν φόρους και πρόστιμα σ' αυτούς που μολύνουν. Στόχος τους είναι η ενσωμάτωση των περιβαλλοντικών δαπανών στις αποφάσεις των εταιριών και των ατόμων και η δημιουργία μ' αυτό τον τρόπο ενός κινήτρου μείωσης της περιβαλλοντικά καταστροφικής συμπεριφοράς.

Το άρθρο αυτό εξετάζει τις συμφυείς με τα περιβαλλοντικά οικονομικά παραδοχές και υποθέσεις που αναδύονται από τα νεοκλασικά οικονομικά, καθώς και την κρυφή ατζέντα πίσω από την πρόσφατα ανανεωμένη ροπή προς τα περιβαλλοντικά οικονομικά.

Πώς γίνεται η περιβαλλοντική αποτίμηση

Ο υπολογισμός των περιβαλλοντικών κερδών και ζημιών γίνεται με χρηματικούς όρους. Το άμεσο κόστος και τα άμεσα κέρδη είναι τα ευκολότερα για να εκτιμηθούν. Αυτά μπορεί να περιλαμβάνουν την εκτίμηση της αξίας της διαφυγούσης παραγωγής λόγω περιβαλλοντικής καταστροφής, την αξία των διαφυγόντων κερδών λόγω προβλημάτων υγείας σχετικών με τη μόλυνση της ατμόσφαιρας και των υδάτων, τα έξοδα για ιατρική περίθαλψη εξαιτίας της μόλυνσης και την αξία της μειωμένης ποσότητας και ποιότητας που έχουν οι σοδειές λόγω της υποβάθμισης του εδάφους.

Αυτές οι άμεσες χρηματικές δαπάνες τείνουν να υποεκτιμούν το συνολικό κόστος και όφελος που παρέχεται από το περιβάλλον. Για παράδειγμα, η βελτίωση της υγείας που προκύπτει από ένα καθαρότερο και ασφαλέστερο περιβάλλον έχει μεγαλύτερη αξία απ' αυτή των ιατρικών λογαριασμών. Κατά παρόμοιο τρόπο, μια καθαρή παραλία έχει μεγαλύτερη αξία από εκείνη που έχει το γεγονός ότι πηγαίνουν σ' αυτήν περισσότερο υγιείς λουόμενοι. Οι οικονομολόγοι προσπαθούν να υπολογίσουν αυτές τις επιπρόσθετες παραμέτρους λαμβάνοντας υπόψη τις ατομικές προτιμήσεις για πράγματα όπως η καθαρότερη ατμόσφαιρα και τα πιο καθαρά ύδατα, ο λιγότερος θόρυβος και η προστασία της άγριας φύσης. Αυτό γίνεται με ποικίλους τρόπους.

α) Προθυμία κάποιου να πληρώσει (εμπειρική εκτίμηση)

Η ζήτηση της αγοράς μπορεί να προκύπτει από έρευνες σχετικές με το πόσο πρόθυμοι είναι οι άνθρωποι να πληρώσουν για να διατηρήσουν ή να βελτιώσουν το περιβάλλον, πόσο πρόθυμοι είναι να πληρώσουν για να επισκεφθούν ένα συγκεκριμένο περιβάλλον ή τι χρηματική αποζημίωση είναι κάποιος πρόθυμος να δεχτεί σε αντιστάθμισμα της τυχόν υποβάθμισης του περιβάλλοντός του («προθυμία να πουλήσει»). Και οι δύο μέθοδοι, «η προθυμία να πληρώσει» και «η προθυμία να πουλήσει», παρουσιάζουν προβλήματα, επειδή βασίζονται σε έρευνες που πιθανό να είναι ανακριβείς· κι αυτό γιατί οι άνθρωποι μπορεί να φουσκώσουν ή να μειώσουν το ποσό που είναι πρόθυμοι να πληρώσουν ή να δεχτούν.

Η αντίληψη της «προθυμίας να πληρώσει» προϋποθέτει την άποψη ότι το περιβάλλον δεν ανήκει ήδη στην κοινότητα, αλλά αυτή πρέπει να το αγοράσει. «Η προθυμία να πουλήσει», από την άλλη, προϋποθέτει τη θέση ότι το περιβάλλον ανήκει στην κοινότητα και πρέπει αυτή να δεχτεί αποζημίωση για τυχόν ζημιές. Παρόλ' αυτά, οι οικονομολόγοι τείνουν να προτιμούν την «προθυμία να πληρώσει», επειδή οι έρευνες σχετικά με την «προθυμία να πουλήσει» «τείνουν να ενεργοποιούν πολύ υψηλές αξίες σε δολάρια, μέχρι του σημείου όπου αρκετοί να τις βρίσκουν απαράδεκτες»[2].

Ένας τρόπος με τον οποίο οι οικονομολόγοι προσπαθούν να παρακάμψουν την τάση των ανθρώπων να δίνουν «μη ρεαλιστικές» απαντήσεις, είναι να θέτουν περισσότερο έμμεσες ερωτήσεις και κατόπιν να συναγάγουν το ποσό που προτίθενται οι ερωτώμενοι να πληρώσουν από έμμεσες ενδείξεις, οι οποίες προκύπτουν από τη συμπεριφορά τους. Για παράδειγμα, ρωτώντας κάποιους σ' ένα πάρκο πόση ώρα τούς παίρνει να φτάσουν στο πάρκο και πόσο συχνά πηγαίνουν εκεί μέσα σ' ένα χρόνο, οι οικονομολόγοι ελπίζουν να ανακαλύψουν πόση αξία έχει το πάρκο γι' αυτούς τους ανθρώπους. Αυτή η μέθοδος προϋποθέτει ότι η απόσταση που διανύουν μέχρι το πάρκο και το κόστος που καταβάλλουν για να βρεθούν εκεί είναι μικρότερα από τα κέρδη που αποκομίζουν από την παρουσία τους στο πάρκο. Προϋποθέτει επίσης ότι το πάρκο έχει αξία μόνο ως περιοχή αναψυχής και ότι το κόστος του ταξιδιού που κάνουν για να βρεθούν στο πάρκο αντανακλά πόσο πρόθυμοι είναι να πληρώσουν για το πάρκο. Παρόλ' αυτά, το πάρκο μπορεί να έχει αξία για άλλους λόγους. Μπορεί επίσης κάποιοι να αδυνατούν να πάνε σ' αυτό πιο συχνά, όχι λόγω του κόστους να φτάσουν εκεί αλλά λόγω άλλων δεσμεύσεων. Επιπλέον, μπορεί να είναι πρόθυμοι να ξοδέψουν περισσότερα για να βρεθούν εκεί, αλλά να μην είναι απαραίτητο· συνεπώς πρόκειται για μια μέτρηση του ελάχιστου.

β) Κόστος από άποψη ευκαιριών

Το κόστος ευκαιριών χρησιμοποιείται μερικές φορές για να αποδοθεί μια τιμή σε

---

2. Mark Streeting - Clive Hamilton, *An Economic Analysis of Forests of South-Eastern Australia,* Canberra, Resources Assessment Commission, 1991, σελ. 76.

μια περιοχή του περιβάλλοντος που πρέπει να προφυλαχτεί από την ανάπτυξη. Για να υπολογίσουν το κόστος ευκαιριών για μια τέτοια περιοχή, οι οικονομολόγοι συγκεντρώνουν όλες τις δυνατές εναλλακτικές δραστηριότητες που θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν στην περιοχή αν δε βρισκόταν υπό προστασία, και υπολογίζουν το ανώτατο όριο ωφέλειας που θα απέφερε κάποια απ' αυτές τις εναλλακτικές δραστηριότητες. Αυτή η μέθοδος μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να καταστήσει ικανούς αυτούς που λαμβάνουν τις αποφάσεις ή το κοινό να αποφασίσουν εάν πιστεύουν ότι η περιοχή έχει πράγματι την αξία που είχε υπολογιστεί ως κόστος ευκαιριών.

Το κόστος ευκαιριών μπορεί να αποτελεί μόνο ένα μερικό υπολογισμό της περιβαλλοντικής αξίας. Η αξία μιας περιοχής για οικοδόμηση μπορεί να μην έχει καμιά σχέση με την πραγματική αξία ενός υδροβιότοπου που παρέχει ένα χώρο αναπαραγωγής ψαριών και άλλων υδρόβιων οργανισμών κι επιτελεί μια καθαρτική λειτουργία, φιλτράροντας μολυσματικά στοιχεία που προέρχονται από την περιοχή.

γ) Χρησιμοποιώντας υποκατάστατα (αποτίμηση της ευχαρίστησης)

Αυτή η μέθοδος προυποθέτει ότι η αξία ορισμένων συστατικών του περιβάλλοντος μπορεί να βρεθεί θέτοντας ως υποκατάστατά τους κάποια στοιχεία της αγοράς και υπολογίζοντας την τιμή τους. Για παράδειγμα, μια λίμνη που χρησιμοποιείται για ψάρεμα, για βόλτες με σκάφη και για κολύμβηση μπορεί να εκτιμηθεί με βάση το τι ξοδεύουν οι άνθρωποι για ιδιωτικό ψάρεμα, για σκάφη και για κολύμβηση. Ένα άλλο στοιχείο της αγοράς που χρησιμοποιείται ως υποκατάστατο είναι οι αξίες ιδιοκτησίας. Η ιδέα είναι ότι σπίτια σε μια μολυσμένη περιοχή θα έχουν μικρότερη αξία από σπίτια σε μη μολυσμένες περιοχές και ότι μέρος της διαφοράς στις τιμές των σπιτιών θα αντανακλά την τιμή που θέτει η αγορά στην καθαρή ατμόσφαιρα. Διαφορές στις αξίες ιδιοκτησίας θα διαμορφωθούν επίσης από άλλους παράγοντες, όπως η ποιότητα της κατοικίας και η πρόσβαση προς την κεντρική επιχειρηματική περιοχή ή προς τα δημόσια μέσα μεταφοράς. Ο αναλυτής πρέπει να υπολογίσει ποιο μέρος της διαφοράς αναλογεί σε περιβαλλοντικές ανομοιομορφίες και να συναγάγει απ' αυτό το ποσό που προθυμοποιούνται να πληρώσουν οι άνθρωποι για αναβαθμισμένη ποιότητα του περιβάλλοντος.

Άλλα υποκατάστατα μπορεί να περιλαμβάνουν διαφορές στα κοστολόγια του νερού, όπου τα υψηλότερα κοστολόγια επιβάλλονται για να καλύψουν μια καλύτερη επεξεργασία των υγρών αποβλήτων που ρέουν σ' ένα ποτάμι. Το επιπλέον κόστος με το οποίο επιβαρύνονται οι καταναλωτές αποτελεί ένα υποκατάστατο της αξίας ενός καθαρότερου ποταμού. Η αξία του χρόνου που ξοδεύουν οι περιβαλλοντιστες αγωνιζόμενοι να προστατεύσουν μια περιοχή μπορεί επίσης να χρησιμοποιηθεί ως υποκατάστατο γι' αυτό που πιστεύουν ότι αξίζει η περιοχή αυτή. Ο υπολογισμός της αξίας του χρόνου τους είναι επίσης επισφαλής. Αν κάποιος κερδίζει περισσότερα χρήματα στη δουλειά του, αυτό σημαίνει ότι ο ελεύθερος χρόνος του αξίζει περισσότερο;

Πρέπει να αποδοθεί μια τιμή στο περιβάλλον;

Ο Oscar Wilde περιέγραψε τον κυνικό άνθρωπο ως «κάποιον που ξέρει την τιμή όλων των πραγμάτων και την αξία κανενός». Ο E.F. Schumacher, που έγραψε το αρκετά γνωστό βιβλίο *Small is Beautiful (Το μικρό είναι όμορφο)*, είπε κάτι παρόμοιο σχετικά με την ανάλυση κόστους-ωφέλειας:

> «Για να στριμώξουν μη οικονομικές αξίες μέσα στο πλαίσιο του οικονομικού λογισμού οι οικονομολόγοι χρησιμοποιούν τη μέθοδο της ανάλυσης κόστους-ωφέλειας. Αυτό γενικά θεωρείται ως μια φωτισμένη και προοδευτική εξέλιξη, καθώς είναι τουλάχιστον μια προσπάθεια να ληφθούν υπόψη ζημίες και κέρδη που, σε διαφορετική περίπτωση, θα παραβλέπονταν εντελώς. Στην πραγματικοτητα όμως, αυτό αποτελεί μια διαδικασία με την οποία το υψηλότερο υποβιβάζεται στο επίπεδο του χαμηλότερου και το ανεκτίμητο αποκτά μια τιμή. Συνεπώς, η τέτοιου είδους ανάλυση δεν πρόκειται ποτέ να βοηθήσει στην αποσαφήνιση της κατάστασης και να οδηγήσει σε μια φωτισμένη απόφαση. Το μόνο που μπορεί να κάνει, είναι να οδηγήσει στην αυτοεξαπάτηση ή στην εξαπάτηση των άλλων. Γιατί, το να αναλάβεις να μετρήσεις αυτό που δεν επιδέχεται μέτρηση, είναι παράλογο και δε συνιστά τίποτα άλλο, από μια πολύπλοκη μέθοδο για να φτάσει κανείς από προκατειλημμένες ιδέες σε προκαθορισμένα συμπεράσματα... Αυτό που είναι χειρότερο και πιο καταστροφικό για τον πολιτισμό είναι το αξίωμα ότι το καθετί έχει μια τιμή ή, μ' άλλα λόγια, ότι το χρήμα είναι η υψηλότερη απ' όλες τις αξίες»[3].

Οι περισσότεροι οικονομολόγοι υποστηρίζουν ότι, αν το περιβάλλον δεν εκτιμηθεί με χρηματικούς όρους, θα υποεκτιμηθεί, επειδή οι άνθρωποι (ψηφοφόροι, πολιτικοί, γραφειοκράτες) είναι συνηθισμένοι να ασχολούνται με χρηματικές αξίες και μπορούν πιο εύκολα να τις κατανοήσουν. Επειδή άλλα πράγματα εκτιμώνται με χρηματικούς όρους, τότε τα περιβαλλοντικά προβλήματα μπορούν να συγκριθούν με άλλους τρόπους δαπάνης χρημάτων. Για παράδειγμα, τα κέρδη από την προστασία ενός υδροβιότοπου μπορούν να συγκριθούν με τα κέρδη από την επίχωση και την κατασκευή ενός οικιστικού συγκροτήματος

Παρόλ' αυτά, υπάρχουν διάφοροι επικριτές αυτού του τρόπου σκέψης. Τα επιχειρήματά τους εκτίθενται παρακάτω:

1) Δεν μπορεί και δεν πρέπει να γίνει

Καμιά από τις μεθόδους εκτίμησης που συζητήθηκαν παραπάνω δεν είναι εντελώς ικανοποιητική και καθεμιά ενσωματώνει στους υπολογισμούς της απλώς κάποιες πλευρές του περιβάλλοντος. Μερικοί αντιτίθενται στο να αποδοθεί μια τιμή στο περιβάλλον, επειδή αυτή δεν μπορεί ποτέ να είναι ακριβής. Αναφορικά με τη χρήση της με-

---

3. Παρατίθεται στο D.W. Pearce, *Cost-Benefit Analysis,* 2η έκδοση, MacMillan, 1983, σσ. 1-2

θόδου «προθυμία να πληρώσει» για τον υπολογισμό της αξίας του περιβάλλοντος, η British Association of Nature Conservationists αναφέρει:

> «Το πρόβλημα της εκτίμησης των περιβαλλοντικών πηγών δε βρίσκεται πρωταρχικά στην έλλειψη αγορών, αλλά στις δυσκολίες που έχει ο καθορισμός της αξίας κάθε συγκεκριμένου [βιολογικού] είδους ή κάθε παραδείγματος βιοτυπικού τύπου στο σύνολο του συστήματος. Οι αποφάσεις σπάνια αφορούν απόλυτες επιλογές μεταξύ επιβίωσης ή εξαφάνισης για κάποιο επιμέρους είδους ή οικοσύστημα. Αντίθετα, αφορούν ποσοτικές ερωτήσεις του τύπου: περισσότερα ή λιγότερα από το επιμέρους είδος. Επιλέγοντας λιγότερα, αυξάνεται ο κίνδυνος της εξαφάνισης γι' αυτό το επιμέρους είδος, αλλά κατά πόσο; Κι αν ακολουθήσει η εξαφάνισή του, πώς εκτιμά κανείς την αξία του γεγονότος αυτού; Το απόθεμα του κόσμου σε γενετικό υλικό μειώνεται, αλλά ποια είναι η πιθανότητα ένα επιμέρους είδος ή ένα επιμέρους οικοσύστημα να περιέχει το κλειδί για τη μελλοντική επιβίωση ή τη μελλοντική ευημερία; Και αν το γνωρίζαμε αυτό, πώς θα έπρεπε να αποτιμήσουμε αυτό το είδος ή αυτό το οικοσύστημα; Πόσο πρέπει να αποφεύγουμε να εκτιθέμεθα στον κίνδυνο; Η επιστημονική κοινότητα δεν έχει απαντήσεις για τα ερωτήματα αυτά. Τι μπορεί να ελπίζει κανείς ότι θα κερδίσει ρωτώντας το κοινό; Αυτό που παίρνει κανείς από την αμφίβολη εκτίμηση είναι η προθυμία του κοινού να πληρώσει· αλλά είναι αυτό το σχετικό μέτρο μέσα σ' ένα περιβάλλον εξαιρετικής αβεβαιότητας σχετικά με τη σπουδαιότητα της απόφασης;»[4].

Ο οικονομολόγος David Pearce και οι συνάδελφοί του παραδέχονται ότι οι οικονομολόγοι πρέπει να προσέχουν πώς «η χρήση κοινωνικών αντικειμενικών στόχων, όπως είναι τα οφέλη σε ευημερία, δεν υπαγορεύει ούτε υποστηρίζει πολιτικές που είναι ασύμβατες με τις οικολογικές προϋποθέσεις για την ύπαρξη ή, τουλάχιστον, για κάποια ελάχιστη ποιότητα ζωής»[5].

Με όρους αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης, ένα μεγάλο πρόβλημα στην εκτίμηση της αξίας του περιβάλλοντος σύμφωνα με τις ατομικές προτιμήσεις είναι ότι οι προτιμήσεις των μελλοντικών γενιών δε λαμβάνονται υπόψη. Γι' αυτό το λόγο, μια αξία που αντανακλά την τωρινή προθυμία κάποιου να πληρώσει μπορεί να μην είναι συμβατή με τη μακροπρόθεσμη ευημερία ή την επιβίωση. Τα άτομα μπορεί να προτιμήσουν, σε περιόδους οικονομικής ύφεσης, να συνεχίσουν να επιβαρύνουν το φαινόμενο του θερμοκηπίου αντί να μειώσουν τη χρήση ενέργειας· αλλά, εάν αυτή η λογική ληφθεί στις ακραίες συνέπειές της, θα μπορούσε να απειλήσει με πολύ σοβαρό τρόπο τις μελλοντικές γενιές.

Οι ατομικές προτιμήσεις διαμορφώνονται σε μεγάλο βαθμό από τις πληροφορίες

---

4. John Bowers, *Economics of the Environment: The Coservationists' Response to the Pearce Report,* British Association of Nature Conservationists, 1990, σελ. 17.

5. David Pearce, *Anil Markandya και Edward Barbier, Blueprint for a Green Economy.* London, Earthscan Publications Ltd, 1989, σελ. 52.

που είναι διαθέσιμες στα άτομα σχετικά με τις συνέπειες των επιλογών τους· κι αυτή η πληροφόρηση είναι συνήθως μερική, συχνά διαστρεβλωμένη και διαμορφώνεται κυρίως από τα ΜΜΕ. Επιπλέον, η προθυμία των ατόμων να πληρώσουν εξαρτάται από την οικονομική τους ασφάλεια και από το επίπεδο του εισοδήματός τους, ενώ η επιθυμία τους να προστατέψουν το περιβάλλον μπορεί να πηγαίνει πολύ πιο μακριά. Συνεπώς, κάθε έρευνα είναι πιθανό να είναι διαστρεβλωτική προς την πλευρά των αξιών που έχουν αυτοί οι οποίοι διαθέτουν τα υψηλότερα εισοδήματα.

Ένα άλλο επιχείρημα ενάντια σ' αυτές τις μεθόδους αφορά το γεγονός ότι είναι εντελώς ανθρωποκεντρικές και δε λαμβάνουν καθόλου υπόψη τις προτιμήσεις των άλλων ζώντων πλασμάτων. Αυτό συμβαίνει, σύμφωνα με όσα πιστεύουν οι οικονομολόγοι, όπως ακριβώς θα έπρεπε να συμβαίνει. Γι' αυτούς, η αξία ορίζεται με όρους ανταλλαγής μεταξύ ανθρώπων. Για αρκετούς περιβαλλοντιστές όμως, ιδιαίτερα για τους βαθείς οικολόγους, αυτό είναι απαράδεκτο και αλαζονικό. Αρνείται στα άλλα έμβια πλάσματα οποιαδήποτε εγγενή αξία πέρα από την αξία που έχουν αυτά για τους ανθρώπους.

Για πολλούς, όχι μόνο για τους περιβαλλοντιστές, το να αποδίδεται μια τιμή στη φύση είναι εξίσου απεχθές με το να προσδιορίζεται μια τιμή για την οικογένεια, τη φιλία ή την ελευθερία. Αντιπροσωπεύει την περαιτέρω διείσδυση της αγοράς και της οικονομίας σε περιοχές της ζωής που παραδοσιακά θεωρούνταν υπεράνω υλικών συμφερόντων. Όπως η συσκευασία και το μάρκετινγκ της θρησκείας, του σεξ και των οργάνων του σώματος είναι κατά κάποιο τρόπο αηδιαστικά και σίγουρα όχι καλοδεχούμενα. Η έλλειψη χρησιμότητας της οικονομικής θεωρίας μπορεί να φτάσει σε υπερβολικά ακραία σημεία. Ο καθηγητής βιολογίας David Ehrenfield υποστηρίζει:

> «Θέτοντας μια αξία στην ποικιλία [της φύσης] δε νομιμοποιούμε απλώς τη διαδικασία που την εξολοθρεύει, τη διαδικασία που λέει πως: "το πρώτο πράγμα που έχει σημασία σε κάθε απόφαση είναι το απτό μέγεθος της ωφέλειας και του κέρδους σε δολάρια"; Οι άνθρωποι φοβούνται ότι, αν δεν εκφράσουν τους φόβους και τις ανησυχίες τους σ' αυτή τη γλώσσα, θα γίνουν περίγελος, δε θα εισακουστούν. Αυτό μπορεί να είναι αλήθεια... Είτε όμως είναι αλήθεια είτε όχι, είναι βέβαιο ότι αν επιμείνουμε σ' αυτή τη σταυροφορία να καθορίζουμε μια αξία εκεί όπου η αξία όφειλε να είναι προφανής, θα απομείνουμε μόνο με την απληστία μας, όταν τελικά κατακάτσει ο κουρνιαχτός»[6].

Οι Herman Daly και John Cobb (1989) παρατηρούν ότι οικονομολόγοι ειδικοί στις πλουτοπαραγωγικές πηγές αντιμετώπισαν μια ορισμένη απροθυμία του κοινού να συνεργαστεί στις έρευνες της εμπειρικής εκτίμησης. Παραθέτουν τα λόγια ενός ερευνητή, ο οποίος υποστηρίζει ότι «αυτοί που απαντούν στις έρευνες πιστεύουν ότι η περιβαλλοντική πολιτική —για παράδειγμα, ο βαθμός της επιτρεπόμενης μόλυνσης στα εθνικά

---

6. David Ehrenfeld, «Why Put a Value on Biodiversity?», στο E.O. Wilson, (επ.), *Biodiversity,* Washington DC, National Academy Press, 1988, σελ. 213.

πάρκα— ενέχει ηθικά, πολιτισμικά και αισθητικά ερωτήματα, πάνω στα οποία η κοινωνία πρέπει να προβληματιστεί για την ουσία του πράγματος, και ακόμα ότι αυτή δεν έχει τίποτα να κάνει με την απόδοση μιας τιμής στην ικανοποίηση ατομικών προτιμήσεων με περιθωριακό τρόπο»[7].

2) Οι υποθέσεις που γίνονται από τους οικονομολόγους είναι ακατάλληλες

Οι οικονομολόγοι του περιβάλλοντος δίνουν μεγάλη προσοχή στον ατομικισμό και θεωρούν την αξία ίση με το σύνολο των ποσών που κάθε άτομο είναι πρόθυμο να πληρώσει. Μια ξεχωριστή αντιληψη του δημόσιου συμφέροντος είναι ξένη προς αυτούς. Για παράδειγμα, το κείμενο *Οικονομικά του Περιβάλλοντος* δηλώνει:

> «Ο πλούτος της κοινωνίας έχει σημασία μόνο ως άθροισμα του πλούτου κάθε ατόμου-μέλους της κοινωνίας. Το κριτήριο για την εκτίμηση της συλλογικής δράσης πρέπει αντίστοιχα να είναι οι επιπτώσεις της δράσης αυτής στον πλούτο των ατόμων και ως συνέπεια αυτού στο σύνολο»[8].

Οι Daly και Cobb (1989) επισημαίνουν ότι η υποβάθμιση των ανθρώπινων αξιών στον ατομικισμό και σ' έναν κόσμο όπου «όλα τα άτομα στοχεύουν στο δικό τους καλό και αδιαφορούν για την επιτυχία ή την αποτυχία άλλων ατόμων» είναι θεμελιώδης στα οικονομικά, αλλά απέχει πολύ από την πραγματικότητα. Υποστηρίζουν ακόμα ότι οι ανθρώπινες αξίες αποκτούν οντότητα κοινωνικά και ότι οι σχέσεις μας με τους άλλους ανθρώπους είναι αυτές που καθορίζουν το πώς σκεφτόμαστε και πώς αισθανόμαστε, και ακόμα τους πόθους, τους φόβους και τις ελπίδες μας: «Ο κοινωνικός χαρακτήρας της ανθρώπινης ύπαρξης είναι πρωταρχικός. Ο κλασικός homo economicus αποτελεί μια ριζική αφαίρεση από την κοινωνική πραγματικότητα»[9].

Ένα από τα προβλήματα που έχει η απόδοση μιας χρηματικής αξίας σε καθετί, λένε οι Daly και Cobb, είναι ότι υπάρχει μια τάση στους οικονομολόγους και σ' άλλους να μεταχειρίζονται το ο,τιδήποτε σαν να συμπεριφέρεται όπως το χρήμα. « Έτσι, αν το χρήμα ρέει σ' έναν απομονωμένο κύκλο, το ίδιο συμβαίνει και με μερικά εμπορεύματα. Αν οι χρηματικοί ισολογισμοί μπορούν να μεγεθύνονται για πάντα ανατοκιζόμενοι, το ίδιο μπορεί να κάνουν και το πραγματικό Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν και τα γουρούνια και τα αυτοκίνητα και τα κουρέματα»[10]. Ένα καλό παράδειγμα γι' αυτό είναι ο μειωμένος υπολογισμός, που αποτελεί ουσιαστικό συστατικό της ανάλυσης κόστους-ωφέλειας.

---

7. Herman E. Daly - John B. Cobb, Jr. *For the Common Good: Redirecting the Economy toward Community, the Environment, and a Sustainable Future,* Boston, Beacon Press, 1989, σελ. 91.
8. John Lenihan - William Fletcher, *Economics of the Environment,* Glasgow and London, Blackie, 1979, σελ. 4.
9. Daly - Cobb, *For the Common Good,* σελ. 159.
10. Daly - Cobb, *For the Common Good,* σελ. 37.

Ενώ ο μειωμένος υπολογισμός του μελλοντικού χρηματικού εισοδήματος έχει κάποιο νόημα, ο μειωμένος υπολογισμός της μελλοντικης περιβαλλοντικης ωφέλειας φαίνεται να αποτελεί ένα καλό παράδειγμα της σύγχυσης που κάνουν οι οικονομολόγοι μεταξύ του μετρικού συστήματος (στη συγκεκριμένη περίπτωση, του χρήματος) και του πραγματικού κόσμου (του περιβάλλοντος), καθώς και της υπόθεσής τους, σύμφωνα με την οποία ο πραγματικός κόσμος συμπεριφέρεται όπως το μετρικό σύστημα. Οι άνθρωποι θα προτιμούσαν να έχουν χρήματα τώρα παρά αργότερα, έτσι ώστε να μπορούν να τα επενδύσουν ή να είναι βέβαιοι ότι τα έχουν. Γι' αυτό οι οικονομολόγοι υποβιβάζουν ή υπολογίζουν μειωμένα τα μελλοντικά οφέλη και τις μελλοντικές δαπάνες. Υποστηρίζουν ότι το μελλοντικό εισόδημα δεν αξίζει τόσο όσο το άμεσο.

Αυτό όμως δε σημαίνει ότι τα περιβαλλοντικά κέρδη θα αξίζουν λιγότερο στο μέλλον. Στην πραγματικότητα, προκειμένου για μια περιοχή ιδιαίτερης περιβαλλοντικής σημασίας, είναι πιθανό να αυξηθεί η αξία της, καθώς περιοχές σαν κι αυτή γίνονται σπάνιες και παράλληλα η γνώση μας για τα οικοσυστήματα αυξάνεται. Τέτοιες περιοχές είναι επίσης πιθανό να αποκτήσουν μεγαλύτερη αξία, καθώς αυξάνονται οι πληθυσμοί και ιδιαίτερα καθώς αυξάνεται ο ελεύθερος χρόνος.

Η ιδέα ότι κάποιος θα ήθελε να καταναλώσει τώρα παρά στο μέλλον, επίσης, δεν έχει εφαρμογή σε δημόσια αγαθά τα οποία μπορεί να απολαμβάνουν κάποιοι τώρα και στο μέλλον. Στα μοντέλα τους οι οικονομολόγοι φαίνεται να θεωρούν όλα τα αγαθά ως ισοδύναμα μ' ένα χρηματικό λογαριασμό σε μια τράπεζα και, συνεπώς, φαίνεται να θεωρούν ότι αναμένουν πως κάθε αγαθό θα μεγαλώνει όπως οι χρηματικοί λογαριασμοί στις τράπεζες. Αλλά όταν στα μοντέλα τους οι οικονομολόγοι υπολογίζουν μειωμένη τη μελλοντική χρησιμότητα ή τη μελλοντική ευτυχία, τότε βρισκόμαστε ήδη σε μια άστοχη συγκεκριμενοποίηση, επειδή δεν υπάρχει καμιά δραστηριότητα στον πραγματικό κόσμο με την οποία η σημερινή ικανοποίηση να μπορεί να αποθηκευτεί σ' ένα λογαριασμό. Αλλά ακόμα κι αν υπήρχαν τέτοιες δραστηριότητες, δεν υπάρχει ο παραμικρός λόγος να περιμένει κανείς ότι αυτός ο λογαριασμός θα αυξηθεί και θα παρέχει μεγαλύτερη ικανοποίηση αύριο.

Το έπαθλο για μειωμένους υπολογισμούς που δεν έχουν κανένα νόημα πρέπει να αποδοθεί σ' αυτούς που μειώνουν την αξία μελλοντικών θανάτων στην «ισοδύναμή» τους σημερινή αξία... Μένει κανείς με την υποψία ότι το κίνητρο που βρίσκεται πίσω απ' όλους αυτούς τους γελοίους υπολογισμούς είναι απλώς η μετατροπή ενός «πολύ μεγάλου αριθμού» σ' έναν πολύ μικρό, κάτω από το κάλυμμα του αριθμολογικού σκοταδιού[11].

Η κυριαρχία στην περιβαλλοντική διαμάχη της γλώσσας των οικονομικών μπορεί επίσης να προκαλέσει λεπτές αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο σκέφτονται οι άνθρωποι

---

11. Daly - Cobb, *For the Common Good,* σσ. 153-4.

γύρω από το περιβάλλον. Είναι δύσκολο να χρησιμοποιούμε από συνήθεια όρους όπως φυσικό κεφάλαιο, απόθεμα, πόροι και περιουσιακά στοιχεία χωρίς να αρχίσουμε να βλέπουμε το περιβάλλον ως ένα πλαίσιο εισροών και εκροών στο οικονομικό σύστημα, οι οποίες είναι ανταλλάξιμες με άλλους τύπους κεφαλαίων και πόρων.

3) Οι αποφάσεις λαμβάνονται καλύτερα στην πολιτική αρένα

Τα περιβαλλοντικά ζητήματα καθορίζονταν παραδοσιακά από την πολιτική διαδικασία. Οι κυβερνήσεις θεσμοθετούν φόρους για να παρέχουν δημόσια αγαθά και να προστατεύσουν το περιβάλλον. Αυτό σημαίνει ότι όλοι μοιράζονται το εν λόγω κόστος ανάλογα με το εισόδημά τους. Πολλοί οικονομολόγοι όμως δε συμπαθούν αυτό το σύστημα, επειδή υποστηρίζουν ότι οι εκλογές είναι ένας ανεπαρκής μηχανισμός για να καταδείξει τις ατομικές προτιμήσεις που σχετίζονται με το πώς πρέπει να κατανέμονται οι πόροι. Οι οικονομολόγοι αυτοί υποστηρίζουν ότι μόνο όταν αποδίδει κανείς μια χρηματική αξία στην ποιότητα του περιβάλλοντος μπορεί να μετρηθεί η δύναμη του συναισθήματος και ο βαθμός του ενδιαφέροντος που έχουν τα άτομα για ένα περιβαλλοντικό πόρο.

Ο Peter Self (1990) ισχυρίζεται πως αυτό το συμπέρασμα —ότι, δηλαδή, οι αγορές παρέχουν στους ανθρώπους αυτό που θέλουν πιο αποτελεσματικά από τις κυβερνήσεις— βασίζεται στην απατηλή υπόθεση ότι δεν υπάρχει κοινό καλό έξω από τις ατομικές επιθυμίες και προτιμήσεις. Αυτός όμως υποστηρίζει ότι, όταν οι άνθρωποι ψηφίζουν, παίρνουν υπόψη τους συμφέροντα ευρύτερα από το προσωπικό τους συμφέρον· βλέπουν τους εαυτούς τους ως μέλη μιας ομάδας, είτε αυτό γίνεται με κριτήριο την απασχόληση, την εθνικότητα, την τάξη, το έθνος ή ο,τιδήποτε άλλο.

Η αγορά ακολουθεί μια εργαλειακή λογική εκεί όπου, κάτω από τις κατάλληλες συνθήκες, η ορθολογική εγωιστική συμπεριφορά είναι κοινωνικά νομιμοποιημένη και αποδεκτή. Αντίθετα, στην πολιτική αποτελεί ή αποτελούσε καθολική κοινωνική πίστη η άποψη ότι τα άτομα πρέπει να ενδιαφέρονται έστω στοιχειωδώς για το «καλό της κοινωνίας» και όχι μόνο για τις ιδιωτικές τους επιθυμίες[12].

Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο οι άνθρωποι υποστηρίζουν πράγματα όπως η δημόσια εκπαίδευση —παρόλο που μπορεί οι ίδιοι να μην έχουν παιδιά— και η περιβαλλοντική προστασία για εξασφάλιση του μέλλοντος —μετά, δηλαδή, το τέλος της δικής τους ζωής.

Παρομοίως, από μόνο του το γεγονός ότι τα οφέλη μιας δραστηριότητας είναι μεγαλύτερα από το κόστος, δε σημαίνει ότι η απόφαση είναι ηθικά σωστή ή πολιτικά αποδεκτή. Για παράδειγμα, η παιδική εργασία ή η δουλεία θα θεωρούνταν ανήθικα ακόμα και αν τα οικονομικά πλεονεκτήματα για το σύνολο της κοινωνίας ήταν μεγαλύτερα από το κόστος της απώλειας μερικών ατόμων. Όμως οι αναλύσεις κόστους-ωφέλειας

---

12. Peter Self, «Market Ideology and Good Government», *Current Affairs Bulletin,* September 1990, σελ. 9.

μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να αποτραπεί η εξέταση των ηθικών διαστάσεων μιας απόφασης. Η Νεοζηλανδή πολιτικός Marilyn Waring (1988) λέει ότι η ηθική αξία της πρόληψης των ατυχημάτων, της διαφύλαξης της ζωής και της διασφάλισης υγιεινών συνθηκών εργασίας αγνοείται σε μια ανάλυση κόστους-ωφέλειας: «Η αξία της ασφάλειας είναι τα οφέλη και οι δαπάνες της που έχουν να κάνουν με τη χαμένη ή την κερδισμένη παραγωγή, με πιθανούς δικαστικούς αγώνες, με διαφορετικές ομάδες εργατών και με την κατανομή σπάνιων πόρων»[13].

Οι μηχανισμοί των τιμών και η αγορά τείνουν μ' ανάλογο τρόπο να αγνοούν και ζητήματα κατανομής όσο και ηθικά ζητήματα. Οι αναλύσεις κόστους-ωφέλειας ασχολούνται με το συνολικό κόστος και το συνολικό όφελος· όχι με το ποιος απολαμβάνει τα κέρδη και με το ποιος επιβαρύνεται από τις ζημίες. Από τη στιγμή που το άθροισμα των κερδών είναι μεγαλύτερο από το άθροισμα των ζημιών, ακόμα και αν μια μικρή ομάδα καρπώνεται τα κέρδη και το σύνολο της κοινωνίας υπομένει το κόστος, η κοινωνία ως σύνολο υποτίθεται ότι αναβαθμίζεται.

Υπάρχει μια εξοργιστική τάση στην κοινωνία μας, σύμφωνα με την οποία αυτοί που υφίστανται τις ζημίες από επικίνδυνες, ρυπογόνες ή ανεπιθύμητες εξελίξεις είναι οι φτωχοί. Η εγκατάσταση μιας ρυπογόνου βιομηχανίας σε μια ήδη μολυσμένη περιοχή θα έχει μικρότερο κόστος από την εγκατάστασή της σε μια περιοχή χαμηλής ρύπανσης, επειδή το κόστος της ρύπανσης, αν μετρηθεί με όρους πτώσης των αξιών της ιδιοκτησίας, θα είναι μικρότερο. Παρόμοια, η εγκατάσταση της ρυπογόνου βιομηχανίας σε μια περιοχή που έχει ήδη χαμηλές αξίες ιδιοκτησίας για άλλους λόγους, αλλά δεν υποφέρει παρόλ' αυτά από ρύπανση, θα έχει, σύμφωνα με την παραπάνω μέθοδο, επίσης μικρότερο κόστος από την εγκατάστασή της σε μια πλούσια περιοχή· κι έτσι οι φτωχοί επιβαρύνονται. Ένα άλλο ζήτημα κατανομής, που ήδη αναφέρθηκε πιο πάνω, είναι το ότι οι αξίες που βασίζονται στις καταναλωτικές προτιμήσεις και στην αγορά τείνουν να αντανακλούν και συνεπώς να διατηρούν την επικρατούσα κατανομή εισοδήματος.

Οι υποστηρικτές της ανάλυσης κόστους-ωφέλειας υποστηρίζουν ότι οι αξίες κρίνονται με σαφήνεια σε μια ανάλυση κόστους-ωφέλειας, επειδή σε καθετί δίνεται μια αριθμητική τιμή που καταγράφεται στο χαρτί. Στην πραγματικότητα όμως, η απόδοση τιμών κρύβεται πίσω από μια μάζα στοιχείων που δίνουν την εντύπωση ότι η ανάλυση είναι ορθολογική, ουδέτερη και αντικειμενική. Ο Ian Barbour (1980) υποστηρίζει:

> «Συγκρούσεις αξιών που θα έπρεπε να επιλύονται πολιτικά, ολοκληρώνονται σ' αυτό που φαίνεται να είναι ορθολογικός, ουδέτερος και αντικειμενικός λογισμός. Αυτό μπορεί να είναι ελκυστικό για τους διαχειριστές, αλλά παρεμποδίζει τη δημόσια συζήτη-

---

13. Marilyn Waring, *Counting for Nothing: What Men Value and What Women are Worth,* New Zealand, Allen & Unwin, 1988, σελ. 20.

> ση πολιτικών ζητημάτων και μειώνει την ευθύνη των γραφειοκρατών κρατικών λειτουργών. Οι αριθμοί γίνονται φορείς μιας αβάσιμης εγκυρότητας όταν χρησιμοποιούνται για να νομιμοποιήσουν αποφάσεις των οποίων ο χαρακτήρας είναι κατά βάση πολιτικός»[14].

Συνεπώς, η δημόσια συζήτηση σε σχέση με τις επιλογές αναστέλλεται και η λαϊκή συμμετοχή αντικαθίσταται από μια τεχνοκρατική διαδικασία.

Η ανάλυση κόστους-ωφέλειας, απέχοντας πολύ από το να είναι ένας αντικειμενικός παράγοντας στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων, μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να δικαιολογήσει διάφορα σχέδια. Ο Barbour υποστηρίζει ότι οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις και άλλες έμμεσες ζημίες τείνουν να παραβλέπονται, ενώ, από την άλλη, αναζητούνται τα έμμεσα οφέλη. Υποστηρίζει, επίσης, ότι «ενώ ο καθορισμός των χρηματικών αξιών εμφανίζεται να αποτελεί ένα τεχνικό ζήτημα, αντανακλά συχνά τις προκαταλήψεις των αναλυτών ή τις εκτιμήσεις τους για το τι επιθυμεί το κοινό»[15].

Όλο και πιο πολύ ορισμένα οικονομικά εργαλεία, όπως τα πρόστιμα ρύπανσης και τα διαπραγματεύσιμα δικαιώματα εκπομπής ρύπων (από ένα εργοστάσιο), θεωρούνται επίσης ως ένας τρόπος αποπολιτικοποίησης των περιβαλλοντικών διαμαχών. Ο Gary Sturgess, όντας Γενικός Γραμματέας του Διοικητικού Συμβουλίου της NSW (Νέας Νότιας Ουαλλίας), υποστήριζε ότι τέτοιες πολιτικές έχουν τη δυνατότητα να θέσουν την πολιτική εκτός της διαδικασίας χάραξης της πολιτικής και να την αποτρέψουν από διαστρεβλωτικές αποφάσεις. Παρόμοια, ο Jeff Bennet, γράφοντας εκ μέρους του Institute of Public Affairs, υποστήριζε ότι η πολιτική διαδικασία της κατανομής σπάνιων περιβαλλοντικών πόρων «σε μεγάλο βαθμό προκαλεί διασπάσεις και αντιπαραθέσεις και είναι αναποτελεσματική», επειδή οι πόροι κατανέμονται άνισα και επειδή μεγάλο απόθεμα χρόνου και χρήματος σπαταλιέται στις «μη παραγωγικές δραστηριότητες σχηματισμού ομάδων πίεσης και διαμαρτυρίας». Αν, αντίθετα, η αγορά μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για να κατανέμει τους περιβαλλοντικούς πόρους στη βάση της προσφοράς και της ζήτησης, όπως ακριβώς γίνεται με άλλες επιλογές (για παράδειγμα, με την καλλιέργεια μαλλιού ή σταριού σ' ένα αγρόκτημα), τότε θα μπορούσαν οι πόροι αυτοί να απομακρυνθούν από την πολιτική αρένα.

Αυτές όμως οι αποφάσεις ανήκουν στην πολιτική αρένα και δεν πρέπει να παίρνονται από εκείνους που μπορούν να πληρώσουν περισσότερα. Αν και πολλοί οικονομολόγοι υποστηρίζουν ότι η αγορά είναι δημοκρατική, επειδή κάθε καταναλωτής μπορεί να ψηφίσει επιλέγοντας τον τρόπο που ξοδεύει τα χρήματά του, η κίνηση προς μια κατανομή των φυσικών πόρων με ρυθμιστή την αγορά είναι μια κίνηση απομάκρυνσης από τη δημοκρατία. Η λογική των οικονομικών εργαλείων απειλεί να μειώσει δραστικά τα περιθώρια λαϊκής συμμετοχής στη λήψη τέτοιων αποφάσεων. Τώρα, ο πληθυ-

---

14. Ian Barbour, *Technology, Environment and Human Values,* Praegar, 1980, σελ. 170.
15. Ian Barbour, *Technology, Environment and Human Values,* σελ. 170.

σμός μιας κοινότητας μπορεί να επηρεάσει τις κυβερνήσεις, ώστε να προστατεύσουν το περιβάλλον με τη θέσπιση νομοθεσίας, παρεμβαίνοντας τόσο με εκστρατείες και διαδηλώσεις όσο και με την ψήφο του. Σ' ένα σύστημα, όμως, όπου το μέγιστο όριο περιβαλλοντικής προστασίας αποφασίζεται αυτόματα από μια αγορά που ανταποκρίνεται στις τιμές (στις οποίες υποτίθεται ότι έχουν ενσωματωθεί οι περιβαλλοντικές ζημίες), η επιρροή του πληθυσμού μιας κοινότητας είναι πολύ πιο δύσκολη. Η εξουσία του καταναλωτή δεν κατανέμεται ισομερώς (οι πλούσιοι, οι επιχειρήσεις και οι γραφειοκράτες έχουν πολύ μεγαλύτερη καταναλωτική δύναμη) κι οι εναλλακτικές διέξοδοι συχνά δεν υπάρχουν. Επιπλέον, η εξουσία μέσω της κατανάλωσης δε θεωρείται καθαυτή ως όφελος για το περιβάλλον απ' αυτούς που πιστεύουν ότι η ίδια η κατανάλωση είναι εγγενώς κακή για το περιβάλλον.

Στην πραγματικότητα, όσο πιο πολύ πετυχαίνουν οι οικονομολόγοι να πείθουν ότι τα περιβαλλοντικά προβλήματα πρέπει να επιλύονται με τη χρήση οικονομικών μέσων, τόσο περισσότερο οι ίδιοι οι οικονομολόγοι θα ελέγχουν τις διαδικασίες λήψης των αποφάσεων, επειδή είναι αυτοί που θα κάνουν τις αναλύσεις κόστους-ωφέλειας, θα αποδίδουν τις τιμές στα περιβαλλοντικά «κεφάλαια», θα ορίζουν το επίπεδο των επιβαρύνσεων και των φόρων για τα οικονομικά εργαλεία. Συνεπώς, ο κύριος λόγος που εγείρεται αυτή η διαμάχη είναι γιατί οι άνθρωποι αποδίδουν διαφορετικές αξίες στο περιβάλλον. Τούτη η διαμάχη κανονικά επιλύεται πολιτικά. Οι εν λόγω οικονομολόγοι έχουν στόχο να αποφύγουν αυτή την πολιτική διαδικασία και να αναλάβουν οι ίδιοι την ευθύνη του καθορισμού των αξιών.

4) Η απόδοση μιας τιμής στο περιβάλλον δεν πρόκειται να το σώσει

Οι περιβαλλοντιστές διαφωνούν σχετικά με το αν πρέπει να αποδοθεί στο περιβάλλον μια τιμή ή όχι. Όποιοι που τάσσονται υπέρ της ιδέας αυτής, κάνουν, γενικά το ίδιο, επειδή πιστεύουν ότι μια τέτοια διαδικασία θα οδηγήσει στην προστασία του περιβάλλοντος. Πιστεύουν ότι αυτοί που διαμορφώνουν την πολιτική δεν πρόκειται να προστατεύσουν το περιβάλλον, αν δεν μπορούν να δουν πόσο πολύ αξίζει. Ελπίζουν ότι, με την ενσωμάτωση περιβαλλοντικών ζημιών στις αναλύσεις κόστους-ωφέλειας και στα οικονομικά εργαλεία, θα δοθεί μεγαλύτερη προσοχή στο περιβάλλον. Ο διακεκριμένος Βρετανός περιβαλλοντιστής Jonathan Porritt υποστηρίζει ότι «όταν μιλάμε σε ανθρώπους που βρίσκονται για τα καλά μέσα στο σύστημα που καταστρέφει το περιβάλλον, πρέπει να χρησιμοποιήσουμε έννοιες που θα τους επιτρέψουν να αρχίσουν να καταλαβαίνουν τι λέμε»[16].

Παρόλ' αυτά, τέτοιες παραχωρήσεις δε θα αλλάξουν τη δομή της εξουσίας, ούτε θα είναι οι περιβαλλοντιστές εκείνοι που θα καθορίζουν τις χρηματικές αξίες· θα είναι,

---

16. Παρατίθεται στο Larry Lohmann, «Dismal Green Science», *The Ecologist,* Vol 21, No 5 (1991), σελ. 194.

αντίθετα, οι οικονομολόγοι που θα δουλεύουν για τη βιομηχανία και την κυβέρνηση. Η British Association of Nature Conservationists υποστηρίζει ότι οι φορείς που προωθούν τα προγράμματα «έχουν το μονοπώλιο της πληροφόρησης, γεγονός που τους καθιστά ικανούς να χειραγωγούν την ανάλυση κόστους-ωφέλειας για να πετύχουν τους αντικειμενικούς τους στόχους. Η εξουσία αυτή δε θα χτυπηθεί με το να ζητούμε κάποια αμφίβολη χρηματική αποτίμηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων»[17].

Ο Larry Lohmann (1991), στο «Editorial» του *The Ecologist,* απαντά στον Porrit τονίζοντας ότι οι περισσότερες περιβαλλοντικές μάχες έχουν κερδηθεί κυρίως με τα συνθήματα και τις διαδήλωσεις των ανθρώπων των τοπικών κοινωνιών που γίνονταν στη δική τους γλώσσα, καθώς και με την πίεση που ασκούσαν στους ηγέτες τους για να τους ακούσουν, παρά από τους ανθρώπους που «διατυπώνουν τις απόψεις του με τους όρους κόστους-ωφέλειας των εμπειρογνωμόνων». Ο Lohmann επιδεικνύει κάποιο σκεπτικισμό σε σχέση με τα περιβαλλοντικά οικονομικά και την εμφανιζόμενη νέα ένωση μεταξύ των εθνών και της φύσης:

> «Από τη στιγμή όμως που δε θα είναι πιθανώς η ίδια η φύση που θα παρακολουθεί τις οικονομικές συνδιασκέψεις της G-7 (της ομάδας των 7 πλουσιότερων χωρών) και θα ψιθυρίζει στ' αυτιά των προέδρων, είναι δύσκολο να εξαλειφθεί η υποψία ότι σ' αυτή τη μυστικιστική ένωση δε θα διαμεσολαβήσουν στο τέλος τα ίδια γραβατωμένα άτομα που συνήθως σφάλλουν[18].

Ενώ κάποιοι περιβαλλοντιστές ελπίζουν ότι αν το περιβάλλον αποκτήσει μια τιμή, αυτό θα βοηθήσει να επανέλθουν οι προτεραιότητες στα περιβαλλοντικά ενδιαφέροντα, άλλοι υποστηρίζουν ότι το να αποκτήσει το περιβάλλον μια τιμή είναι απλώς ένας τρόπος ενσωμάτωσης των περιβαλλοντικών ζητημάτων στα οικονομικά ενδιαφέροντα και ότι έτσι η προτεραιότητα παραμένει στην απόλυτη οικονομική αλήθεια. Οι οικονομολόγοι έχουν αντιληφθεί τη σπουδαιότητα των περιβαλλοντικών «πόρων» και «περιουσιακών στοιχείων» ως εισροών στο οικονομικό σύστημα, και ως εκ τούτου στόχευσαν στην απόδοση μιας τιμής στο περιβάλλον και στην εμπορευματοποίησή του, όπως κάνουν με την εργασία και το κεφάλαιο. Πρόκειται για μια πολύ διαφορετική αντίληψη για το περιβάλλον απ' αυτή των περιβαλλοντιστών. Αποδεχόμενοι, όμως, τον οικονομικό τρόπο ενσωμάτωσης του περιβάλλοντος στο οικονομικό σύστημα, οι περιβαλλοντιστές μπορεί άθελά τους να αποδέχονται την παραμορφωμένη και κουτσουρεμένη αντίληψη των οικονομολόγων για το περιβάλλον.

Η ανανεωμένη ροπή προς τη χρήση των οικονομικών εργαλείων και των εργαλείων της αγοράς στην Αυστραλία οφείλεται εν μέρει στην επίδραση της ιδεολογίας του οι-

---

17. John Bowers, *Economics of the Environment,* σελ. 17
18. Larry Lohmann, «Dismal Green Science», σελ. 194.

κονομικού ορθολογισμού σε όλες τις σφαίρες της διακυβέρνησης. Τα οικονομικά εργαλεία αποτελούν με αυξανόμενους ρυθμούς μια ελκυστική εναλλακτική λύση για τη βιομηχανία, καθώς διογκώνεται η λαϊκή πίεση για περιορισμό της και για επέκταση της νομοθεσίας. Η βιομηχανία θα προτιμούσε να διατηρήσει τη δυνατότητα να αποθέτει απόβλητα στο περιβάλλον, ακόμα κι αν έπρεπε να πληρώσει γι' αυτό το προνόμιο. Ο Rob White (1992), του Edith Cowan University, υποστηρίζει:

> «Μέσα στο πλαίσιο της γενικής αποδοχής της "αγοράς", τα προβλήματα της "καπιταλιστικής ανάπτυξης" και της "οικολογικής διατηρησιμότητας" τείνουν να περιορίζονται γύρω από το θέμα του περιβαλλοντικού κόστους και από το πώς αυτό θα μειωθεί. Οι ίδιες οι κοινωνικές σχέσεις της αγοράς δε λαμβάνονται υπόψη. Η λύση δε θεωρείται ότι ενέχει ένα μεγάλο κοινωνικό μετασχηματισμό ή μια ριζική οικονομική αναδόμηση»[19].

Ο White υποστηρίζει επίσης ότι η αγορά, απέχοντας πολύ από το να είναι ελεύθερη ή από το να λειτουργεί αποτελεσματικά στην κατανομή των πόρων προς όφελος της κοινωνίας, κυριαρχείται από μια μικρή ομάδα μεγάλων πολυεθνικών εταιριών, οι οποίες στοχεύουν στη μεγιστοποίηση του ιδιωτικού τους κέρδους εκμεταλλευόμενες τη φύση και τους ανθρώπους. Υποστηρίζει ακόμα ότι η προσήλωση στην πολιτική της λήψης μέτρων που αφήνουν την υπάρχουσα αγορά αμετάβλητη, σημαίνει ότι τα περιβαλλοντικά ζητήματα θα συνεχίσουν να έχουν δευτερεύουσα σημασία σε σχέση με τα οικονομικά συμφέροντα και ότι η λογική του συστήματος, που βασίζεται στην απεριόριστη ανάπτυξη, θα παραμείνει χωρίς αμφισβήτηση.

Τα περιβαλλοντικά οικονομικά θεωρούνται από μερικούς ως προμελετημένο τέχνασμα αυτών που κατέχουν την εξουσία για να αντιμετωπίσουν την πιθανότητα να γεννηθούν τάσεις κοινωνικής και πολιτικής αλλαγής με αφορμή περιβαλλοντικές ανησυχίες. Η Sara Diamond (1991) αναφέρει χαρακτηριστικά: «Μερικές διορατικές επιχειρήσεις βρίσκουν ότι το καλύτερο "προπύργιο" ενάντια στον "αντι-επιχειρηματικό" περιβαλλοντισμό είναι η δημιουργία και η προώθηση ενός εναλλακτικού μοντέλου που λέγεται "περιβαλλοντισμός της ελεύθερης αγοράς"»[20].

Συμπέρασμα

Ο Φωτόπουλος περιγράφει μια οικονομική δημοκρατία ως «μια οικονομική δομή και διαδικασία που, με την άμεση συμμετοχή των πολιτών στη διαδικασία λήψης και εφαρμογής των αποφάσεων, διασφαλίζει την ίση κατανομή της οικονομικής εξουσίας

---

19. Rob White, «Towards a Green Political Economy: The Market», στο Ronnie Harding (επ.), *Ecopolitics V Proceedings,* CLGS, UNSW, 1992, σελ. 150.

20. Sara Diamond, «Free Market Environmetalism», *Zmagazine,* December 1991, σελ. 54.

μεταξύ των πολιτών»[21]. Είναι σαφές ότι τα περιβαλλοντικά οικονομικά δεν μπορούν να θέσουν τα θεμέλια για μια τέτοια δημοκρατία, από τη στιγμή που στοχεύουν στη διατήρηση και στην ενίσχυση του συστήματος της αγοράς, στο οποίο οι οικονομικές αποφάσεις λαμβάνονται απ' αυτούς που έχουν τη μεγαλύτερη αγοραστική δύναμη.

Τα περιβαλλοντικά οικονομικά συνίστανται σε μικρές τροποποιήσεις βασικών οικονομικών συστημάτων —όπως είναι οι εθνικοί λογαριασμοί, οι μηχανισμοί των τιμών και οι αναλύσεις κόστους-ωφέλειας—, παρά σε οποιαδήποτε αλλαγή στη σκέψη ή τις σχέσεις εξουσίας. Είναι ένας τρόπος να διατηρηθούν τα πράγματα ως έχουν μειώνοντας παράλληλα την απειλή μιας περιβαλλοντικής κατάρρευσης. Αυτό δεν αποτελεί μια ικανοποιητική προσέγγιση, επειδή πρωταρχική αιτία της περιβαλλοντικής υποβάθμισης υπήρξε πάντοτε το ότι το περιβάλλον είναι εξάρτημα της παραγωγής, δευτερεύουσα προτεραιότητα σε σχέση με το κέρδος και την ανταγωνιστικότητα, κι ακόμα το ότι οι κατέχοντες την εξουσία ελάχιστα ενδιαφέρονται για τη διαφύλαξη του περιβάλλοντος. Τα περιβαλλοντικά οικονομικά δεν αλλάζουν πραγματικά αυτό το γεγονός, αντίθετα αντιπροσωπεύουν κάποια περιθωριακά ψευτομαστορέματα: ρύθμιση των στροφάλων και των μοχλών της παλιάς μηχανής από οικονομολόγους που δουλεύουν για λογαριασμό των ηγετών των επιχειρήσεων. Το μόνο αποτέλεσμα που μπορεί να έχει κάτι τέτοιο είναι να υπονομεύσει την ελπίδα για οποιαδήποτε αλλαγή.

---

21. Τάκης Φωτόπουλος, «Οι οικονομικές βάσεις της οικολογικής κοινωνίας», *Κοινωνία και Φύση*, τεύχος 3 (1993), σελ. 18.

Simon Avenell* - Herb Thompson**

Ανταγωνιστικές αγορές και περιβάλλον: Μια κριτική εξέταση των ορθόδοξων οικονομικών***

Σύνοψη

Η «νεοκλασική» εκδοχή των οικονομικών καταδεικνύει το σκληρό πυρήνα της ορθοδοξίας που υπάρχει μέσα στους περισσότερους οικονομολόγους και νεοφιλελεύθερους σχολιαστές. Οι θεωρητικές και επιστημολογικές αρχές των νεοκλασικών οικονομικών είναι το λιγότερο σε μεγάλο βαθμό αμφισβητήσιμες. Εντούτοις, το αναλυτικό περιεχόμενό τους παραμένει στην κορυφή της ιεραρχίας του διαλόγου, ενδυναμώνοντας συνεχώς την αυτοκατανόηση του «δυτικού» πολιτισμού ως μιας επικράτειας αυτόνομων ιδιοτελών και ορθολογικών ατόμων, τα οποία επιδιώκουν να μεγιστοποιήσουν τα κοινωνικο-οικονομικά τους οφέλη με τον αποτελεσματικότερο τρόπο. Η «οικονομική γνώση» με τον τρόπο αυτό διευθετείται με μεταφορές οι οποίες μιμούνται μια μηχανική τάξη. Εδώ, εξετάζονται οι ορθόδοξες συλλήψεις της αποτελεσματικότητας και του ανταγωνισμού. Μετά την παρουσίαση του τρόπου με τον οποίο οι δομημένες αυτές έννοιες ενσωματώνονται μέσα στην ανάλυση οικολογικών και περιβαλλοντικών ζητημάτων, ξεσκεπάζονται οι ταυτολογίες και οι ανεπάρκειες της ορθοδοξίας. Το εάν οι «πράσινοι οικονομολόγοι» μπορούν να ξεφύγουν ή όχι από τα δεσμά της ορθοδοξίας παραμένει υποθετικό, εξαρτώμενο από τα αποτελέσματα της σύγκρουσης στις σφαίρες του πολιτικού, του οικονομικού και του ιδεολογικού.

1. Εισαγωγή

Η κυρίαρχη άποψη στα οικονομικά εξακολουθεί να καταδεικνύεται μέσα από τη φιλοσοφία του θετικισμού. Σύμφωνα μ' αυτήν: «Οι επιστημονικές θεωρίες απορρέουν με αυστηρό τρόπο από τα γεγονότα της εμπειρίας, αποκτημένης με την παρατήρηση και το πείραμα... Οι προσωπικές προτιμήσεις ή γνώμες και οι αβέβαιες φαντασιώσεις

---

* Ο Simon Avenell διδάσκει Οικονομικά στο Πανεπιστήμιο Murdoch του Perth, στην Αυστραλία. Είναι επίτιμος πρόεδρος του Συμβουλίου του Διεθνούς Κέντρου Ανταλλαγής Εκπαιδευτικών Μελετών στο Πανεπιστήμιο Murdoch. Στα ερευνητικά του ενδιαφέροντα περιλαμβάνονται τα περιβαλλοντικά οικονομικά, η τεχνολογική εξέλιξη και firm location decisions.

** Ο Herb Thompson διδάσκει Οικονομικά στο Πανεπιστήμιο Murdoch του Perth, στην Αυστραλία. Μαζί με τον Scott MacWilliam είναι συγγραφέας της μελέτης *The Political Economy of Papua New Guinea : Critical Essays*, Journal of Contemporary Asia Press. Επίσης έχει γράψει εκτενώς για την αποδασοποίηση στη Νοτιοανατολική Ασία και τη γειτονική περιοχή του Ειρηνικού.

*** Το άρθρο αυτό γράφτηκε ειδικά για το περιοδικό *Δημοκρατία και Φύση*. Η μετάφραση έγινε από τον Ανδρέα Γιαννάκη και η επιμέλεια από τον Νίκο Ράπτη.

δεν έχουν θέση στην επιστήμη... Η επιστημονική γνώση είναι έγκυρη γνώση διότι είναι αντικειμενικά αποδεδειγμένη γνώση»[1].

Μολονότι αποτελεί κοινότοπη πλέον παρατήρηση στη σύγχρονη φιλοσοφία της επιστήμης το ότι «η θετικιστική ανάλυση της επιστημονικής γνώσης... έχει απορριφθεί ή τουλάχιστον είναι σε μεγάλο βαθμό αμφισβητήσιμη»[2], η άποψη αυτή είναι αποδεκτή λιγότερο πλατιά στις σύγχρονες κοινωνικές επιστήμες και ειδικά στα ορθόδοξα οικονομικά[3]. Ενώ συγκεκριμένες περιθωριοποιημένες σχολές οικονομικών —όπως η αυστριακή, η θεσμιστική (institutionalist) σχολή, η οποία δίνει έμφαση στο ρόλο των κοινωνικών θεσμών ως παραγόντων που επηρεάζουν την οικονομική συμπεριφορά ή η μετακεϋνσιανική— έχουν πάρει μια αντιθετικιστική στάση, οι οικονομολόγοι, σαν παραδειγματικό κοπάδι, παραμένουν σε μεγάλο βαθμό ανεπηρέαστοι από την αντιθετικιστική κριτική[4].

Τα νεοκλασικά οικονομικά, αντιπροσωπεύοντας το σκληρό πυρήνα της ορθοδοξίας, αποτελούν την έκφραση μιας ιεραρχικής διαλεκτικής προσέγγισης. Πρόκειται για μια προσέγγιση η οποία, ταυτόχρονα, απορρέει από και επανενδυναμώνει την αυτοκατανόηση του δυτικού πολιτισμού ως μιας επικράτειας αυτόνομων, ιδιοτελών και ορθολογικών ατόμων. Η προπαγάνδιση τούτης της βασικής πίστης αυτού του κλάδου της επιστήμης στην κοινωνία των πολιτών (civil society) καθορίζει τον ορίζοντα της γλώσσας, των αμφιβολιών και της οικονομικής γνώσης. Συνακόλουθα, με τον έλεγχο της οικοδόμησης της οικονομικής γνώσης, ένας ιδεολογικός ορισμός της πραγματικότητας καθίσταται προφανής. Δοσμένου του ιδεολογικού ορισμού της πραγματικότητας, η οικονομική πολιτική τοποθετείται ύστερα μέσα στην «αγορά»[5].

Μας μένει έτσι η «αγορά», ως μεταφορά, η οποία κινεί τα πράγματα, με το να κατασκευάζει και να συγκρατεί την αποφασιστική συμπεριφορά των ορθολογικών, ιδιοτελών, «πάνσοφων», βελτιστοποιούντων, ατομικών μονάδων από τις οποίες συντίθεται. Από την αγορά ως μεταφορά, λίγο απέχει θεωρητικά —και φυσικά μαθηματικά— η εγκαθίδρυση των μηχανισμών και των αρχών του «ανταγωνισμού»[6]. Ο ανταγωνισμός

---

1. A. Chalmers, *What is This Thing Called Science?,* δεύτερη έκδοση, St.Lucia, University of Queensland,1982, σελ.1.

2. F. Suppe (επιμέλεια), *The Structure of Scientific Theories,* δεύτερη έκδοση, Urbana, University of Illinois Press, 1977, σελ.4.

3. Clive Beed, «Philosophy of Science and contemporary economics: an overview», *Journal of Post Keynesian Economics,* Volume 13, No.4, Summer 1991, σελ.473.

4. Bruce Caldwell, *Beyond Positivism: Economic Methodology in the Twentieth Century,* London, Allen & Unwin, 1982.

5. Warren J.Sammuels, «Truth and discourse in the social construction of economic reality: an essay on the relation of knowledge to socioeconomic policy», *Journal of Post Keynesian Economics,* Volume 13, No.4, Summer 1991, σσ. 512-524.

6. Takashi Negishi, «The Stability of a Competitive Economy: A Survey Article», *Econometrica,* Volume 30 (1962), σσ. 635-669.

(ο νόμος της προσφοράς και της ζήτησης!) είναι για την αγορά ότι είναι ο νόμος της βαρύτητας για το περιβάλλον[7]. Η στατική θέση της ισορροπίας και της αρμονίας στα οικονομικά μοντέλα του περιβάλλοντος γίνονται κατορθωτές μέσα από την απρόσκοπτη λειτουργία των ανταγωνιστικών αγορών[8]. Καλούμαστε να θεωρήσουμε το περιβάλλον και την οικονομία ως ακίνητες μηχανικές οντότητες, οι οποίες αναστατώνονται περιοδικά από εξωγενή πλήγματα (shocks), αλλά αναπόφευκτα επιστρέφουν στην ισορροπία μέσα από τη λειτουργία των ανταγωνιστικών τεχνασμάτων, τα οποία περιέχονται σε κάθε εισαγωγικό πανεπιστημιακό σύγγραμμα. Αυτή η άποψη, περί μιας μηχανικής τάξης η οποία περιγράφεται με συντεταγμένες στο μη αρνητικό τμήμα του ν-διάστατου ευκλείδειου χώρου, έχει τις ρίζες της στους μύθους που έλεγε ο Adam Smith, ο οποίος με τη σειρά του άντλησε το διαφωτισμό του από ανθρώπους όπως ο Καρτέσιος (Rene Descartes) και ο Νεύτων (Isaac Newton). Ο φοιτητής χρειάζεται μόνο να ανοίξει το σύγγραμμα για να ανακαλύψει έναν κομψό κόσμο από δραστηριοποιημένα άτομα που εμπλέκονται στην, κάτω από περιορισμούς, προώθηση του ιδίου οφέλους τους, μέσα από επιλογές τις οποίες προάγουν στο εσωτερικό πολυάριθμων αλληλένδετων αγορών (χρήματος, συντελεστών της παραγωγής, αγαθών και υπηρεσιών). Οι σφόνδυλοι βομβούν, οι μοχλοί ανεβοκατεβαίνουν, οι τροχαλίες βουίζουν υπόκωφα, τα γρανάζια στριγκλίζουν, και το αόρατο χέρι μέσα σε όλη του τη δόξα φροντίζει τα μηχανήματα. Το σκόπιμο αποτέλεσμα είναι η αποσύνδεση της οικονομίας από το κοινωνικο-πολιτισμικό και πολιτικό σύστημα ζωτικής στήριξης και η απόδοση στους ασκούντες της δραστηριότητας μιας αυτοκαθοριζόμενης πραγματικότητας, η οποία τους ανήκει αποκλειστικά. Ο Alfred Marshall, ο οποίος είναι γνωστός για την καθιέρωση των νεοκλασικών οικονομικών το δέκατο ένατο αιώνα, θέτει το ζήτημα ως εξής: «[τα οικονομικά] είναι γι' αυτό το λόγο μια επιστήμη, καθαρή και εφαρμοσμένη... και περιγράφεται καλύτερα με τον πλατύ όρο "Οικονομικά" παρά με το στενότερο όρο "Πολιτική Οικονομία"»[9].

Στη συνέχεια, στο δεύτερο μέρος, εκθέτουμε και την ορθόδοξη σύλληψη της αποτελεσματικότητας και το μοντέλο του πλήρους ανταγωνισμού. Επίσης παρουσιάζεται το πλαίσιο αυτό που περιέχεται στο νεοκλασικό όραμα της ανταγωνιστικής διαδικασίας. Στο τρίτο μέρος εξετάζουμε κάποιες από τις περιοχές εκείνες στις οποίες το νεοκλασικό πλαίσιο αποτυγχάνει να ενσωματώσει με τον κατάλληλο τρόπο σύγχρονα οικολογικά και περιβαλλοντικά ζητήματα. Για παράδειγμα, προκύπτει ότι το όραμα της ανταγωνιστικής διαδικασίας και το μοντέλο του πλήρους ανταγωνισμού είναι αφ' εαυτά ασύμβατα στην περίπτωση που θα εισαχθεί στην ανάλυση και το περιβάλλον. Ανακαλύ-

---

7. Roger Koppl, «Price Theory as Physics: The Cartesian Influence in Walras», *Methodus,* Volume 2, No.1 (1990), σσ. 17-28.

8. Kenneth J. Arrow and Leonid Hurwicz, «On the Stability of the Competitive Equilibrium», *Econometrica,* Volume 26 (1958), σσ. 522-552.

9. Alfred Marshall, *Principles of Economics,* όγδοη έκδοση, London, Macmillan & Co.Ltd., 1962, σελ. 36.

πτουμε ότι, αντίθετα με τη θετικιστική προτίμησή τους, οι οικονομολόγοι περνούν μεγάλο μέρος της ζωής τους με φαντασιώσεις για τέλειους κόσμους. Οι ταυτολογίες που προέρχονται από τα μοντέλα τους, παρέχονται στη συνέχεια στους κατασκευαστές πολιτικής ως θεραπευτικές συνταγές για προβλήματα δυσαρμονίας και ανισορροπίας. Τέλος, στο τέταρτο μέρος δίνονται κάποια συμπερασματικά σχόλια.

2. *Ορθόδοξη θεωρία: αγορά, αποτελεσματικότητα και πλήρης ανταγωνισμός*

Η πιο γνωστή ίσως άποψη του Smith περιέχεται σ' αυτό το χωρίο που έχει τόσο πολύ υπογραμμισθεί: « Δεν είναι η φιλανθρωπία του κρεοπώλη, του ζυθοποιού ή του αρτοποιού αυτή από την οποία αναμένουμε το δείπνο μας, αλλά η φροντίδα για το δικό τους όφελος. Απευθυνόμαστε, όχι στον ανθρωπισμό τους αλλά στην ιδιοτέλειά τους και ποτέ δεν τους μιλάμε για τις δικές μας ανάγκες αλλά για τα δικά τους συμφέροντα»[10].

Σε ένα άλλο απόσπασμα ο Smith επεκτείνει αυτή τη θεμελιώδη παρατήρηση υποστηρίζοντας τα εξής: «... κάθε άτομο... προσπαθεί να κάνει όσα περισσότερα μπορεί... για να χρησιμοποιεί το κεφάλαιό του... με τέτοιο τρόπο ώστε το παραγωγικό αποτέλεσμα να έχει τη μέγιστη αξία, προτάσσει μόνο το δικό του όφελος και, στην περίπτωση αυτή, όπως και σε πολλές άλλες, οδηγείται από ένα αόρατο χέρι να συνεισφέρει σε ένα σκοπό, ο οποίος δεν αποτελούσε μέρος της πρόθεσής του. Προωθώντας το δικό του όφελος, προάγει συχνά και το όφελος της κοινωνίας αποτελεσματικότερα από την περίπτωση όπου πραγματικά έχει πρόθεση να το προάγει»[11].

Η σημασία αυτών οι οποίες υποτίθεται πως είναι διαβεβαιώσεις της κοινής λογικής κατά τον Adam Smith (αδιάφορο αν ο αναγνώστης συμφωνεί με αυτές ή όχι), είναι ότι στοιχειοθετούν τη θεωρητική βάση του σκληροπυρηνικού συστήματος αρχών των ορθόδοξων οικονομικών. Ξεκινώντας απ' αυτές τις διαβεβαιώσεις, οι οικονομολόγοι έχουν σπαταλήσει πολύ από το χρόνο τους τα τελευταία διακόσια χρόνια με φαντασιώσεις για έναν αυστηρά ακριβή και κομψό κόσμο. Αυτός ο κόσμος του «πλήρους ανταγωνισμού» παρουσιάζεται ως η αδιαφιλονίκητη ερευνητική μέθοδος προσέγγισης των νεοκλασικών οικονομικών, ο οποίος διαπερνά από άκρου εις άκρον το ιδεολογικό πλέγμα του νεοφιλελευθερισμού. Καλούμε τον αναγνώστη να πάρει μέρος μαζί μας στη διαδρομή μέσα από τον «καθρέφτη» (της Αλίκης στη χώρα των θαυμάτων, σ.τ.μ.) και να περιεργαστεί αυτό το παράδοξο όραμα. Εξετάζοντας από κοντά τα δόγματα, τις

---

10. Adam Smith, *The Wealth of Nations* (1776), London, Dent, 1910, σελ. 13.
11. *Στο ίδιο,* σελ.400.

υποθέσεις και τη γλώσσα, θα αποκαλύψουμε το αποθεωμένο εσωτερικό περιεχόμενο της σχέσης ανάμεσα στα νεοκλασικά οικονομικά και το νεοφιλελευθερισμό.

Σε μια πιο σύγχρονη ορθόδοξη ορολογία, το ουσιαστικό σημείο του οράματος του Smith είναι ότι σε συγκεκριμένες περιστάσεις οι οικονομικοί φορείς δε χρειάζεται να δίνουν προσοχή στις πλατύτερες συνέπειες των ενεργειών τους. Επιδιώκοντας τους δικούς τους εγωιστικούς στόχους, αυτοί οι φορείς εξυπηρετούν τελικά τα καλύτερα συμφέροντα της κοινωνίας. Όπως οι γεννήτριες μιας υδροηλεκτρικής εγκατάστασης τιθασεύουν την ισχύ της υδατόπτωσης με στόχο ένα επιθυμητό αποτέλεσμα, έτσι και το αόρατο χέρι της αγοράς τιθασεύει την ισχύ του χυδαίου ιδίου οφέλους μας προς όφελος της κοινωνίας.

Σε μοντέρνα μαθήματα μικροοικονομικών οι φοιτητές εισάγονται στις διεργασίες του αόρατου χεριού μέσω παραδειγμάτων όπως το ακόλουθο: Θεωρήστε μια οικονομία με δύο μόνο βιομηχανίες Α και Β και ένα σημαντικό αριθμό εταιριών σε κάθε βιομηχανία. Επίσης υποθέστε ότι όλες οι εταιρίες καλύπτουν πλήρως τα έξοδά τους. Για όσο χρονικό διάστημα δε θα υπάρξει μεταβολή στις απαιτήσεις των καταναλωτών για προϊόντα των βιομηχανιών αυτών, κάθε εταιρία παραμένει στη βιομηχανία που βρίσκεται και τα επίπεδα παραγωγής των Α και Β θα παραμείνουν αμετάβλητα[12].

Τώρα εξετάστε τι θα συμβεί αν, εξαιτίας μιας μεταβολής στις προτιμήσεις των καταναλωτών, η απαίτηση για Α αυξηθεί και η απαίτηση για Β μειωθεί (η κοινωνικά επιθυμητή κατάληξη είναι να μεταφερθούν παραγωγικές πηγές από τη βιομηχανία Β στη βιομηχανία Α και να παραχθεί σχετικά περισσότερο Α και λιγότερο Β). Αρχικά η τιμή του Α θα αυξηθεί και αυτή του Β θα μειωθεί. Οι εταιρίες που απσχολούνταν ήδη με την παραγωγή του Α θα αρχίσουν να μην καλύπτουν απλά τα έξοδά τους, αλλά να αποκτούν κέρδη πάνω από το συνηθισμένο. Οι εταιρίες που ήταν αρχικά στη βιομηχανία Β δε θα τα πηγαίνουν τόσο καλά· στην πραγματικότητα δε θα καλύπτουν τα έξοδά τους και θα έχουν ζημιές.

Οι ιδιοτελείς ιδιοκτήτες των εταιριών της βιομηχανίας Β θα δουν τα μεγάλα κέρδη τα οποία αποκτούν οι εταιρίες στη βιομηχανία Α και κάποιοι θα μεταπηδήσουν από την παραγωγή του Β στην παραγωγή του Α. Αυτό θα έχει ως συνέπεια την επέκταση της προσφοράς του Α και αντίστοιχα τον περιορισμό αυτής του Β· αυτή με τη σειρά της θα προκαλέσει την επιστροφή και των δύο τιμών στα αρχικά τους επίπεδα, μειώνοντας τα κέρδη στη βιομηχανία Α και τις ζημιές στη Β. Η μετατόπιση πηγών από τη βιομηχανία Β στη βιομηχανία Α θα συνεχιστεί, μέχρις ότου η ανισότητα κερδών εξαλειφθεί και όλες οι εταιρίες εκ νέου καλύπτουν απλά τα έξοδά τους.

Σε αυτή τη διαδικασία η κοινωνικά επιθυμητή μετατόπιση παραγωγικών πηγών

---

12. Πρέπει επίσης να υποτεθεί ότι δεν αλλάζει άλλη σχετική μεταβλητή, όπως η τεχνολογία παραγωγής, η διαθεσιμότητα παραγωγικών πηγών και τα παρόμοια.

και η διαφοροποίηση στα επίπεδα παραγωγής συντελείται χωρίς καμιά ανάγκη για κεντρικό συντονιστικό φορέα. Το ορθολογικά προωθημένο ίδιο όφελος των ιδιοκτητών εταιριών που αναζητά το ίδιο κέρδος, κατευθυνόμενο από το μηχανισμό της αγοράς, επαρκεί για να επιφέρει τις απαραίτητες ρυθμίσεις σαν να «ήταν οδηγημένο από ένα αόρατο χέρι».

Το προηγούμενο παράδειγμα είναι βέβαια πολύ απλό, εντούτοις είναι μια επαρκής αναπαράσταση της ανάδυσης του αόρατου χεριού. Ένα πολύ μεγάλο μέρος της διανοητικής προσπάθειας έχει αναλωθεί αυτό τον αιώνα στην επέκταση αυτής της απλής ιδέας και τον ακριβή προσδιορισμό του νοήματος και του τρόπου σύμφωνα με τα οποία οι αγορές μπορούν να επιφέρουν ένα κοινωνικά επιθυμητό αποτέλεσμα. Αυτό έχει οδηγήσει στην ανάπτυξη του μοντέλου της πλήρως ανταγωνιστικής οικονομίας. Όπως θα δούμε, μπορεί να δειχτεί ότι μια τέτοια «τέλεια» οικονομία όχι μόνο συνεπάγεται οικονομική αποτελεσματικότητα αλλά και αποκαλύπτει τις κοινωνικά περισσότερο επιθυμητές εξελίξεις.

Η επιδίωξη οικονομικής αποτελεσματικότητας είναι η πολιτική-φάρος των ορθόδοξων οικονομικών και θα έχει επιτευχθεί, για οποιοδήποτε σημείο εκκίνησης, όταν έχουμε εξαντλήσει κάθε ευκαιρία να κάνουμε τουλάχιστον ένα άτομο πλουσιότερο (σύμφωνα με τη δική του/της κρίση) και κανένα άλλο άτομο φτωχότερο (πάλι σύμφωνα με τη δική του/της κρίση). Με άλλα λόγια (σε τελευταία ανάλυση;), υπό συνθήκες οικονομικής αποτελεσματικότητας είναι αδύνατο να γίνει κάποιος πλουσιότερος χωρίς κάποιος να γίνει φτωχότερος. Σε αυτή την αντίληψη περί οικονομικής αποτελεσματικότητας υπάγεται ένας αριθμός από έννοιες κλειδιά, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται η τεχνική αποτελεσματικότητα, η αποτελεσματικότητα στην παραγωγή και η αποτελεσματικότητα στην ανταλλαγή.

Ας πάρουμε καθεμιά με τη σειρά. Ξεκινάμε με την τεχνική αποτελεσματικότητα, η οποία υφίσταται όταν όλα τα προϊόντα παράγονται με τις λιγότερες δυνατές εισροές συντελεστών της παραγωγής (inputs). Αν το θέμα τεθεί αντιθετικά, αυτή υφίσταται όταν για κάθε δοσμένο συνδυασμό εισροών, το μέγιστο δυνατό επίπεδο εκροής επιτυγχάνεται σε όλους τους τομείς της παραγωγής με τις κυρίαρχες συνθήκες τεχνογνωσίας.

Δεύτερο, η αποτελεσματικότητα στην παραγωγή προϋποθέτει την τεχνική αποτελεσματικότητα και προσθέτει την περαιτέρω απαίτηση να γίνεται η κατανομή των πλουτοπαραγωγικών πηγών στους διάφορους τομείς παραγωγής με τέτοιο τρόπο, ώστε καμιά αύξηση στην παραγωγή ενός αγαθού να μην είναι δυνατή με τη μετακίνηση πλουτοπαραγωγικών πηγών μεταξύ τομέων παραγωγής, χωρίς τη συνακόλουθη μείωση στην παραγωγή τουλάχιστον ενός άλλου αγαθού. Με άλλα λόγια (σε τελευταία ανάλυση για μια ακόμη φορά), καμιά ανταλλαγή εισροών ανάμεσα στους τομείς παραγωγής δε θα προκαλεί υπό τις συνθήκες αυτές μια σαφή βελτίωση στην εκροή.

Τρίτο, η αποτελεσματικότητα στην ανταλλαγή των προϊόντων συνεπάγεται ότι για

οποιαδήποτε δοσμένη αρχική διανομή σε καταναλωτές μιας δοσμένης ποσότητας αγαθών, όλες οι εμπορικές συναλλαγές, οι οποίες θα βελτιώσουν την ευημερία οποιουδήποτε καταναλωτή χωρίς να χειροτερεύσουν την ευημερία κάποιου άλλου, θεωρούνται ότι έχουν συμβεί. Αυτό σημαίνει ότι οι καταναλωτές έχουν πραγματοποιήσει όλες τις συναλλαγές εκείνες οι οποίες είναι αμοιβαία επωφελείς (αφού και οι δύο πλευρές θεωρούν ότι ενισχύθηκαν) ή εκείνες από τις οποίες η μια πλευρά θεωρεί ότι ενισχύθηκε, ενώ η άλλη πλευρά παραμένει αδιάφορη.

Τελικά, η ολική οικονομική αποτελεσματικότητα απαιτεί και προϋποθέτει την εκπλήρωση των συνθηκών τεχνικής αποτελεσματικότητας, αποτελεσματικότητας στην παραγωγή και αποτελεσματικότητας στην ανταλλαγή των προϊόντων. Επιπλέον, σαν όλα αυτά να μην είναι αρκετά, απαιτείται η καλύτερη δυνατή αντιστοιχία παραγωγής και ανταλλαγής. Αυτό σημαίνει ότι, υπό το φως του τρόπου με τον οποίο πραγματοποιείται στην παραγωγή η μεταπήδηση από την κατασκευή ενός αγαθού στην κατασκευή ενός άλλου και του τρόπου με τον οποίο οι καταναλωτές προθυμοποιούνται να ανταλλάξουν ένα αγαθό με ένα άλλο, δεν παραγνωρίζεται καμιά δυνατότητα αναδιοργάνωσης της παραγωγής και της κατανάλωσης η οποία θα προκαλούσε μια σαφή βελτίωση. Αυτό είναι το επιστέγασμα της όλης ορθόδοξης σύλληψης της οικονομικής αποτελεσματικότητας. Όλες οι ευκαιρίες για βελτίωση της κατάστασης οποιωνδήποτε φορέων χωρίς ταυτόχρονη χειροτέρευση της κατάστασης άλλων έχουν εξαντληθεί.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η οικονομική αποτελεσματικότητα, με αυτό το μάλλον ειδικό νόημα, μπορεί να επιτευχθεί με τη λειτουργία του ιδίου οφέλους σε μια πλήρως ανταγωνιστική οικονομία της αγοράς. Παρόλο που υπάρχουν πολλές παραλλαγές και συνδυασμοί του μοντέλου αυτού, καθώς υπόκειται σε διαρκή εκλέπτυνση και ανάπτυξη, είναι αρκετό για τους σκοπούς μας να επικεντρώσουμε στις τέσσερις βασικές απαιτήσεις του πλήρους ανταγωνισμού.

Πρώτο, είναι ουσιώδες όλες οι σχετικές πληροφορίες να είναι διαθέσιμες σε όλους τους φορείς. Μεγίστης σημασίας είναι η αναγκαστική παραδοχή ότι καμιά μεμονωμένη εταιρία δεν πλεονεκτεί, ας πούμε, με τη μορφή κατοχής μυστικής και προηγμένης τεχνολογίας. Ότι οι καταναλωτές είναι πλήρως ενημερωμένοι για την ποιότητα όλων των προϊόντων και ότι όλες οι τιμές με τις οποίες και τα προϊόντα και οι συντελεστές της παραγωγής μπορούν να αγοραστούν είναι γνωστές. Με λίγα λόγια, δεν υπάρχει παραπληροφόρηση, ούτε έλλειψη πληροφόρησης. Κανένας φορέας δεν αποκλείεται από πληροφορίες οι οποίες θα μπορούσαν να προκαλέσουν αλλαγή της συμπεριφοράς του.

Δεύτερο, μια βασική συμπεριφορική παραδοχή απαιτεί κάθε φορέας να είναι ιδιοτελής και ταυτόχρονα τα μέσα/στόχοι να έχουν λογική σύμφωνη προς την επιδίωξη αυτής της ιδιοτέλειας. Με αυτό υπονοείται ότι οι καταναλωτές θα πληρώσουν τη χαμηλότερη τιμή για οποιοδήποτε δοσμένο αγαθό. ότι οι εταιρίες θα χρησιμοποιούν την καλύτερη διαθέσιμη τεχνολογία, ότι όλοι οι φορείς θα αναζητούν τη μεγιστοποίηση

των οφελών τους. Αυτή η παραδοχή, μαζί με την πρώτη, εξασφαλίζει την τεχνολογική αποτελεσματικότητα, για να μην αναφέρουμε την αποτελεσματικότητα στην παραγωγή και στην ανταλλαγή.

Τρίτο, θεωρείται ως προϋπόθεση ότι όλοι οι φορείς είναι αποδέκτες των τιμών και δρουν με έναν ανεξάρτητο και μη συνωμοτικό τρόπο. Με άλλα λόγια, όλες οι εταιρίες και οι καταναλωτές θα παίρνουν τις επικρατούσες τιμές της αγοράς ως δεδομένες και δε θα κάνουν καμιά προσπάθεια να τις επηρεάσουν ή απλά δε θα μπορούσαν ακόμα κι αν προσπαθούσαν. Η αποδοχή των τιμών συχνά διασφαλίζεται με την προϋπόθεση ότι υπάρχει ένας αρκετά μεγάλος αριθμός αγοραστών και πωλητών σε κάθε αγορά, τέτοιος ώστε κανένας μεμονωμένος φορέας να μην έχει οποιαδήποτε επιρροή στις τιμές της αγοράς και, κατά συνέπεια, το καλύτερο δυνατό για αυτούς είναι απλά η αποδοχή των τιμών που επικρατούν. Αυτή η προϋπόθεση είναι κεντρική για την επίτευξη της καλύτερης δυνατής αντιστοιχίας παραγωγής και ανταλλαγής κάτω από συνθήκες πλήρους ανταγωνισμού και, συνακόλουθα, με τον τρόπο αυτό, για την επίτευξη γενικής οικονομικής αποτελεσματικότητας.

Τέταρτο, και μεγάλης σημασίας ζήτημα για την κατανόηση της νεοκλασικής προσέγγισης στο περιβάλλον, είναι η αναγκαστική παραδοχή ότι οι τιμές αγοράς όλων των αγαθών και των υπηρεσιών αντανακλούν πλήρως τα κέρδη και τα έξοδα από την παραγωγή και κατανάλωσή τους. Αυτή η παραδοχή σημαίνει ότι στο μοντέλο του πλήρους ανταγωνισμού δεν υπάρχουν μη αντισταθμιζόμενες συνέπειες[13]. Στην πραγματικότητα, σημαίνει πως μπορεί κανείς να βασιστεί στο ότι οι ιδιοτελείς και επαρκώς πληροφορημένες πλευρές μιας συναλλαγής θα εξασφαλίσουν το πώς το ποσό της αντιστάθμισης τουλάχιστον θα καλύπτει τα έξοδά τους (όπως στην περίπτωση αυτού που προσφέρει εργατική δύναμη) ή έστω θα αντικατοπτρίζει τουλάχιστον το κατώτατο όφελος που αποδίδεται στον αγοραστή (όπως στην περίπτωση του καταναλωτή που αγοράζει ένα προϊόν από μια εταιρία ή της εταιρίας που αγοράζει εργατική δύναμη). Μη αντισταθμιζόμενες συνέπειες εμφανίζονται όταν επηρεάζονται τρίτοι, οι οποίοι δεν εμπλέκονται στην αγοραία εμπορική πράξη ανάμεσα στον παραγωγό και στον καταναλωτή. Ως αποτέλεσμα της παραγωγής και/ή της κατανάλωσης του προϊόντος, αυτοί οι τρίτοι υφίστανται κάποιες δυσμενείς συνέπειες ή αποκτούν κάποιο όφελος για τα οποία αντίστοιχα ούτε έχουν πληρωθεί, ούτε τους έχει ζητηθεί να πληρώσουν. Κατά την ορθόδοξη άποψη, αυτές οι μη αντισταθμιζόμενες συνέπειες συνιστούν το περιβαλλοντικό πρόβλημα. Οι σχετικές αγορές δεν υπάρχουν. Πραγματικά, σε πολλές περιπτώσεις δεν μπορούν να υπάρξουν, όπως για παράδειγμα όταν υπάρχουν σημαντικές συνέπειες ανάμεσα σε διαφορετικές γενιές.

Σκεφτείτε το μάλλον πολυχρησιμοποιημένο στα βιβλία παράδειγμα ενός ποταμού,

---

13. Για λόγους οι οποίοι σύντομα θα ξεκαθαριστούν, οι μη αντισταθμιζόμενες συνέπειες είναι επίσης γνωστές ως εξωτερικό κόστος (externalities) και ως συνέπειες σε τρίτους.

σε μια περιοχή του οποίου παραδοσιακά μια ομάδα ανθρώπων απολαμβάνει το ψάρεμα, μαζί με δικαιώματα διασκέδασης και ύδρευσης. Υποθέστε ότι μια βιομηχανία με πολλές εταιρίες φτιάχνει τις εγκαταστάσεις λειτουργίας της σε μια περιοχή κοντά στις όχθες του ποταμού και ότι μέρος της παραγωγικής διαδικασίας απαιτεί τη χρήση νερού από το ποτάμι. Επιπλέον, υποθέστε ότι, μολονότι η χρήση του νερού από τη βιομηχανία αυτή δε μεταβάλλει την ποσότητά του, εντούτοις προκαλεί πραγματικά μια υποβάθμιση της ποιότητάς του, η οποία επιδρά αρνητικά σε κάποιες ή όλες τις δραστηριότητες ψαρέματος και διασκέδασης των ανθρώπων στις όχθες του ποταμού. Οι αρνητικές αυτές επιδράσεις μπορούν να εκδηλωθούν με τη μορφή μειωμένης εμπορικής αλιείας, λιγότερο ευχάριστων συνθηκών κολύμβησης ή βαρκάδας· στην πραγματικότητα με τη μορφή οποιασδήποτε κατάστασης η οποία προκαλεί επιδείνωση της ζωής των αρχικών χρηστών του ποταμού, σύμφωνα με τη δική τους εκτίμηση.

Στο παράδειγμα αυτό, έχουμε μια πλευρά με δυσμενή επακόλουθα από τις παραγωγικές διαδικασίες μιας βιομηχανίας. Γι' αυτά, αν πρέπει να επικρατήσει το κριτήριο της οικονομικής αποτελεσματικότητας, θα πρέπει να αποζημιωθούν. Όμως αν το ζήτημα αυτό αφεθεί στην αγορά, δε θα αποζημιωθούν. Μια αγορά που θα πουλάει υπηρεσίες απορρόφησης των καταλοίπων της βιομηχανίας δε θα μορφοποιηθεί αυτόματα, όπως για παράδειγμα μια αγορά εργασιακών υπηρεσιών, διότι τα σχετικά ιδιοκτησιακά δικαιώματα ενδεχομένως δε θα έχουν καθοριστεί επίσημα και η επηρεαζόμενη ομάδα είναι πιθανότατα πολύ ευρεία και διαφοροποιημένη για να συγκροτήσει ένα οργανωμένο και αποτελεσματικό σώμα, το οποίο θα ασχοληθεί με το ζήτημα της βιομηχανίας. Υπάρχει, κατά συνέπεια, μια απούσα αγορά. Για όσο χρονικό διάστημα οι αρνητικές επιδράσεις στους χρήστες στις όχθες του ποταμού παραμένουν χωρίς αποζημίωση, μια οικονομικής φύσης αρνητική επίδραση δεν εγγράφεται στο σύστημα τιμών. Σε κατά τα άλλα ανταγωνιστικές συνθήκες, η τιμή στην οποία η βιομηχανία πουλάει το προϊόν της δεν αντανακλά με ορθό τρόπο τα έξοδα παραγωγής του. Υπάρχει τότε αυτό που καλείται αρνητικό εξωτερικό (κοινωνικό) κόστος. Το ιδιωτικό κόστος της εταιρίας για την παραγωγή του προϊόντος της είναι λιγότερο από το συνολικό κοινωνικό που προκύπτει από τις παραγωγικές διαδικασίες της, στο οποίο λαμβάνονται υπόψη και τα ιδιαίτερα έξοδα της εταιρίας και όλες οι μη αποζημιωμένες δαπάνες.

Με την παρουσία εξωτερικών δαπανών οι όροι για οικονομική αποτελεσματικότητα παραβιάζονται. Η κρίσιμη ισότητα μεταξύ οριακών δαπανών και τιμών, όπως εκτίθεται στην εξίσωση (6) (βλέπε παράρτημα), δεν ισχύει. Η τιμή του παραγόμενου προϊόντος της βιομηχανίας είναι πολύ χαμηλή για να αντανακλά συνολικά τα έξοδα παραγωγής. Η συνολική αξία της παραγωγής του προϊόντος είναι πολύ υψηλή, ακόμα και κάτω από κατά τα άλλα πλήρως ανταγωνιστικές συνθήκες. Υπάρχει μια ασύμμετρη κατανομή των φυσικών πηγών προς όφελος της βιομηχανίας που βρίσκεται στις όχθες και σε βάρος όλων των άλλων παραγωγικών δραστηριοτήτων. Ευκαιρίες για να γίνει η ζωή κάποιου καλύτερη και κανενός χειρότερη εγκαταλείπονται.

3. Περιβάλλον και ορθόδοξα οικονομικά

Σε αντίθεση με την πραγματικότητα των οικολόγων και των βιολόγων, η οποία είναι ευρέως βασισμένη σε μη γραμμικά συστήματα, οι οικονομολόγοι κατασκευάζουν τον κόσμο τους κυρίως με γραμμικές αρχές. Όπως θα περίμενε κάποιος, αναγκαστικά ανακύπτουν προβλήματα όταν οι ορθόδοξοι οικονομολόγοι μεταχειρίζονται αυτά τα καλοακονισμένα εργαλεία —που συνήθως χρησιμοποιούνται για την παραγωγή μοντέλων πλήρους ανταγωνισμού— για την κατανόηση και ερμηνεία της οικολογικής πολυπλοκότητας[14]. Κείμενα τα οποία πρωταρχικά καταπιάνονται με τα περιβαλλοντικά οικονομικά, αποκαλύπτουν μια καταστροφική ανεπάρκεια: στις περισσότερες περιπτώσεις οραματίζονται έναν ουσιαστικά στατικό φυσικό κόσμο, ο οποίος ταλαντεύεται γύρω από μια σταθερή θέση ισορροπίας[15]. Αν και η διερεύνηση που επιδιώκει να προβλεφθούν ακριβώς οι επιπτώσεις διαφορετικών στρατηγικών είναι ένα έμφυτο χαρακτηριστικό μεγάλου μέρους της οικονομικής επιστήμης, αυτή γρήγορα ανακαλύπτει όρια τα οποία είναι εγγενή στα μη γραμμικά συστήματα. Αυτό συμβαίνει διότι το χρονικό περιθώριο για λογικά αξιόπιστες προβλέψεις αυξάνεται με πολύ πιο αργό ρυθμό (λογαριθμικά) από ότι η αντίστοιχη απαίτηση για μεγαλύτερη ακρίβεια στον καθορισμό της τρέχουσας κατάστασης[16].

Σε ένα μη γραμμικό πλέγμα, όπως ένα βιολογικό σύστημα, η αλλαγή δεν επενεργεί αναλογικά στα συστατικά του και αυτά, με τη σειρά τους, δεν μπορούν να αναχθούν ή να αναλυθούν με όρους απλών υπομονάδων που δρουν μαζί[17]. Οι τελικές ιδιότητες του συστήματος μπορεί να είναι απροσδόκητες, περίπλοκες, μαθηματικά δυσεπίλυτες και —ο τρόμος των τρόμων— χαοτικές ή σε μια συνεχή μη ισορροπία[18]. Η ιδέα ότι μια απλή εξίσωση, αλγόριθμος ή διαδικασία μπορεί να παράξει πολύπλοκα αποτελέσματα είναι ο ακρογωνιαίος λίθος της θεωρίας του χάους[19].

Μια από τις πιο απλές μη γραμμικές εξισώσεις κατάγεται από τη βιολογία: $X_{t+1}= aX_t[1- X_t]$, όπου X_t είναι ο πληθυσμός τη χρονική περίοδο t, X_{t+1} ο πληθυσμός την επόμενη από την t χρονική περίοδο και a μια καθορισμένη παράμετρος. Για τιμές της a μι-

---

14. Friedheim R.Dreper and Bengt A.Mansson, «Intertemporal valuation in an unpredictable environment», *Ecological Economics,* Volume 7, No.1, February 1993, σελ.44.

15. *Στο ίδιο,* σελ.45. και A. Kirman, «The intrinsic limits to modern economic theory: the emperor has no clothes», *Economic Journal,* Volume 99 (1989), σσ.126-139.

16. Friedheim R.Drepper and Bengt A.Mansson, *όπως πριν* και R.B. Norgaard, «Three dilemmas of environmental accounting», *Ecological Economics,* Volume 1 (1989), σσ.303-314.

17. P.Yodzis, *Introduction to Theoretical Ecology,* New York, Harper & Row, 1989.

18. R.M.May, «Simple mathematical models with very complicated dynamics», *Nature,* No. 261 (1976), σσ.459-467.

19. I.Prigonine and I.Stengers, *Order Out of Chaos: Man's New Dialogue with Nature,* London, Fontana, 1984 — James Gleick, *Chaos: Making a New Science,* New York, Cardinal, 1988.

κρότερες του 3,5, το σύστημα πραγματικά θα καταλήξει είτε στην ισορροπία είτε στην εκτέλεση επαναλαμβανόμενων κύκλων. Η διαφορά σ' αυτή τη σχηματική αναπαράσταση της πραγματικότητας, σε αντίθεση με το γραμμικό κόσμο των οικονομικών, είναι ότι, όταν δώσουμε στην παράμετρο a συγκεκριμένες τιμές πάνω από 3,5699, διαμορφώνεται ένα εμφανές χάος[20]. Το σημαντικό σημείο εδώ είναι ότι η ύπαρξη χαοτικών τροχιών μέσα στο χρόνο είναι ένα εν δυνάμει χαρακτηριστικό όλων των μη γραμμικών συστημάτων, όπως το περιβάλλον, και όχι μια ανωμαλία, όπως οι οικονομολόγοι θέλουν να μας κάνουν να πιστέψουμε. Ακόμη πιο σχετικά με το θέμα, ο Savit υποστηρίζει ότι όσον αφορά την αγορά, η μελέτη ενός συστήματος από τους οικονομολόγους διαταράσσει το ίδιο το σύστημα[21].

Πραγματικά, υπάρχει μια επιπλέον ασυμβατότητα ανάμεσα στην ανταγωνιστική διαδικασία και στις παραδοχές του μοντέλου του πλήρους ανταγωνισμού, η οποία θα μπορούσε, βάσιμα ίσως, να παραπέμψει σε μεγάλου βαθμού μη γραμμικότητα κατά τη λειτουργία του ίδιου του συστήματος της αγοράς. Καταρχήν να σημειώσουμε ότι η ανταγωνιστική διαδικασία θα οδηγήσει ορισμένες εταιρίες στη μεγιστοποίηση του μερίδιου των δαπανών που έχουν τη μορφή μη αντισταθμιζόμενης ή εξωτερικής επίδρασης. Σκεφτείτε, για παράδειγμα, τι θα συνέβαινε αν κάποια εταιρία μιας βιομηχανίας μπορούσε να πείσει το εργατικό της δυναμικό να δουλεύει υπό μη ασφαλείς συνθήκες, με χαμηλότερο μισθό ή χωρίς καθόλου πληρωμή. Αυτή η εταιρία θα εξασφάλιζε ένα ανταγωνιστικό πλεονέκτημα απέναντι στους αντιπάλους της. Οι άλλες εταιρίες θα ήταν αναγκασμένες να ακολουθήσουν την ίδια τακτική ή να εγκαταλείψουν τη βιομηχανία. Παρόμοια, ένα ανταγωνιστικό πλεονέκτημα συσσωρεύεται σε μια εταιρία η οποία μπορεί να βρει τρόπο να διοχετεύει τις δαπάνες της σε τρίτους χωρίς αποζημίωση. Μέσα από τις φυσιολογικές διαδικασίες του ανταγωνισμού (και του αόρατου χεριού), οι άλλες εταιρίες θα υποχρεωθούν να υιοθετήσουν τη στρατηγική αυτή. Το αποτέλεσμα είναι ότι σε όλη τη βιομηχανία το μερίδιο των δαπανών που υφίστανται ως εξωτερικό κόστος θα αυξηθεί και η τιμή του προϊόντος της βιομηχανίας θα αντανακλά με λιγότερη ακρίβεια τα κοινωνικά έξοδα παραγωγής του. Αυτό θα εντείνει την αναντιστοιχία ανάμεσα στο οριακό κόστος και την τιμή. Θα εντείνει επίσης και τις ανεπιθύμητες, ως προς την αποτελεσματικότητα, συνέπειες που περιγράφηκαν παραπάνω.

Υπάρχει, με τον τρόπο αυτό, μέσα στο μοντέλο του πλήρους ανταγωνισμού μια αντιπαράθεση ανάμεσα στη θεμελιώδη συμπεριφορική παραδοχή της ορθολογικής επιδίωξης του ιδίου οφέλους, όσον αφορά τους οικονομικούς φορείς, και στη δεσμευτική

---

20. Δες Joshua Gans, «Chaos Theory, Nonlinearities, and Economics: A Speculative Note», *Economic Papers,* Volume 10, No.1, Μάρτιος 1991, σσ.40-53 — W.J.Baumol and J.Benhabib, «Chaos: Significance, Mechanism, and Economic Applications», *Journal of Economic Perspectives,* Volume 3, No.1, Χειμώνας 1989, σσ.77-105.

21. R.Savit, « When Random is not Random: An Introduction to Chaos in Market Prices», *Journal of Futures Markets,* Volume 8, No.3 (1988), σσ.271-289.

απαίτηση ανυπαρξίας μη αντισταθμιζόμενων συνεπειών. Όπως η ανταγωνιστική διαδικασία μπορεί να παράξει μια αποτελεσματική έκβαση όταν επικρατήσουν οι απαραίτητοι περιορισμοί, η ίδια διαδικασία μπορεί να οδηγήσει σε αναίρεση ενός σημαντικού μέρους από τους περιορισμούς αυτούς. Οι εταιρίες οι οποίες αναζητούν ένα ανταγωνιστικό πλεονέκτημα απέναντι στους αντιπάλους τους θα αντιληφθούν ενδεχομένως άνετα ότι ο τρόπος για να μειωθεί η τιμή πώλησης του προϊόντος είναι η αύξηση της αναλογίας των εξόδων ως εξωτερικών δαπανών σε μη αποζημιωμένους τρίτους[22].

Οι «ανυποχώρητοι ρεαλιστές» ανάμεσα στους ορθόδοξους οικονομολόγους θα υποστήριζαν, υπό ένα θετικιστικό πρίσμα, ότι δουλειά τους είναι απλά η κατάρτιση βέλτιστων λύσεων βασισμένων στους στόχους που δίνουν οι χαράσσοντες την πολιτική, οι οποίοι βρίσκονται σε διάφορους θεσμικούς τομείς. Η ξεκάθαρη επιδίωξη είναι, από τη σκοπιά και των ιδιοκτητών πλουτοπαραγωγικών πηγών και της κοινωνίας, η αναγκαστική μεγιστοποίηση της οικονομικής αξίας της πλουτοπαραγωγικής πηγής. Για παράδειγμα, η αξία των δασών θεμελιώνεται πρωταρχικά στην αξία του παραγόμενου ξύλου. Η αισθητική, η ευχάριστη ή άλλη εναλλακτική χρήση του δάσους θεωρούνται πιθανότατα εξαιρέσεις ελάσσονος σημασίας. Σε κάθε περίπτωση οι εξαιρέσεις αυτές αποτελούν παράλληλα μη εμπορεύσιμες αξίες χρήσης. Με τον τρόπο αυτό, εξ ορισμού, αυτές οι αξίες χρήσης είναι πιθανό είτε να τεθούν εκτός των παραμέτρων οικονομικής ανάλυσης είτε να εσωτερικοποιηθούν δεχόμενες έμμεση αξιολόγηση με τιμές πληρεξουσιακού τύπου[23].

---

22. Η ένταση ανάμεσα στη θεμελιώδη συμπεριφορική αρχή του πλήρους ανταγωνισμού και στην παραδοχή της ανυπαρξίας μη αντισταθμιζόμενων συνεπειών δεν ισχύει για την παραδοχή της διαθεσιμότητας όλων των σχετικών πληροφοριών σε όλους τους φορείς ή της ύπαρξης αρκετά μεγάλου αριθμού αγοραστών και πωλητών για κάθε βιομηχανία. Παρόλο που παραμένει το ζήτημα της μυστικής ιδιοποίησης από κάποιο φορέα κάθε πλεονεκτικής πληροφορίας, οι άλλοι φορείς δεν έχουν όφελος να επιτρέψουν στον πρώτο την απόκρυψη των πληροφοριών αυτών. Πραγματικά, το όφελός τους εξυπηρετείται καλύτερα με την απόκτηση μυστικών πληροφοριών και με τον τρόπο αυτό καταστρέφουν την προνομιούχο θέση του πρώτου φορέα, ενώ την ίδια στιγμή τείνουν να διαμορφώσουν μια κατάσταση όπου όλες οι σχετικές πληροφορίες είναι διαθέσιμες σε όλους τους φορείς. Ένα παρεμφερές επιχείρημα μπορεί να χρησιμοποιηθεί και για την παραδοχή της ύπαρξης αρκετά μεγάλου αριθμού αγοραστών και πωλητών που αποδέχονται τις τιμές σε όλες τις αγορές. Όπου, για παράδειγμα, μια εταιρία απολαμβάνει μια μονοπωλιακή κατάσταση όσον αφορά ένα συγκεκριμένο αγαθό, είναι πολύ πιθανό να αποκομίζει τεράστια οφέλη. Ενώ οι ιδιοτελείς φορείς που έχουν τον έλεγχο της μονοπωλιακής εταιρίας θα προσπαθήσουν να διατηρήσουν τη θέση τους, άλλοι ομοίως ιδιοτελείς φορείς θα προσπαθήσουν να εισβάλουν στην εν λόγω βιομηχανία και να αρπάξουν μέρος των κερδών αυτών. Στο βαθμό που νέες εταιρίες εισέρχονται επιτυχώς σε μια προηγουμένως μονοπωλούμενη βιομηχανία, η επιδίωξη του δικού τους οφέλους τείνει να ενισχύσει τις απαραίτητες συνθήκες για την καλύτερη δυνατή λειτουργία της οικονομίας της αγοράς. Με λίγα λόγια, η παραδοχή της ορθολογικής και ιδιοτελούς συμπεριφοράς των φορέων είναι θεμελιωδώς ασυμβίβαστη με τη σχετιζόμενη με τον πλήρη ανταγωνισμό παραδοχή της ανυπαρξίας μη αντισταθμιζόμενων συνεπειών, αλλά συμβατή με τις παραδοχές περί πληροφοριών και αποδοχής των τιμών.

23. Δες, για παράδειγμα, P.H. Pearse, «The Optimum Forest Rotation», *Forestry Chronicle,* Volume 43, Ιούνιος 1967, σσ. 178-195.

Το πρώτο βήμα για έναν οικονομολόγο είναι να απομονώσει όλα τα μετρήσιμα έξοδα και έσοδα. Για παράδειγμα, στα δύο διακριτά αγοραία έξοδα της ώριμης (κηπευτής, σ.τ.μ.) ξυλείας περιλαμβάνονται: το κόστος (τόκοι) που σχετίζεται με την παραμονή του κεφαλαίου με τη μορφή της ξυλείας σε στοκ και το κόστος (ενοίκιο) της γης. Τα αγοραία έσοδα αντλούνται από το τελικό προϊόν της κατεργασίας στην οποία υποβάλλεται το ξύλο, το οποίο μπορεί να είναι ο,τιδήποτε, από χάρτινα κουτιά μέχρι χειροποίητα έπιπλα. Αυτό σημαίνει ότι ένα δάσος ώριμης ξυλείας αξιολογείται σύμφωνα με την ανταλλακτική αξία του κομμένου ξύλου· επιπλέον, η ξυλεία που απομένει αξιολογείται ως στοκ κεφαλαίου. Η χρήση της γλώσσας ώστε να διευκολύνει αυτή τη μετατροπή της φύσης σε εμπόρευμα συντελεί στην ιδεολογική κατασκευή μιας νέας πραγματικότητας.

Οι όροι «ανταλλακτικές αξίες» και «στοκ κεφαλαίου» δεν υστερούν σε τίποτα, από την άποψη ενός χειραγωγητικού διαλόγου, στην ώθηση ενός ακροατηρίου σε μια συζήτηση περί νέων θέσεων εργασίας, αυξημένων εξαγωγών και οικονομικής ανάπτυξης. Πρόκειται για πανίσχυρες έννοιες, οι οποίες χρησιμοποιούνται τακτικά με περιφρονητικό τρόπο απέναντι σε αυτούς οι οποίοι μιλούν για την προστασία της κηλιδωτής κουκουβάγιας ή για μονοπάτια περιπάτου για τους κατοίκους των πόλεων.

Με την προώθηση των περιβαλλοντικών οικονομικών ως ενός γνωστικού υποκλάδου, ο νεοκλασικός οικονομολόγος προχώρησε από μια απλοϊκή έμφαση στις άμεσες αξίες της αγοράς στην περισσότερο βυζαντινολογική ενσωμάτωση «μη αγοραίων αξιών» στην ανάλυση. Στην περίπτωση αυτή, οι οικονομολόγοι προβάλλουν το επιχείρημα ότι είναι έτοιμοι να βοηθήσουν την πράσινη αντιπολίτευσή τους καθιερώνοντας σχετικές μεθόδους συνδυασμένης ανάλυσης και διαλόγου. Η πιο γνωστή και χρησιμοποιημένη μέθοδος καλείται απλά ανάλυση κόστους-οφέλειας. Η μεταρρύθμιση αυτή είναι ανάλογη με τη μετατροπή ενός θυελλώδους καυγά σε μια πειθαρχημένη συζήτηση, στην οποία όμως οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι καθορίζουν τη γλώσσα που θα χρησιμοποιηθεί και γράφουν τους κανόνες που θα έχει η διαδικασία της συζήτησης.

Ένα παράδειγμα κρίνεται εδώ σκόπιμο. Πρόσφατα, μέσα από ένα ερωτηματολόγιο εμπειρικής αξιολόγησης από τους φορολογούμενους του Wisconsin στις ΗΠΑ, αποδείχτηκε ότι η αποτροπή της εξαφάνισης του ραβδωτού κυπρινίδιου (striped shiner) θα κόστιζε 12 εκατομμύρια δολάρια ετησίως[24]. Με όρους κόστους- οφέλειας, η εν λόγω τεχνική περιλαμβάνει αυτό που είναι γνωστό ως «εσωτερικοποίηση των εξωτερικών δα-

---

24. Το ραβδωτό κυπρινίδιο (striped shiner) είναι ένα μικρό ψάρι του γλυκού νερού το οποίο κατοικεί στα θολά βάθη του ποταμού Milwaukee. Δεν υπάρχουν γνωστές ή πιθανές μελλοντικές χρήσεις του. Τα 12 εκατομμύρια δολάρια πρέπει να μεταφραστούν ως το κόστος με το οποίο οι άνθρωποι του Wisconsin είναι πρόθυμοι να επιβαρυνθούν προκειμένου απλά να γνωρίζουν ότι το «striped shiner» συνεχίζει να «υπάρχει» στο οικοσύστημα του ποταμού. Δες Richard C. Bishop and Michael P. Welsh, «Existence Values in Benefit-Cost Analysis and Damage Assessment», κείμενο εισήγησης για το Συνέδριο *Forestry and Enviroment: Economic Perspectives*, University of Alberta, Μάρτιος 1992.

πανών» ή ως τρόπος εμπορικής αξιολόγησης για πράγματα ή υπηρεσίες οι οποίες δεν είναι διαθέσιμες στην αγορά και, κατά συνέπεια, δεν μπορούν να αξιοδοτηθούν με ανταγωνιστικές τιμές[25]. Σ' αυτό το οποίο φαίνεται να είναι μια ενδιαφέρουσα, ακόμα δε και αβλαβής, άσκηση επινόησης «σκιωδών τιμών» για εξαρτώμενα από τους ανθρώπους, προκειμένου να ζήσουν, πλάσματα, παραμένει υπονοούμενο άλλο ένα πολύ επίβουλο ζήτημα πολιτικής: το θέμα είναι αν θα έπρεπε να υπάρχει ένα έργο, όπως η κατασκευή χημικών εγκαταστάσεων στον ποταμό, το οποίο θα απέφερε περισσότερα από 12 εκατομμύρια δολάρια ως κέρδη στους φορολογουμένους του Wisconsin και ταυτόχρονα θα προκαλούσε την εξαφάνιση αυτού του ψαριού. Στην προκειμένη περίπτωση —«μιλώντας ορθολογικά» με τη μεσολάβηση της αντισταθμιστικής αρχής των Kaldor-Hicks, σύμφωνα με την οποία οι χαμένοι θα μπορούσαν να αποζημιωθούν — το έργο θα έπρεπε να προχωρήσει[26].

Από το παραπάνω παράδειγμα προκύπτει προφανώς ότι οι διαδικασίες οικονομικής αξιολόγησης είναι ολοφάνερα ανθρωποκεντρικές, δηλαδή ανθρώπινα προσανατολισμένες και ανθρώπινα καθορισμένες. Η απονομή σε ένα μη ανθρώπινο πλάσμα του δικαιώματος να ζήσει, εξαρτάται, με οικονομικούς όρους, ολοκληρωτικά από το κατά πόσο το πλάσμα αυτό είναι ικανό να προσφέρει περισσότερο υποτιμημένα άμεσα κέρδη στην κοινωνία των πολιτών(ή ατόμων μέσα σε αυτήν) από όσο κοστίζει η συντήρησή του είτε με όρους λογιστικούς είτε με όρους κόστους από χαμένες ευκαιρίες.

Η απόφαση να βασιστεί η πολιτική απέναντι στις φυσικές πηγές στα αποτελέσματα των αναλύσεων κόστους-οφέλειας είναι ρητορική στην επιλεκτικότητά της. Είναι φανερό ότι τα βασισμένα αποκλειστικά στον οικονομικό υπολογισμό μοντέλα αξιολόγησης θέτουν ηθικά ζητήματα. Έτσι, μπορεί να υπάρχουν «σημαντικοί λόγοι να αντιπαρατεθούμε στις προσπάθειες εισαγωγής των αξιών δολαρίου σε μη εμπορεύσιμα οφέλη και έξοδα»[27]. Η τελική εγκυρότητα τέτοιων μοντέλων εξαρτάται από αρκετές παραδοχές. *Πρώτο,* πρέπει να γίνει αποδεκτό ότι οι οικονομολόγοι είναι ικανοί να εκτιμούν με ακρίβεια όλες τις διαστάσεις της ποιότητας. *Δεύτερο,* πρέπει να υποτεθεί ότι η μη εμπορεύσιμη οντότητα επηρεάζει ισότιμα όλους τους ανθρώπους. *Τρίτο,* πρέπει να υποτεθεί ότι δεν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στην τιμή την οποία ένα άτομο είναι πρόθυμο να πληρώσει για να αποκτήσει κάτι και στην τιμή την οποία αυτός/ή είναι πρόθυμος/η να πληρώσει προκειμένου να αποφύγει να στερηθεί κάτι. *Τέταρτο,* χρειάζεται να υποτεθεί

---

25. Robert C. Mitchell and Richard T. Carson, *Using Surveys to Value Public Goods: The Contingent Valuation Method,* Baltimore, John Hopkins University Press,1989 — J.R. Stoll, «Recreational Activities and Nonmarket Valuation: the conceptualization issue», *Southern Journal of Agricultural Economics,* Volume 15 (1983), σσ. 119-125.

26. E.J. Mishan, *Welfare Economics: Five Introductory Essays,* New York, Random House 1964, σσ. 160-161.

27. S. Kelman, «Cost-benefit analysis: An ethical critique», στο T.S. Glickman and M. Gough (eds), *Readings in Risk,* Washington, D.C, Johns Hopkins University Press, 1990, σελ. 129.

ότι οι πολίτες δεν κάνουν διάκριση ανάμεσα στις αξίες που εκφράζονται με τις ιδιωτικές συναλλαγές και σ' αυτές που εκφράζονται στις δημόσιες αποφάσεις πολιτικής[28].

Όμως, πριν καν ακόμα ο/η οικονομολόγος ξεκινήσει να κατασκευάζει τον πίνακα κόστους-οφέλειας, αντιμετωπίζει τεράστιες δυσκολίες μεθοδολογικής ασάφειας, οι οποίες συνήθως είναι κρυμμένες πίσω από το μαθηματικό φορμαλισμό που τόσο συναρπάζει αυτούς που χαράσσουν την πολιτική. Οι δυσκολίες αυτές μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τέσσερις επικεφαλίδες: (1) αυτοσυντηρούμενη κατάσταση, (2) μη αναστρεψιμότητα, (3) «τα βέλη του χρόνου και της θερμοδυναμικής» και (4) πολυπλοκότητα. Ας εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο το μεθοδολογικό πλαίσιο των οικονομικών μεταχειρίζεται διαδοχικά καθεμιά απ' αυτές. *Πρώτο,* όπως υποστηρίζει ο Lele (1991) «[η αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη] είναι ένα "μετα-βόλεμα" ["metafix"] το οποίο συνενώνει τους πάντες, από τον κερδοσκόπο βιομήχανο και τον αγρότη που μόλις επιβιώνει και επιδιώκει την ελαχιστοποίηση των κινδύνων, μέχρι τον κοινωνικό λειτουργό που ψάχνει για ισότητα, τον πολίτη του Πρώτου Κόσμου που νοιάζεται για τη ρύπανση ή αγαπά τα άγρια ζώα, τον κατασκευαστή πολιτικής που επιδιώκει την απρόσκοπτη ανάπτυξη, τον προσανατολισμένο στους στόχους του γραφειοκράτη και, έτσι, τον πολιτικό ο οποίος μετράει τους ψήφους του»[29].

Οι οικονομολόγοι δε δυσκολεύονται να εννοιοποιήσουν την αυτοσυντηρούμενη κατάσταση. Το πρόβλημά τους κατά κύριο λόγο συνίσταται στη λειτουργικοποίηση της έννοιας. Για παράδειγμα, στη θεωρία της γενικής ισορροπίας της οικονομικής ευημερίας, η αυτοσυντηρούμενη κατάσταση αναφέρεται στη «μέγιστη τιμή των καταναλωτικών δαπανών σε μια περίοδο, η οποία δε θα συνεπάγεται μείωση... των πραγματικών καταναλωτικών δαπανών σε μελλοντικές περιόδους»[30]. Η δυσκολία, όπως έχει παρατηρήσει ο Bromley, συνίσταται στο ότι «... η ύπαρξη μιας αγοράς προϋποθέτει ακόμα την ηθελημένη συνάντηση δύο φορέων που συναινούν με σκοπό τη συναλλαγή προς αμοιβαίο όφελος»[31]. Με εξαίρεση τις γενιές οι οποίες σχεδόν επικαλύπτονται χρονικά, αυτή η «ηθελημένη συνάντηση» είναι αδύνατη μεταξύ διαφορετικών γενεών, γεγονός το οποίο παρέχει, όπως συζητήθηκε παραπάνω, ακόμα ένα παράδειγμα μιας «απούσας αγοράς». Οι απούσες αγορές στο χώρο ή στο χρόνο εγείρουν αμφιβολίες γύρω από την ικανότητα της «αγοραίας» ανάλυσης να επιτύχει είτε αποτελεσματικότητα ανάμεσα στις γενιές είτε δικαιοσύνη. Με βάση το κριτήριο Kaldor-Hicks, το οποίο αναφέρθηκε νωρίτερα, οι επιτυχημένοι της παρούσας γενιάς οφείλουν θεωρητικά να είναι ικανοί να

---

28. Markus J. Peterson and Tarla Rai Peterson, «A Rhetorical Critique of "Nonmarket" Economic Valuations for Natural Resources», *Enviromental Values,* Volume 2, No.1, Άνοιξη 1993, σελ 59.

29. S. Lele, «Sustainable development: a critical review», *World Development,* Volume 19, No.6 (1991), σσ. 607-621.

30. R. Boadway and N. Bruce, *Welfare Economics,* Cambridge, Blackwell, 1984, σελ. 9.

31. D.W. Bromley, *Enviroment and Economy: Property Rights and Public Policy,* Cambridge, Blackwell, 1991, σελ 87.

αποζημιώσουν τους χαμένους για τις απώλειές τους. Όμως, αν η τρέχουσα γενιά προχωρήσει στη χρησιμοποίηση των πλουτοπαραγωγικών πηγών, δικαιολογώντας τούτη την ενέργειά της με βάση τα οφέλη τα οποία θα αποκομίσει από την επιλογή αυτή, και δεν κάνει τίποτα άλλο, τότε οι μελλοντικές γενιές στερούνται μέρος του κληροδοτήματός τους· σ' αυτή την περίπτωση κανένα δεδομένο της ανάλυσης κόστους-οφέλειας δε βεβαιώνει ότι η αποζημίωση για την αποστέρηση αυτή πραγματικά πρόκειται να εξασφαλιστεί[32]. Εν το μεταξύ, τα δάση συνεχίζουν να κόβονται, να καταστρέφονται!

Δεύτερο, υπάρχει στις μέρες μας ένας μεγάλος αριθμός οικονομικής βιβλιογραφίας η οποία σε γενικές γραμμές ασχολείται με το πρόβλημα των μη αναστρέψιμων αποφάσεων που βρίσκονται αντιμέτωπες με την αβεβαιότητα. Το πρωτοποριακό άρθρο εδώ είναι αυτό των Arrow και Fisher, οι οποίοι εξέτασαν το πρόβλημα της ανάπτυξης παρθένων περιοχών στην περίπτωση που τα μελλοντικά οφέλη από τη προστασία και την ανάπτυξη είναι αβέβαια. Δείχνουν ότι, από τη στιγμή που η ανάπτυξη είναι μη αναστρέψιμη ενώ η προστασία δεν είναι, τότε υπάρχει μια τιμή, την οποία αυτοί αποκαλούν «τιμή της ψευδο-επιλογής», συνδεδεμένη με τον αναστρέψιμο χαρακτήρα της προστασίας. Πιο απλά, υπάρχει μια τιμή συνδεδεμένη με τη διατήρηση των ανοιχτών επιλογών κάποιου παρά την παρουσία της αβεβαιότητας[33]. Αυτό είναι ευρέως γνωστό ως «προληπτική αρχή», αρχή η οποία θεωρείται κάτι λιγότερο από επιστημονική από τους περισσότερους οικονομολόγους[34]. Σε κάθε περίπτωση, πολλά εξαρτώνται από το τι είναι ακριβώς αυτό το οποίο θεωρείται μη αναστρέψιμο. Αν ένα τροπικό δάσος κοπεί για να γίνει καλλιεργήσιμη γη, τότε το υπάρχον οικοσύστημα υφίσταται μη αναστρέψιμη καταστροφή και δεν πρόκειται ποτέ να υπάρξει ξανά με την ίδια μορφή. Παρόλ' αυτά, είναι ενδεχομένως δυνατό να επανέλθει ένα σύστημα διαφορετικών ειδών, μαζί με ορισμένα δέντρα και χαμόκλαδα, σε τρεις ή τέσσερις γενιές.

Τρίτο, όσον αφορά το πλαίσιο των «βελών του χρόνου και της θερμοδυναμικής», το ζήτημα δεν είναι ότι οι ορθόδοξοι οικονομολόγοι δεν έχουν επίγνωση της σχέσης που έχει η θερμοδυναμική με την ανάλυση των αλληλεπιδράσεων οικονομίας-περιβάλλοντος[35]. Είναι απλά ότι για τους περισσότερους οικονομολόγους παραμένει ανοιχτό

32. Ο Marglin δείχνει ότι κάποιος, προκειμένου να επιχειρηματολογήσει εναντίον της υπόθεσης περί μελλοντικής αύξησης του πλούτου, επικαλείται συνήθως την κυρίαρχη συμπεριφορά της παρούσας γενιάς καταναλωτών. S.A. Marglin, «The Social Rate of Discount and the Optimal Rate of Investment», *Quarterly Journal of Economics,* Volume 77 (1963), σσ. 95-112.

33. Kenneth J. Arrow and A.C. Fisher, «Enviromental presentation, uncertainty and irreversibility» *Quarterly Journal of Economics,* Volume 88 (1974), σσ. 312-319.

34. Charles Perrings, «Reserved Rationality and the Precautionary Principle: Technological Change, Time and Uncertainty in Environmental Decision Making», στο Robert Costanza, (ed.), *Ecological Economics: The Science and Management of Sustainability,* New York, Columbia University Press, 1991, σελ.156.

35. Mathias Binswanger, «From microscopic to macroscopic theories: entropic aspects of ecological and economic processes», *Ecological Economics,* Volume 8, No.3, Δεκέμβριος 1993, σελ.209.

το ερώτημα κατά πόσο πραγματικά έχει σημασία ο Δεύτερος Νόμος της Θερμοδυναμικής[36]. Για όσο χρονικό διάστημα τα οικονομικά συστήματα χρησιμοποίησαν κυρίως ανανεώσιμες πηγές και δεν τις εκμεταλλεύτηκαν μέχρι τέλους, οι αυξήσεις της εντροπίας δεν αποτέλεσαν συγκεκριμένο πρόβλημα για τους οικονομολόγους. Η εκτεταμένη χρήση μη ανανεώσιμων πηγών από την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης και αργότερα άλλαξε ριζικά τον αντίκτυπο των οικονομικών συστημάτων στο περιβάλλον. Σήμερα τα οικονομικά συστήματα λειτουργούν κυρίως έξω από τους οικο-κύκλους. Από τότε που οι μη ανανεώσιμες πηγές, όπως το κάρβουνο, το πετρέλαιο ή το ουράνιο, χρησιμοποιούνται με τρόπο μη εναρμονισμένο στους οικο-κύκλους, δεν είναι δυνατή η ανακύκλωση προϊόντων υψηλής εντροπίας (ρύπανση, στερεά απόβλητα, θερμότητα) στο εσωτερικό γήινων οικοσυστημάτων. Η κατάσταση αυτή προκαλεί αύξηση της εντροπίας στο περιβάλλον, η οποία οδηγεί σε μη αναστρέψιμες αλλαγές (αποψίλωση, κλιματολογικές αλλαγές, εξαφάνιση ειδών κ.λπ.). Έτσι, ενώ η βιομηχανική επανάσταση έχει προωθήσει ουσιαστικά τον καπιταλισμό από το δέκατο ένατο αιώνα, εκείνοι οι οικονομολόγοι οι οποίοι ασχολούνται με τις τελικές μεθοδολογικές επιπτώσεις της εντροπίας έχουν εξωθηθεί στα όρια του γνωστικού τους τομέα.

Τέταρτο και τελικό, η πολυπλοκότητα της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στην οικονομία και το περιβάλλον περιορίζει την εφαρμογή της ανάλυσης κόστους-οφέλειας. Αυτός ο τύπος αναλυτικής τεχνικής απαιτεί να δεχτεί κανείς ότι τα προβλήματα είναι καλώς ορισμένα, ότι οι επιλογές είναι σαφώς προσδιορισμένες και ότι η αναγκαία πολιτική βούληση είναι διατεθειμένη να ανταποκριθεί. Πάρα πολύ συχνά, η φαινομενική αντικειμενικότητα των αναλύσεων κόστους-οφέλειας είναι το αποτέλεσμα της επικόλλησης ολοφάνερα αυθαίρετων αριθμών πάνω σε υποκειμενικές εκτιμήσεις και στη συνέχεια, της απόδοσης μηδενικής αξίας σ' αυτά τα οποία κανένας δε γνωρίζει πώς να αξιοδοτήσει. Αυτό σημαίνει ότι η αξία μιας «κηλιδωτής κουκουβάγιας» για έναν οικονομολόγο είναι μια συνάρτηση του αριθμού των ανθρώπων που επισκέπτονται το δάσος, ειδικότερα του αριθμού των ανθρώπων αυτών οι οποίοι ενδιαφέρονται αν θα δουν

---

36. Αναφέρεται στο D.Spreng, «On the entropy of economic systems», στο E.Frehland (ed.), *Synergetics-From Microscopic to Macroscopic Order,* Berlin, Springer, 1984, σσ. 207-218 — J.L.R.Proops, «Entropy, information and confusion in the social sciences», *Journal of Interdisciplinary Economics,* Volume 1 (1987), σσ. 225-242 — C.Dyke, «Cities as dissipative structures», στο B.H.Weber, D.J.Depew and J.D.Smith,eds., *Entropy, Information and Evolution,* Cambridge, MA, MIT Press, 1988, σσ. 355-367 — R. Kimmel, «Energy as a factory of production and as a pollution indicatory in macroeconomic modelling», *Ecological Economics,* Volume 1 (1989), σσ.161-180 — M.Faber and J.L.R.Proops, *Evolution, Time, Production and the Environment,* Berlin, Springer, 1990 — E.Khalil, «Entropy law and exhaustion of natural resources: is Nicholas Georgescu-Roengen's paradigm defensible?», *Ecological Economics,* Volume 2 (1990), σσ. 163-178 — M.Giampetro and D.Pimentel, «Energy efficiency: assessing the interaction between humans snd their enviroment», *Ecological Economics,* Volume 4 (1991), σσ. 117-144 — G.A. Lozada, «A defence of Nicholas Georfescu-Roegen's paradigm», *Ecological Economics,* Volume 3 (1991), σσ. 157-160 — M. O'Connor «Entropy, structure, and organisational change», *Ecological Economics,* Volume 3 (1991), σσ. 95-122.

ή όχι μια κηλιδωτή κουκουβάγια στο δάσος κατά την επίσκεψή τους και θα πλήρωναν για να δουν μια κουκουβάγια ξανά. Η αξία την οποία θα έδιναν τα παιδιά των παιδιών μας στην κηλιδωτή κουκουβάγια υποτίθεται ότι είναι μηδενική.

4. Συμπέρασμα

Το θετικιστικό δόγμα, σύμφωνα με το οποίο τα οικονομικά μπορούν να αποκαλύψουν τις βεβαιότητες του κόσμου (την παγκοσμιότητα του ατομικού συμφέροντος, τους νόμους του ανταγωνισμού και τις απαιτήσεις της αγοράς), δεν έχει κλονιστεί — υπονομευτεί από την κατάρρευση της βεβαιότητας η οποία λαμβάνει χώρα στις φυσικές επιστήμες — το ύφος των οποίων ακολουθούν και τα οικονομικά. Όπως είπε και ο Heisenberg, «η συνηθισμένη διαίρεση του κόσμου σε αντικείμενο και υποκείμενο, εσωτερικό και εξωτερικό κόσμο, σώμα και πνεύμα δεν επαρκεί πλέον»[37].

Μολονότι υπάρχουν αυτοί οι οποίοι θα υποστήριζαν ότι τα οικονομικά δεν είναι τίποτα άλλο παρά το να κάνει κανείς την κοινή λογική δύσκολη, η θεωρία της σχετικότητας και η θεωρία των κβάντα «μοιάζουν να έχουν αναποδογυρίσει την κοινή λογική»[38]. Η θεωρία των κβάντα υποδηλώνει μια αναπόδραστη ασάφεια, μια πολυπλοκότητα πέρα από την αντίληψη, μια χίμαιρα για ένα πλέγμα συνθηκών στον πυρήνα της πραγματικότητας. Η αβεβαιότητα είναι εγγενές στοιχείο της πραγματικότητας[39]. Το σοβαρότερο πλήγμα στα οικονομικά αφορά τη σχέση «αιτίας και αποτελέσματος», την οποία οι οικονομολόγοι παίρνουν πολύ στα σοβαρά, καθώς και την ικανότητα πρόβλεψης[40]. Όπως συμπέρανε ο Heisenberg σε μια ευφυή διατύπωση του νόμου της αιτιότητας, «[Όταν λέμε ότι] αν γνωρίζουμε το παρόν τότε μπορούμε να προβλέψουμε το μέλλον, δεν είναι το επακόλουθό του, αλλά ο ίδιος ο αρχικός συλλογισμός ο οποίος είναι λάθος. Είναι θέμα αρχής το γεγονός ότι δεν μπορούμε να γνωρίζουμε όλα τα καθοριστικά στοιχεία του παρόντος»[41].

Υπάρχουν οικονομολόγοι στα όρια του γνωστικού τομέα, οι οποίοι, αντί να δίνουν έμφαση στη στατική ισορροπία και στην τέλεια ορθολογικότητα, όπως η νεοκλασική άποψη, δίνουν έμφαση στην οριοθετημένη ορθολογικότητα και στη δυναμική της εξέλιξης και της μάθησης. Αντί να βασίσουν τη θεωρία σε υποθέσεις οι οποίες είναι μαθηματικά βολικές, κατασκευάζουν μοντέλα τα οποία είναι ψυχολογικά ρεαλιστικά. Αντί να θεωρήσουν την οικονομία σαν ένα είδος νευτώνειας μηχανής, έχουν τη γνώμη ότι πρόκειται για κάτι οργανικό, που μπορεί να προσαρμοστεί, που προκαλεί εκπλήξεις και είναι ζωντανό. Αντί να

---

37. W. Heisenberg, *The Physicist's Conception of Nature,* London, Hutchinson, 1958, σελ. 24.

38. Paul Davies, *God and the New Physics,* London, Dent, 1984, σελ. Vii.

39. Abraham Pais, *Niels Bohr's Times, in Physics, Philosophy, and Polity,* Oxford, Clarendon Press, 1991, σσ. 314-315.

40. Dennis Overbye, *Lonely Hearts of the Cosmos,* New York, Harper Collins Publishers, 1991, σσ. 109-110.

41. Παρατίθεται στο J. Wheeler and W. Zusek (eds), *Quantum Theory and Measurement,* Princeton, University of Princeton Press, 1980, σελ. 62.

χρησιμοποιούν τα μαθηματικά για να μεταμφιέσουν ασήμαντες παρατηρήσεις με φορμαλισμό, θυμούνται ότι μια απλή εξίσωση, αλγόριθμος ή διαδικασία μπορεί να παράξει μη γραμμικά αποτελέσματα. Αντί να θεωρούν τον κόσμο παγωμένο σε ένα μαύρο κουτί ισορροπίας και αρμονίας, τον αντιλαμβάνονται σαν ένα σύστημα το οποίο αλλάζει συνεχώς αιωρούμενο στην άκρη του χάους[42]. Αυτός ο τρόπος σκέψης δεν περιλαμβάνεται στα ιδεολογικά, πολιτικά ή οικονομικά συμφέροντα των περισσότερων οικονομολόγων. Τα «Πράσινα Οικονομικά» θα είναι διαφορετικά από το κύριο ρεύμα κυρίως σε μέγεθος, όχι σε ποιότητα. Η δουλειά αυτών των πράσινων επιστημόνων σε ένα καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό είναι να στερεώσουν τα ιδεολογικά θεμέλια του καπιταλισμού, τίποτα παραπάνω.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: ΜΙΑ ΦΟΡΜΑΛΙΣΤΙΚΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΠΛΗΡΗΣ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Α. 1. Αποτελεσματικότητα

Για ευκολία της ανάλυσης, υποθέτουμε μόνο δύο εκροές n και m και δύο εισροές w και x, οπότε η αποτελεσματικότητα στην παραγωγή απαιτεί την εξής ισότητα:

$$MRTS^{n}_{wx} = MRTS^{m}_{wx} \qquad (1)$$

όπου, ο όρος στο αριστερό μέλος αναφέρεται στον οριακό ρυθμό της τεχνικής υποκατάστασης ανάμεσα στις δύο εισροές για την παραγωγή της εκροής n και ο όρος στο δεξιό μέλος, αντίστοιχα, για την παραγωγή της m. Το μέγεθος MTRS είναι ο στιγμιαίος ρυθμός αλλαγής για τις δύο εισροές, ο οποίος θα διατηρεί σταθερή την εκροή. Καθένας από τους όρους αυτούς είναι λόγος των οριακών προϊόντων της αντίστοιχης εισροής.

Προσθέτοντας μόνο δύο καταναλωτές c και s, η αποτελεσματικότητα στην ανταλλαγή απαιτεί την εξής ισότητα:

$$MRIS^{c}_{nm} = MRIS^{s}_{nm} \qquad (2)$$

όπου, ο όρος στο αριστερό μέλος αναφέρεται στον οριακό ρυθμό αδιάφορης αντικατάστασης ανάμεσα στις δύο εισροές για τον καταναλωτή c και ο όρος στο δεξιό μέλος, παρόμοια, για τον καταναλωτή s. Το μέγεθος MRIS είναι ο στιγμιαίος ρυθμός αλλαγής ανάμεσα στα δύο προϊόντα, η οποία θα αφήσει τον καταναλωτή όσο ικανοποιημένο/η αυτός/ή νομίζει.

Η καλύτερη δυνατή αντιστοιχία παραγωγής και ανταλλαγής απαιτεί την εξής ισότητα:

$$MRIS^{c}_{nm} = MRIS^{s}_{nm} = MRT_{nm} \qquad (3)$$

όπου, οι δύο όροι στο αριστερό μέλος είναι ξανά οι οριακοί ρυθμοί αδιάφορης αντικατάστασης για τους καταναλωτές και ο όρος στο δεξιό μέλος είναι ο οριακός ρυθμός

---

42. M. Mitchell Waldrop, *Complexity: The Emerging Science at the Edge of Order and Chaos,* London, Penguin Books, 1992, σσ. 22 και 252.

μετασχηματισμού ανάμεσα στα δύο προϊόντα. Ο τελευταίος είναι ο στιγμιαίος ρυθμός στον οποίο μια παραγόμενη εκροή μπορεί να μετατραπεί από ένα προϊόν σε ένα άλλο. Η ισότητα είναι το επιστέγασμα της όλης ορθόδοξης σύλληψης της οικονομικής αποτελεσματικότητας. Όλες οι δυνατότητες για τη βελτίωση της θέσης οποιουδήποτε φορέα, ενώ άλλων δε θα χειροτερεύει, έχουν εξαντληθεί.

Α. 2. Αποτελεσματικότητα και πλήρης ανταγωνισμός

Η αποτελεσματικότητα στην παραγωγή ακολουθεί κατά πόδας τον πλήρη ανταγωνισμό, γιατί κάθε εταιρία η οποία δρα ορθολογικά και επιδιώκει την ελαχιστοποίηση του κόστους και το δικό της όφελος θα προσλάβει συντελεστές της παραγωγής (εισροές), τέτοιους ώστε:

$$MRTS^{j}_{wv} = \frac{P_X}{P_W} \qquad j=n,m \qquad (4)$$

όπου, Px και Pw είναι αντίστοιχα οι τιμές των εισροών x και w. Καθώς κάθε εταιρία ακολουθεί την τακτική αυτή, οι οριακοί ρυθμοί τεχνικής υποκατάστασης όλων των εταιριών εξισώνονται και η απαίτηση για αποτελεσματικότητα στην παραγωγή, όπως αυτή δείχνεται από την εξίσωση (1) ικανοποιείται. Παρόμοια, ο περιορισμένος προϋπολογισμός τους θα κατανέμεται σε κάθε ιδιοτελή καταναλωτή με τέτοιο τρόπο ώστε:

$$MRIS^{j}_{nm} = \frac{P_m}{P_n} \qquad i= s,c \qquad (5)$$

όπου, Pm και Pn είναι αντίστοιχα οι τιμές των προϊόντων m και n. Καθώς κάθε καταναλωτής ακολουθεί την τακτική αυτή, ο οριακός ρυθμός αδιάφορης αντικατάστασης όλων των καταναλωτών εξισώνονται και η απαίτηση για αποτελεσματικότητα στο συνάλλαγμα, όπως δείχνεται από την εξίσωση (2), ικανοποιείται.

Η καλύτερη δυνατή συμφωνία παραγωγής και ανταλλαγής από τη μια πλευρά ισχύει στον πλήρη ανταγωνισμό, γιατί η τιμή ενός αγαθού ισούται με το οριακό εισόδημα το οποίο πρόκειται να αποκτηθεί από την πώληση του αγαθού αυτού. Με τον τρόπο αυτό, κάθε εταιρία που αποδέχεται τις τιμές και επιδιώκει μεγιστοποίηση των κερδών της οφείλει να επιλέξει εκείνο το επίπεδο εκροής για το οποίο η τιμή ισούται με το οριακό κόστος. Δηλαδή:

$$MCj=Pj \qquad j=n,m \qquad (6)$$

Από την άλλη πλευρά, ο οριακός ρυθμός μετασχηματισμού ανάμεσα στα δύο προϊόντα είναι ισοδύναμος με το λόγο των οριακών δαπανών παραγωγής τους. Έτσι παίρνουμε:

$$MRT_{nm} = \frac{MC_m}{MC_n} \qquad (7)$$

Από τις εξισώσεις (5),(6),(7) παίρνουμε τη σχέση:

$$MRT_{nm} = \frac{MC_m}{MC_n} = \frac{P_m}{P_n} = MRIS^{c}_{nm} = MRIS^{s}_{nm} \qquad (8)$$

η οποία είναι απλά μια επαναδιατύπωση της συνθήκης καλύτερης δυνατής συμφωνίας παραγωγής και ανταλλαγής, όπως αυτή δείχνεται από την εξίσωση (3).

Geoffrey Carpenter*

Επαναπροσδιορίζοντας τη σπάνη: Ο Μαρξισμός και η Οικολογία σε συμφιλίωση**

Σύνοψη

Με την έμφαση που δίνει στο πεδίο της οικονομίας στην έλλειψη κρατικού παρεμβατισμού (laissez faire) και στην εκμετάλλευση των φυσικών πόρων, ο καπιταλισμός ευθύνεται για μια μεγάλης έκτασης περιβαλλοντική καταστροφή. Προκειμένου, όμως, ο σοσιαλισμός να αποφύγει την υιοθέτηση πολιτικών που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε παρόμοιες καταστροφές με αυτές που επέφερε ο καπιταλισμός, τα μαρξιανά οικονομικά πρέπει να αναπτύξουν μια τεκμηριωμένη και ρεαλιστική εκτίμηση της σπάνης των φυσικών πόρων. Η σύγχρονη περιβαλλοντική κρίση απορρέει κατά ένα μεγάλο μέρος από το γεγονός ότι ο καπιταλισμός της αγοράς λειτούργησε υπό την προϋπόθεση μιας απεριόριστης αφθονίας. Ο Μαρξ επίσης προϋπέθετε ότι οι φυσικοί πόροι ήταν απεριόριστοι και ότι η σπάνη ήταν το αποτέλεσμα των αναποτελεσματικών παραγωγικών δυνάμεων και των ανισοτικών κοινωνικών σχέσεων στην παραγωγή. Αν τα μαρξιανά οικονομικά τροποποιηθούν, έτσι ώστε να δώσουν ένα νέο ορισμό της σπάνης, ο οποίος θα περιλαμβάνει και τους οικολογικούς περιορισμούς, τότε εύλογα αυτά τα οικονομικά θα συνηγορούσαν υπέρ μιας διαχείρισης των οικοσυστημάτων που θα οδηγούσε στο μακροπρόθεσμο όφελος όλης της κοινότητας, υπέρ μιας ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων προς την κατεύθυνση μιας οικονομίας σταθερής κατάστασης και υπέρ μιας επανεκτίμησης της «αξίας», έτσι ώστε να αναγνωρίζει τη μη οικονομική αξία των αναξιοποίητων (μη αναπτυγμένων) φυσικών πόρων που είναι απαραίτητοι για τη διατήρηση της ζωής.

Εισαγωγή

«Το πρόβλημα με τον ιστορικό σοσιαλισμό είναι ότι αποτελεί μια εκχυδαϊσμένη εκδοχή του μαρξισμού, όπως ακριβώς ο αστικός καπιταλισμός αποτελεί μια εκχυδαϊσμένη εκδοχή των φιλελεύθερων ιδεών του Άνταμ Σμιθ και του Τζον Λοκ. Η μαρξιστική φιλοσοφία, όμως, ίσως έχει ακόμα αρκετά να συνεισφέρει. Παρόλο που ο Καρλ Μαρξ και ο Φρίντριχ Ένγκελς στην πολιτική τους προπαγάνδα έδιναν έμφαση, για λόγους τακτικής, στην πρωταρχική σημασία της εργασίας, στα φιλοσοφικά τους κείμενα εκλάμβαναν τη φύση ως πηγή αξίας ίσης με την εργασία. Μάλιστα ο Μαρξ κατηγορούσε την καπιταλιστική παραγωγή για την κακοποίηση της φύσης, με τρόπο που δήλωνε ρητά ότι θα απα-

---

* Ο συγγραφέας ολοκληρώνει αυτό τον καιρό το Ph.D. του στα Αγγλικά, στο Πανεπιστήμιο της Νότιας Καρολίνας στο Greensboro. Καθώς ειδικεύεται στα ζητήματα ρητορικής και σύνθεσης, η διατριβή του εξετάζει τη ρητορική της συνηγορίας στα αμερικανικά γραπτά για τη φύση. Το ενδιαφέρον του για την πολιτική της οικολογίας τον οδήγησε σε εργασίες πάνω στον οικοφεμινισμό, τον πράσινο ιμπεριαλισμό και τον οικομαρξισμό. Έχει εκδόσει επίσης ιστορικές εργασίες πάνω στον John Winthorp και στον H. D. Thoreau.

** Τη μετάφραση έκανε η Ρένα Καζάζη και την επιμέλεια ο Νίκος Ράπτης.

γορευόταν στους γνήσιους μαρξιστές να δράσουν απέναντι στη φύση με τον ίδιο τρόπο σε κάποιο διαφορετικό σύστημα πολιτικών θεσμών. Έτσι, στον Μαρξ και στον Ένγκελς υπάρχουν οι σπόροι για ένα θεμελιώδη εκσυγχρονισμό της μαρξιστικής θεωρίας πάνω σε οικολογικές βάσεις. Μ' αυτή την έννοια μόνο μπορεί ο σοσιαλισμός να θεωρηθεί ως ένα δυνάμει μέρος της λύσης, παρά ως μέρος του προβλήματος».

(William Ophuls, *Η Οικολογία και η Πολιτική της Σπάνης)*

Από ποιο σημείο ξεκινά κανείς «ένα θεμελιώδη εκσυχρονισμό της μαρξιστικής θεωρίας πάνω σε οικολογικές βάσεις»; Το πιθανότερο είναι πως πράττει πολύ ορθά όποιος προσπαθεί να υποστηρίξει την υπόθεση ότι η διαφύλαξη του περιβάλλοντος συνδέεται άμεσα με τη μαρξιστική ιδεολογία. Σε τελική ανάλυση, όμως, γιατί θα έπρεπε οι μαρξιστές να ασχολούνται με τον περιβαλλοντισμό; Το αντίστροφο —ότι οι περιβαλλοντιστές ενδιαφέρονται για το μαρξισμό— σίγουρα ισχύει. Η σύνθεση της οικολογίας και του μαρξισμού έχει οδηγήσει σε μια ποικιλία από οικο-μαρξιστικά υβρίδια μέσα σε πεδία όπως ο φεμινισμός, ο νεο-ιστορικισμός, ο νεο-μαρξισμός, ο αναρχισμός και ο ριζοσπαστικός περιβαλλοντισμός. Κατά τη διάρκεια της περασμένης δεκαετίας, πολλοί περιβαλλοντιστές έχουν αποδεχτεί το μαρξισμό, εν μέρει εξαιτίας της ερμηνευτικής δύναμης που διαθέτουν οι θεωρίες του όσον αφορά την περιβαλλοντική υποβάθμιση στα πλαίσια της καπιταλιστικής οικονομίας. Στη μελέτη της για την περιβαλλοντική ιστορία της Νέας Αγγλίας, με τίτλο *Οικολογικές Επαναστάσεις (Ecological Revolutions),* η Carolyn Merchant περιγράφει πώς η μετατόπιση προς την οικονομία της αγοράς οδήγησε στην επιταχυνόμενη κακοποίηση του περιβάλλοντος και στην ταυτόχρονη εκμετάλλευση της γυναικείας εργασίας. Περιβαλλοντιστές όπως ο Donald Worster, ο Murray Bookchin, ο Barry Commoner και ο Raymond Williams έχουν αναζητήσει στη μαρξιανή ιδεολογία το λεξιλόγιο με το οποίο ασκούν κριτική στο βιομηχανικό κράτος. Στα διάφορα αυτά ρεύματα είναι κοινή η διαπίστωση ότι ο περιβαλλοντισμός θα πρέπει να ανατρέξει στα μαρξιανά οικονομικά αν θέλει να αντιμετωπίσει την οφειλόμενη στον καπιταλισμό περιβαλλοντική κακοποίηση.

Παρομοίως, ένας αυξανόμενος αριθμός θεωρητικών (ανάμεσα στους οποίους και ο William Ophuls) υποστηρίζουν ότι, για να παραμείνει ο μαρξισμός μια βιώσιμη πολιτική θεωρία, θα πρέπει να ενσωματώσει στοιχεία του περιβαλλοντισμού. Ο James O' Connor, ο Enrique Leff, ο Jean Paul Deleage και άλλοι που αυτοπροσδιορίζονται «οικολόγοι μαρξιστές» ή «σοσιαλιστές οικολόγοι» αναφέρονται σε μια «σοσιαλιστική ανοικοδόμηση», υποστηρίζοντας τη συνένωση των οικολογικών αντιλήψεων με τις μαρξιστικές οικονομικές θεωρίες. Η πρόκληση για τους οικολόγους μαρξιστές, λέει ο Leff, είναι να εξετάσουν «την αιτία, τις ρίζες και τις κοινωνικές συνέπειες της εξέλιξης της οικολογικής δυσαρμονίας και φθοράς»[1]. Αυτοί οι συγγραφείς και ακτιβιστές έχουν αρχί-

---

1. Enrique Leff, «Marxism and the Environmental Question», *Capitalism, Nature, Socialism,* Τόμ. 4, No 1, Μάρτιος 1993, σελ. 57.

σει να επεξεργάζονται με πολλούς τρόπους μια οικο-μαρξιστική οικονομική θεωρία, σε μια προσπάθεια να ενισχύσουν τα θεμέλια της σοσιαλιστικής ιδεολογίας υπό το πρίσμα της σύγχρονης ανεπάρκειας των φυσικών πόρων.

Όλο και περισσότερο οι σοσιαλιστές στοχαστές συνειδητοποιούν ότι οι ορθόδοξες μαρξιστικές οικονομικές θεωρίες χρειάζονται αναθεώρηση, ώστε να προσαρμοστούν στην οικολογική πραγματικότητα του 20ού αιώνα. Ενώ τόσο οι σοσιαλιστές όσο και οι καπιταλιστές του 19ου αιώνα διατύπωσαν τις οικονομικές τους θεωρίες πάνω στην υπόθεση ότι οι πηγές είναι ανεξάντλητες, οι περιβαλλοντολογικές συνθήκες στον 20ό αιώνα μάς έχουν αναγκάσει να αποδεχτούμε ότι, αντιθέτως, η γενναιοδωρία της φύσης είναι πεπερασμένη. Πολλοί οικονομολόγοι, προερχόμενοι τόσο από τη Δεξιά όσο και από την Αριστερά, θεωρούν ότι η οικολογική σπάνη θα γίνει τελικά ο καθοριστικός και οριοθετικός παράγοντας της παγκόσμιας οικονομίας από τον 20ό αιώνα και έπειτα. Στο *Οικολογία της και Πολιτική της Σπάνης (Ecology and the Politics of Scarcity)* ο Ophuls προειδοποιεί ότι «οι αμερικανικές πολιτικές αξίες και οι θεσμοί είναι εξαιρετικά δυσπροσάρμοστοι στην περίοδο της οικολογικής σπάνης». Ο Herman Daly, συγγραφέας του έργου *Οικονομικά της Σταθερής Κατάστασης (Steady-State Economics),* υποστηρίζει πως «μια αμερικανικού τύπου, μαζικά καταναλωτική και κυριαρχούμενη από την ανάπτυξη οικονομία, για έναν πληθυσμό τεσσάρων δισεκατομμυρίων ανθρώπων, είναι αδύνατη»· και ο οικονομολόγος John Krutilla τονίζει ότι όχι μόνον υπάρχουν πολλές πηγές σε κατάσταση σπάνης, αλλά και ότι αντιμετωπίζουμε ακόμα τον κίνδυνο να εξαντλήσουμε κάποιες αναντικατάστατες πηγές που ίσως δυνάμει κατέχουν μια πιθανώς ανυπολόγιστη αξία[2]. Για να ενσωματώσουμε αυτή την καινούρια οικολογική πραγματικότητα, κάθε μεταρρύθμιση της μαρξιστικής θεωρίας βάσει των οικολογικών συλλογισμών πρέπει να αρχίσει λαμβάνοντας υπόψη τη σπάνη των φυσικών πόρων[3].

Στο άρθρο που ακολουθεί θα σκιαγραφήσω σύντομα τους οικολογικούς περιορισμούς του καπιταλισμού, αποδεικνύοντας ότι τα βασικά του αξιώματα —ανταγωνισμός, κέρδος και ανάπτυξη— είναι αδύνατο να εναρμονισθούν με την οικολογική σπάνη. Ωστόσο, το άρθρο θα εστιαστεί σε μια προσπάθεια τροποποίησης του κλασικού μαρξιστικού ορισμού της σπάνης, αφού, χωρίς μια θεωρία για τους οικολογικούς περιορισμούς, ο σοσιαλισμός θα κινδύνευε να αναπαραγάγει το είδος της περιβαλλοντολογικής υποβάθμισης που είναι κοινό στον καπιταλισμό. Η αναθεώρηση της μαρ-

---

2. William Ophuls, *Ecology and the Politics of Scarcity,* San Francisco, W. H. Freeman and Co., 1977, σελ. ix —Herman Daly, *Steady-State Economics,* W. H. Freeman and Co., 1977, σελ. 6 — John Krutilla και Antony Fisher, *The Economics of Natural Environment,* Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1975, σελ. 267.

3. Στο άρθρο θα εναλλάσσονται οι όροι «οικολογική σπάνη» και «σπάνη των φυσικών πόρων». Με τους όρους αυτούς εννοώ τη σπάνη η οποία έχει τις ρίζες της στη φύση (έλλειψη δέντρων, ορυκτών, καύσιμων υλών κ.λπ.), σε αντίθεση με τη σπάνη που ανακύπτει στη φάση της παραγωγής (έλλειψη υλικών αγαθών ως αποτέλεσμα των ανεπαρκών ή ανισοτικών παραγωγικών δυνάμεων).

ξιστικής πολιτικής θεωρίας, έτσι ώστε να ενταχθεί σ' αυτήν η σπάνη των φυσικών πόρων, θα είχε σημαντικές επιπτώσεις στην εφαρμογή και στην ερμηνεία πολλών μαρξιστικών οικονομικών εννοιών, συμπεριλαμβανομένων και αυτών που αφορούν τις κοινωνικές σχέσεις στην παραγωγή και τις παραγωγικές δυνάμεις, τη θεωρία για την αξία και τον ορισμό των αναγκών. Τελικά, ελπίζω να δείξω ότι η πραγματικότητα της σπάνης των φυσικών πόρων απαιτεί από το μαρξισμό να θεμελιωθεί πάνω στο παράδειγμα μιας αυτοσυντηρούμενης οικονομίας ή, αλλιώς, μιας οικονομίας σταθερής κατάστασης.

Οι οικολογικοί περιορισμοί του καπιταλισμού

Η σημερινή περιβαλλοντολογική κρίση κατά μεγάλο μέρος απορρέει από το γεγονός ότι ο καπιταλισμός έχει λειτουργήσει με την προϋπόθεση της απεριόριστης επάρκειας. Οι θεωρητικοί θεμελιωτές του καπιταλισμού πίστευαν ότι η γη περιείχε απεριόριστο απόθεμα υλικού πλούτου και οι θεωρίες των οικονομολόγων της αγοράς, όπως ο Adam Smith κι ο John Locke, «διακατέχονται από την ιδέα ότι θα υπάρχει πάντα περισσότερο— περισσότερη γη στις αποικίες, περισσότερος πλούτος για να εξορυχθεί από το έδαφος και ούτω καθεξής»[4]. Παρόμοια, στο έργο του *Αρχές της Πολιτικής Οικονομίας (Principles of Political Economy),* ο John Stuart Mill υποστήριξε με βεβαιότητα ότι τα έθνη του κόσμου θα βασίζονταν σε μια «κατάσταση ανάπτυξης του πλούτου» και ότι θα υπήρχαν «λίγες διακοπές από καιρού εις καιρόν κι από γενιά σε γενιά... σε αυτό που καλείται υλική ευημερία»[5]. Η ξυλεία, το πετρέλαιο, τα ορυκτά αποθέματα, η αλιεία και η καλλιεργήσιμη γη, έχουν όλα παράσχει το υλικό καύσιμο για την ανεξέλεγκτη καπιταλιστική μεγέθυνση. Κατά τη διάρκεια της αμερικανικής οικονομικής ανάπτυξης, οι άγριες εκτάσεις έχουν εκληφθεί ως η εθνική αποθήκη υλικού πλούτου και οι αμερικανοί νοιώθουν εξουσιοδοτημένοι από τη γέννησή τους να λεηλατούν αυτά τα αποθέματα.

Ο καπιταλισμός της αγοράς απέτυχε να προσαρμοστεί στις συνθήκες της οικολογικής σπάνης, γιατί ο ανταγωνισμός και οι μεταγενέστερες εκδηλώσεις του, όπως η συσσώρευση κέρδους και η αέναη ανάπτυξη είναι αρχές αντιθετικές προς τον περιβαλλοντισμό. Ενώ πολλοί καπιταλιστές και «περιβαλλοντιστές της ελεύθερης αγοράς» υποστηρίζουν πως ο καπιταλισμός είναι προσαρμόσιμος στη διατήρηση [των φυσιικών πηγών —συγκεκριμένα βλέπε το έργο *Η γη σε ισορροπία (Earth in Balance)* του Al Gore]— τα οικονομικά του laissez faire, το βασικό αξίωμα του καπιταλισμού, ενθαρρύνουν την απεριόριστη μεγέθυνση μέσω οικολογικά εσφαλμένων πρακτικών. Συνειδητοποιώντας

---

4. William Ophuls, *Ecology and the Politics of Scarcity,* San Francisco, W. H. Freeman and Co., 1977, σελ. 9.
5. John Stuart Mill, *Principles of Political Economy,* Oxford, Oxford University Press, 1994, σελ. 66.

ότι η σπάνη των φυσικών πόρων θέτει μια σοβαρότατη απειλή στη βιωσιμότητα του καπιταλισμού, πολλοί περιβαλλοντολόγοι της κυρίαρχης τάσης στις ΗΠΑ, στην Αγγλία και σε άλλες βιομηχανικές δημοκρατίες έχουν προσπαθήσει να τροποποιήσουν τον καπιταλισμό, έτσι ώστε να ενσωματώσει τη σπάνη των φυσικών πόρων. Ωστόσο, ακόμη και μέσω απειροστών νομοθετικών βελτιωτικών ρυθμίσεων, η οικονομία της αγοράς είναι δομικά ανίκανη να προσαρμοστεί στην πίεση των οικολογικών περιορισμών. Αυτές οι αναθεωρήσεις τείνουν να είναι αναποτελεσματικές στην καλύτερη περίπτωση, ενώ στη χειρότερη, η νομοθεσία αντιπροσωπεύει παραχωρήσεις που έχουν γίνει με τις ευλογίες του επιχειρηματικού κόσμου, οι οποίες επιτρέπουν στην εκμετάλλευση να προχωρά γρήγορα, δημιουργώντας την ψευδαίσθηση της περιβαλλοντολογικής προόδου. Η ελεύθερη διατίμηση των πόρων, η λατρεία της προόδου, η φετιχοποίηση της συσσώρευσης και ένα πλήθος άλλων καπιταλιστικών αρχών, σε συνδυασμό μεταξύ τους, συνιστούν μια επιτακτική κατεύθυνση για οικολογική λεηλασία. Αν ο καπιταλισμός πρόκειται τελικά να γίνει —για να δανειστώ έναν όρο από τις πολυπληθείς «πράσινες» καμπάνιες— η «οικο-φιλική» ιδεολογία, τότε τα κεντρικά συστατικά μέρη της οικονομίας της αγοράς θα χρειάζονταν να υποστούν μια τέτοια ριζική αναθεώρηση, που στο τέλος μετά βίας θα ήταν αναγνωρίσιμος ως «καπιταλισμός».

Παρότι στόχος αυτού του άρθρου είναι να προτείνει τροποποιήσεις στις μαρξιανές αντιλήψεις περί σπάνης, φαίνεται αρκετά φρόνιμο στο σημείο αυτό να περιγράψω γιατί η κυρίαρχη πολιτική οικονομία, ο καπιταλισμός, μέχρι τώρα υπήρξε ανίκανος να προσαρμοστεί στις απαιτήσεις των αυξανόμενων οικολογικών περιορισμών. Παρόλο που οι λόγοι είναι πολλοί, θα εστιάσω εδώ σε μερικά κεντρικά επιχειρήματα που εκφέρονται με επιμονή από τους μαρξιανούς επικριτές. Αυτό που ακολουθεί δεν είναι παρά μια σύντομη θεώρηση του τρόπου με τον οποίο τα θεμελιώδη αξιώματα του καπιταλισμού —ανταγωνισμός, κέρδος και ανάπτυξη— έχουν οδηγήσει σε μια μεγάλης κλίμακας κακοποίηση του περιβάλλοντος.

Κατά πρώτο, ο ανταγωνισμός απαιτεί από τις επιχειρήσεις και τα άτομα να ενεργούν προς το δικό τους όφελος, έτσι ώστε να συσσωρεύσουν όσο το δυνατόν περισσότερο πλούτο σε βάρος των άλλων. Καθόλου περίεργα, λοιπόν, μια ιδεολογία βασισμένη στην αρχή της μεγιστοποίησης του ατομικού πλούτου είναι ασυμβίβαστη με την εκπλήρωση «πλουσιότερων» κοινωνικών αναγκών, όπως αυτές που εγείρονται από την οικολογική σπάνη. Η διαφορά ανάμεσα στο υψηλό κόστος έλεγχου της μόλυνσης και στο σχετικά ελάχιστο άμεσο αντίκρυσμα από τη συντήρηση (των φυσικών πηγών) παρουσιάζει ένα δυνάμει προσοδοφόρο περιθώριο κέρδους, το οποίο στην ουσία διευκολύνει τις εταιρίες και τα άτομα να μολύνουν (το περιβάλλον). Παρόμοια, ενώ οι πόροι που εκπληρώνουν τις βασικές ανθρώπινες ανάγκες γίνονται όλο και πιο σπάνιοι, ο αλτρουισμός, η αυτοσυγκράτηση και η κοινωνική υπευθυνότητα τιμωρούνται από τον καπιταλιστικό ανταγωνισμό. Ακριβώς όπως ο ορθολογικός άνθρωπος επωφελείται βλάπτοντας τους συνανθρώπους του, ζημιώνεται ωφελώντας τους με ένα κοινό ή συλλογι-

κό αγαθό. Για παράδειγμα, ο καλός γεωργός δεν μπορεί να επιβιώσει σε μια οικονομία της αγοράς. Αν προφυλάσσει τη γη του ενώ οι γείτονές του την αγρεύουν για μέγιστη απόδοση, αργά ή γρήγορα αυτός πρέπει είτε να εγκαταλείψει την καλλιέργεια ή να μείνει εκτός αγοράς, βγάζοντας ως αγρότης μόνο τα προς το ζην[6].

Όπως περιέγραψε τόσο ζωντανά ο ανθρωπολόγος-οικολόγος Garret Hardin στο άρθρο-ορόσημο «Η Τραγωδία των Κοινών» («The Tragedy of the Commons»), ο ανταγωνισμός είναι ιδιαίτερα οξύς στις πηγές κοινής ιδιοκτησίας —όπως ο αέρας, το νερό και η γη—, όπου τα υλικά οφέλη τα οποία προσπορίζονται τα εγωιστικά άτομα πάντα υπερτερούν έναντι του διαμοιραζόμενου κόστους που συνδέεται με τη διατήρηση του περιβάλλοντος.

Δεύτερο, σύμφωνα με την οικονομία της αγοράς, πιο πολύ το κέρδος παρά η αναγκαιότητα καθορίζει το είδος των αγαθών που θα παραχθούν. Συνεπώς, οι συμβατές με το περιβάλλον τεχνολογίες, οι οποίες είναι πιο ακριβές από τις ρυπογόνες ή εκμεταλλευτικές τεχνολογίες, είναι αργές σε ανάπτυξη ή το πιθανότερο είναι απλώς μη διαθέσιμες στους καταναλωτές. Ακόμη περισσότερο, εξαιτίας του ότι τα κέρδη είναι αντιστρόφως ανάλογα της προσφοράς, η σπάνη των φυσικών πόρων ίσως στην ουσία να είναι επιθυμητή για τον καπιταλισμό. Όπως διασαφηνίζει ο Elmar Altvater στο άρθρο «Οικολογικές και οικονομικές ιδιότητες του χώρου και του χρόνου» («Ecological and Economic Modalities of Time and Space»), όσο πιο σπάνιο γίνεται ένα προϊόν τόσο μεγαλύτερη αξία παίρνει στην αγορά[7]. Επομένως, αντί η σπάνη ενός φυσικού πόρου κυρίως να επιβραδύνει την καταστροφή του περιβάλλοντος, ίσως όντως επιταχύνει την κατανάλωσή του στον καπιταλισμό, αφού οι σπάνιοι πόροι γίνονται όλο και πιο επικερδείς, καθώς η σταθερή ή αυξανόμενη ζήτηση συναντά μειούμενη προσφορά. (Αναλογιστείτε τη μοίρα του ταχυδρομικού περιστεριού, του οποίου το φτέρωμα έγινε πιο δημοφιλές καθώς το πουλί κινδύνευσε και τελικά αφανίστηκε από το υπερβολικό κυνήγι. Αναλογιστείτε, για παράδειγμα, το πώς η αξία των παραθαλάσσιων ιδιοκτησιών υπερδιογκώνεται, υπό την πίεση των επεκτατικών οικιστικών κοινοτήτων —υπερδιογκώνεται ενθαρρύνοντας την εκτεταμένη ανάπτυξη αυτών των ευαίσθητων περιοχών.) Επειδή η κερδοσκοπία έχει ως κίνητρο το βραχυπρόθεσμο κέρδος, η μακροπρόθεσμη προστασία των παγκόσμιων τροπικών δασών, η διατήρηση των ειδών που βρίσκονται σε κίνδυνο, οι περιορισμοί σχετικά με τη μόλυνση στις βιομηχανίες, η ανάπτυξη των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας και ένα πλήθος άλλων περιβαλλοντικά προοδευτικών δραστηριοτήτων συχνά θυσιάζονται στο όνομα της άμεσης συσσώρευσης του κεφαλαίου. Η εγκατάλειψη, λοιπόν, της μοίρας του περιβάλλοντος στο αόρατο χέρι των οι-

---

6. William Ophuls, *Ecology and the Politics of Scarcity,* San Francisco, W. H. Freeman and Co., 1977, σελ. 148.

7. Elmar Alvater, «Ecological and Economic Modalities of Time and Space», *Capitalism, Nature, Socialism,* No 3, Νοέμβριος 1989, σελ. 66.

κονομικών του laissez faire και της βασισμένης στο κέρδος παραγωγής, μπορεί να οδηγήσει μόνο στη συνεχιζόμενη καταστροφή των παγκόσμιων οικοσυστημάτων.

Τέλος, ο καπιταλισμός της αγοράς είναι ανίκανος να προσαρμοστεί στη σπάνη των φυσικών πόρων, επειδή απαιτεί συνεχή οικονομική μεγέθυνση. Ο δρόμος προς τη συσσώρευση δημιουργεί μια επιτακτική οικονομική κατεύθυνση για την επιδίωξη της ανάπτυξης προς χάρη της ίδιας της ανάπτυξης. Η εκβιομηχάνιση, η κυρίαρχη καπιταλιστική στρατηγική για τη συσσώρευση του πλούτου, εξαρτάται από τη συνεχώς αυξανόμενη κατανάλωση των ανανεώσιμων και μη ανανεώσιμων πηγών. Οι αρχές της οικονομίας της αγοράς είναι έμφυτα επεκτατικές: ο ανταγωνισμός απαιτεί από τις εταιρίες να διεξαγάγουν μια συνεχή μάχη οικειοποίησης και συσσώρευσης ή να εκδιωχθούν από την αγορά. Το κίνητρο του κέρδους απαιτεί τη συσσώρευση της υπεραξίας, μιας αξίας η οποία πρέπει να κατακτηθεί μέσω της εκμετάλλευσης της εργασίας ή/και του περιβάλλοντος. Το τελικό αποτέλεσμα που έχει το κίνητρο του κέρδους είναι μια αυτοδιαιωνιζόμενη σπείρα όπου «η διευρυμένη συσσώρευση του κεφαλαίου προκαλεί εκτεταμένη ζήτηση των φυσικών πόρων, οι οποίοι εισάγονται στην παραγωγική κατανάλωση κεφαλαίου»[8]. Σε κάποιες περιστάσεις η βιομηχανικη μεγέθυνση έχει γίνει υποκατάστατο της κοινωνικής προόδου και προσφέρεται ως πανάκεια για ο,τιδήποτε από το οποίο νοσεί η κοινωνία. Συχνά η οικονομική ανάπτυξη παρουσιάζεται σαν ένα είδος παρηγοριάς για την ανισότητα του εισοδήματος, όπου η «ευκαιρία» παίρνει τη θέση της πραγματικής κοινωνικής αλλαγής. Όμως η ανάπτυξη στον καπιταλισμό της αγοράς απλώς αναπαράγει, και μάλιστα σε μεγαλύτερη κλίμακα, την ίδια ανισοτική κατανομή του πλούτου, ενώ συγχρόνως καταναλώνει περισσότερους φυσικούς πόρους και δημιουργεί μεγαλύτερη μόλυνση.

Μελέτη μιας περίπτωσης: Περιβαλλοντικές κακοποιήσεις στις συνοριακές πόλεις του Μεξικού

Η πρόσφατη επιχειρηματική επέκταση στο Μεξικό συνιστά ένα τέλειο παράδειγμα της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης του περιβάλλοντος και των εργατών. Παρακινούμενη από τα συμφέροντα των εταιριών, η μεξικανική κυβέρνηση εφάρμοσε το Πρόγραμμα Συνοριακής Εκβιομηχάνισης (Border Industrilization Programm) ή Πρόγραμμα Μακιλαδόρα (Maquiladora Pragramm), σε μια προσπάθεια μείωσης της ανεργίας και παραγωγής βιομηχανικών εσόδων για τη μεξικανική οικονομία. Η μεξικανική κυβέρνηση «στρατολόγησε» πολυενθνικές εταιρίες, πολλές από τις οποίες είχαν ως βάση τις ΗΠΑ, για να μεταφέρουν στις πόλεις των βορείων συνόρων την κατασκευή, τη συναρ-

---

8. Enrique Leff, «Marxism and the Environmental Question», *Capitalism, Nature, Socialism,* Τόμ. 4, No 1, Μάρτιος 1993, σελ. 55.

μολόγηση και άλλες φάσεις της παραγωγής που χαρακτηρίζονται ως εντάσεως εργασίας. Εκεί, οι εταιρίες εκμεταλλεύονται τη φτηνή εργατική δύναμη, τις ελεύθερες δασμών εισαγωγές και τους σπάνια εφαρμοζόμενους νόμους περιβαλλοντικής προστασίας για να μπουν σε μια έντονα εκμεταλλευτική διαδικασία εξαγωγών.

Στις βιομηχανίες της Μακιλαδόρα έχουν δημιουργηθεί φρικτές συνθήκες για τους μεξικανούς εργάτες στο όνομα του κέρδους. Οι μισθοί για τους εργάτες της Μακίλα, από τους οποίους οι πιο πολλοί είναι γυναίκες, αρχίζουν από 27 δολάρια την εβδομάδα περίπου και φτάνουν μόλις το μέσο όρο των 47 δολαρίων την εβδομάδα[9]. Τα τοξικά απόβλητα και τα ακατέργαστα λύματα διοχετεύονται σε κανάλια και υδάτινα ρεύματα προκαλώντας αυξημένα ποσοστά ηπατίτιδας και γαστρεντερολογικών νοσημάτων, βρεφική θνησιμότητα και συγκεκριμένους τύπους καρκίνου. Μόνο στη συνοριακή πόλη Ματαμόρα η εκπομπή τοξικών αερίων έχει επιβάλλει σοβαρές εκκενώσεις του πληθυσμού επτά φορές από το 1986. Οι μεξικανοί εργάτες, συχνά γυναίκες, εκτίθενται σε επιβλαβή χημικά όπως είναι το PCB, τα βαρέα μέταλλα και τα διαλυτικά, σε καθημερινή βάση στο χώρο εργασίας τους[10]. Η αρχή του ελεύθερου εμπορίου —η οποία προβάλλεται από τον Gore, μέσα από την περιβαλλοντική πραγματεία του *Η Γη σε Ισορροπία*, ως καταλύτης για την ενθάρρυνση της οικονομικής ανάπτυξης στον «Τρίτο Κόσμο»— είναι αποφασιστικά μονομερής υπέρ του βιομηχανικού κόσμου. Όπως όμως αποδεικνύει η εμπειρία του Μεξικού σε σχέση με τον καπιταλισμό της αγοράς, οι αναπτυσσόμενες χώρες συχνά παρακινούνται από τα βιομηχανικά κράτη, προκειμένου να αποκτήσουν βραχυπρόθεσμη οικονομική ανάπτυξη, στην εφαρμογή μιας επιταχυνόμενης λεηλάτησης του περιβάλλοντός τους· πρόκειται για μια κατάσταση που αφήνει το εν λόγω έθνος πολύ πιο αποδυναμωμένο κι εξαρτημένο και τους καπιταλιστές-επενδυτές πολύ πιο πλούσιους.

Η καταλήστευση του περιβάλλοντος στο βόρειο Μεξικό δεν είναι παρά ένα μόνο παράδειγμα της περιβαλλοντικής υποβάθμισης που συνοδεύει συχνά την καπιταλιστική μεγέθυνση. Κάποιοι έχουν υποστηρίξει πως αυτή η φάση της οξυμένης μόλυνσης είναι ένας αναγκαίος πρόλογος πριν φτάσουμε στην αναγκαία για να εξαλειφθούν οι περιβαλλοντικοί κίνδυνοι ευημερία. Το πρόβλημα σ' αυτή τη λογική βρίσκεται στο ότι πρέπει πρώτα να ισοπεδώσουμε την άγρια φύση σε αναζήτηση του πλούτου που χρειάζεται για να την αποκαταστήσουμε στη συνέχεια. Άλλοι θα υποστήριζαν πως η υπο-

---

9. Όταν ρωτήθηκε για την εκμετάλλευση των εργατών, ο Alfred Rich, πρόεδρος του Εμπορικού Συνδέσμου της Δυτικής Μακίλλα (Western Maquila Trade Association), απάντησε: «μπορεί να μη ζουν μέσα στην πολυτέλεια, αλλά δεν παθαίνουν και της πείνας» — Michael Satchell, «Poisoning the Border», *U.S. News & World Report*, Τόμ. 110, No 17, 6 Μαϊου 1991, σε.λ. 35.

10. Michael Satchell, «Poisoning the Border», *U.S. News & World Report*, Τόμ. 110, No 17, 6 Μαϊου 1991, σε.λ. 35. Ο Satchell εξετάζει μια πληθώρα προβλημάτων που δημιουργήθηκαν από τις Μακίλα, μεταξύ των οποίων είναι οι επικίνδυνες συνθήκες εργασίας, η παιδική εργασία, η εκμετάλλευση των γυναικών, οι στεγαστικές ελλείψεις και η μόλυνση.

βάθμιση την οποία βιώνει το Μεξικό είναι ενδημική στις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές οικονομίαες και ότι ο καπιταλισμός στον εκβιομηχανισμένο κόσμο είναι πιο υπεύθυνος και πιο ρυθμισμένος ή πιο «ώριμος» από ό,τι σε λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, και γι' αυτό το λόγο δεν είναι επιρρεπής στη βίωση τέτοιων περιπτώσεων λεηλάτησης των πόρων. Στις ΗΠΑ, όμως, οι τρέχοντες νόμοι ανακύκλωσης των υποπροϊόντων της ξυλείας, οι προτεινόμενες νομοθετικές ρυθμίσεις ως προς τα έσοδα, τα σχέδια αποδυνάμωσης των κανονισμών για το καθαρό νερό και τον καθαρό αέρα, καθώς και οι προβλέψεις για την άντληση πετρελαίου που αφορούν στο καταφύγιο της Αρκτικής Άγριας Πανίδας, φαίνεται ότι υποσκάπτουν τέτοιες διαβεβαιώσεις. Τα προβλήματα της επιταχυνόμενης εξάντλησης των πηγών, τόσο στα εκβιομηχανισμένα κράτη όσο και στις αποικίες πόρων που εκμεταλλεύονται, προέρχονται από τις οικολογικά καταστρεπτικές επιταγές του συστήματος της αγοράς — δηλαδή το τρίπτυχο ανταγωνισμός, κέρδος και ανάπτυξη.

Ελλείψεις στους μαρξιστικούς ορισμούς της σπάνης

Όπως οι θεμελιωτές θεωρητικοί του καπιταλισμού, έτσι και ο Μαρξ δε συμπεριέλαβε τη σπάνη των φυσικών πόρων στη θεωρία του για την οικονομική μεγέθυνση. Για να παρέχει ο μαρξισμός μια επαρκή κριτική του καπιταλισμού και να παραμείνει μια βιώσιμη πολιτική θεωρία, πρέπει να τροποποιηθεί, έτσι ώστε να ενσωματώσει τα δεδομένα της οικολογικής σπάνης. Ο ορισμός που δίνει στη σπάνη ο ορθόδοξος μαρξισμός δεν μπορεί να συμβιβάσει, υπό το πρίσμα της τρέχουσας περιβαλλοντικής πραγματικότητας, τους περιορισμούς που επιβάλλονται από ένα πεπερασμένο περιβάλλον με την ανθρώπινη ανάγκη για τους φυσικούς πόρους. Ένας εκσυγχρονισμός ολόκληρου του πλαισίου της μαρξιστικής θεωρίας, που θα βασίζεται σε μια αναθεώρηση της αντίληψης για τη σπάνη, είναι πέρα από τα όρια αυτής της μελέτης. Αντίθετα, αυτό που ελπίζω να κατορθώσω είναι ό,τι θα θεωρούσα μια αναγκαία εισαγωγή σε ένα τέτοιο έργο.

Μέσα στο διάστημα μερικών δεκαετιών η σπάνη φυσικών πόρων σε μια ποικιλία βιομηχανιών, από αλιευτικές ως αυτές της ξυλείας και της παραγωγής πετρελαίου, έχει υπογραμμίσει το γεγονός ότι οποιαδήποτε εναλλακτική θεωρία πρέπει να ανταποκρίνεται στις μεταβαλλόμενες οικολογικές συνθήκες. Η σπάνη των φυσικών πόρων απαιτεί από τους μαρξιστές να γίνουν οικολόγοι και να διαμορφώσουν μια οικονομική και πολιτική θεωρία συμβατή με τις ικανότητες περιβαλλοντικής αντοχής. Ιδεατά η παραγωγή θα πρέπει να κατευθυνθεί όχι προς την ικανοποίηση κινήτρων ιδιωτικού κέρδους αλλά προς τη συλλογική ευημερία και υγεία. Οι υποστηρικτές της σοσιαλιστικής οικονομίας, αντιμέτωποι με τις περιπλοκές που έχει η εξασφάλιση ισότιμης κατανομής του πλούτου σ' αυτό που τώρα ξέρουμε ως ένα ουσιαστικά κλειστό οικονομικό κύκλωμα, θα έπρεπε να επεκτείνουν τις προσπάθειές τους στην αναθεώρηση των θεωρητικών πα-

ραδοχών που υπόκεινται στη μαρξιστική αντίληψη περί ανάπτυξης, και να συμπεριλάβουν ένα νέο ορισμό για τη σπάνη.

Ένα τέτοιο έργο θα πρέπει απαραίτητα να καταπιαστεί με μια εκτίμηση για τον αληθινά υπαρκτό σοσιαλισμό. Οι σοσιαλιστικές οικονομίες δεν έχουν απαλλαχθεί από τις περιβαλλοντικές καταστροφές. Η Σοβιετική Ένωση βίωσε μια από τις χειρότερες μορφές περιβαλλοντικής εξαθλίωσης στο βιομηχανικό κόσμο. Η μόλυνση στο Ανατολικό μπλοκ, υπό τη σοβιετική διοίκηση, έχει ευρέως καταγραφεί και οι διαβόητες «μαύρες πόλεις» της Ρουμανίας ακόμα αγωνίζονται να βελτιώσουν την ποιότητα του αέρα τους. Ένα πλήθος εξηγήσεων έχει δοθεί γι' αυτές τις καταστροφές. Οι υπερασπιστές (της Σοβιετικής Ένωσης) λένε ότι η περιβαλλοντική υποβάθμιση που εμφανίστηκε στις σοσιαλιστικές αυτές οικονομίες ήταν το αποτέλεσμα ενός αποδυναμωμένου είδους μαρξισμού, ο οποίος λειτουργούσε κάτω από συμπεριφορές που είχαν χαρακτηριστικά κυρίως καπιταλιστικά. Σύμφωνα με τον Ophuls, οι Σοβιετικοί οικονομικοί διευθυντές παρακινήθηκαν να ξεπεράσουν σε παραγωγή τους ανταγωνιστές διευθυντές στα πλαίσια ενός ανταγωνιστικού εθνικού σχεδίου. Κατ' αυτό τον τρόπο, προσπαθώντας να ξεπεράσουν τις ποσοστώσεις (quotas), να κερδίσουν προαγωγές ή να περικόψουν το κόστος, οι Σοβιετικοί υιοθέτησαν όντως καπιταλιστικές στρατηγικές[11]. Κάποιοι άλλοι έχουν υποστηρίξει ότι η έμφαση στην ανάπτυξη της σοβιετικής οικονομίας παροτρύνθηκε από τις προσπάθειες «να φτάσουν τους δυτικούς...στο πλαίσιο του ψυχρού πολέμου», οδηγώντας τη γραφειοκρατική κυβέρνηση στην εμπλοκή της εθνικής οικονομίας στον παγκόσμιου εύρους ανταγωνισμό της αγοράς[12].

Ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας που συμβάλλει, και τον οποίο θα ήθελα να εξερευνήσω εδώ, είναι ότι η καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος και των πόρων ίσως μπορεί μερικώς να αποδοθεί στην αβλεψία της κλασικής μαρξιστικής οικονομικής θεωρίας, που εκλαμβάνει την αντοχή του περιβάλλοντος ως απεριόριστη. Αν οι καταστροφές είναι το αποτέλεσμα σημαντικών και λανθασμένων οικονομικών υπολογισμών, τότε η προσκόλληση σ' αυτές τις αρχές θα παρήγαγε και πάλι την οικολογική εξαθλίωση. Υπό το πρίσμα λοιπόν των όλο και περισσότερων στοιχείων που αποδεικνύουν ότι οι φυσικοί πόροι, τόσο οι ανανεώσιμοι όσο και οι μη ανανεώσιμοι, μειώνονται δραστικά, φαίνεται ότι οι μαρξιστές είναι αναγκασμένοι να μπουν σε μια διαδικασία εκτεταμένου εκσυγχρονισμού των οικονομικών θεωριών του Μαρξ, στα πλαίσια οικολογικών κατευθύνσεων.

---

11. William Ophuls, *Ecology and the Politics of Scarcity*, San Francisco, W. H. Freeman and Co., 1977, σελ. 205.

12. James O' Connor, «Political Economy of Ecology», *Capitalism, Nature, Socialism*, No 3, Νοέμβριος 1989, σελ. 106. Επίσης, ο Jean-Paul Deleage ισχυρίζεται ότι ο κρατισμός οδηγεί σε καπιταλιστικές συμπεριφορές, αφού «τα ιδιωτικά συμφέροντα επανεμφανίζονται με τη διεστραμμένη μορφή γραφειοκρατικών μερικών συμφερόντων», *Capitalism, Nature, Socialism*, No 3, Νοέμβριος 1989, σελ. 26.

Προκειμένου ο μαρξισμός να αποφύγει την αναπαραγωγή του ίδιου είδους οικολογικής καταστροφής, εγγενούς στην καπιταλιστική μεγέθυνση, πρέπει να ενσωματώσει τη σπάνη των φυσικών πόρων σε μια πολιτική στρατηγική για υπεύθυνη και αυτοσυντηρούμενη χρήση των περιορισμένων πηγών της γης. Απορρίπτοντας το συλλογισμό του Malthus, σύμφωνα με τον οποίο η γενναιοδωρία της φύσης περιορίστηκε από τις πληθυσμιακές πιέσεις και τους βιολογικούς εξαναγκασμούς, ο Μαρξ διαμόρφωσε τις οικονομικές του θεωρίες πάνω στην υπόθεση των ανεξάντλητων πηγών, με αποτέλεσμα την ύπαρξη στοιχείων στη μαρξιστική ιδεολογία που είναι δυνητικά καταστροφικά από περιβαλλοντική άποψη. Για τον Μαρξ, τα δάση, οι υγροβιότοποι, τα αποθέματα μετάλλων και η καλλιεργήσιμη γη είχαν αξία μόνο στο βαθμό που κάλυπταν τις ανθρώπινες ανάγκες: «Αυτά όλα που η εργασία απλώς διαχωρίζει από την άμεση σχέση τους με το περιβάλλον είναι υποκείμενα εργασίας αβίαστα προσφερόμενης από την ίδια τη Φύση. Τέτοια είναι τα ψάρια που πιάνουμε και παίρνουμε από το φυσικό τους στοιχείο, η ξυλεία που κόβουμε σε παρθένα δάση και τα ορυκτά που εξάγουμε από τα στρώματά τους... Όπως η γη είναι αρχέτυπο κελλάρι του, έτσι είναι και η αρχέτυπη εργαλειοθήκη του»[13].

Ο Μαρξ πίστευε πως η γη είναι το «κελλάρι» της ανθρωπότητας, από το οποίο η αλιεία, η ξυλεία, τα μεταλλεύματα και όλα τα ακατέργαστα υλικά «αυθόρμητα» προέρχονται και επαναδημιουργούνται. Η ικανότητα της γης να παρέχει άφθονες ποσότητες πρώτων υλών για την παραγωγή περιοριζόταν μόνο από το άν ο άνθρωπος έχει ή όχι την ικανότητα να προσαρμοστεί, ο ίδιος και τα εργαλεία του, στην εξόρυξη από όλο και περισσότερες πηγές.

Χωρίς μια αντίληψη για την οικολογική σπάνη, θα υπάρχει μικρή διαφορά ως προς το περιβάλλον ανάμεσα στον καπιταλιστικό και στο μαρξιστικό σφετερισμό των πόρων (μόνο η κατανομή της λείας θα είναι διαφορετική). Δυστυχώς ο Μαρξ δε θα μπορούσε να είχε προβλέψει τις πιέσεις που η βιομηχανική κοινωνία θα ασκούσε στους φυσικούς πόρους. Όταν ο Μαρξ αναλύει τη σπάνη στο *Κεφάλαιο* και σε άλλα κείμενα, αναφέρεται, στις περισσότερες περιπτώσεις, αυστηρά στην οικονομική σπάνη παρά στην οικολογική. Επειδή είδε τη φύση ως ανεξάντλητη, δεν υπήρχε ανάγκη να συμπεριλάβει την οικολογική σπάνη σε έναν ορισμό των ανθρώπινων αναγκών (υπέθεσε ότι τα προβλήματα της σπάνης προέρχονταν κυρίως από τον τρόπο παραγωγής). Συνεπώς, η σπάνη ορίζεται ως ένα φαινόμενο που έχει αποκλειστικά πολιτικές, οικονομικές και/ή τεχνολογικές, παρά οικολογικές ρίζες.

Για τον Μαρξ, οι σοβαρές ελλείψεις τροφής ή αγαθών εμφανίζονται όταν ο τρόπος παραγωγής που οργανώνει την εργασία και την τεχνολογία είναι ανεπαρκής και καταπιεστικός, όπως στην περίπτωση της φεουδαρχίας ή του καπιταλισμού. Στη *Γερμανική*

---

13. Karl Marx, *Capital,* Moscow, Foreign Languages Publishing House, 1959, Τόμ. 1, σελ. 179.

Ιδεολογία οι Μαρξ και Ένγκελς ισχυρίζονται ότι η αντιμετώπιση της σπάνης εξαρτάται απο την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, αφού η απλή κατανομή του πλούτου σε μια κοινωνία με ανεπαρκείς δυνάμεις παραγωγής απλώς θα έριχνε όλες τις τάξεις στην κατάσταση της φτώχειας. Η αύξηση της ικανότητας των παραγωγικών δυνάμεων, ισχυρίστηκε ο Μαρξ, είναι «η απόλυτα απαραίτητη πρακτική πρόταση [του κομμουνισμού], γιατί χωρίς αυτήν η στέρηση απλώς γενικεύεται, και με την ένδεια αναπαράγεται αναγκαστικά η πάλη για τα στοιχειώδη και όλες οι γνωστές βρώμικες ιστορίες»[14].

Παρόλο που η εκτίμηση του Μαρξ για τη σπάνη ως φαινομένου που απορρέει από ένα λανθασμένο τρόπο παραγωγής είναι έγκυρη, η πίστη του στην ικανότητα ενός βελτιωμένου τρόπου παραγωγής να εξαλείψει τη σπάνη επ' άπειρον είναι προβληματική. Με δεδομένο έναν επαρκή και εξισωτικό τρόπο παραγωγής, ο Μαρξ πίστευε ότι ήταν εφικτή μια κοινωνία απεριόριστης αφθονίας. Ενώ η πολιτική, η τεχνολογία και οι μέθοδοι παραγωγής ποικίλλουν, ο Μαρξ βασίστηκε στο ότι τα όρια της φύσης παρέμεναν σταθερά. Από τη στιγμή που θα εφαρμοζόταν ο ιδανικός σοσιαλισμός του, η αφθονία θα περιοριζόταν μόνο από την ικανότητα της βιομηχανίας να εξορύξει και να μετατρέψει τη φύση σε αγαθά και υπηρεσίες. Στο *Κεφάλαιο* ο Μαρξ γράφει:

> « Έτσι όπως οι πρωτόγονες φυλές πρέπει να παλέψουν με τη φύση για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους, για να συντηρήσουν και να αναπαράγουν τη ζωή, έτσι πρέπει να πράξει και ο σύγχρονος άνθρωπος· και πρέπει να το κάνει σε όλους τους κοινωνικούς σχηματισμούς και με όλους τους πιθανούς τρόπους παραγωγής. Με την ανάπτυξή του, αυτό το βασίλειο της υλικής ανάγκης επεκτείνεται ως αποτέλεσμα των αναγκών του (συγχρόνως, όμως, οι παραγωγικές δυνάμεις που ικανοποιούν αυτές τις ανάγκες επίσης αυξάνονται). Η ελευθερία στο πεδίο αυτό μπορεί να υφίσταται μόνο στους κοινωνικοποιημένους ανθρώπους, τους συνεταιρισμένους παραγωγούς που ορθολογικά ρυθμίζουν την ανταλλαγή με τη φύση, θέτοντάς την υπό τον έλεγχό τους, αντί να κυβερνώνται από τις τυφλές της δυνάμεις»[15].

Ο ενθουσιασμός του Μαρξ για την τεχνολογία ενέπνευσε την πίστη του στην ικανότητα της ανθρωπότητας να υπερνικήσει «τις τυφλές δυνάμεις της φύσης». Ο ορθόδοξος μαρξισμός μοιράζεται με τον καπιταλισμό αυτό τον παραπλανητικό στόχο της κυριαρχίας στη φύση, ένα στόχο που διαπερνάται από την υπόθεση πως η ανθρωπότητα μπορεί να ελέγξει τις διαδικασίες της φύσης. Χρησιμοποιώντας τη σύγχρονη θερμοδυναμική, ο Martin O' Connor δείχνει ότι αυτή η πίστη στην ελεγξιμότητα μπορεί να διατηρηθεί μόνο μέσα από μια επικίνδυνη περιφρόνηση προς «τις μη αναμενόμενες κι ανεξέλεγκτες διαταραχές», οι οποίες είναι ενδημικές στα φυσικά συστήματα»[16].

---

14. Karl Marx - Frederich Engels, *The German Ideology,* New York, International Publishers, 1970, σελ. 56.

15. Karl Marx, *Capital,* Moscow, Foreign Languages Publishing House, 1959, Τόμ. 3, σσ. 799-800.

16. Martin O' Connor, «Codependency and Indeterminacy», *Capitalism, Nature, Socialism,* No 3, Νοέμβριος 1989.

Κάποιοι θα έλεγαν ότι η οικολογική θεώρηση του Μαρξ είναι παρεξηγημένη και ότι όντως εκείνος αναγνώριζε τη σημασία των περιορισμών στους φυσικούς πόρους. Σε ένα δοκίμιο με τίτλο «Ο Μαρξ και η σπάνη των φυσικών πόρων», που δημοσιεύτηκε στο *Καπιταλισμός, Φύση, Σοσιαλισμός (Capitalism, Nature, Socialism),* ο Michael Perelman ισχυρίζεται ότι ο Μαρξ «ενέταξε τη θεωρία του περί σπάνης στην αντίληψη "της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου"», με αποτέλεσμα πολλοί αναγνώστες «να έχουν αποτύχει να εκτιμήσουν την περίπλοκη μαρξιστική θεωρία για τους φυσικούς πόρους»[17]. Ο Perelman βασίζει το μεγαλύτερο μέρος του ισχυρισμού του σχετικά με τις περιβαλλοντολογικές αντιλήψεις του Μαρξ πάνω στην αξιολόγησή του για την έλλειψη του βαμβακιού του 1862, στην οποία φαίνεται «να αναγνωρίζει τη σημασία της διαθεσιμότητας των πηγών και για το κεφάλαιο και για τη διαδικασία συσσώρευσης»[18]. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη ότι μια έμφαση στη σπάνη ίσως εξυπηρετούσε την επιδοκιμασία των ανταγωνιστικών μαλθουσιανών θεωριών που επικέντρωσαν στις ανιστόρητες και στις βιολογικές αιτίες της φτώχειας, ο Μαρξ απέφυγε στο έργο του να αναφερθεί στη σπάνη των φυσικών πόρων, επιμένοντας ότι η σπάνη προήλθε από τις αναποτελεσματικές παραγωγικές σχέσεις και από τις ανισοτικές κοινωνικές σχέσεις της παραγωγής. Παρόλ' αυτά, ισχυρίζεται ο Perelman, ο Μαρξ διατύπωσε «μια περίπλοκη θεωρία περί φυσικών πόρων»[19].

Ο Perelman στήνει βέβαια μια ικανοποιητική επιχειρηματολογία σχετικά με την αντιμετώπιση του Μαρξ ως οικολογικά ενημερωμένου· η αποδοχή όμως αυτής της αιτιολόγησης από την πλευρά μας εξαρτάται από την απόρριψη όλων των άλλων διακυρήξεων που έρχονται σε αντίθεση με μια τέτοια στάση, και στις οποίες ο Μαρξ κατηγορηματικά δηλώνει (για να παραθέσω εδώ την παράφραση του Perelman πάνω στον Μαρξ) ότι «η σπάνη υφίσταται... εξαιτίας της ανικανότητας του καπιταλισμού να αξιοποιήσει τη φύση αποτελεσματικά, παρά εξαιτίας φυσικών ελλείψεων»[20]. Αν αποδεχτούμε τη θεώρηση του Perelman, πρέπει να αναγνώσουμε και να αντιληφθούμε τον Μαρξ με τρόπο που να έρχεται ενάντια στον ίδιο, ψάχνοντας για την υπαινικτική αναφορά στους βιολογικούς περιορισμούς μεσα στην καταδίκη του για τις ανεπαρκείς παραγωγικές δυνάμεις. «Προτείνω», σκέφτεται ο Perelman, «ότι ο Μαρξ είχε χρησιμοποιήσει την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου σαν έναν κωδικό για τη σπάνη και ότι στο βάθος της σκέψης του η σπάνη ήταν υπεύθυνη για την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους»[21]. Ακόμη κι αν υποθέσουμε ότι ο Perelman έχει δίκιο, κι ότι ο Μαρξ όντως διέ-

---

17. Michael Perelman, «Marx and Recourse Scarcity», *Capitalism, Nature, Socialism,* Τόμ. 4, No 2, Ιούνιος 1993, σελ. 66.

18. *Στο ίδιο,* σελ. 68.

19. *Στο ίδιο,* σελ. 66.

20. *Στο ίδιο,* σελ. 71.

21. *Στο ίδιο,* σελ. 78.

θετε έναν κωδικοποιημένο ορισμό για τη σπάνη, το γεγονός παραμένει: ο ορθόδοξος μαρξισμός δε διαθέτει μια συνεπή θεωρία περί σπάνης των φυσικών πόρων. Στην καλύτερη περίπτωση μπορούμε να συμπεράνουμε πως ο Μαρξ κατέληξε να αναγνωρίσει ότι οι περιορισμοί σε συγκεκριμένες πρώτες ύλες μπορούσαν να επιδράσουν στις οικονομίες μόνο κατά περιπτώσεις, και μάλιστα σε μια βάση αυστηρά περιορισμένη στα πλαίσια της συγκεκριμένης βιομηχανίας. Όπως πρόθυμα παραδέχεται ο Perelman, παρά τη ρητή καταγραφή των οικονομικών επιπλοκών της σπάνης των φυσικών πόρων, ο Μαρξ καταφέρνει να συσκοτίσει μερικές από τις σημαντικότερες ιδέες του και να προκαλέσει σύγχυση σε γενιές αναγνωστών»[22].

Ένας παράγοντας που συμβάλλει στη σύγχυση αυτή είναι η λανθασμένη αισιοδοξία του Μαρξ σε σχέση με τη γονιμότητα και την ανανέωση της φύσης. Στα πιο ουτοπικά γραπτά του, ο Μαρξ οραματίζεται μια κοινωνία υλικής αφθονίας, όπου η σοσιαλιστική οικονομία υποτάσσει τη σπάνη. Σε μια τέτοια κατάσταση αφθονίας, η πείνα, η πολιτική καταπίεση, η φτώχεια, οι ταξικές συγκρούσεις και ένα πλήθος άλλων νοσηρών συμπτωμάτων που συνοδεύουν τη σπάνη θα εξαφανίζονταν, καθώς η τεχνολογία και η παραγωγή θα αναπτύσσονταν για να παρέχουν σε όλους την υλική αφθονία. Όπως σημειώνει ο Isaac Balbus, σε μια τέτοια κοινωνία «η καθυπόταξη της σπάνης παρακάμπτει την αναγκαιότητα της πολιτικής», και ακόμα και το κράτος —για να χρησιμοποιήσω την ίδια την έκφραση του Μαρξ— «θα απονεκρωνόταν». Υπό συνθήκες υλικής αφθονίας, σημειώνει ο οικονομολόγος Bertell Ollman, όπου όλα τα αγαθά θα ήταν κοινά, «η ικανοποίηση των αναγκών ενός ανθρώπου δεν μπορεί να επιτευχθεί σε βάρος της ικανοποίησης των αναγκών κάποιου άλλου ανθρώπου. Το κέρδος ενός ανθρώπου δεν μπορεί να είναι πια η απώλεια κάποιου άλλου»[23]. Αλλά αν στηρίξουμε την ανθρώπινη ελευθερία πάνω σε ένα ουτοπικό όραμα απεριόριστων φυσικών πόρων που δεν υφίστανται και ούτε μπορούν να υφίστανται στο μέλλον, αυτή η ελευθερία είναι καταδικασμένη να είναι αιωνίως μη προσεγγίσιμη.

Τα μαρξιστικά ουτοπιστικά οράματα πρέπει να ζυμωθούν με την πραγματικότητα της σπάνης των φυσικών πηγών. Ακόμη και αν ένας σοσιαλιστικός τρόπος παραγωγής ήταν εξισωτικός και ανταποκρινόταν στις ανθρώπινες επιθυμίες, θα ήταν σε θέση να παρέχει υλικό πλούτο μόνο όσο θα διαρκούσαν οι φυσικοι πόροι. Η αφθονία θα περιοριζόταν ακόμη από την ικανότητα του περιβάλλοντος να ικανοποιήσει τις ανάγκες της ανθρωπότητας. Χωρίς μια λειτουργική θεωρία περί οικολογικής σπάνης, η ιδανική μαρξιστική οικονομία θα διέτρεχε τον κίνδυνο να αναπαραγάγει τη χαρακτηριστική για τον καπιταλισμό περιβαλλοντική καταστροφή και, όπως ο καπιταλισμός, θα εξα-

---

22. *Στο ίδιο*, σελ. 70.

23. Bertell Ollman, *Alienation: Marx' s Conception of Man in Capitalist Society*, Cambridge, Cambridge University Press, 1976, σσ. 74-75.

ντλούσε τελικά τις ίδιες τις πηγές που την τροφοδοτούν. Το αποτέλεσμα της εκτεταμένης μείωσης των πόρων θα ήταν ένας απελπιστικός αναρχισμός, στον οποίο η φτώχεια και η δυστυχία θα επέστρεφαν στην κοινωνία με διαστάσεις που ίσως να μην τις έχουμε ξαναδεί. Εάν θέλουμε να αποφύγουμε την πολύ πραγματική απειλή που τίθεται από την οικολογική σπάνη, είναι επιτακτική ανάγκη για το μαρξισμό να αναπτύξει μια ορθή και ρεαλιστική εκτίμηση της αξίας της φύσης για την ανθρωπότητα.

Επιπλοκές των τροποποιήσεων σε ένα μαρξιστικό ορισμό της σπάνης

Ο επαναπροσδιορισμός της μαρξιστικής έννοιας της σπάνης, ώστε να συμπεριλάβει και την οικολογική σπάνη, θα είχε συνέπειες πολύ μεγάλης σημασίας για αρκετές πτυχές της μαρξιστικής πολιτικής θεωρίας· συνέπειες που θα απαιτούσαν την ενσωμάτωση των οικονομικών σταθερής κατάστασης (steady-state economics). Στο επόμενο τμήμα του άρθρου θα επιχειρήσω να σκιαγραφήσω το πώς η ενσωμάτωση στον παραδοσιακό ορισμό της σπάνης των οικολογικών περιορισμών θα τροποποιούσε ριζικά πολλές από τις θεμελιώδεις αρχές των μαρξιανών οικονομικών. Θα περιορίσω την επιχειρηματολογία μου στο πώς τέτοιες τροποποιήσεις θα επιδρούσαν στην εφαρμογή και την ερμηνεία τεσσάρων κεντρικών συστατικών της μαρξιανής θεωρίας: στις κοινωνικές σχέσεις της παραγωγής, στις παραγωγικές δυνάμεις, στη θεωρία της αξίας χρήσης και στην έννοια των αναγκών.

Κατά πρώτο, η ύπαρξη των οικολογικών περιορισμών δεν μπορεί παρά να επηρεάζει τη δυναμική των κοινωνικών σχέσεων στην παραγωγή. Ο Μαρξ σε γενικές γραμμές περιόρισε τις συζητήσεις του για τις κοινωνικές σχέσεις σ' αυτές τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου, οι οποίες καθόρισαν το είδος της παραγωγικής δραστηριότητας που έλαβε χώρα στην κοινωνία. Η φύση υποβιβάστηκε και έφτασε να παίζει ένα ρόλο λανθάνοντος κεφαλαίου ή εξωτερικού προς τις συνθήκες παραγωγής παράγοντα. Κατά ένα μεγάλο μέρος αυτό οφειλόταν στο μύθο της αφθονίας, που προϋπέθετε ότι οι φυσικοί πόροι ήταν ανεξάντλητοι και κατ' αυτό τον τρόπο έπαιζαν ρόλο μόνο στα πλαίσια της εκμετάλλευσής τους ως πρώτων ύλων από τις παραγωγικές δυνάμεις. Όπως παρατηρεί ο Alfred Schmidt στην εμπεριστατωμένη του μελέτη πάνω στον Μαρξ και τη φύση, σύμφωνα με την άποψη του Μαρξ, η φύση είναι «κοινωνικά διαμεσολαβημένη»(Κεφάλαιο 2). Σήμερα, όμως, γνωρίζουμε πως στην πραγματικότητα οι οικολογικοί περιορισμοί διαμορφώνουν τις παραγωγικές σχέσεις, λόγω του ότι η οικειοποίηση των υλικών πόρων της ζωής καθορίζεται από τις σχέσεις κεφαλαίου, εργασίας, τεχνολογίας και από τη σύνθετη αλληλεπίδραση αυτών των δυνάμεων με τις βιολογικές και φυσικές διαδικασίες μέσα στη φύση. Ως ένας καθοριστικός παράγοντας της ανθρώπινης οικονομίας, η φύση ορίζεται ακριβέστερα ως κοινωνικά διαμεσολαβημένη και διαμεσολαβητική. Η γονιμότητα του εδάφους, η διαθεσιμότητα του νερού, τα κοιτάσματα ορυκτών και ο βιολογικός χαρακτήρας οποιασδήποτε περιοχής θα επιδρά-

σουν δραματικά στο είδος και το επίπεδο της παραγωγής, όσο και στις κοινωνικές σχέσεις που διαμορφώνονται για την εκμετάλλευση των πόρων αυτών.

Η διαμεσολαβητική δύναμη της οικολογικής σπάνης πάνω στους οικονομικούς σχηματισμούς, οξύνει επίσης την ανάγκη για κοινωνικοποίηση της πρόσβασης στους φυσικούς πόρους και της διαχείρισής τους. Εξαιτίας του ότι οι οικολογικές συνθήκες της παραγωγής παίζουν έναν ισότιμο ρόλο με τις παραγωγικές δυνάμεις στη δημιουργία του πλούτου, η σπάνη των φυσικών πόρων απαραίτητα επιδρά στις σχέσεις κυριαρχίας. Για παράδειγμα, η κυβέρνηση των ΗΠΑ έχει χορηγήσει σε μεγάλες εταιρίες δωρεάν πρόσβαση σε «δημόσια» γη από τη γέννεση του κράτους, δίνοντας την ξυλεία, τα βοσκοτόπια και τα δικαιώματα εξόρυξης στους πλουσιότερους επενδυτές, σε μια προσπάθεια να επιταχύνει τη μεταμόρφωση της άγριας φύσης σε ένα παραγωγικό εθνικό κεφάλαιο. Βοηθούμενα από το κράτος, τα συμφέροντα των εταιριών έλεγχαν κατά ένα μεγάλο μέρος την πρόσβαση στα αποθέματα των κυριότερων φυσικών πόρων. Ο επαναπροσδιορισμός της σπάνης, έτσι ώστε να περιλάβει και τους οικολογικούς περιορισμούς, ενδυναμώνει τη μαρξιστική ανάλυση των πολιτικών πλευρών της οικολογικής υποβάθμισης. «Η τοποθέτηση της σχέσης κοινωνίας και φύσης μέσα στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής», παρατηρεί ο Leff, «πολιτικοποιεί το ζήτημα του περιβάλλοντος»[24]. Απ' αυτή τη σκοπιά γίνεται ολοφάνερο ότι η κυριαρχία και οι συνεπακόλουθες εκδηλώσεις καταπίεσης και εκμετάλλευσης διαμεσολαβούνται μέσω του περιβάλλοντος με τη μορφή του οικορατσισμού, του περιβαλλοντικού ιμπεριαλισμού, του πόλεμου ενάντια στο περιβάλλον, της μόλυνσης και της καταλήστευσης του περιβάλλοντος γενικότερα.

Δεύτερο, υπό το πρίσμα της σπάνης των φυσικών πόρων, ένας τροποποιημένος μαρξισμός θα απαιτούσε επίσης από τις παραγωγικές δυνάμεις (τον τρόπο και τον τύπο εργασίας) να κατευθυνθούν προς την αποτελεσματική, μη ρυπογόνα, μικρής κλιμάκας παραγωγή. Αφού οι μέθοδοι κατασκευής, οι πρακτικές εργασίας και οι τεχνολογικές καινοτομίες επηρεάζουν την ακεραιότητα του περιβάλλοντος, η ανάπτυξη και η εφαρμογή των μη καταστροφικών τεχνολογιών είναι απαραίτητα στοιχεία για τη μακροπρόθεσμη επιτυχία οποιασδήποτε οικονομικής στρατηγικής. Όπως έχουν ισχυριστεί οι Rachel Carson, William Ophuls, Barry Commoner και ένα πλήθος άλλων, η τεχνολογία έχει κάποιο σημείο μείωσης των ανταποδόσεων (φθίνουσας απόδοσης), στο οποίο τα καταστροφικά αποτελέσματα της χρήσης της μετριάζουν το οποιοδήποτε οικονομικό όφελος. Εκτός από τη θεώρηση των οικονομικών οφελών που αποκομίζονται από την εφαρμογή μιας συγκεκριμένης τεχνολογίας, μια πλήρης θεωρία για την παραγωγή πρέπει να διαθέτει επίσης μια μέθοδο στάθμισης του οικολογικού κόστους που θα προκύψει από τη χρήση αυτής της τεχνολογικής καινοτομίας. Ο Jean Paul Deleage έχει δείξει,

---

24. Enrique Leff, «Marxism and the Environmental Question», *Capitalism, Nature, Socialism,* Τόμ. 4, No 1, Μάρτιος 1993, σελ. 59.

μεταξύ άλλων, ότι η σπάνη έχει ως αποτέλεσμα ένα μεγαλύτερο κόστος εξόρυξης και διάθεσης των αποβλήτων. Όσο μειώνεται η συγκέντρωση ενός συγκεκριμένου ανανεώσιμου ή μη ανανεώσιμου πόρου, τόσο αυξάνεται το ανάλογο κόστος εξόρυξης των πόρων σε χαμηλότερες συγκεντρώσεις. Με ανάλογο τρόπο, όσο μειώνεται η ικανότητα ενός οικοσυστήματος για μεταβολισμό των αποβλήτων, τόσο αυξάνεται το σχετικό με τη μόλυνση κόστος[25]. Η έννοια της οικολογικής σπάνης πρέπει να επεκταθεί πέρα από τις αναλώσιμες πηγές, για να συμπεριλάβει και μη αναλώσιμες διαδικασίες (ή, όπως τις περιγράφει με οικονομικούς όρους ο John Krutilla, οικολογικές «υπηρεσίες»), όπως η ανακύκλωση των αποβλήτων. Έτσι, όχι μόνο υπάρχουν όρια στην τροφοδότηση με υλικούς πόρους από τη γη, αλλά και οι διαδικασίες που συντηρούν τη ζωή —ο μετασχηματισμός της ηλιακής ενέργειας σε βιοτική ενέργεια, η ανάκτηση των αποβλήτων, η αποσύνθεση των ραδιενεργών υλικών— περιορίζονται από τους παράγοντες που έχουν να κάνουν με το χρόνο και τα όρια εφαρμογής και συνιστούν οικολογικά όρια στην παραγωγή.

Αυτός ο περιεκτικός ορισμός της σπάνης πρέπει να εισαχθεί ως συντελεστής στην ανάπτυξη των ομοιοστατικών (εξισορροπιστικών) δυνάμεων της παραγωγής, στις οποίες οι πόροι, η ενέργεια, το προϊόν και το παραπροϊόν συνυπάρχουν σε ένα αυτοσυντηρούμενο σύστημα. Και πέρα από την προσπάθεια ανακούφισης της υλικής σπάνης, οι παραγωγικές δυνάμεις θα πρέπει να κατευθυνθούν στην παράκαμψη της οικολογικής σπάνης, με το να συμπεριλάβουν στο συνολικό κόστος του προϊόντος τα απόβλητα προϊόντα και το ενεργειακό κόστος. Κατ' αυτό τον τρόπο, οι τεχνολογίες ή οι διαδικασίες που έχουν ως αποτέλεσμα μια αρνητική οικονομική απόδοση μπορούν να παραμεριστούν ή να τροποποιηθούν προς χάρη πιο ικανοποιητικών μεθόδων παραγωγής. Για παράδειγμα, αν οι μαρξιστικές στρατηγικές για την αντιμετώπιση της σπάνης τροποποιηθούν ώστε να ενσωματώσουν τους οικολογικούς περιορισμούς, αυτόματα θα απέκλειαν τεχνολογίες όπως η όξινη έκπλυση (διαχωρισμός μεταλλευμάτων), η αλιεία με επιπλέοντα δίχτυα, η αποψίλωση των δασών, η επικίνδυνη αποτέφρωση αποβλήτων κι ένα πλήθος άλλων καταστρεπτικών μεθόδων, οι οποίες απειλούν να εντείνουν τη φτώχεια και τη δυστυχία, καθιστώντας τμήματα του περιβάλλοντος ανίκανα να υποστηρίξουν την ανθρώπινη ή τη μη ανθρώπινη ζωή. Προκειμένου να εξασφαλιστεί η συνεχής παραγωγικότητα των δασών, των εργοστασίων και των αγροκτημάτων, ένας τροποποιημένος μαρξισμός θα έτεινε να εφαρμόσει παραγωγικές μεθόδους αυτοσυντηρούμενης απόδοσης, όπως η γεωργοδασοκομία, η μικρής κλίμακας βιομηχανία και η οργανική καλλιέργεια, στις οποίες η φέρουσα ικανότητα του περιβάλλοντος διατηρείται, για τη μακροπρόθεσμη εργασιακή ασφάλεια και ευημερία.

Ακόμη πιο πέρα, λόγω των συνθηκών οικολογικής σπάνης, η μαρξιστική οικονομι-

---

25. Jean Paul Deleage, «Eco-Marxist Critique of Political Economy», *Capitalism, Nature, Socialism,* No 3, Νοέμβριος 1989, σελ. 17.

κή θεωρία πρέπει να επαναξιολογήσει όχι μόνο τα μέσα παραγωγής αλλά και τους σκοπούς της παραγωγής. Στον κλασικό μαρξισμό, ο τελικός σκοπός των παραγωγικών δυνάμεων σε μια σοσιαλιστική οικονομία είναι η αυξημένη παραγωγή στα πλαίσια της αναζήτησης της υλικής αφθονίας. Αλλά σε συνθήκες οικολογικής σπάνης, η λειτουργία των παραγωγικών δυνάμεων δεν μπορεί να αποσκοπεί πλέον στην αύξηση της παραγωγής των αγαθών, αλλά στην επίτευξη μιας συνεχούς και ικανοποιητικής αναπαραγωγής των αγαθών. Υπό το πρίσμα της επιδείνωσης των περιβαλλοντικών συνθηκών, λέει ο Enrique Leff, πρέπει να αναπτύξουμε «ένα οικονομικό σύστημα εναλλακτικό της κυρίαρχης οικονομικής λογικής, στο οποίο η παραγωγή δε θα βασίζεται στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και στην τεχνολογική πρόοδο που προωθούνται από τη λογική της αγοράς και της μεγιστοποίησης του κέρδους, αλλά θα βασίζεται στην αύξηση της παραγωγής αξιών χρήσης ώστε να ικανοποιεί κοινωνικά και πολιτισμικά καθορισμένες ανάγκες»[26].

Τρίτο, όπως βεβαιώνει η εκτίμηση του Leff, καμιά συζήτηση για τους σκοπούς της παραγωγής δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί, αν προηγουμένως δε μας απασχολήσει η φύση της αξίας που αποκομίζεται από την παραγωγή. Η τροποποίηση της μαρξιστικής έννοιας της σπάνης θα απαιτούσε επίσης μια επαναξιολόγηση της μαρξιστικής θεωρίας της αξίας, σε ό,τι αυτή σχετίζεται με τη φύση. Στο *Κεφάλαιο* ο Μαρξ κάνει τη διάκριση μεταξύ της αξίας χρήσης ή της «χρησιμότητας» ή «ποιότητας» ενός πράγματος και της ανταλλακτικής αξίας ή της «αφηρημένης», «ποσοτικής σχέσης» ενός εμπορεύματος με ένα άλλο[27]. Σύμφωνα με τον Μαρξ, υπό την προϋπόθεση μιας οικολογικής αφθονίας η «αξία χρήσης» της φύσης πραγματώνεται μόνο στη φάση της παραγωγής, όπου η φύση μέσω της εργασίας μετασχηματίζεται σε αγαθά ή σε υπηρεσίες. «Η υλική αξία της φύσης μόνο», λέει ο Μαρξ, «όσο η ανθρώπινη εργασία δεν ενσωματώνεται σε αυτήν...δεν έχει αξία, αφού η αξία είναι αποκλειστικά ενσωματωμένη εργασία»[28]. Η φύση απασχόλησε τον Μαρξ μόνο από κοινωνικο-ιστορική άποψη. Όπως το βλέπει ο Schmidt, «η φύση ενδιέφερε τον Μαρξ ως ένα συστατικό στοιχείο της ανθρώπινης δραστηριότητας... Όσο η φύση παραμένει αδούλευτη, είναι οικονομικά χωρίς αξία»[29]. Συνεπώς, η ορθόδοξη μαρξιστική θεωρία δεν έχει τρόπο να εκτιμήσει την αξία της φύσης ανεξάρτητα από το ρόλο της στις παραγωγικές δυνάμεις. Η αντίληψη του Μαρξ ότι η φύση είναι α priori χωρίς αξία προέρχεται κατά ένα μέρος από τον ορισμό που δίνει στη σπάνη. Βλέποντας τη φύση ως ανεξάντλητη πηγή, ο Μαρξ στην ουσία τη θεωρεί αυτό που οι σύγχρονοι οικονομολόγοι θα ονόμαζαν «εμπόρευμα μηδενικής τιμής». Οι

---

26. Enrique Leff, «Marxism and the Environmental Question», *Capitalism, Nature, Socialism,* Τόμ. 4, No 1, Μάρτιος 1993, σελ. 60.

27. Karl Marx, *Capital,* Moscow, Foreign Languages Publishing House, 1959, Τόμ. 1, σελ. 36.

28. Παρατίθεται από τον Alfred Schmidt, *The Concept Of Nature in Marx,* London, NLB Press, 1971, σελ. 30.

29. Alfred Schmidt, *The Concept Of Nature in Marx,* London, NLB Press, 1971, σελ. 30.

οικονομολόγοι ορίζουν ως εμπορεύματα μηδενικής τιμής τα αγαθά ή τις πηγές μιας οικονομίας που είναι διαθέσιμα/ες στους παραγωγούς ή στος καταναλωτές δωρεάν ή δεν έχουν καμιά ανταλλακτική αξία χωρίς διαμεσολάβηση.

Στην περίπτωση αυτή, όπως έγινε και με προηγούμενες αρχές του μαρξισμού, πολύ μικρές τροποποιήσεις στον ορισμό της σπάνης είναι δυνατό να εξασφαλίσουν μεγαλύτερη προστασία για τις φυσικές πηγές. Τις τελευταίες δεκαετίες, οι οικονομολόγοι που ασχολούνται με το περιβάλλον έχουν συνειδητοποιήσει ότι δεν μπορούμε πλέον να κάνουμε την παραδοχή της «μηδενικής τιμής» για τους φυσικούς πόρους. Αντί να ισχυριζόμαστε ότι οι φυσικές διαδικασίες εξασφαλίζουν την ελεύθερη και ανεξάντλητη παροχή των φυσικών πόρων, η οικολογική σπάνη απαιτεί να υπολογίσουμε τη μείωση των πόρων στην εξίσωση του κέρδους. Κάθε οικονομικό όφελος συνοδεύεται από μια αντίστοιχη απώλεια ή μια αποποιημένη[30]. Έτσι, το κόστος της αποψίλωσης ενός πολύ παλιού δάσους είναι ίσο με τη νομισματική ανταπόδοση η οποία δεν έχει πραγματοποιηθεί από τις σύγχρονες ή μελλοντικές βιομηχανίες ή, μιλώντας μη υλιστικά, ίσο με την ηθική αξία για εκπλήρωση των ευθυνών μας απέναντι στα άλλα είδη και στις μελλοντικές γενιές των ανθρώπων που έχουμε αποποιηθεί. Για παράδειγμα, στο βορειοδυτικό Ειρηνικό τα χρήματα που κερδίζονται από τους ιδιοκτήτες των συγκροτημάτων υλοτομίας αντιπροσωπεύουν απώλειες για τους γειτονικούς επιχειρηματίες που εξαρτώνται από τον τουρισμό. Παρομοίως, τα χρήματα που αποταμιεύονται από τις μεθόδους εκχέρσωσης καταλήγουν σε χαμένα κέρδη για τους αλιείς σολωμού, όταν το ψάρι δεν μπορεί να αναπαραχθεί λόγω της υπερβολικής εναπόθεσης ιλύος που υπάρχει στα υδάτινα ρεύματα των βουνών. Στην περίπτωση που ο μαρξισμός θα συμπεριλάβει την οικολογική σπάνη στο γενικό ορισμό του για τη σπάνη, οι σοσιαλιστικές οικονομίες θα πρέπει απαραίτητα να λαμβάνουν υπόψη τους την περιβαλλοντική εξάντληση, όταν θα υπολογίζουν την αξία συγκεκριμένων βιομηχανιών ή τεχνολογιών.

Αλλά όσο οι πρωτόγονες άγριες εκτάσεις γίνονται όλο και πιο σπάνιες, έχουμε αρχίσει να συνειδητοποιούμε ότι η φύση όντως έχει μια κοινωνική αξία προγενέστερη της εκμετάλλευσής της και του μετασχηματισμού της από την εργασία. Όσο μαθαίνουμε περισσότερα για την αλληλεξάρτηση όλων των μελών της βιοτικής κοινωνίας, συνειδητοποιούμε πως η οικονομική και η κοινωνική ευημερία της ανθρωπότητας είναι στενά συνδεδεμένες με τη διατήρηση των μη αναπτυγμένων άγριων εκτάσεων που έχουν εναπομείνει παγκόσμια. Πολλά από τα οικολογικά συστήματα στα οποία έχουμε βασιστεί για τον καθαρό αέρα, το πόσιμο νερό, τα φαγώσιμα τρόφιμα και την καλλιεργήσιμη γη απαιτούν να μείνουν ανενόχλητες τεράστιες εκτάσεις δασών, ελών, ερήμων και υδάτινων οδών. Έτσι, οι άγριες εκτάσεις έχουν μια αξία ανεξάρτητη από την εμπορευματική οικονομία. Ενώ ο Μαρξ αναφέρθηκε στη φύση σαν να έχει μόνο αξία χρήσης, αφού η

---

30. Βλέπε τη συζήτηση του Horst Siebert για τους πόρους μηδενικής τιμής στο *Economics of the Environment,* Lexington, D. C. Heath and Company, 1981, σελ. 17.

χρησιμότητά της πραγματώνεται μέσω της δύναμης μετασχηματισμού που έχει η εργασία, η οικολογική σπάνη μας έχει αναγκάσει να αναγνωρίσουμε ότι η φύση έχει ανεκτίμητη αξία ακόμα και έξω από τα πλαίσια της ανθρώπινης οικονομίας. Υπό τις επιβαλλόμενες από την οικολογική σπάνη συνθήκες, η ορθόδοξη έννοια της αξίας χρήσης πρέπει τώρα να επαναπροσδιοριστεί, έτσι ώστε να συμπεριλάβει τη μη χρηστική αξία. Ο οικονομολόγος John Krutilla έχει κάνει αξιόλογες προόδους προς την κατεύθυνση μιας τέτοιας μεθόδου αξιολόγησης με τη θεωρία του για ενσωμάτωση της «εναλλακτικής αξίας» στην εκτίμηση των πηγών ή του φαινομένου στη φύση. Αφού είμαστε πρόθυμοι να πληρώσουμε, ώστε να εξασφαλίσουμε την εναλλακτική δυνατότητα να χρησιμοποιήσουμε μια περιοχή ή μια υπηρεσία που θα ήταν δύσκολο ή απίθανο να αντικαταστήσουμε[31], η απαίτηση αυτή συνιστά μια αληθινή αξία, ακόμη και αν η φυσική αυτή πηγή δε γίνει ποτέ αντικείμενο εκμετάλλευσης (ως εμπόρευμα). Προκειμένου να προσαρμοστούμε στην πραγματικότητα της οικολογικής σπάνης, μια αποτελεσματική θεωρία της αξίας θα πρέπει να σταθμίσει την αξία χρήσης που αποκομίζεται από τη μετατροπή των φυσικών πόρων σε αγαθά σε σχέση με την απώλεια της μη χρηστικής αξίας, η οποία οφείλεται στη διακοπή των φυσικών διαδικασιών που ίσως συντελούν στην παραγωγή του καθαρού νερού, του καθαρού αέρα ή του γόνιμου εδάφους.

Τελικά, κάθε αναθεώρηση του μαρξισμού σε οικολογική βάση πρέπει να συμπεριλάβει μια τροποποιημένη μέθοδο για την εκτίμηση των αναγκών. Όπως τονίζει ο Balbus, «εάν δεν μπορεί να δειχτεί ότι οι ανάγκες δεν μπορούν αν ξεπεράσουν τις αξίες χρήσης, δεν υπάρχει λόγος να υποθέσουμε ότι η υπερνίκηση της σπάνης είναι δυνατή όσο και αν αναπτυχθούν οι παραγωγικές δυνάμεις»[32]. Η σπάνη μπορεί να οριστεί μόνο ως η αναγνώριση των ανεκπλήρωτων αναγκών. Αλλά πώς διακρίνουμε το βασίλειο της ανάγκης από το βασίλειο της πολυτέλειας; Στο *Κεφάλαιο* ο Μαρξ υποστηρίζει ότι στον ιδανικό τρόπο παραγωγής, οι παραγωγοί θα αποφασίζουν πώς να κατανείμουν την εργασία προς ικανοποίηση των βασικών απαιτήσεων για τη ζωή, αφήνοντας όσο το δυνατόν περισσότερο ελεύθερο χρόνο. «Η διαδικασία της εργασίας», λέει ο Μαρξ, «ανηγμένη ...στους βασικούς της συντελεστές, συνιστά ανθρώπινη δράση με προοπτική την παραγωγή αξιών χρήσης, την οικειοποίηση των φυσικών υλών για τις ανθρώπινες ανάγκες. Είναι η αναγκαία συνθήκη για να συντελεστούν οι ανταλλαγές ύλης μεταξύ ανθρώπων και φύσης»[33]. Εάν «οι βασικές ανθρώπινες ανάγκες» πρέπει να οικειοποιηθούν από τη φύση, η επιτυχής σοσιαλιστική κοινωνία πρέπει να εδραιώσει, αντιμέτωπη με τη σπάνη, κριτήρια για να αποφασίζει ποιες ανάγκες είναι εύλογες και ποιες όχι.

---

31. John Kurtilla, «Consevation Reconsidered», *American Economic Review,* Τόμ. 57, No 4, Σεπτέμβριος 1967, σελ. 780.

32. Isaac Balbus, *Marxism and Domination,* Princeton, Princeton University Press, 1982, σελ. 116.

33. Karl Marx, *Capital,* Moscow, Foreign Languages Publishing House, 1959, Τόμ. 1, σσ. 83-84.

Ενώ ο προσδιορισμός των αναγκών για τα άτομα και τις κοινότητες αναμφίβολα θα περιλαμβάνει ένα συγκεκριμένο βαθμό υποκειμενικότητας, ο Μαρξ διατείνεται ότι οι ανάγκες του ατόμου είναι αδιαχώριστες από τις κοινωνικές ανάγκες. Περιγράφοντας τον ορισμό του Μαρξ για τις ανάγκες, ο Bertel Ollman διασαφηνίζει ότι ο Μαρξ θεωρεί την ανθρώπινη ύπαρξη ως «κοινωνική ύπαρξη»· έτσι, οι ατομικές ανάγκες έχουν πάντα μια κοινωνική συνιστώσα. Στο σοσιαλισμό, ο οποίος αναγνωρίζει την κοινωνική φύση του ατόμου, «ένας άνθρωπος δεν μπορεί πια να ικανοποιεί τις δικές του ανάγκες στερώντας τους άλλους, αφού η επίδραση της απογοήτευσής τους θα τον τιμωρήσει μαζί με όλους τους άλλους»[34]. Υπό το πρίσμα της οικολογικής σπάνης, οι ατομικές ή συλλογικές ενέργειες που στερούν από την κοινωνία την αυτοσυντηρούμενη πρόσβαση στις απαραίτητες υλικές πηγές, θα μπορούσαν να θεωρηθούν αθέμιτες. Στο πλαίσιο αυτό, οι μαρξιστικές προσεγγίσεις στο ζήτημα των αναγκών θα απαιτούσαν μια μελέτη πάνω στις ανθρώπινες ανάγκες και στις περιβαλλοντικές απαιτήσεις, στοιχεία που είναι μεταξύ τους αλληλένδετα.

Στο σημείο αυτό, ο περιβαλλοντισμός προσφέρει στο μαρξισμό ένα σημαντικό πλαίσιο προοπτικής, ώστε να εδραιώσει μερικά κριτήρια για την αξιολόγηση των αναγκών. Προκειμένου να καθορίσει τις ανάγκες ανθρώπων οι οποίοι προέρχονται από ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών σχηματισμών και οι οποίοι ζουν σε απίστευτα ποικίλα οικοσυστήματα, μια τροποποιημένη θεωρία για τις ανάγκες θα έπρεπε να υπολογίσει— όπως κάνει ο περιβαλλοντισμός— τις κοινωνικές και περιβαλλοντικές συνθήκες που ισχύουν για συγκεκριμένες ομάδες, ενώ ακόμη θα πρέπει να προσαρμόζει τις επιθυμίες αυτές σε πιο συνολικές ή παγκόσμιες ανησυχίες. Μερικοί καινοτόμοι οικολόγοι θεωρητικοί, όπως ο Τάκης Φωτόπουλος, ο Enrique Leff, ο James O' Connor και ο Murray Bookchin, έχουν προτείνει τρόπους με τους οποίους μια σοσιαλιστική οικολογία θα αξιολογούσε τις ανάγκες. Ο Enrique Leff υποστηρίζει «μια αύξηση της παραγωγής αξιών χρήσης, ώστε να ικανοποιηθούν κοινωνικά και πολιτισμικά προσδιορισμένες ανάγκες, βασισμένη στην κοινωνικοποίηση της πρόσβασης στη φύση, στην αποκέντρωση και στον οικολογικό σχεδιασμό των παραγωγικών δραστηριοτήτων, καθώς και στη διαχείριση των περιβαλλοντικών πόρων των ανθρώπων και των κοινοτήτων»[35]. Ο Τάκης Φωτόπουλος τονίζει το γεγονός ότι ένας «αντικειμενικός» μαρξιστικός ορισμός των αναγκών είναι αδύνατος, και αντ' αυτού θεωρεί ότι με την άσκηση της συμμετοχικής ή «άμεσης δημοκρατίας» οι κοινότητες θα προσδιορίζουν την υλική αφθονία «με έναν τρόπο που είναι συνεπής προς την οικολογική ισορροπία»[36]. Υπό αυτές τις συνθήκες, λέει ο Φωτόπου-

---

34. Bertell Ollman, *Alienation: Marx' s Conception of Man in Capitalist Society,* Cambridge, Cambridge University Press, 1971, σελ. 107.

35. Enrique Leff, «Marxism and the Environmental Question», *Capitalism, Nature, Socialism,* Τόμ. 4, No 1, Μάρτιος 1993, σσ. 60-61.

36. Takis Fotopoulos, «Beyond Statism and the Market Economy». *Democracy & Nature,* Τόμ. 3, No 2, σελ. 59.

λος, είναι «λογικό να υποθέσουμε ότι άπαξ και η οικονομία της αγοράς αντικατασταθεί από μια δημοκρατικά διαχειριζόμενη και βασισμένη στην κοινότητα οικονομία, τότε η δυναμική "ανάπτυξη ή θάνατος" της πρώτης θα αντικατασταθεί από τη νέα κοινωνική δυναμική της τελευταίας: μια δυναμική που αποσκοπεί στην ικανοποίηση των αναγκών της κοινότητας και όχι στη ανάπτυξη αυτή καθαυτή»[37]. Ενώ ένας τροποποιημένος μαρξισμός δε θα μπορούσε ποτέ να υπαγορεύει ανάγκες, οι βιολογικές ανάγκες προφανώς θα προσδιορίζονταν ως θεμιτές, ως στοιχειώδεις ανάγκες. Στην ίδια κατηγορία, η περιβαλλοντική ακεραιότητα βρίσκεται ανάμεσα στις πιο βασικές ανθρώπινες ανάγκες, αφού παρέχει την υλική βάση για όλη την ανθρώπινη και μη ανθρώπινη ζωή. Με μια πλήρη συνειδητοποίηση των οικολογικών περιορισμών, είναι πιθανό οι περισσότεροι άνθρωποι που θα λειτουργούν σε μια συμμετοχική δημοκρατία θα συμφωνούσαν πως η ικανοποίηση των στοιχειωδών βιολογικών απαιτήσεων για καθαρό αέρα και νερό, για τροφή, για ρουχισμό και για στέγη προϋποθέτει την προστασία του περιβάλλοντος από τη μόλυνση και την υπερεκμετάλλευση.

Μαρξισμός και περιβαλλοντισμός σε συμφιλίωση: Η αυτοσυντηρούμενη οικονομία

Η τροποποίηση του μαρξισμού σε μια οικολογική βάση θα οδηγούσε τελικά σε μια σοσιαλιστική εκδοχή μιας αυτοσυντηρούμενης οικονομίας. Όσο η ανθρωπότητα επεκτείνεται μέχρι τα όρια αντοχής της γης να τη συντηρεί, οι κυβερνήσεις πρέπει να αναχαιτίσουν και να αναστρέψουν την αρπακτική οικονομική μεγέθυνση ή να αντιμετωπίσουν το γεγονός ότι οι ίδιοι οι νόμοι της φύσης θα εγείρουν περιορισμούς. Υπό συνθήκες οικολογικής σπάνης, η ιδανική οικονομία θα κατακτούσε μια κατάσταση σταθερότητας, όπου, επιτυγχάνοντας ένα επίπεδο παραγωγής επαρκές για την ικανοποίηση των βασικών αναγκών της ανθρωπότητας, η οικονομία θα λειτουργούσε με συνέπεια χωρίς ποτέ να μεγεθύνεται. Οι περιορισμοί στην οικονομική εκμετάλλευση θα απαιτούσαν μια σχεδιασμένη οικονομία, στην οποία η συντήρηση, η ανακύκλωση και ο πληθυσμιακός έλεγχος θα έπαιζαν βασικό ρόλο για τη διατήρηση της περιβαλλοντικής ακεραιότητας, εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα τη συνεχή πρόσβαση στις ζωτικές ανάγκες για τις σύγχρονες και τις μελλοντικές γενιές. Σ' ένα τέτοιο κλειστό σύστημα, η μαρξιστική επιταγή για ίση κατανομή του πλούτου είναι ουσιώδης, προκειμένου να εμποδιστεί η τυραννία των πλούσιων πάνω σ' εκείνους που δεν έχουν περιουσία. Τροποποιημένος για να υπολογίσει τους οικολογικούς περιορισμούς, ο σοσιαλισμός ίσως είναι ικανός να προσαρμόσει τις ανάγκες διαφορετικών ανθρώπων σε διαφορετικά οικοσυστήματα, ακόμη και υπό συνθήκες πεπερασμένων υλικών πόρων. Όπως σημειώνει

37. *Στο ίδιο*, σελ. 89.

στα φιλοσοφικά του έργα ο William Ophuls, ο Μαρξ «θεώρησε τη φύση ως πηγή αξίας ίσης με την εργασία και κατηγορούσε την καπιταλιστική παραγωγή για την κακοποίησή της, με τρόπο που δήλωνε ρητά ότι θα απαγορευόταν στους γνήσιους μαρξιστές να δράσουν με τις ίδις μεθόδους απέναντι στη φύση σε κάποιο διαφορετικό σύστημα πολιτικών θεσμών»[38]. Ενώ οι θεωρίες του Μαρξ αντανακλούν την κοινή εσφαλμένη αντίληψη της εποχής του, ότι δηλαδή η φύση είναι ανεξάντλητη, αντανακλούν επίσης το σεβασμό που έδειχνε ο Μαρξ για τη φύση, ως ένα απαραίτητο συστατικό της ανθρώπινης ύπαρξης. Στο *Κεφάλαιο,* ο Μαρξ επικρίνει την κληρονομιά της καταστροφής που διαπράχθηκε εναντίον της αγροτικής γης, πρώτα από τη φεουδαρχία και αργότερα από τον καπιταλισμό.

Η λεηλασία της εκκλησιαστικής περιουσίας, η δόλια απαλλοτρίωση των κρατικών κτημάτων, η ληστεία της δημόσιας γης, ο σφετερισμός της φεουδαρχικής και πατριαρχικής περιουσίας και η μεταμόρφωσή της σε σύγχρονη ιδιωτική περιουσία υπό συνθήκες απερίσκεπτης τρομοκρατίας, ήταν μόνο πολλές ειδυλλιακές μέθοδοι πρωταρχικής συσσώρευσης. Κατέκτησαν τον αγρό για την καπιταλιστική γεωργία (αυτό που κατ' ευφημισμό ονομάζουμε σήμερα αγροτοβιομηχανία), έκαναν το έδαφος αναπόσπαστο μέρος του κεφαλαίου και δημιούργησαν την απαραίτητη τροφοδότηση ενός «ελεύθερου» και παράνομου προλεταριάτου για τις αστικές βιομηχανίες[39].

Με την απαλλοτρίωση της περιουσίας ή την «απελευθέρωση» των ανθρώπων που ζούσαν από τη γη, ο καπιταλισμός τούς έκλεψε τα μέσα συντήρησης και τους εξεδίωξε ώστε να γίνουν δούλοι μέσα στην ελευθερία τους πουλώντας την εργατική τους δύναμη στο νέο αφέντη, το βιομήχανο καπιταλιστή[40]. Ενώ ο Μαρξ δεν υποστηρίζει μια επιστροφή στην αγροτική οικονομία, αναγνωρίζει ότι μέρος της καπιταλιστικής ικανότητας να καταπιέζει οφείλεται στον έλεγχο της γης και των πόρων από τους αστούς, μέσω του οποίου αυτοί κρατούν σε ομηρεία τους εργάτες με τη σχέση της μισθωτής εργασίας.

Στο *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844* ο Μαρξ υποστήριξε ότι το ανθρώπινο γένος και η φύση είναι συνδεδεμένα και αλληλεξαρτώμενα». «Ο άνθρωπος ζει από τη φύση —σημαίνει ότι η φύση είναι το σώμα του, με το οποίο πρέπει να παραμείνει σε συνεχή επικοινωνία αν δεν πρόκειται να πεθάνει. Το ότι η βιολογική και πνευματική ζωή του ανθρώπου είναι συνδεδεμένη με τη φύση σημαίνει ότι η φύση είναι συνδεδεμένη με τον εαυτό της, αφού ο άνθρωπος είναι ένα μέρος της φύσης»[41]. Για τον Μαρξ, η φύση πραγματικά υπήρχε ανεξάρτητα από το ανθρώπινο γένος, αλλά ήταν ιστορικά και κοινωνικά καθορισμένη. Για την ακρίβεια, η ανθρώπινη εκμετάλ-

---

38. William Ophuls, *Ecology and the Politics of Scarcity,* San Francisco, W. H. Freeman and Co., 1977, σελ. 207.

39. Karl Marx, *Capital,* Moscow, Foreign Languages Publishing House, 1959, Τόμ. 1, σσ. 732-733.

40. *Στο ίδιο,* σελ. 747.

41. Karl Marx, *Economic and Philosophical Manuscripts of 1844,* New York, International Publishers, 1969, σελ. 112.

λευση της φύσης είναι πολύ φυσιολογική, σύμφωνα με τον Μαρξ, αφού αλληλοεπηρεαζόμαστε με τη φύση «όπως μια από τις δικές της δυνάμεις, κινώντας πόδια και μπράτσα, κεφάλι και παλάμες, τις φυσικές δυνάμεις του σώματός του ώστε να οικειοποιηθεί τα προιόντα της φύσης με έναν τρόπο σύμφωνο με τις [ανθρώπινες] ανάγκες»[42].

Ενώ οι οικονομικές θεωρίες του Μαρξ πρέπει να τροποποιηθούν ώστε να είναι οικολογικά ορθές, οι φιλοσοφικοί του ορισμοί περί φύσης βρίσκονται σε αρμονία με πολλές τρέχουσες περιβαλλοντολογικές αρχές. Όπως ο περιβαλλοντισμός, έτσι κι ο μαρξισμός υποστηρίζει την αλληλεξάρτηση της ανθρωπότητας με τη φύση και ισχυρίζεται πως, αντί να διαχωρίζεται από τη φυση, ο άνθρωπος είναι μέλος της βιοτικής κοινότητας της γης. Πιο αξιοσημείωτα, λόγω του ότι ο μαρξισμός είναι μια φιλοσοφία βασισμένη στην κοινοτική ευθύνη, στη συνεργασία, στην υλική ισότητα και την κοινωνική δικαιοσύνη, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι μια κοινωνία που φέρεται στα μέλη της με σεβασμό και συμπόνια θα συμπεριφερθεί επίσης και στη μη ανθρώπινη φύση με σεβασμό, αν μη τι άλλο χάριν της αυτοσυντήρησης.

Ο μαρξισμός και ο περιβαλλοντισμός είναι από τη φύση τους οι ίδιες ατελείς πολιτικές θεωρίες. Μέσα στο μαρξισμό ο περιβαλλοντισμός βρίσκει μια δράση που στερείται στις συχνά πολιτιστικές και κάποιες φορές μερικώς θρησκευτικές θεωρίες. Οι αντιλήψεις του Μαρξ, που χρονολογούνται πάνω από εκατό χρόνια, μπορούν να τροποποιηθούν και η ερμηνευτική τους δύναμη να βελτιωθεί ενσωματώνοντας τις βαθιές αντιλήψεις του περιβαλλοντισμού. Σ' έναν κόσμο πεπερασμένων φυσικών πόρων, η εκμετάλλευση του περιβάλλοντος, η περιβαλλοντική πολιτική και η δημόσια πρόσβαση στις φυσικές πηγές θα μονοπωλούνται όλο και πιο πολύ, όσο τα συμφέροντα του επιχειρηματικού κόσμου και των κυβερνήσεων αναζητούν σίγουρη και αδιάκοπη πρόσβαση στις πρώτες ύλες. Ενώ η οικονομία της παγκόσμιας αγοράς πορεύεται προς τον οικολογικό αφανισμό, οι πολιτικοί και οι "οικο-φιλικοί" κατασκευαστές πλαστικών, βενζίνης, μπαταριών, χρωμάτων και κάθε άλλης πιθανής τοξίνης, διαβεβαιώνουν το κοινό ότι ο καπαιταλισμός μπορεί να μας οδηγήσει μακριά από την παρούσα δύσκολη θέση όπου βρισκόμαστε. Οι προσπάθειες των περιβαλλοντολόγων και ομοίως των μαρξιστών να τροποποιήσουν το μαρξισμό στις οικολογικές του αντιλήψεις είναι κάτι παραπάνω από μια συμβολική χειρονομία. Απεικονίζει τη συμβίωση δύο ισχυρών κοινωνικών κινημάτων, που συν τω χρόνω ίσως γίνει η πιο αποτελεσματική και σημαντική πολιτική πρόκληση απέναντι στις καταστρεπτικές δυνάμεις του καπιταλισμού της αγοράς.

---

42. Karl Marx, *Capital,* Moscow, Foreign Languages Publishing House, 1959, Τόμ. 1, σελ. 177.

ΔΙΑΛΟΓΟΣ

Murray Bookchin
Σχόλια για τη συνάντηση του Διεθνούς Δικτύου Κοινωνικής Οικολογίας και τη «Βαθιά Κοινωνική Οικολογία» του John Clark

Ανταλλαγή επιστολών μεταξύ Murray Bookchin και ΣΕ του περιοδικού σε σχέση με την παραίτηση των Bookchin και Biehl από τη Διεθνή Συμβουλευτική Επιτροπή

2

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Μανούσος Μαραγκουδάκης
Η πράσινη πρόκληση, των Dick Richardson και Chris Rootes (επιμ.)

Simon Batterbury
Αξίες βιωσιμότητας, απλός τρόπος ζωής και ριζοσπαστικός περιβαλλοντισμός, του Ted Trainer

Φώτης Τερζάκης
Ο οικοκαπιταλισμός: το περιβάλλον ως μεγάλη επιχείρηση, της Ρίτα Μαντότο

Murray Bookchin*

Σχόλια για τη Συνάντηση του Διεθνούς Δικτύου Κοινωνικής Οικολογίας και τη «Βαθιά Κοινωνική Οικολογία» του John Clark**

I

Μεταξύ 14 και 19 Αυγούστου 1995 έγινε μια συνάντηση του Διεθνούς Δικτύου Κοινωνικής Οικολογίας στο Dunoon της Σκοτίας, για να συζητηθεί το θέμα *«Δημοκρατία και Οικολογία»*. Στο πρόγραμμα ξεχώριζε, μεταξύ άλλων εισηγήσεων, μια ωριαία περιληπτική παρουσίαση ενός μεγάλου σε έκταση δοκιμίου του John Clark με τίτλο «Η πολιτική της κοινωνικής οικολογίας: πέρα από τα όρια της πόλης» (The Politics of Social Ecology: Beyond the Limits of the City).

Η ηλικία μου και τα διαρκώς εντεινόμενα προβλήματα υγείας που αντιμετωπίζω δε μου επέτρεψαν να παρευρεθώ στη συνάντηση, γεγονός που μου προξένησε κάποια ανησυχία, μια και ο Clark διέκοψε τους δεσμούς του με την κοινωνική οικολογία και έγινε, όπως με παιγνιώδη διάθεση αποκάλεσε τον εαυτό του στο περιοδικό *The Trumpeter,* όργανο του «κινήματος» της βαθιάς οικολογίας, «βαθύς κοινωνικός οικολόγος ή κοινωνικός βαθύς οικολόγος» (Clark, *Trumpeter,* σελ. 104). Στην πραγματικότητα, εδώ και αρκετό καιρό τα γραπτά του Clark σε έντυπα βαθιάς οικολογίας και στον αναρχικό τύπο έχουν ήδη έρθει σε θεμελιακή αντίθεση με την κοινωνική οικολογία και συγκαλύπτουν βασικές διαφορές ανάμεσα στις δύο τάσεις, σε μια στιγμή που είναι ζωτικής σημασίας η σαφής τους διάκριση. Οι αντιλήψεις που διατύπωνε ήταν στην ουσία τους μυστικιστικές και, από μια κοινωνικο-οικολογική και κοινωνικο-αναρχική προοπτική, αντιδραστικές.

Παρατήρησα έντονα σε δύο προσωπικές συζητήσεις μου με τον Michael Small, ο

---

* Ο Murray Bookchin είναι καθηγητής της Κοινωνικής Οικολογίας, ιδρυτής του Ινστιτούτου Κοινωνικής Οικολογίας στο Βερμόντ (ΗΠΑ). Γράφει και διδάσκει για θέματα που αφορούν τη σχέση μεταξύ κοινωνικών και οικολογικών προβλημάτων από το 1952. Είναι συγγραφέας πολλών βιβλίων, κυρίως πάνω σε θέματα κοινωνικής οικολογίας, οικο-φιλοσοφίας και οικο-αναρχισμού. Μεταξύ των τελευταίων του βιβλίων περιλαμβάνονται: *Urbanization without Cities,* Black Rose 1992, *Remaking Society,* Black Rose 1989 (ελληνική έκδοση: Εξάντας, 1994) και *Philosophy of Social Ecology,* Black Rose 1990 και 1994.

** Η μετάφραση του άρθρου έγινε από την Αγγέλικα Σπετσέρη και τον Νίκο Βούλγαρη και η επιμέλεια από τον Νίκο Ράπτη.

οποίος συγκάλεσε τη συνάντηση, ότι η προβολή του Clark ως κορυφαίου ομιλητή τον νομιμοποιούσε ως κοινωνικό οικολόγο —τη στιγμή που βρισκόταν για αρκετό καιρό στη διαδικασία αποκήρυξης της κοινωνικής οικολογίας. Δεν αισθανόμουν μόνο ότι η τάση του Clark να δημιουργεί με χυδαίο τρόπο σύγχυση και ακόμα να παραπλανά ανθρώπους που θεωρούν τους εαυτούς τους κοινωνικούς οικολόγους ήταν πιθανό να δημιουργήσει προβλήματα στη συνάντηση. Ανησυχούσα, επίσης, σοβαρά ότι η συνάντηση δε θα παρέμενε η «εκπαιδευτική εμπειρία» ή «ανταλλαγή απόψεων» μεταξύ κοινωνικών οικολόγων, όπως προοριζόταν να γίνει, αλλά θα προσπαθούσε να λειτουργήσει ως ιδρυτικό συνέδριο του δικτύου κοινωνικής οικολογίας.

Επιπλέον, εξέφρασα στον Small τους ισχυρούς φόβους μου ότι οποιαδήποτε «διακήρυξη» που μπορεί να έβγαινε από μια τέτοια συνάντηση θα περιείχε σχεδόν σίγουρα συμβιβασμούς σε βασικές αρχές της κοινωνικής οικολογίας. Ο Small, από την πλευρά του, με καθησύχασε τονίζοντας ότι «ξέρουμε πώς να χειριστούμε τον Clark» (ή κάτι τέτοιο) και ότι η φύση της συνάντησης θα παρέμενε αυστηρά εκπαιδευτική. Για να εκφράσω τις δικές μου αντιλήψεις για την κοινωνική οικολογία με όσο το δυνατό μεγαλύτερη σαφήνεια, έστειλα στη συνάντηση ένα κείμενο με τίτλο «Θέσεις πάνω στην Κοινωνική Οικολογία σε μια αντιδραστική περίοδο».

Όπως αποδείχτηκε, κάποιες από τις βαθύτατες ανησυχίες μου σχετικά μ' αυτή τη συνάντηση επιβεβαιώθηκαν. Φαίνεται ότι προσπάθησε να λειτουργήσει ως κάτι παρόμοιο με ιδρυτικό συνέδριο, παράγοντας μια συλλογική διακήρυξη μεγέθους μιας σελίδας με τίτλο «Αρχές του Διεθνούς Δικτύου Κοινωνικής Οικολογίας» (Principles of the International Social Ecology Network). Με έκπληξη έμαθα ότι, όταν σχηματίστηκε η επιτροπή για τη διατύπωση της διακήρυξης, ο Clark προτάθηκε να συμμετάσχει — και ότι πράγματι συμμετείχε. Η γεμάτη συγχύσεις —στην πραγματικότητα τρομερά ετερογενής— φύση της διακήρυξης που προέκυψε από τις εργασίες της επιτροπής, φαίνεται να οφείλεται σ' ένα μεγάλο βαθμό στους καβγάδες στους οποίους ο Τάκης Φωτόπουλος, ο γενικός υπεύθυνος ύλης του *Δημοκρατία και Φύση*, που συμμετείχε επίσης στην επιτροπή, ήταν αναγκασμένος να εμπλακεί με τον Clark. Ο Φωτόπουλος, ο οποίος είναι με σαφήνεια δεσμευμένος στον ελευθεριακό κοινοτισμό (libertarian municipalism), έπρεπε να υπερασπιστεί το πενιχρό πολιτικό περιεχόμενο του κειμένου ενάντια στις επίμονες προσπάθειες του Clark να το αλλοιώσει προς όφελος πνευματιστικών διατυπώσεων.

Έχοντας κουβαλήσει την ταοϊστική εκδοχή της οικολογίας στο όχημα της κοινωνικής οικολογίας για αρκετά χρόνια, τα πιο πρόσφατα γραπτά του John Clark ενέχουν συχνά μια βρόμικη αλλοίωση εννοιών κλεμμένων από την κοινωνική οικολογία και από σοβαρά κοινωνικά αναρχικά κινήματα του παρελθόντος. [Τρέμω όταν σκέφτομαι τι θα έκαναν παλιότεροι Ισπανοί αναρχικοί σύντροφοι που έτυχε να γνωρίζω, όπως ο Gastov Leral και ο Jose Peirats, για την αλλοίωση που προξενεί ο Clark στον όρο «ομάδα συγγενείας» (affinity group)]. Βέβαια, καθώς μετατρέπει την ιδεολογική του ταυτότητα από «κοινωνικός οικολόγος» σε «κοινωνικός βαθύς οικολόγος», μπορεί με κάθε πιθανότητα

να αποβλέπει σε μια καινούρια καριέρα μεταξύ των βαθιών οικολόγων ως τιμώμενος αποστάτης, κινούμενος μέσα στο σύγχρονο κύμα του αντιανθρωπισμού και του μυστικισμού που απειλεί να καταστήσει το οικολογικό κίνημα κοινωνικά άσχετο. Πράγματι, έχει ήδη ριχτεί με σφρίγος στη νέα του καριέρα γράφοντας στον τύπο της βαθιάς οικολογίας εγκωμιαστικά σχόλια για το έργο του Father Thomas Berry, του Arne Naess και των άλλων, ενώ τα δικά του «υπερτοπικιστικά» (surregionalist) γραπτά έχουν αποδοχή από το ατομικιστικό (lifestyle) αναρχικό περιοδικό *The Fifth Estate* (Η Πέμπτη Εξουσία, σ.τ.μ.).

Ευτυχώς, ο Small προφανώς επανεξετάζει τον τρόπο με τον οποίο οργάνωσε τη συνάντηση. Επιτρέψτε μου όμως να πω ότι ο Clark δεν έχει θέση στο σώμα που διαμορφώνει πολιτική σε μια οργανωτική συνάντηση κοινωνικών οικολόγων περισσότερο από όσο έχω εγώ σ' ένα ανάλογο σώμα σε μια οργανωτική συνάντηση βαθιών οικολόγων, για να μην πούμε ότι δεν έχει θέση ως διακεκριμένος ομιλητής. Έχει κάθε δικαίωμα να παρακολουθεί ή να συγκαλεί συγκεντρώσεις και συνέδρια βασισμένα στις απόψεις και στα γραπτά που υποστηρίζει και θα ενθάρρυνα ειλικρινά όσους συμμερίζονται τις απόψεις του να συμμετέχουν σε τέτοιες υπερβατικές εμπειρίες για όσο θέλουν και όπου τους ικανοποιεί.

Αλλά η απόδειξη για το ότι ο Clark δεν είχε θέση σ' αυτή την επιτροπή βρίσκεται στην ίδια τη δήλωση: στα μπερδεμένα της μηνύματα, κάποια από τα οποία παρουσιάζουν ισχυρές αντιφάσεις μεταξύ τους, στον υποβιβασμό του ελευθεριακού ή συνομοσπονδιακού κοινοτισμού σε μια κατώτερη θέση, ανάμεσα σε μια συλλογή ευρέως κοινοτιστικών επιλογών και στην αηδιαστική της κλίση προς μια αντίληψη ατομικιστικού τρόπου ζωής, πραγματικά προς ένα ναρκισσισμό ο οποίος έχει ήδη άσχημα αποτελέσματα στον ευρω-αμερικανικό αναρχισμό, ό,τι κι αν σημαίνει πια η τελευταία λέξη με την απουσία του προσδιοριστικού επιθέτου «κοινωνικός».

Αντιμετωπίζουμε μια πραγματική κρίση σ' αυτή την αληθινά αντεπαναστατική εποχή —όχι μόνο στη σχέση της κοινωνίας με το φυσικό κόσμο, αλλά και στην ίδια την ανθρώπινη συνείδηση. Ονομάζοντας τον εαυτό του «κοινωνικό βαθύ οικολόγο ή βαθύ κοινωνικό οικολόγο», ο Clark συσκότισε τις συνειδητές προσπάθειες για την οριοθέτηση των διαφορών μεταξύ μιας απονεκρωτικά μυστικιστικής, συχνά θρησκευτικής, πολιτικώς αδρανούς ή εν δυνάμει αντιδραστικής τάσης του οικολογικού κινήματος και μιας τάσης που προσπαθεί να δώσει έμφαση στην ανάγκη για ριζική κοινωνική αλλαγή και να πολεμήσει ανυποχώρητα το «υπάρχον καθεστώς πολιτικής κουλτούρας».

II

Όσο για το δοκίμιο το οποίο ο Clark συνόψισε και προφανώς διέν ιμε στη συγκέντρωση στη Σκοτία, αποκαλύπτει πόσο πολύ έχει απομακρυνθεί από την κοινωνική οικολογία και, ιδιαίτερα, αντικατοπτρίζει το είδος αυτής της συνεύθυνης σκέψης που όλο και περισσότερο χαρακτηρίζει την παρούσα περίοδο. Αυτό το άρθρο, με τίτλο «Η πολι-

τική της κοινωνικής οικολογίας: πέρα από τα όρια της πόλης», φέρει την ακόλουθη προειδοποίηση: «Σημείωση: Αυτό είναι ένα προσχέδιο. Παρακαλώ, μην το αντιγράψετε ή μην παραθέσετε αποσπάσματα. Σχόλια δεκτά».

Για να μιλήσω χωρίς περιστροφές, θεωρώ αυτή την προειδοποίηση σκανδαλώδη. Ο Clark δεν κυκλοφορεί απλώς το κείμενό του σε λίγους φίλους και συναδέλφους για να το σχολιάσουν, κάτι που κάνει κανείς συνήθως με γραπτά που έχουν αυτή τη σημείωση πριν την έκδοσή τους. Αντίθετα, φαίνεται ότι μοίρασε αυτό το 26σέλιδο, πυκνογραμμένο, προπαγανδιστικό φυλλάδιο εναντίον του ελευθεριακού κοινοτισμού σε μια συγκέντρωση αρκετά διαφορετικών ανθρώπων από διαφορετικά μέρη του κόσμου. Έχοντας κυκλοφορήσει το δοκίμιο και έχοντας συνοψίσει το περιεχόμενό του κατά την παρουσίασή του, ο Clark προφανώς επέτρεψε στους συμμετάσχοντες να πάρουν την «περιορισμένη» κριτική του για τον ελευθεριακό κοινοτισμό πίσω στις σεβαστές τους χώρες, όπου πιθανόν θα την προωθήσουν ευρύτερα.

Εν συντομία, παρά την εντολή του για τη μη παράθεση αποσπασμάτων από το κείμενο, ο Clark ξεκάθαρα έφερε την επίθεσή του εναντίον του ελευθεριακού κοινοτισμού στη δημόσια σφαίρα και τη χρησιμοποίησε για να εμποδίσει την προσπάθεια των κοινωνικών οικολόγων να χτίσουν ένα κίνημα με όρους με τους οποίους αυτός διαφωνεί. Και το ποιοι είναι αυτοί οι όροι ο Clark πρόσφατα το ξεκαθάρισε στο όργανο του στρατηγείου του, το *Delta Greens Quarterly*: «Χρειαζόμαστε περισσότερο μια πνευματική επανάσταση παρά μια πολιτική πλατφόρμα και, επίσης, μια αναγεννημένη κοινότητα παρά ένα πολιτικό κίνημα» (Clark, *Delta Greens*, σελ. 2).

Είναι φανερό, επομένως, ότι ο Clark προσπαθεί να διασφαλίσει τον εαυτό του από την κριτική αρνούμενος στους άλλους να αναφέρονται σαφώς στο δοκίμιό του. Τέτοιου είδους συμπεριφορά μπορεί να ευσταθεί σε ακαδημαϊκά συνέδρια, αν θέλετε, αλλά είναι ένας σκανδαλώδης ελιγμός στην πολιτική σφαίρα. Δε θα έπρεπε να επιτραπεί στον Clark να οχυρώσει τον εαυτό του από την κριτική για την ευρέως διανεμειμένη επίθεσή του εναντίον της κοινωνικής οικολογίας και δεν έχω καμιά απολύτως πρόθεση να τιμήσω αυτή του τη χονδροειδώς ανέντιμη απάρνηση. Πίσω από το επικάλυμμα της ανατατικής του πνευματικότητας, η συμπεριφορά του επιδεικνύει μια ανηθικότητα που ξεπερνά μερικές από τις χειρότερες υποκρισίες που έχω αντιμετωπίσει σε δεκαετίες πολιτικής ζωής και θα έπρεπε να θεωρηθεί τόσο ηθικά όσο και πνευματικά υπόλογος για τη συμπεριφορά του.

III

Το κεντρικό σημείο διαφωνίας του Clark με εμένα βρίσκεται στην ένστασή του για τον ελευθεριακό κοινοτισμό· πρόκειται για μια αντίληψη η οποία, όπως έχω επί μακρόν υποστηρίξει, αποτελεί την πολιτική της κοινωνικής οικολογίας και ιδιαίτερα μια επανα-

στατική προσπάθεια στην οποία η ελευθερία παίρνει θεσμική μορφή σε δημόσιες συνελεύσεις οι οποίες γίνονται σώματα λήψης αποφάσεων. Η αντίληψη αυτή στηρίζεται σε ελευθεριακούς αριστερούς που θα κατεβαίνουν σε εκλογές σε τοπικό κοινοτικό επίπεδο ζητώντας το χωρισμό των δήμων σε συνοικίες, όπου μπορούν να δημιουργηθούν λαϊκές συνελεύσεις που να επιτρέπουν στον κόσμο πλήρη και άμεση συμμετοχή στην πολιτική ζωή. Αφού θα έχουν εκδημοκρατιστεί, οι κοινότητες θα σχηματίσουν συνομοσπονδίες δημιουργώντας μια δυαδική εξουσία για να αντιταχθούν στο έθνος-κράτος και τελικά θα το καταργήσουν μαζί με τις οικονομικές δυνάμεις που υποστηρίζουν τον κρατισμό ως τέτοιο. Έτσι, ο ελευθεριακός κοινοτισμός είναι και ένας ιστορικός σκοπός και ένα αρμονικό μέσο για την επίτευξη της επαναστατικής «Κομμούνας των Κομμούνων».

Ο ελευθεριακός ή συνομοσπονδιακός κοινοτισμός είναι πάνω απ' όλα μια πολιτική που αναζητά να δημιουργήσει μια ζωντανή δημόσια σφαίρα. Στο βιβλίο μου *Urbanization without Cities,* όπως και σε άλλα έργα, έκανα προσεκτικές αλλά σημαντικές διακρίσεις μεταξύ τριών κοινωνικών χώρων: του κοινωνικού, του πολιτικού και του κράτους. Οι οικιακές ενασχολήσεις των ανθρώπων, οι φιλίες που δημιουργούν, ο κοινοτικός τρόπος ζωής που διάγουν, η εργασία που κάνουν, η σεξουαλική τους συμπεριφορά, τα πολιτισμικά αγαθά που καταναλώνουν, η αγαλλίαση και η έκσταση που νιώθουν πάνω σε βουνοκορφές, όλες αυτές οι προσωπικές αλλά και υλικά απαραίτητες δραστηριότητες ανήκουν σ' αυτό που ονομάζω κοινωνική σφαίρα της ζωής. Οι οικογένειες, οι φίλοι και οι ρυθμίσεις της κοινοτικής ζωής είναι μέρος του κοινωνικού χώρου. Πέρα από θέματα που έχουν σχέση με τα ανθρώπινα δικαιώματα, δεν είναι δουλειά κανενός να ασκεί κριτική για το με ποιους συνδέονται ελεύθερα σεξουαλικά οι ενήλικοι ή για το τι χόμπι προτιμούν ή για τους φίλους που αποκτούν ή για τις μυστικιστικές εμπειρίες που μπορεί να θέλουν να δοκιμάσουν.

Παρότι όλες σχεδόν οι πλευρές της ζωής επιδρούν η μία πάνω στην άλλη, καμιά απ' αυτές τις κοινωνικές πλευρές της ανθρώπινης ζωής δεν ανήκει πλήρως στη δημόσια σφαίρα, την οποία ξεκάθαρα ταυτίζω με την πολιτική, με την (αρχαία, σ.τ.μ.) ελληνική έννοια του όρου. Δημιουργώντας μια νέα πολιτική βασισμένη στην κοινωνική οικολογία, μας ενδιαφέρει το τι κάνουν οι άνθρωποι σ' αυτή τη δημόσια ή πολιτική σφαίρα, όχι το τι κάνουν οι άνθρωποι στις κρεβατοκάμαρές τους, στα σαλόνια τους ή στα υπόγειά τους.

Ο Clark, από τη μεριά του, ισχυρίζεται ότι προχωρεί «πέρα» από τον πολιτικό χώρο και διεξοδικά προσπαθεί να δημιουργήσει συνεργατικούς θεσμούς εκτός της πολιτικής σφαίρας —τους οποίους εγώ θεωρώ μέρη του κοινωνικού χώρου, όχι του πολιτικού— ως κεντρικά σημεία της προσέγγισής του για την κοινωνική αλλαγή. «Τα πολιτικά προγράμματα [ακριβώς αυτό!] πρέπει να τοποθετηθούν μέσα στο πλαίσιο της ανάπτυξης μιας δυνατής, πολύπλευρης οικολογικής κοινοτικής κουλτούρας», γράφει, και πραγματικά είναι μια «κουλτούρα» (όχι πολιτική) «συνεταιρισμών παραγωγών, συνεταιρισμών καταναλωτών, κηδεμόνων γης και άλλων πιο περιορισμένων συνεταιριστι-

κών μορφών, πιθανώς σαν το «σύστημα Mondragon, [το οποίο] σίγουρα δεν είναι επαναστατικό, [αλλά] κατάφερε σημαντικές επιτυχίες θεσπίζοντας πιο σημαντικές και δημοκρατικές μορφές παραγωγής» (σελ. 22). Ουσιαστικά, ο Clark καταργεί τη διαφοροποίηση μεταξύ του πολιτικού και του κοινωνικού. Αναμφισβήτητα, ο χώρος εργασίας είναι ένας χώρος του οποίου μια κοινότητα και μια συνομοσπονδία κοινοτήτων πρέπει να αξιώσει την επιστροφή στην πολιτική σφαίρα στο μέλλον —σε μια κοινοτικοποιημένη οικονομία. Αλλά το να τον συμπεριλάβει σήμερα σ' αυτή τη σφαίρα, που είναι γεμάτη «αφεντικά» (σελ. 6), σημαίνει, το λιγότερο, να αναμίξεις το πολιτικό μέσα στο κοινωνικό όπως υπάρχει σήμερα και να κάνεις το μη μεταμορφωμένο χώρο της εκμετάλλευσης ανάλογο με το μεταμορφωτικό χώρο της ελευθερίας.

Η κατηγορία του Clark ότι εγώ «δίνω προτεραιότητα» στο δήμο έναντι της οικογένειας και άλλων οικιακών υποθέσεων με προβληματίζει. Ακόμα και μια περιορισμένη ιστορική προοπτική δείχνει ότι είναι ακριβώς η κοινότητα με την οποία τα περισσότερα άτομα θα έρχονται σε άμεση επαφή, όταν αφήσουν τον κοινωνικό χώρο και μπουν στη δημόσια σφαίρα. Χωρίς αμφιβολία, η κοινότητα είναι συνήθως το μέρος όπου βιώνεται ένα μεγάλο μέρος της κοινωνικής ζωής —σχολείο, δουλειά, διασκέδαση και απλές απολαύσεις, όπως το περπάτημα, το ποδήλατο, το γλέντι—, αυτό όμως δεν εξαλείφει τη διαφοροποίησή της ως ξεχωριστής σφαίρας της ζωής.

Ο Clark, ωστόσο, συγχέει ολοκληρωτικά τις ιδιωτικές ικανοποιήσεις των ανθρώπων —και για το λόγο αυτό, τις προσωπικές τους ανάγκες, τις ευθύνες και τα καθήκοντα— με την πολιτική δημόσια σφαίρα. Πραγματικά, γράφει για τη σχέση τους με εντυπωσιακό τρόπο: «Εκατομμύρια άτομα [!] στη σύγχρονη κοινωνία [!] έχουν πιο άμεσες σχέσεις με τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης», μας λέει, «μέσω των τηλεοπτικών τους συσκευών, των ραδιοφώνων, των εφημερίδων και των περιοδικών, μέχρι να πάνε στη δουλειά και να αντιμετωπίσουν αφεντικά, συναδέλφους και τεχνολογίες, και μετά απ' όλα αυτά γυρίζουν στην οικιακή τους εστία [!] και στον περαιτέρω βομβαρδισμό τους από τα ΜΜΕ» (σελ. 6).

Ο υποβιβασμός αυτός του ιστορικο-πολιτικού χώρου, ο οποίος εισάχθηκε από την πόλη απλώς σε άτομα που έχουν να αντιμετωπίσουν «πιο άμεσα τις τηλεοπτικές τους συσκευές, τα ραδιόφωνα, τις εφημερίδες και τα περιοδικά», δε στερείται κάποιας μεγαλοπρέπειας, καθώς θέτει με αυτό τον τρόπο τις σχέσεις μας με τα σύγχρονα ΜΜΕ στο ίδιο επίπεδο με τις σχέσεις που ελεύθεροι ή διαρκώς πιο ελεύθεροι πολίτες θα μπορούσαν να έχουν στη δημόσια σφαίρα ή στον πολιτικό χώρο.

Ούτε ακόμα η ίδια η δημοκρατία είναι απρόσβλητη από τη διάχυση ανάμεσα στο ιδιωτικό και το προσωπικό. «Θα ήταν λάθος να συνδέσουμε τη δημοκρατία με κάθε μορφή διαδικασίας λήψης αποφάσεων», συμβουλεύει ο Clark. Γιατί «η ανώτατη [!] έκφραση της δημοκρατίας», μας λέει, «είναι η δημιουργία ενός δημοκρατικού συστήματος αξιών σε μια κοινότητα, που να ενσωματώνεται στις ζωές και τις κοινωνικές πρα-

κτικές όλων των ανθρώπων. Κάθε [!] ενέργεια σε κάθε [!] σφαίρα της ζωής [!] είναι ένα είδος νομοθεσίας, ανεξάρτητα από το αν κάποιος το κάνει αυτό χωρίς να σκέφτεται, μιμούμενος άλλους ή εκφράζοντας κάτι που δεν έχει εμφανιστεί ποτέ πριν» (σελ. 20).

Θα υποβιβαστεί αλήθεια η δημοκρατία απλώς στο ανεύθυνο «υπερτοπικιστικό» λογοπαίγνιο του Clark; Θα εκχυδαϊστεί τόσο πολύ, ώστε να περιλαμβάνει τη «νομοθεσία» που κάνουμε στα αποχωρητήριά μας; Τα αγκομαχητά που βγάζουμε μετά τον οργασμό; Τις φαντασιώσεις τύπου Walfer Mitty (ήρωα μιας ιστορίας του James Thurber του 1949 που έγινε και φιλμ, σ.τ.μ.) που έχουμε καθώς εγκαθιστούμε το καρμπιρατέρ σε μια μηχανή σε μια εν σειρά συναρμολόγηση [στο εργοστάσιο]; Αν ο Clark μπορεί να θέσει «τον χωρίς σκέψη μιμητισμό» στο ίδιο επίπεδο με τον ορθολογικό διάλογο, τότε έχουμε παραιτηθεί όχι μόνο από την πολιτική, αλλά και από την ενηλικίωση και πρέπει να παραδώσουμε ένα ιστορικό κατόρθωμα —τη δημοκρατία— στο σκότος της βρεφικής μίμησης.

IV

Ένα από τα πιο περίεργα στοιχεία στο κείμενο του Clark είναι ότι προσπαθεί να αγρεύσει την κοινωνική οικολογία και ιδιαιτέρως τα δικά μου γραπτά, με σκοπό να δικαιολογήσει τη σύγχυσή του για το πολιτικό και το κοινωνικό. Ψάχνει σημεία στα οποία υποστήριζα τη σημασία των συνεταιρισμών και των προσπαθειών της αντικουλτούρας, σαφώς σε μια προσπάθεια να αποδείξει ότι κάποτε, σ' ένα πιο πρώιμο στάδιο της σκέψης μου, θεωρούσα τους συνεταιρισμούς και την οργάνωση του κοινοβιακού τρόπου ζωής ουσιωδώς πολιτικού χαρακτήρα, παρά πολιτισμικού ή κοινωνικού, και ότι η ανάπτυξη των ιδεών μου για τον ελευθεριακό κοινοτισμό αποτέλεσε μια αντικατάσταση αυτής της παλιάς ιδέας στη δουλειά μου.

Στην πραγματικότητα, οι περισσότερες αναφορές του Clark στη δουλειά μου είναι ξεκάθαρα παραποιήσεις, οι οποίες έχουν χοντροκομμένα αποσπασθεί από το υπόλοιπο κείμενο. Στη δεύτερη σελίδα του κειμένου του, για να πάρουμε απλώς ένα παράδειγμα, λέγεται στον αναγνώστη ότι «ειδικά στα πρώτα έργα [μου] από τα μέσα του '60, [εγώ] εξέφρασε μεγάλο ενθουσιασμό για μια ποικιλία προσεγγίσεων σε πολιτικές, οικονομικές και πολιτισμικές αλλαγές». Εν συνεχεία, στρεφόμενος προς το κείμενό μου «The Forms of Freedom» (Οι μορφές της ελευθερίας) —το οποίο έγραψα πριν από σχεδόν τριάντα χρόνια (τον Ιανουάριο του 1968)—, ο Clark παραθέτει ένα απόσπασμα στο οποίο εγώ ευνοϊκά οραματίζομαι «τους νέους ανθρώπους να ανανεώνουν την κοινωνική ζωή όπως ακριβώς ανανεώνουν το ανθρώπινο είδος» φεύγοντας από τις μεγάλες πόλεις, δημιουργώντας «πυρηνικές οικολογικές κοινότητες», καθώς «η μοντέρνα πόλη αρχίζει να μαραίνεται, να συστέλλεται και να εξαφανίζεται». Ο Clark όχι μόνο παραμορφώνει αυτή την αναφορά αποσπώντας την από το υπόλοιπο κείμενο του «Forms of

Freedom», αλλά και μπλέκει το «πολιτικό, το οικονομικό και το πολιτισμικό» ως εάν στην ανάπτυξη της σκέψης μου ο συνομοσπονδιακός κοινοτισμός αργότερα να αντικατέστησε αυτή «την ποικιλία προσεγγίσεων» της πολιτικής ζωής.

Επιτρέψτε μου να δηλώσω εξαρχής ότι ποτέ δε διακήρυξα, ακόμα και στα 1980 και 1990, ότι ο συνομοσπονδιακός κοινοτισμός αποτελεί υποκατάστατο των πολλαπλών διαστάσεων της πολιτισμικής ή ακόμα και της ιδιωτικής ζωής. Το «Forms of Freedom», το κείμενο από το οποίο ο Clark παραθέτει αυτό το απόσπασμα, είναι πάνω απ' όλα αφιερωμένο στο να ισχυροποιήσει πρωταρχικά τις δημόσιες λαϊκές συνελεύσεις. Ή — να τολμήσω να χρησιμοποιήσω τις λέξεις;— τον ελευθεριακό κοινοτισμό, μολονότι δεν του έδινα ακόμη αυτό το όνομα [κείμενο το οποίο αναδημοσιεύτηκε στο *Post-Scarcity Anarchism* (Ο αναρχισμός μετά τη σπάνη, σ.τ.μ.), που από εδώ και στο εξής θα αναφέρεται *PSA*]. Έτσι, μέσα σε οχτώ σελίδες του *PSA*, συζητώ για την αθηναϊκή εκκλησία (σε τέσσερις σελίδες), για τους παρισινούς επαναστατικούς τομείς του 1790 (σε άλλες τέσσερις σελίδες) και, τέλος, πάλι για την εκκλησία και τους τομείς, για τρεις ακόμα σελίδες. Στη σελίδα 168 κάνω και νύξη για το «διάσημο πρόβλημα της "διαδικής εξουσίας"» και για «τον κίνδυνο του αρχόμενου κράτους» που μπορεί να προκύψει σε κάθε επανάσταση (*PSA*, σελ. 168) —θέματα τα οποία ήταν κεντρικά στα γραπτά μου στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στα 1990. Αυτή η συνοχή στη δουλειά μου με βολικό τρόπο διέφυγε της προσοχής του Clark.

Το κομμάτι που παραθέτει ο Clark από το «Forms of Freedom» για τους «νέους ανθρώπους» που θα ανανεώσουν «την κοινωνική ζωή» στην πραγματικότητα εμφανίζεται στην τελευταία παράγραφο αυτού του μακροσκελούς κειμένου, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου με σαφήνεια επικεντρώνεται στο πώς μπορούμε να ξεκινήσουμε να αποκεντρώνουμε από υλική άποψη τις μεγάλες πόλεις. Επομένως, ο Clark παραποιεί την έννοια με την οποία εγώ «οραματίζομαι τους νέους ανθρώπους να ανανεώνουν την κοινωνική ζωή» και μειώνει στο ελάχιστο την έμφασή μου στις λαϊκές συνελεύσεις, από «τομείς» στις γειτονιές μέχρι νέες αθηναϊκού τύπου «εκκλησίες» σ' όλη την πόλη και νέες κοινότητες ως βάση για μια μελλοντική ελευθεριακή κοινωνία. Είχα δώσει έμφαση σ' αυτά τα θέματα από το 1968, καθώς και στα γραπτά μου της δεκαετίας του 1950. Τόσο εμφατικά τόνισα τη σημασία της συμμετοχής στις τοπικές εκλογές στο κύριό μου άρθρο («Spring Offensives and Summer Vacations») στο τελευταίο τεύχος του *Anarchos* (το 1972), ώστε η Judith Malina, με τη βοήθεια ενός αναρχικού τυπογράφου, καταχώρισε μια κριτική του εκλογισμού στο περιοδικό χωρίς συγκατάθεση δική μου ή των εκδοτών (μια εικόνα της «ηθικής» στην οποία είναι επιρρεπείς κάποιοι από τους ιδιαιτέρως υψηλόφρονες αναρχικούς μας).

Ο modus operandi του Clark σημαδεύει σχεδόν κάθε αναφορά που προσάγει για να υποστηρίξει τον ισχυρισμό του ότι οι θέσεις μου μετασχηματίστηκαν —ως εάν μια τέτοιου είδους μετατροπή θα ήταν κατά κάποιο τρόπο κατακριτέα. Πάντως, ιδέες κοντινές στον ελευθεριακό κοινοτισμό —«το τελικό βήμα», στο οποίο «η κοινότητα γίνεται

η βασική πολιτική πραγματικότητα και η συνέλευση της κοινότητας γίνεται το κυρίως όργανο [!] της δημοκρατικής πολιτικής» (σελ. 2), όπως το θέτει στην πολύ χοντροκομμένη του ανάπλαση της φράσης μου— περιγράφονται σε πολλά γραπτά μου του 1960 και '70, συμπεριλαμβανομένων του «Ecology and Revolutionary Thought» (Οικολογία και Επαναστατική Σκέψη, Φεβρουάριος 1965, *PSA*, σσ. 80-81) και «Self-Managment and the New Technology» [Αυτοδιαχείριση και Νέα Τεχνολογία, Ιούνιος 1979, *Toward an Ecological Society* (Προς μια οικολογική κοινωνία), το οποίο στο εξής θα αναφέρεται ως *TES*, σελ. 115]. Όταν ο Clark κάνει μια αναφορά στο «Toward a Vision of the Urban Future» («Προς ένα όραμα του αστικού μέλλοντος», Δεκέμβριος 1978, *TES*, σσ. 182-83) για να υποστηρίξει τον ισχυρισμό του ότι «διάκειμαι ευνοϊκά υπέρ μιας ποικιλίας λαϊκών πρωτοβουλιών», όπως «επιτροπές οικοδομικών τετραγώνων, προγράμματα δικαιοσύνης, επιτροπές ad hoc» και άλλα παρόμοια (Clark, σελ. 2), στη σελίδα ακριβώς απέναντι από αυτήν όπου γράφεται αυτό εμφανίζεται η ιδέα του ελευθεριακού κοινοτισμού. Η προσπάθειά του να με περιγράψει ως έναν άστατο στοχαστή του οποίου «το πολιτικό όραμα μετατοπίστηκε από το ριζοσπαστικό ουτοπισμό στον επαναστατικό αναρχισμό και μετά στον κοινοτιστικό σοσιαλισμό» —αυτό ακριβώς!— είναι τελείως κυνική. Το ότι δεν έχω τίποτα κοινό με «τον κοινοτιστικό σοσιαλισμό» και το ότι εγκατέλειψα «το ριζοσπαστικό ουτοπισμό» για «τον επαναστατικό αναρχισμό» —ως εάν αυτά τα δύο να είναι ασυμβίβαστα— βασίζεται αποκλειστικά στις χονδροειδώς παραπλανητικές παραθέσεις αποσπασμάτων που κάνει.

Το πιο ανησυχητικό, πάντως, είναι ότι ο Clark εξαλείφει τη διαφοροποίηση των χώρων του πολιτικού, του κοινωνικού και του κράτους, αντικαθιστώντας τον πολιτικό χώρο με τον προσωπικό ή, πιο συγκεκριμένα, διαχέοντας τον πολιτικό μέσα στον προσωπικό, ακόμα και καταργώντας τον. Ποικιλοτρόπως συγχέει τις πολιτικές πρακτικές με τις πρακτικές lifestyle (τρόπου ζωής) και τις ατομικιστικές διαμαρτυρίες και τη δημόσια οργανωτική ζωή με τις αδρανείς κομμούνες και κολεκτίβες.

Επιτρέψτε μου να τονίσω ότι όντως βλέπω ευνοϊκά τις συνεργατικές πρωτοβουλίες —«επαναστάσεις μέσα από τις αυλές των σπιτιών», για να χρησιμοποιήσω την έκφραση του κοινοτιστή σοσιαλδημοκράτη Harry Boyte— ως επαινετές εκπαιδευτικές ασκήσεις στη λαϊκή αυτοδιαχείριση. Τον καιρό που εμφανίστηκαν, στα 1970 και '80, σε μέρη όπως το Lower East Side της πόλης της Νέας Υόρκης, αποτελούσαν μια ελπιδοφόρα τάση προς τον τοπικό έλεγχο. Αντίθετα με ό,τι φαίνεται να ισχυρίζεται ο Clark, ωστόσο, δεν πίστεψα ποτέ ότι αυτές ήταν βασικές λύσεις για το πολιτικό μας πρόβλημα ούτε μόνιμα υποκατάστατα για μια κοινοτιστική πολιτική. Θέλω να προσθέσω ακόμα ότι, δυστυχώς, σχεδόν όλες αυτές οι συνεργατικές πρωτοβουλίες απέτυχαν, ακόμα και ως πειράματα. Άλλες έσβησαν από τις κοινοτικές σκηνές στις οποίες είχαν αναδυθεί, λιμνάζοντας σαν ετοιμοθάνατα λείψανα μιας εποχής παρασυρμένα από την κοινωνική αντίδραση του 1990, άλλες, δυστυχώς, ιδιωτικοποιήθηκαν εντελώς —περιπτώσεις που είναι τόσο χαρακτηριστικές στη Νέα Υόρκη και άλλες μεγάλες πόλεις.

Πολλές απ' αυτές έχουν γίνει αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές επιχειρήσεις με τη δική τους δύναμη. Όπως και ο ίδιος ο Clark αναγνωρίζει, οι συνεταιριστικές επιχειρήσεις μπορεί «να υιοθετήσουν καπιταλιστικές ορθολογικές αρχές» τις οποίες μετά περιβάλλουν με ένα οικοκαπιταλιστικό «μήνυμα». Κάτω από την παρούσα κοινωνική κατάσταση, κανένας συνεταιρισμός τροφίμων, όσο καλές προθέσεις κι αν έχει, δε θα αντικαταστήσει ποτέ την αλυσίδα σούπερ-μάρκετ Grand Union ούτε κανένα κολεκτιβιστικό πολυκατάστημα θα αντικαταστήσει το Wal-Mart. Και αποδεικνύεται ότι ακόμα και το σύστημα της Mondragon έχει γίνει με τον καιρό όλο και περισσότερο ιεραρχικό και προσανατολισμένο προς το κέρδος, παρά «συνεταιριστικό και δημοκρατικό». Πραγματικά, όπως παραδέχεται ο Clark, «είναι αλήθεια ότι οι κοπερατίβες δεν έχουν πλήρως [!] μεταμορφώσει την κοινωνία και δεν είναι σίγουρο ότι θα το κάνουν γρήγορα [!] αυτό» (σελ. 22).

V

Ένα σημαντικό στοιχείο της επίθεσης του Clark είναι μια έφοδος εναντίον της έννοιας του πολίτη, η οποία είναι βασική στον ελευθεριακό κοινοτισμό. Ο Clark επικροτεί την αντίθεση που κάνω μεταξύ του «πολίτη» και των «επικρατουσών απεικονίσεων του ανθρώπου ως εγωιστικού υπολογιστή» (σελ. 3) και σημειώνει ότι θεωρώ τον πολίτη ως «"την πυρηνική μονάδα" μιας νέας πολιτικής». Αλλά, χαρακτηριστικά, στη συνέχεια λέει ότι «η εικόνα μου έχει περιορισμούς» (σελ. 3).

Μα, αλίμονο, δεν το έχουμε όλοι; Οι απόψεις μου δεν είναι χαραγμένες σε πέτρα και πολύ περισσότερο δεν είναι απόψεις «χωρίς όρια», που περικλείουν την πραγματικότητα για πάντα. (Ο Clark εκφράζει τις δικές του ιδέες με τόσο πολλά προσδιοριστικά — «όπως εάν», «μπορεί», «ίσως και πιθανώς»—, ώστε δεν είναι ξεκάθαρο αν έχει καθόλου συγκεκριμένη προσωπική άποψη.) Αλλά ποιος είναι ο περιορισμός της ανάλυσής μου για την ιδιότητα του πολίτη; Ο περιορισμός είναι ότι αποδίδω σ' αυτή «την πυρηνική μονάδα», λέει ο Clark, «μια προνομιακή μορφή προσωπικής ταυτότητας» (σελ. 3).

Αυτή η πεζή κριτική είναι ό,τι ακριβώς θα περίμενε κανείς από έναν ανιαρό μεσοαστό. Μιλάμε για πολιτική ή για προσωπική ταυτότητα; Ή μήπως, για «εικόνες του εαυτού μας», όπως το θέτει ο Clark λίγες γραμμές πιο κάτω; Αυτοί οι όροι —όλοι τόσο διαφορετικοί εννοιολογικά— είναι για τον Clark το ίδιο πράγμα, συνώνυμα ενός συγκεχυμένου «εγώ», το οποίο στην πραγματικότητα παίρνει σημαντικά διαφορετικές μορφές, ανάλογα με τις συνθήκες στις οποίες αναπτύσσεται, με το πώς εκφράζεται και με την κατανόηση που έχουν τα άτομα για το τι αποτελεί τον εαυτό τους.

Πράγματι, οι άνθρωποι έχουν πολύ διαφορετικές «προσωπικές ταυτότητες» και «εικόνες του εαυτού τους». Είναι πατέρες και μητέρες, παιδιά και αδέλφια, αρσενικά και θηλυκά, καθηγητές και μαθητές, ακόμα και βαθείς οικολόγοι και κοινωνικοί οικολό-

γοι (παρόλες τις προσπάθειες του Clark να θολώσει αυτή την τελευταία διάκριση). Ακόμα, οι άνθρωποι τρώνε, κοιμούνται, πίνουν, δουλεύουν και σκέφτονται (ελπίζω) και μπορούν να διαμορφώσουν έναν ατελείωτο αριθμό «φανταστικών εικόνων του εαυτού τους». Και είναι, συγχρόνως, πολιτικά όντα που συμμετέχουν ως πολίτες στη δημόσια σφαίρα.

Για να διορθώσει τους περιορισμούς της ενδεχομένως στενοκέφαλης σύλληψής μου για την «ιδιότητα του πολίτη», ο Clark καλεί τον αναγνώστη να την αντιδιαστείλει με τη δική του εκτεταμένη κατηγορία της «προσωπικότητας», κάτι που θα μας επιτρέψει, λέει, να σκεφτόμαστε τους εαυτούς μας «όχι μόνο ως πολίτες μιας κωμόπολης, μιας πόλης ή μιας γειτονιάς, αλλά ακόμα ως πολίτες του οικοσυστήματός μας, της βιοπεριοχής μας, της γεωπεριοχής μας και της ίδιας της γης» (σελ. 3). Οχυρωμένος πίσω από αυτή τη βαθιά οικολογική φλυαρία, ο Clark συνιστά στον αναγνώστη μια «πολιτική βιοπεριοχής» που «επεκτείνει την άποψή μας για το πολιτικό, συνδέοντάς το περισσότερο με τις διαδικασίες μιας πολιτιστικής δημιουργίας με οικολογικές βάσεις και με μια βασισμένη στην αμοιβαιότητα συνεταιριστική διαδικασία αυτοέκφρασης μεταξύ της ανθρώπινης κοινότητας και της φύσης» (σελ. 24). Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει τελικά ο Clark με την επίπονη κριτική του είναι η ανάγκη για πεφωτισμένα άτομα που θα εγκαθιδρύσουν, πάλι, «ομάδες συγγένειας, μικρές κοινότητες, εσωδημοκρατικές διαδικασίες στην αυτοοργάνωσή τους» (σελ. 24).

Παρά τις διακηρύξεις του Clark ότι είναι ένας έξοχος διαλεκτικός, η ικανότητά του να διαχέει όλες τις φάσεις ή τις «στιγμές» που απαρτίζουν μια ανάπτυξη σ' ένα κοσμικό «ίνα» είναι εντυπωσιακά έκδηλη εδώ. Πραγματικά, όχι μόνο διαχέει το πολιτικό στο κοινωνικό και το κοινωνικό στο προσωπικό, αλλά και το προσωπικό ξαφνικά καταρρίπτεται και γίνεται ένας εξαϋλωμένος «πολίτης της γης», πλήρης «συμπολιτών», προφανώς αρκούδων, μελισσών, ποταμών, βράχων και ηφαιστείων. Το γιατί ο Clark, ο οποίος τόσο συχνά δανείζεται στοιχεία από τις οικο-θρησκευτικές ανοησίες του πατέρα Thomas Berry, δε μας υποβιβάζει «στο επίπεδο των θηλαστικών» με το πέρασμα από «την ιδιότητα του πολίτη» στην «προσωπικότητα» μου είναι ακατανόητο.

Στην πραγματικότητα, ο Clark όχι μόνο μειώνει την έννοια της «ιδιότητας του πολίτη» στην «προσωπικότητα», αλλά και εξαχνώνει την προσωπικότητα σε υπερβολικά «οικουμενικές» διαστάσεις. Και για να μην πιστέψουμε ότι η πρωτότυπη ανακάλυψη του Clark της «προσωπικότητας» σημαίνει κάτι περισσότερο από τις διαφορετικές όψεις ενός οιονεί χαϊντεγκεριανού «Είναι» ή «Dasein», δηλώνει πληθωρικά: «το κάθε άτομο... θα δει τη βασική πηγή της ταυτότητάς του στο να είναι μέλος της ανθρώπινης κοινότητας ή, πιο οικολογικά ίσως, ως μέλος της γήινης κοινότητας. Και τότε θα είμαστε μακριά από τον κοινοτισμό» (σελ. 4).

Ναι, πραγματικά θα είμαστε! Σε μια τόσο συγκεχυμένη και κενή προσέγγιση της ιδιότητας του πολίτη όχι μόνο το προσωπικό νίνεται πολιτικό, αλλά και το πολιτικό

χάνεται τελείως μέσα στο προσωπικό, ακόμα και στο κοσμικό. Δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι αυτό που μετατρέπει ο Clark σ' ένα ατελές «Είναι» είναι μια ιδιαιτέρως υποκειμενοποιημένη «προσωπικότητα»· αυτού του «Είναι» όλα —το πολιτικό, το κοινωνικό, το ψυχολογικό, το επαγγελματικό, το οικολογικό και το οικονομικό— γίνονται μια απλή διάσταση. Όπως χρησιμοποιείται από τον Clark, η λέξη πολίτης γίνεται τόσο ελαστική, φλύαρη και κενή, ώστε χανόμαστε «σε μια νύχτα στην οποία όλες οι αγελάδες είναι μαύρες», για να χρησιμοποιήσω ένα απόφθεγμα που έγινε γνωστό από τον Χέγκελ. Αυτή η ισοπεδωτική άποψη για την ανθρώπινη πραγματικότητα δεν επιτρέπει σε τίποτα να επισημανθεί καθαρά, να προσδιοριστεί φιλοσοφικά, να τύχει επεξεργασίας έτσι ώστε να αξιοποιηθεί ή να εκφραστεί με σαφήνεια θεωρητικά.

Σήμερα, η έννοια της ιδιότητας του πολίτη έχει ήδη διαβρωθεί σημαντικά λόγω της υποβάθμισης των πολιτών σε «ψηφοφόρους» στην αρμοδιότητα του κράτους ή σε «καταβολείς φόρων» οι οποίοι στηρίζουν τους κρατικούς θεσμούς. Το να υποβαθμίσεις ακόμα περισσότερο την ιδιότητα του πολίτη στην «προσωπικότητα» φτάνει να είναι κάτι αντιδραστικό. Πήρε πολλές χιλιετηρίδες στην Ιστορία για να δημιουργήσει την έννοια του πολίτη ως αυτοδιαχειριζόμενου και ικανού παράγοντα στη δημοκρατική διαμόρφωση μιας πολιτείας. Κατά τη Γαλλική Επανάσταση, ο όρος πολίτης (citoyen) χρησιμοποιήθηκε ακριβώς για να σβήσει τον προερχόμενο από το κράτος υποβιβασμό των ατόμων σε απλούς «υπηκόους» των Βουρβόνων βασιλιάδων. Επιπλέον, οι επαναστάτες του τελευταίου αιώνα —από τον Μαρξ μέχρι τον Μπακούνιν— αναφέρονταν στους εαυτούς τους ως «πολίτες» πολύ πριν η ονομασία «σύντροφος» αντικαταστήσει αυτή την προσφώνηση.

Η απλοποιητική ανάλυση του Clark μας «απελευθερώνει» από την ανάγκη να μελετήσουμε το είδος των θεσμών που θα απαιτούνταν σε μια ορθολογική οικολογική κοινωνία —το είδος της πολιτικής που θα ήταν σωστό να εξασκήσουμε—, στην πραγματικότητα την ίδια την ύπαρξη μιας ποιοτικά μοναδικής σφαίρας που ονομάζεται civitas (πολιτεία) και την ιστορία της ή τη διαλεκτική της. Ούτε θα ήμασταν υποχρεωμένοι να αναπτύξουμε ένα γενικό ενδιαφέρον για τα κοινά, το οποίο θα έκανε μια κοινότητα να ξεχωρίζει από μια ιδιοτελειακή «ομάδα συγγενείας» ή μια κοινότητα σ' ένα βάλτο της Λουιζιάνα ή ένα «τσαρδί» στη Νέα Ορλεάνη ή έναν τροφοδοτικό συνεταιρισμό ή μια επιτροπή γειτονιάς.

Έτσι, η πρακτική του Clark να υποβιβάζει επιπόλαια τη μοναδικότητα της ιδιότητας του πολίτη, που είναι τόσο πλήρης πολιτικού νοήματος, σε μια χίπικη μεταφορά «υπερτοπικών» εξάρσεων για τη γη και τους κατοίκους της είναι χονδροειδώς οπισθοδρομική. Στο όνομα της «ευρύτητας», ο Clark πραγματικά υποβιβάζει τους ανθρώπους σε απλά συστατικά ενός πλανητικού χώρου, σαν την υπερφίαλη περιγραφή από τον James Lovebock των ανθρώπινων πλασμάτων ως απλών «έξυπνων ψύλλων» οι οποίοι ζουν παρασιτικά στο ιερό σώμα της «Γαίας».

Ως εκ τούτου, η ευρεία φαινομενικά σκοπιά του Clark για την «ιδιότητα του πολίτη» την απογυμνώνει από το κρίσιμο πολιτικό της περιεχόμενο —διευρύνοντας δήθεν αυτό το περιεχόμενο ή πηγαίνοντάς το «παραπέρα». Η ιδιότητα του πολίτη γίνεται τόσο γενική και κενή, ώστε απογυμνώνεται από το πλούσιο ιστορικό περιεχόμενό της. Δε βλέπουμε το γεγονός ότι ο πολίτης, όπως αυτός ή αυτή πρέπει να είναι, κορυφώνει τη μεταμόρφωση των εθνικών ανθρώπινων φυλών, οι κοινωνίες των οποίων ήταν στηριγμένες πάνω σε βιολογικά δεδομένα, όπως η συγγένεια, οι διαφορές φύλου και οι ηλικιακές ομάδες, ενώ απαραιτήτως αποτελούν μέρος μιας μη θρησκευτικής, ορθολογικής και ανθρώπινης κοινότητας. Πραγματικά, ένα μεγάλο μέρος του εθνικού σοσιαλιστικού πολέμου εναντίον του «εβραϊκού κοσμοπολιτισμού» ήταν στην πραγματικότητα ένας λαϊκός (völkisch), εθνικιστικός πόλεμος εναντίον του διαφωτιστικού ιδεώδους του citoyen.

Γιατί ήταν ακριβώς το αποπολιτικοποιημένο, πραγματικά, ζωοποιημένο «πιστό υποκείμενο» παρά ο πολίτης που οι ναζί προσάρμοσαν στη φυλετική εικόνα του «Γερμανικού Λαού (Volk)», το άθλιο, καθορισμένο από το κράτος πλάσμα του ιεραρχικού Führerprinzip (Αρχή του Φίρερ) του Χίτλερ. Από τη στιγμή που η ιδιότητα του πολίτη μένει άνευ περιεχομένου ως αποτέλεσμα της αποδυνάμωσης της πολιτικής πραγματικότητας της ύπαρξής της ή, το ίδιο ύπουλα, από τη διεύρυνση της ιστορικής της ανάπτυξης σε μια «πλανητική» μεταφορά, έχουμε πλησιάσει πολύ στην αποδοχή της βαρβαρότητας που το καπιταλιστικό σύστημα καλλιεργεί με χαϊντεγκεριανές εκδοχές της οικολογίας.

VI

Απογυμνώνοντας την ιδιότητα του πολίτη από το ιστορικό και το πολιτικό της νόημα, ο Clark ξαφνικά οπισθοχωρεί από το υπερβατικό —στην πραγματικότητα τον κοσμικό «πολίτη της γης»—, στο οποίο έχει εξαχνώσει την πολιτική της διάσταση, σε ένα χοντροκομμένο ενδιαφέρον για τα εγκόσμια, ισχυριζόμενος ότι μειώνω τη σημασία «του ρόλου της οικονομικής ανάλυσης των τάξεων» (σελ. 4). Και ενώ αναγνωρίζει ότι δίνω έμφαση σε «διαταξικά ζητήματα σαν την οικολογία, το φεμινισμό και μια αίσθηση πολιτικής υπευθυνότητας σε γειτονιές και κοινότητες», εξακολουθεί να συγχέει τα προβλήματα, σημειώνοντας ότι αυτά τα διαταξικά ζητήματα είναι στην πραγματικότητα «συγχρόνως ταξικά και διαταξικά ζητήματα, αφού έχουν γενικό χαρακτήρα αλλά και αρκετά ειδική σημασία σε σχέση με την οικονομική τάξη, χωρίς να αναφέρουμε το φύλο, την εθνότητα και άλλα ζητήματα» (σελ. 4).

Δε χρειάζομαι τον περιορισμένο στην πανεπιστημιούπολη John Clark να μου υποδείξει ότι υπάρχουν ανταγωνισμοί ταξικοί, φύλου και εθνικοί και ότι, ειδικά στο θέμα των τάξεων, πρέπει να αγωνιστούμε ώστε να υπάρξουν επαναστατικά αποτελέσματα. Συχνά ασκώ κριτική στους βαθείς οικολόγους επειδή αντιμετωπίζουν την «ανθρωπότητα» ως μια αφηρημένη κατηγορία, χωρίς διαφοροποιήσεις μεταξύ των εκμεταλλευο-

μένων και των εκμεταλλευτών, των καταπιεζομένων και των καταπιεστών. Πράγματι, στην άγρια διαμάχη μου με τη βαθιά οικολογία, η οποία ξεκίνησε το 1987, δήλωσα επανειλημμένα ότι πραγματικοί υπεύθυνοι για την οικολογική κρίση δεν είναι οι άνθρωποι ως τέτοιοι, αλλά οι καπιταλιστές που οδηγούνται από τη σχέση ανάπτυξης —ή— θανάτου που διέπει την αγορά. Είναι άξιο παρατήρησης ότι ο ίδιος ο John Clark, που τώρα αναλαμβάνει προσωπικά να μου υπενθυμίσει την ύπαρξη των τάξεων, απείχε, με ολύμπια περιφρόνηση, από τη διαμάχη κοινωνικής οικολογίας βαθιάς οικολογίας, παραμένοντας επίμονα σε απόσταση, παρόλο που αυτή η διαμάχη πήρε μεγάλες διαστάσεις. Στο φως μιας τέτοιας υπεροψίας είναι αναίδεια από μέρους του να εμφανίζεται τώρα για να μου θυμίσει ότι η καταπίεση στον κόσμο χωρίζει την ανθρωπότητα. Ποτέ, από όσο ξέρω, δεν έχει ασκήσει κριτική στους νεοαποκτηθέντες βαθείς οικολόγους φίλους του για την κατάφωρη επίθεσή τους εναντίον της «ανθρωπότητας» συνολικά, και όχι εναντίον αυτών των μελών της που καταπιέζουν και κυριαρχούν και εκμεταλλεύονται. Ούτε έχει αμφισβητήσει τους βαθείς οικολόγους για το ότι αναφέρονται στο «ανθρώπινο γένος» ως μια απλή ζωολογική κατηγορία, στερημένη από κοινωνικά χαρακτηριστικά και διαφοροποιήσεις. Η τάση του στο *The Trumpeter* να συγκαλύπτει τις απίστευτες αντιφάσεις του Arne Naess (ενός γκαντικού αναρχικού, ο οποίος υποστηρίζει στο *Ecology, Community, Lifestyle* την ανάγκη για ένα δυνατό, συγκεντρωτικό κράτος και εκτιμά τις κάστες στο σύστημα της Ινδίας), τις κατάρες του πατέρα Berry στο ανθρώπινο γένος στο *The Dream of the Earth* και την επιστροφή του David Foreman στις πρώτες του μισανθρωπικές απόψεις, όλα αυτά αποδεικνύουν μια πνευματική δουλικότητα που είναι πέρα από κάθε περιφρόνηση.

Είναι γεγονός ότι «οι άνθρωποι» τους οποίους επικαλούμαι δεν περιλαμβάνουν την τράπεζα Chase Manhattan, την General Motors ή οποιονδήποτε ταξικό εκμεταλλευτή και οικονομικό ληστή. Ούτε είναι η «ανθρωπότητα» ένα απλό βιολογικό είδος το οποίο, στη γλώσσα του πατέρα Berry, πρέπει να «επανεφευρεθεί» —πετώντας έξω από το παράθυρο μ' αυτό τον τρόπο τη βιολογική μοναδικότητα του είδους μας και την τεράστιας σημασίας κοινωνική του ιστορία. Οι «άνθρωποι» στους οποίους εγώ αναφέρομαι είναι μια καταπιεσμένη ανθρωπότητα που πρέπει όλη —αν είναι να εξαλείψει την καταπίεση αυτή— να προσπαθήσει να απομακρύνει τις από κοινού ρίζες της καταπίεσης ως τέτοιες.

Επομένως, ας συμφωνήσουμε ότι δεν μπορούμε να αγνοήσουμε τα ταξικά συμφέροντα ενσωματώνοντάς τα στα διαταξικά. Όμως στον καιρό μας έχει δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στη μερικότητα (σ.τ.μ.: αναφέρεται στα μονοθεματικά κινήματα), στο βαθμό που κάθε από κοινού αγώνας πρέπει να ξεπεράσει όχι μόνο διαφορές στην τάξη, το γένος, την εθνότητα «και άλλα ζητήματα», αλλά και τον εθνικισμό, το θρησκευτικό φανατισμό και την ταυτότητα, που στηρίζονται σε ακόμα μικρότερες διαφοροποιήσεις της ζωής. Ο ρόλος του επαναστατικού κινήματος για περισσότερο από δύο αιώνες ήταν να δίνει έμφαση στην κοινή ανθρώπινη φύση μας ακριβώς εναντίον των κυρίαρχων από κοινωνική θέση ομάδων και των κυρίαρχων τάξεων —που ο Μαρξ, ξεχωρίζοντας ακόμη το

προλεταριάτο ως ηγεμονικό, έβλεπε ως μια «παγκόσμια τάξη». Ούτε είναι όλες οι «εικόνες» που έχουν οι άνθρωποι για τους εαυτούς τους ως τάξεις, φύλο, φυλές, εθνικότητες και πολιτισμικές ομάδες ορθολογικές ή ανθρώπινες, απόδειξη συνειδητοποίησης ή ποθητές από μια ριζοσπαστική πλευρά. Γενικά, με δεδομένες τις σαρωτικές αμφιταλαντεύσεις του Clark μεταξύ του αιθέριου ύψους του «πολίτη της γης» και των υλικών απορριμμάτων των ταξικών όντων, δεν υπάρχει λόγος για τον οποίο η διαφορά ως τέτοια δε θα μας μπερδέψει και δε θα μας παραλύσει εντελώς στην πολυσχιδή και αυτο-περιβαλλόμενη «ιδιαιτερότητά» μας, με μεταμοντέρνο, πραγματικά ντεριναϊκό τρόπο.

Οι παραμορφώσεις του παρελθόντος δημιουργήθηκαν σε πολύ μεγάλο βαθμό από το διάσημο «κοινωνικό ερώτημα», κυρίως από την ταξική εκμετάλλευση, η οποία σε μεγάλο βαθμό θα μπορούσε να διορθωθεί από την τεχνολογική πρόοδο. Εν συντομία, αυτές ήταν κοινωνίες σπάνης —αν και όχι μόνο τέτοιες—, αν θέλετε. Φυσικά, πρέπει να δημιουργηθεί μια νέα κοινωνική-οικολογική ευαισθησία, όπως και νέες αξίες και σχέσεις, και αυτό θα γίνει μερικώς εφόσον ξεπεράσουμε την οικονομική ανάγκη, όπως και αν ερμηνεύεται αυτή. Απ' αυτή την άποψη, ο Clark δε λέει τίποτα καινούριο ή ξένο προς την κοινωνική οικολογία.

Πάντως, η ιστορία ρίχνει μια σκοτεινή και μεγάλη σκιά στις προσπάθειες ευρέως πνευματιστικών κινημάτων, προς τα οποία ο Clark και οι νέοι βαθείς οικολόγοι συνάδελφοί του επιδεικνύουν μια συγγένεια· πρόκειται για κινήματα που προσπάθησαν για χιλιάδες χρόνια να «θεραπεύσουν» την ανθρωπότητα με την αγάπη, τη συμπόνια, τη συμμετοχή και, ακόμα πιο δραστικά, με τη θρησκεία, τους θεούς, τις θεές και τη μαγεία, καθώς και την έκσταση και τη φαντασία. Η αποτυχία τους μπορεί να μετρηθεί με την έκταση με την οποία τα Windows '95 έχουν μαγέψει εκατομμύρια ανθρώπους και η Wal-Mart έχει μονοπωλήσει τους αγοραστές καταναλωτές.

Πράγματι, σήμερα, που οι περιορισμένες διαφορές μεταξύ των καταπιεσμένων έχουν μειωθεί σε απειροελάχιστους τομείς, είναι όλο και πιο σημαντικό για ένα επαναστατικό κίνημα να καταδείξει αποφασιστικά τις κοινές πηγές της καταπίεσης ως τέτοιες και το πόσο η εμπορευματοποίηση τις έχει παγκοσμιοποιήσει —ιδιαιτέρως ο παγκόσμιος καπιταλισμός (μια λέξη που μόλις και μετά βίας υπάρχει στο φυλλάδιο του Clark). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το να ζητηθεί το τέλος της οικονομικής εκμετάλλευσης πρέπει να είναι ο βασικός στόχος οποιουδήποτε προγράμματος και κινήματος κοινωνικής οικολογίας που είναι μέρος της παράδοσης του Διαφωτισμού και της επαναστατικής του κατάληξης.

Η ουσία της διαλεκτικής —ενός όρου που πέφτει από τα χείλη του Clark στην κοσμική λήθη— είναι να ψάχνει πάντα το καινούριο σε κάθε εξέλιξη: συγκεκριμένα, για τις ανάγκες αυτής της συζήτησης, την ανάδυση των διαταξικών ανθρώπων, όπως οι καταπιεσμένες γυναίκες, οι έγχρωμοι, ακόμα και οι μεσαίες τάξεις, καθώς και την επιμέρους κουλτούρα που χαρακτηρίζεται από τις σεξουαλικές προτιμήσεις και τον τρό-

πο ζωής. Το να εξειδικεύουμε τις διακρίσεις (οι οποίες δημιουργήθηκαν κυρίως από την παρούσα κοινωνική κατάσταση) σε βαθμό που να υποβιβάζουμε τους καταπιεσμένους ανθρώπους σε φαινομενικά «διαφορετικά άτομα» —στην πραγματικότητα σε απλές «προσωπικότητες»— είναι σαν να τροφοδοτούμε τις τρέχουσες ατομικιστικές μόδες της εποχής και να αφαιρούμε κάθε πιθανότητα για συνολική κοινωνική δράση και επαναστατική αλλαγή.

VII

Με δεδομένες τις ταοϊστικές τάσεις του Clark, δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι απορρίπτει την παρέμβαση στο φυσικό κόσμο και τις προσπάθειες για τη «διαχείριση» του «μέλλοντος του κόσμου», ακόμα και το να «"σφυρηλατήσεις" μια προσωπικότητα» σαν του «Προμηθέα». Εν γένει, οι Ασιάτες μυστικιστές και οι βαθείς οικολόγοι (που πιστεύουν στην παθητικότητα, σ.τ.μ.) αποκηρύσσουν τη μορφή του Προμηθέα, επειδή ουσιαστικά απορρίπτουν κάθε ανθρώπινη παρέμβαση στην πρώτη φύση ως «ανθρωποκεντρική», εκτός αν ικανοποιεί τις «ζωτικές ανάγκες» των ανθρώπων (όπως αυτές για κομπιούτερ, ίσως).

Πρέπει να παραδεχτώ ότι το να με αποκαλούν Προμηθέα κάθε άλλο παρά με ανατριχιάζει, ειδικά σε μια εποχή που έχει κυριαρχήσει μια ευλαβής παθητικότητα. Το χειρότερο παράπτωμα του Προμηθέα απέναντι στις ολύμπιες θεότητες ήταν η συμπάθειά του για την ανθρωπότητα, στην οποία έδωσε τη φωτιά και τις τέχνες που χρειαζόταν για μια αξιοπρεπή ζωή και όχι κάποια τάση να «κυριαρχήσει πάνω στη Φύση», ό,τι και αν θα σήμαινε αυτή η διατύπωση για τους Έλληνες, οι οποίοι αποκηρύσσουν με πάθος την ύβρη. Ούτε μπορούμε να ξεχάσουμε ότι ο Αισχύλος, ο μεγάλος δημοκράτης τραγικός, ξεχώρισε τον Προμηθέα ως ηρωική φυσιογνωμία επειδή περιφρόνησε τις θεότητες αλλά και για τον ανθρωπισμό του.

Οι αμαρτίες των οπαδών του Προμηθέα, υποστηρίζει σήμερα η επικρατούσα λογική, περιελάμβαναν την επιβολή της τεχνολογίας πάνω στο φυσικό κόσμο· πίσω από την αντιπρομηθεϊκή σκέψη βρίσκεται μια συγκαλυμμένη απέχθεια για την ανθρώπινη παρέμβαση ως τέτοια στο φυσικό κόσμο, και ειδικά για την τεχνολογία· πρόκειται για μια προκατάληψη που ερευνώ στο προσεχές βιβλίο μου *Re-enchanting Humanity* (Ξαναγοητεύοντας την ανθρωπότητα). Παρόλ' αυτά, ανεξάρτητα από το αν μας αρέσει ή όχι, το ανθρώπινο είδος οργανώθηκε από τη βιολογική εξέλιξη —όχι από μια συνωμοσία υπέρ της τεχνολογίας—, για να μεσολαβήσει μέσω της τεχνολογίας στη σχέση του με το μη ανθρώπινο. Θέλω να πω ότι τα ανθρώπινα πλάσματα είναι βιολογικά μοναδικοί οργανισμοί, ακριβώς επειδή έχουν το νευρικό σύστημα και την ανατομία για να επεμβαίνουν στην πρώτη φύση και να «διευθύνουν» το μέλλον τους —να καινοτομούν, όχι απλώς να προσαρμόζονται σ' ένα δεδομένο περιβάλλον, όπως κάνουν σχεδόν όλες οι άλλες μορφές ζωής.

Οι άνθρωποι είναι η μόνη μορφή ζωής —κυρίως λόγω της εξέλιξης— που έχει μια ορθολογική αντίληψη της μελλοντικότητας και που μπορεί να βάζει στόχους σ' ένα πρωτοφανώς υψηλό επίπεδο σε έκταση και εκφραστικότητα.

Η παρούσα αντιτεχνολογική παρόρμηση δε στερείται της δικής της υποκρισίας. Ο Gary Snyder, ο πιο γνωστός ποιητής της βαθιάς οικολογίας, γιόρτασε την απόκτηση του δικού του προσωπικού υπολογιστή σε μια ολόκληρη σελίδα στο *The Whole Earth Review* και παράλληλα η αναρχική παρέα του *Fifth Estate*, μαχητικά κριτική απέναντι στην τεχνολογία και το «βιομηχανικό σύστημα» εν γένει, πρόσφατα αγόρασε έναν υπολογιστή για την παραγωγή του περιοδικού της, διακηρύσσοντας ότι ήταν αναγκαίος αλλά συμπληρώνοντας ότι «το μισούμε», σαν οι μεγάλες επαναστάσεις να μην ξεσηκώθηκαν ποτέ με χειροκίνητα πιεστήρια. Αυτό το ψέμα για την τεχνολογία ακούγεται αρκετά συχνά, σαν να μην είναι το κεντρικό ζήτημα της εποχής μας, όσον αφορά την τεχνολογία, το αν αυτή χρησιμοποιείται ορθολογικά και οικολογικά, αλλά το αν η τεχνολογία ως τέτοια είναι ουσιαστικά κακή ή καλή.

Ο αντι-προμηθεϊσμός του Clark στοχεύει σε μια όλο και αυξανόμενη τάση σε φιλελεύθερους κύκλους αυτές τις μέρες, που απαιτεί από όλους μας μια παθητική-δεκτική, ησυχαστική και τελικά ενδοτική συμπεριφορά. Αρκετά πρόσφατα, η βομβιστική επίθεση στην Οκλαχόμα και γενικά το βίαιο αμερικανικό τοπίο έχουν αποδοθεί στο σύνολό τους ή κατά ένα μέρος «στη λατρεία της βίας» στην αμερικανική ιστορία —όπως αποδείχτηκε, ας πούμε, με την περίφημη δήλωση του Patrick Henry, «Δώστε μου ελευθερία ή δώστε μου θάνατο» την παραμονή της Αμερικανικής Επανάστασης και από τους επίμαχους στίχους του «Ύμνου της μάχης της Δημοκρατίας» («Έχει ποδοπατήσει το κρασί... το φοβερό γρήγορο σπαθί του»). Προφανώς, το να πολεμάς —ακόμα και να πεθαίνεις— για ένα δίκαιο σκοπό αποδοκιμάζεται τώρα από κάποιους κύκλους με καλούς τρόπους ως βίαιο (Boston Globe, σελ. 1). Με την ίδια λογική, θα έπρεπε να καταργήσουμε μεγάλους, φλογερούς, επαναστατικούς ύμνους, όπως «Τη Μασσαλιώτιδα», «Τη Διεθνή», «Το στα οδοφράγματα», και να τους αντικαταστήσουμε με άνοστο, γλυκερό φαγητό της Μαίρη Πόπινς. Πόσο στείρος και γκρίζος θα γινόταν ο κόσμος, αν το κάναμε αυτό! Τι αδυναμία θα κυριαρχούσε έναντι της ευρωστίας και της μαχητικότητας για έναν υψηλό σκοπό! Εδώ ο Clark μπορεί να αξιώσει τις δάφνες του. Εγώ τουλάχιστον δε θέλω να ασχοληθώ ούτε με αυτόν ούτε με τους υποστηρικτές του, που κάνουν τον κόσμο πιο γκρίζο, ενώ υποτίθεται ότι τον κάνουν πιο πράσινο.

VIII

λ

Η κοινωνική οικολογία ενέχει μια επαναστατική πολιτική. Είναι μια προσπάθεια να δημιουργηθεί μια δυαδική εξουσία που θα αμφισβητήσει το έθνος-κράτος και θα το αντικαταστήσει με μια συνομοσπονδία δημοκρατικοποιημένων κοινοτήτων. Επανα-

στατική κατάσταση δεν υπάρχει τώρα, ούτε υπήρχε στα 1960 και '70 στις Ηνωμένες Πολιτείες. Το ότι ο Clark με κατηγορεί πως πίστευα ότι «η κοινωνική επανάσταση» ήταν «προ των πυλών» στα 1970 και το ότι χρησιμοποιεί αυτή την κατηγορία ως παράδειγμα για «την αξιοσημείωτη ψυχολογική μου αφέλεια» είναι ιδιαιτέρως αποκρουστικό (σελ. 2). Αληθινά, αν ήταν να παρουσιάσει τις απόψεις μου με ελάχιστο σεβασμό, θα μπορούσε να είχε συμβουλευτεί το «Επανάσταση στην Αμερική», ένα άρθρο που έγραψα το Δεκέμβριο του 1967 και το οποίο δημοσιεύτηκε ως κύριο άρθρο στο πρώτο τεύχος του *Anarchos* το 1968. Δεν είχα καθόλου ψευδαισθήσεις, όπως ξεκάθαρα δείχνει το άρθρο, ότι υπήρχε επαναστατική κατάσταση στις ΗΠΑ, ακόμα και στο ζενίθ της αναταραχής της αντικουλτούρας στη δεκαετία του 1960. Στην εισαγωγή του άρθρου ξεκάθαρα δηλώνω ότι, «Δεν υπάρχει επαναστατική κατάσταση στις Ηνωμένες Πολιτείες σήμερα. Στην πραγματικότητα, δεν υπάρχει καν προεπαναστατική κατάσταση». Παρά την ευφορία της δεκαετίας του 1960, δήλωσα με έμφαση ότι η Νέα Αριστερά απομακρύνθηκε πολύ από το να κερδίσει κάτι περισσότερο με το να ακούσει τις απόψεις της ο αμερικανικός λαός.

Από την άλλη πλευρά, είναι πολύ περισσότερο από «αφελές» το να πιστεύουμε ότι στα 1960 και '70 βρισκόμασταν σε μια επαναστατική περίοδο με μεγάλη διάρκεια. Στην πραγματικότητα, οποιοσδήποτε ικανός να δει θα μπορούσε λογικά να υποθέσει ότι τα χρόνια αυτά αποτέλεσαν την έναρξη μιας «επαναστατικής εποχής». Δεν ήταν μόνο οι αριστεροί που είχαν αυτή την άποψη, καθώς θυμάμαι, αλλά ακόμα και πολλοί αντιδραστικοί αντι-αριστεροί, όπως είμαι σίγουρος ότι ο Clark —αρχικά οπαδός του Barry Goldwater εκείνη τη δεκαετία— πρέπει να θυμάται. Πράγματι, μπορεί να είμαστε ακόμα σ' αυτή την επαναστατική εποχή σήμερα, με την πολύ ευρεία έννοια ότι οι κοινωνικές αλλαγές συμβαίνουν με μια ταχύτητα που σου κόβει την ανάσα και εντελώς απρόβλεπτα.

Το υποτιθέμενο πιστεύω μου σε μια προ των πυλών επαναστατική κατάσταση, σημειώνει παρεμπιπτόντως ο Clark, «θυμίζει τις εξωφρενικές προβλέψεις του Μπακούνιν για τη γρήγορη κοινωνική αλλαγή καθώς μεταμορφώνεται η φύση του ανθρώπου... μέσω της αλχημείας της επανάστασης» (σελ. 2). Αυτό που προκαλεί κατάπληξη είναι ότι αυτός ο αυτο-ανακηρυσσόμενος αναρχικός προφανώς θα αρνείται ένα βασικό γεγονός των ιστορικών επαναστάσεων· το ότι, δηλαδή, και κατά τη διάρκεια και μετά το τέλος τους, οι άνθρωποι υπέστησαν πολύ απότομες αλλαγές στο χαρακτήρα τους. Οι απόψεις μου σ' αυτό το θέμα ισχύουν ακόμη σήμερα όσο ίσχυαν όταν τις κατέγραφα. Το μόνο που χρειάζεται είναι να μελετήσει κανείς το 1917, για να μάθει πώς ο ρωσικός λαός κατάφερε, σ' ένα διάστημα λίγων μόνο ημερών, να ανατρέψει την τσαρική μοναρχία η οποία είχε επιβληθεί για αρκετούς αιώνες και να ενεργοποιήσει μια ζωντανή πολιτική κουλτούρα (την οποία οι ίδιοι οι Μπ σεβίκοι κατέστρεψαν κατά τη διάρκεια και μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου του 1. '8-21). Δυστυχώς, οι Ρώσοι αναρχικοί, αντί να δημιουργήσουν ένα δυνατό πολιτικό κίνημα σε μεγάλες ρωσικές πόλεις κατά τη διάρ-

κεια αυτής της αληθινά επαναστατικής κατάστασης, ασχολήθηκαν κυρίως με άκαρπα εγχειρήματα, όπως η κολεκτιβιστική στέγαση (ειδικά στη Μόσχα και στην Πετρούπολη), μια «κοινοτιστική» κουλτούρα που εύκολα διαλύθηκε από την Τσε Κα (τη μυστική αστυνομία) και το πιο συγκεντρωμένο, αλλά συνεχώς περισσότερο τυραννικό Κομμουνιστικό Κόμμα. Το ότι ο Clark απορρίπτει τις αλλαγές που υφίστανται οι άνθρωποι στις επαναστάσεις προκαλεί σοβαρά ερωτήματα για την αποδοχή από μέρους του της πιθανότητας μιας τέτοιας επαναστατικής αλλαγής.

Πραγματικά, η κριτική του Clark για την κοινωνική οικολογία συχνά υποδηλώνει ότι ο ίδιος προτιμά το φιλελεύθερο ρεφορμισμό. Στην κριτική μας, το 1991, του προσχεδίου ενός προγράμματος του Αριστερού Πράσινου Δικτύου, η Janet Biehl κι εγώ είχαμε το θράσος, κατά την άποψή του, «να επιτεθούμε στους αριστερούς Πράσινους για την απαίτησή τους να μειωθεί ο προϋπολογισμός του Πενταγώνου "κατά 95%", και τις προτάσεις τους για "$10 την ώρα ελάχιστο μισθό", και "βδομάδα εργασίας 30 ωρών χωρίς μικρότερο εισόδημα", και "ένα υπερ-ταμείο εργατών"» (σελ. 9, απόσπασμα από Bookchin και Biehl 1991).

Πρέπει να τονίσω ότι το Δίκτυο των Αριστερών Πράσινων, το οποίο ο Howard Hawkins κι εγώ αρχίσαμε στα τέλη του 1980 για να αντιμετωπίσουμε τους σε μεγάλο βαθμό ρεφορμιστές και συχνά μυστικιστές Πράσινους των Ηνωμένων Πολιτειών, αρχικά προσπάθησε να ριζοσπαστικοποιήσει το Πράσινο κίνημα, όπως ήταν, και να αποτρέψει τα μέλη του από το να συνεργαστούν με το Δημοκρατικό Κόμμα. Το επίκεντρο του αρχικού προγράμματος του Δικτύου ήταν ο ελευθεριακός κοινοτισμός, που συνεπάγεται έναν ανυποχώρητο αγώνα για την άμεση δημοκρατία και μια κατά μέτωπο επίθεση στην υπάρχουσα κοινωνική κατάσταση. Επακόλουθα, ο Hawkins, ο συγγραφέας του προσχεδίου προγράμματος το οποίο η Janet κι εγώ κριτικάραμε, προσπάθησε να αποκτήσει μεγαλύτερη δημοτικότητα ανάμεσα σε μια ποικιλία ρεφορμιστών, συνδικαλιστών, σοσιαλιστών και σοσιαλδημοκρατών αλλοιώνοντας όλο και περισσότερο τις αρχικές αξίες των Αριστερών Πράσινων, σε σημείο που δεν πάλευε μόνο για «τη δημοκρατικοποίηση των Ηνωμένων Εθνών», αλλά άρχισε να υποστηρίζει τις προτάσεις για το σχηματισμό του Τρίτου Κόμματος [σ.τ.μ.: πέρα από τους Ρεπουμπλικάνους και τους Δημοκρατικούς], που θα συμμετείχε στις εκλογές τόσο σε πολιτειακό επίπεδο όσο και σε εθνικό. Η παράλογη απαίτησή του, στο προσχέδιο του προγράμματός του, για περικοπή των δαπανών του Πενταγώνου κατά 95% εμμέσως νομιμοποιεί την ίδια την ύπαρξη του Πενταγώνου και ήταν μέρος μιας πολιτικά οπορτουνιστικής τάσης, η οποία έπρεπε να καταπολεμηθεί αποφασιστικά.

Πριν ο Hawkins αρχίσει να το παραμορφώνει, το πρόγραμμα των Αριστερών Πράσινων ήταν ειλικρινά επαναστατικ΄ και προσπαθούσε να καταδείξει ότι οι φιλελεύθερες οικονομικές απαιτήσεις είχαν σκοπ΄ απλώς να δώσουν ένα λούστρο ανθρωπιάς στον καπιταλισμό, όπως η βλακώδης απαίτηση για τη μείωση του προϋπολογισμού του Πενταγώνου ή οι ανοησίες για τη «δημοκρατικοποίηση των Ηνωμένων Εθνών» νομιμοποι-

ούν το ίδιο το Πεντάγωνο και τα Ηνωμένα Έθνη. Ούτε θεωρήσαμε η Janet κι εγώ ότι είναι δουλειά των Αριστερών Πράσινων, ως μιας επαναστατικής τάσης, να νομιμοποιήσουν το μισθολογικό σύστημα (διάβ. τον καπιταλισμό) προβάλλοντας τετριμμένες οικονομίστικες απαιτήσεις, συμπεριλαμβανομένων των μεγαλύτερων μισθών, των λιγότερων ωρών και ενός μικρού «εργατικού ελέγχου», όπως ζητούσε το πρόγραμμα του Hawkins. Όλες αυτές οι δήθεν απαιτήσεις των «Αριστερών» Πράσινων προβλήθηκαν από ρεφορμιστές που αλλοίωναν και αλλοιώνουν ό,τι έχει απομείνει από την Αριστερά σ' όλες τις Ην. Πολιτείες. Εκπορευόμενες κυρίως από τον Hawkins, οι απαιτήσεις αυτές απείλησαν να μετατρέψουν ένα αριστερόστροφο πρόγραμμα σε φιλελεύθερο κατά βάση. Γι' αυτό και η επίθεση στην κριτική μας. Θέλαμε το Left Green Network να υπερασπίζεται ξεκάθαρα την ριζική κοινωνική αλλαγή και όχι να προωθεί μια κακοφωνία απαιτήσεων, οι οποίες αναμιγνύουν ριζοσπαστικά καλέσματα με φιλελεύθερες απόψεις.

Υπερασπίζοντας το ρεφορμισμό, ο Clark παρατηρεί ότι περισσότερο από έναν αιώνα πριν «οι αναρχικοί του Σικάγο που πάλεψαν για την εβδομάδα των 40 ωρών δεν άφησαν το στόχο της κατάργησης του καπιταλισμού». Πρέπει να γίνει ξεκάθαρο εδώ κάτι για τη σχέση των μεταρρυθμίσεων με την επανάσταση, που ο Clark διαχωρίζει σε δυο ξεχωριστές προσπάθειες και δεν τις βλέπει ως διαλεκτικά αλληλοσυνδεόμενες. Για τους αναρχικούς του Σικάγο, το οκτάωρο δεν ήταν μια απλή «μεταρρύθμιση» για να κάνουν «αυτό που υπάρχει» πιο ανεκτό. Ούτε ήταν ο αγώνας γι' αυτό διαχωρισμένος από το στόχο της εξέγερσης. Αντίθετα, η απαίτηση του οκταώρου σχεδιάστηκε για να ενδυναμώσει ό,τι ήταν στην πραγματικότητα μια ένοπλη σύγκρουση που έθετε σε αντιπαράθεση ένα ολοένα περισσότερο μαχητικό προλεταριάτο και μια ανυποχώρητη μπουρζουαζία. Οι αναρχικοί του Σικάγο έλπιζαν ότι ο αγώνας για το οκτάωρο θα εκκινούσε έναν επαναστατικό αγώνα —όχι για την εκπλήρωση των οικονομίστικων συνδικαλιστικών απαιτήσεων και ακόμα λιγότερο για τη δημιουργία ενός συνεταιρισμού τροφίμων ή μιας κομμούνας «αντικουλτούρας».

Στο Left Green Network ήταν ελπίδα της Janet και δική μου να δημιουργήσουμε αυτό που είναι εντυπωσιακά απόν και πολύ απαραίτητο σήμερα: μια επαναστατική Αριστερά, όχι ένα ακόμα συνονθύλευμα ρεφορμιστικών (κυρίως ατομικιστικών) «βελτιώσεων». Συγκεκριμένα, στο μεταβατικό πρόγραμμα που προώθησα για τους Αριστερούς Πράσινους τοποθετούσαμε πάντα τις φαινομενικά «ρεφορμιστικές» απαιτήσεις μας στο πλαίσιο της ριζικής κοινωνικής αλλαγής και τις διαμορφώναμε με όρους θεσμικής ανάπτυξης που θα αντιπαρέθεταν τις λαϊκές συνελεύσεις απέναντι στο κράτος και την καπιταλιστική οικονομία. Όσο αξιοθαύμαστη κι αν είναι η φιλανθρωπία, δε μας ενδιέφερε, παρόλη την καλή μας θέληση, να επαυξήσουμε την εντιμότητα της United Way ή των Καθολικών Φιλανθρωπιών περισσότερο από ό,τι αγωνιούσαμε να αυξήσουμε τη φήμη των Ηνωμένων Εθνών. Ανάμεσα σ' αυτή τη μεταβατική προοπτική, ακόμα και η απαίτηση για συνεταιρισμούς τροφίμων που να ελέγχονται από τις κοινότητες έχει πολύ διαφορετικό νόημα —και μάλιστα, επιτρέψτε μου να δώσω έμφαση, οξύ πολιτικό

νόημα— από ένα συνεταιρισμό τροφίμων που είναι πρωταρχικά προορισμένος να εμπορεύεται «καλά τρόφιμα». Διαχωρισμένοι από ένα ελευθεριακό κοινοτιστικό πλαίσιο και από ένα πολιτικό κίνημα επικεντρωμένο στο να εκπληρώνει επαναστατικούς κοινοτιστικούς στόχους ως μια δυαδική εξουσία εναντίον των επιχειρήσεων και του κράτους, οι συνεταιρισμοί τροφίμων δεν είναι τίποτε περισσότερο από καλοκάγαθες εταιρίες τις οποίες ο καπιταλισμός και το κράτος μπορούν εύκολα να ανεχθούν χωρίς κανένα φόβο αμφισβήτησης.

Το ενδιαφέρον του Clark για το τελευταίο ρεφορμιστικό πρόγραμμα του Hawkins θα μπορούσε να ληφθεί ως ένα ακόμα παράδειγμα χλιαρού φιλελευθερισμού, αν, κατά τη διάρκεια που λάβαινε χώρα αυτή η διαμάχη, όπως και στον καβγά μεταξύ της κοινωνικής και της βαθιάς οικολογίας, δε στεκόταν «πάνω» από τη συμπλοκή με ακαδημαϊκή «αντικειμενικότητα». Αν αυτές οι παρατηρήσεις του φαίνονται «σεχταριστικές», πολύ εύκολα θα συμφωνήσω. Υπάρχει τεράστια διαφορά μεταξύ της προσπάθειας κάποιου να επεκτείνει τις αμεσοδημοκρατικές δυνατότητες που υπάρχουν μέσα σε ένα ρεπουμπλικανικό σύστημα και της προβολής τυπικών συνδικαλιστικών και σοσιαλδημοκρατικών απαιτήσεων, οι οποίες έχουν δημιουργηθεί για να γίνονται ο καπιταλισμός και το κράτος ευκολότερα αποδεκτά. Αντίθετα με το χονδροειδώς κακεντρεχή ισχυρισμό του Clark ότι αντιμετώπισα ποτέ μια επανάσταση ως «επικείμενη», οι απαιτήσεις που διατύπωσα για ένα μεταβατικό πρόγραμμα βασισμένο σε ελεγχόμενα από το δήμο σχέδια, όπως πιστωτικούς συνδέσμους και κοινοτικούς κήπους, έχουν σχεδιαστεί για να φέρουν στην οικονομική σφαίρα αυτό που οι λαϊκές συνελεύσεις και η συμμετοχή στις τοπικές εκλογές πρέπει να φέρουν στην πολιτική σφαίρα.

Το ότι τις βλέπω ως μεταβατικές θα έπρεπε να προειδοποιήσει τον Clark για το γεγονός ότι θεωρώ μια «αποκαλυπτική επανάσταση» ως μια μακρινή πιθανότητα —η οποία απαιτεί παιδεία, τη δημιουργία ενός κινήματος και υπομονή για την αντιμετώπιση των αποτυχιών. Το γεγονός ότι ο Clark σηκώνει ένα προπέτασμα καπνού στις «ανεδαφικές προβλέψεις-μου για μια άμεση αλλαγή», τόσο κοντινές σ' αυτές «που εκφράστηκαν από τον Μπακούνιν και άλλους αναρχικούς επαναστάτες του 19ου αιώνα» (τους οποίους, ειλικρινά, θαυμάζω για την επαναστατική τους οπτική, σελ. 11), ενώ επιδοκιμάζει την «έχουσα σημαντικές επιπτώσεις λίστα μου των μεταβατικών προτάσεων» μόλις δύο σελίδες πριν, μου επιτρέπει να συμπεράνω ότι δεν αναζητά να αλλάξει ριζικά την κοινωνία με επαναστατικά μέσα.

Η προσπάθεια του Clark να καθιερώσει μια «επικείμενη» επανάσταση ως όρο για τον ελευθεριακό κοινοτισμό —ακόμα και αν αναφέρεται με «θαυμασμό» στο μεταβατικό μου πρόγραμμα— δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια ωμή προσπάθεια να προβάλει απίθανα δομικά εμπόδια σε κάθε σοβαρό δημοκρατικό πρόγραμμα και κίνημα. Όσο και αν επικαλείται μια «πολιτική κουλτούρα», μιλάει βασικά για μια ατομικιστική υποκουλτούρα, η οποία στην πραγματικότητα στερείται πολιτικής ή επαφής με ένα ευρύ κοινό. Το ότι ο ελευθεριακός κοινοτισμός είναι ένα πρόγραμμα για την είσοδο

στη δημόσια σφαίρα, το ότι μιλάει για ριζοσπαστική παρουσία σε μια κοινότητα που απευθύνει το ερώτημα ποιος θα ασκήσει την εξουσία στην πράξη, το ότι πραγματικά αυτό είναι αληθινά μια πολιτική κουλτούρα που αναζητά να επανενδυναμώσει το άτομο και να οξύνει την ευαισθησία του ως ζωντανού πολίτη —όλα αυτά διαφεύγουν του Clark, ως έννοιες που μπορεί να έχουν νόημα, στον «υπερτοπικό» του κόσμο.

IX

Είναι ίσως αποτέλεσμα των δικών του ρεφορμιστικών απόψεων το ότι ο Clark προσπαθεί να δυσφημήσει τον ελευθεριακό κοινοτισμό για κάθε ελάχιστα αμφιλεγόμενο σημείο και από κάθε δυνατή πλευρά. Πραγματικά, χρησιμοποιεί τις πιο άξεστες (και δημαγωγικές) μεθόδους για να αποδυναμώσει την ίδια την πιθανότητα μιας αμεσοδημοκρατικής ορθολογικής κοινωνίας καθώς και τη βιωσιμότητά της κάτω από όλες τις κοινωνικές συνθήκες.

Ο ελευθεριακός κοινοτισμός, ενίσταται, θα ήταν αδύνατο να πραγματωθεί σε τεράστιες μητροπόλεις όπως υπάρχουν σήμερα. Οι χιλιάδες συνελεύσεις στις οποίες, λόγου χάρη, θα έπρεπε να διαιρεθούν η Νέα Υόρκη ή το Παρίσι θα ήταν άβολες για να παρθούν αποφάσεις χάραξης πολιτικής. «Πώς θα μπορεί ο τεράστιος [!] αριθμός των συνελεύσεων σε μια πόλη να καθορίσει την πολιτική στην κατασκευή των δρόμων ή στις δημόσιες συγκοινωνίες;», ρωτάει. Πώς θα μπορούσαν οι χιλιάδες συνελεύσεις που θα υπήρχαν στο σημερινό μητροπολιτικό Παρίσι να συντονιστούν συνομοσπονδιακά; Αυτό το παιχνίδι με τα νούμερα, το οποίο θα χώριζε μια μεγάλη πόλη σε συνελεύσεις επιβάλλοντας αληθινά σ' αυτήν ένα μηχανικό πλέγμα, παραβλέπει πλήρως το μεταβατικό ρόλο του συνομοσπονδιακού κοινοτισμού, ενώ δεν προβληματίζει καθόλου τον Clark όταν μιλάει για το δικό του «αχανές δίκτυο» των ομάδων συγγένειας (σελ. 19).

Στην πραγματικότητα, μας προειδοποιεί, «σε συνελεύσεις εκατοντάδων, χιλιάδων ή ακόμα και δυνητικά [!]δεκάδων χιλιάδων μελών[!] ... υπάρχουν τεράστιες δυνατότητες για χειραγώγηση και για κυνήγι εξουσίας» (σελ. 12, η έμφαση δική μου). Οι «μεγάλες συνελεύσεις» στις οποίες μια μεγάλη πόλη θα έπρεπε να χωριστεί, μας λέει, θα ήταν υποκείμενες «σε ανταγωνισμούς, εγωισμούς, θεατρινισμούς, δημαγωγίες, χαρισματικές αρχηγίες, κλίκες [!], επιθετικότητα, εμμονή με τις διαδικαστικές λεπτομέρειες, κυριαρχία των χειραγωγητικών μειοψηφιών στη συζήτηση και παθητικότητα [!] της πλειοψηφίας». Αντιθέτως, «οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι ή οι απεσταλμένοι μπορούν να τιμωρηθούν για το ότι πρόδωσαν το λαό, όταν φαίνονται να δρουν αντίθετα προς τη θέληση ή το καλό της κοινότητας» (σελ. 13). Πραγματικά! Δε χρειάζεται να ψάξουμε πολύ για να διαπιστώσουμε ότι «οι ανταγωνισμοί, οι εγωισμοί, οι θεατρινισμοί, οι δημαγωγίες, οι χαρισματικοί ηγέτες» και άλλα παρόμοια ήταν τόσο ενδημικά στις κομμούνες του 1960 και 1970, στις τροφικές κοπερατίβες και στα life-style αναρχοειδή γκρουπ (παρότι

ήταν καλυμμένα με ένα λούστρο στενής φιλίας, ενδιαφέροντος και αγάπης), όσο είναι στον καθημερινό αστικό κόσμο, όπου η χειραγώγηση και η εξουσία είναι τουλάχιστον εύκολα ορατές από εκατομμύρια ανθρώπους.

Ούτε πρέπει να επιμείνουμε σε μια ελεύθερη κοινότητα να πηγαίνουν όλοι στις συνελεύσεις ως κριτήριο για τη δημοκρατικότητά της, όπως υπονοεί ο Clark στο σχολιασμό του για την αθηναϊκήν πόλιν (ελληνικά στο κείμενο) (σελ. 15). Τέτοιες συνελεύσεις πρέπει να είναι ανοιχτές σε όλους και σίγουρα πρέπει να ενθαρρύνουν τους πάντες να συμμετέχουν. Πραγματικά, υπάρχει μια κάποια αλαζονεία, αν όχι εξαναγκασμός, στο να απαιτείς όλοι να συμμετέχουν, ανεξάρτητα από τις διαθέσεις τους, πριν μια συνέλευση να μπορεί να θεωρηθεί δημοκρατική. Στην ιστορία των άμεσων δημοκρατιών, ακόμα και σ' αυτές με τη μεγαλύτερη συμμετοχή, οι αίθουσες ή οι χώροι των συνελεύσεων ελάχιστες φορές ήταν πλήρεις κάτω από όλες τις συνθήκες. Φαίνεται αρκετά ανάρμοστο να ισχυρίζεται ο Clark, ο οποίος παραπονιόταν μόνιμα στο παρελθόν για το πόσο μικρή συμμετοχή είχαν οι δικές του συναντήσεις της «ομάδας συγγενείας» στη Νέα Ορλεάνη, ότι μια δημοκρατία πρέπει να κρίνεται από τη συμμετοχή των πολιτών της στις λαϊκές συνελεύσεις. Να τολμήσω να προτείνω ότι ο Clark ψάχνει για κάθε φτηνό κόλπο που μπορεί να βρει για να δυσφημήσει τον ελευθεριακό κοινοτισμό —ή ένας τέτοιος ισχυρισμός θα ήταν απόδειξη της «επιθετικής» μου γλώσσας;

Το να επιβάλλει ο Clark μηχανικά ένα δίκτυο σε τεράστιες μητροπολιτικές εκτάσεις και μετά να μας φοβίζει με άβολα νούμερα συνελεύσεων που θα προκύψουν είναι καθαρή σοφιστεία. Οποιοσδήποτε δέχεται σοβαρά την προσέγγιση του ελευθεριακού κοινοτισμού δεν πιστεύει ότι η κοινωνία όπως υπάρχει και οι πόλεις όπως είναι δομημένες σήμερα μπορούν ξαφνικά να μεταμορφωθούν σε μια άμεσα δημοκρατική και ορθολογική κοινωνία. Όπως έχω τονίσει επανειλημμένα, μια ελευθεριακή κοινοτιστική πρακτική ξεκινά, το λιγότερο, με μια προσπάθεια για ενδυνάμωση της τοπικής ελευθερίας εις βάρος της κρατικής εξουσίας. Και το κάνει αυτό με το παράδειγμα, με την εκπαίδευση και με την είσοδο στη δημόσια σφαίρα (δηλαδή, στις τοπικές εκλογές ή σε μη επίσημες συνελεύσεις), όπου μπορούν να αναδυθούν ιδέες ανάμεσα σε απλούς ανθρώπους, οι οποίοι δημιουργούν την πιθανότητα μιας ζωντανής πρακτικής. Εν συντομία, ο ελευθεριακός κοινοτισμός ενέχει μια ζωντανή πολιτική στον πραγματικό κόσμο για την αλλαγή της κοινωνίας και μαζί λαϊκή συνείδηση, όχι ένα πρόγραμμα προσανατολισμένο σε ομφαλοσκοπικές ενατενίσεις, ψυχοθεραπείες και «υπερτοπικά μανιφέστα». Προσπαθεί να σφυρηλατήσει ένα κίνημα το οποίο θα αντιμετωπίσει ανοιχτά το κράτος και την μπουρζουαζία και δε θα τριγυρίζει δειλά ανάμεσά τους μουρμουρίζοντας ταοϊστικές παραδοξολογίες.

Παρά τη ροπή του Clark προς τον ταοϊσμό, οι φόβοι του για την παθητικότητα μιας συνέλευσης απέναντι σε κλίκες και χαρισματικούς ηγέτες είναι πολύ πιθανό να πραγματοποιηθούν, αν αρκετοί άνθρωποι προσκολληθούν στις προφητείες του Lao Tse στο Tao Te Ching. Και αν κάτι τους οδηγήσει στο να γίνουν ενεργοί πολίτες, πιστεύω ότι

θα είναι ακριβώς ο φατριασμός —μια οξεία σύγκρουση ιδεών στην οποία υπάρχουν πραγματικές διαφορές—, τον οποίο προσπαθεί ο Clark να κατευνάσει με το να καλύπτει τις διαφοροποιήσεις μέσα στο οικολογικό κίνημα.

Ο ελευθεριακός κοινοτισμός μπορεί πραγματικά να αρχίσει περιορισμένα σε συνοικίες των δήμων, εδώ κι εκεί, καθώς και σε μικρές πόλεις και κωμοπόλεις. Θα έθετε αιτήματα, αν ήταν αναγκαίο μέσω ανεπίσημων λαϊκών συνελεύσεων, για αυξημένη δημοκρατία —η οποία θα φτάνει πολύ μακρύτερα, για να πούμε την αλήθεια, απ' ό,τι ακόμα και τα δημαρχεία που πρότεινε ο Francois Mitterand (και όμως!) για κάθε δημοτικό διαμέρισμα στο Παρίσι, αυτήν ακριβώς την πόλη που ο Clark βρίσκει τόσο δύσκολη για θεσμική αποκέντρωση. Ή μια παρόμοια πρόταση που ο δήμαρχος Lindsay (και όμως!) πρότεινε για την πόλη τη Νέας Υόρκης. Ο Mitterand, είναι αλήθεια, είχε τους απώτερους στόχους του: να μειώσει τη δύναμη του Jacques Chirac ως δημάρχου, όχι να δημοκρατικοποιήσει το Παρίσι. Ο Lindsay, από την πλευρά του, ποθούσε περισσότερο να μοιάζει μ' ένα δημαγωγό του 1960 παρά μ' ένα ανδρείκελο του Ρεπουμπλικανικού Κόμματος.

Η ειρωνεία σ' αυτά τα δύο παραδείγματα δεν βρίσκεται στα κίνητρα του Mitterand και του Lindsay, οι προτάσεις των οποίων ούτως ή άλλως υστερούσαν σε θέρμη, αλλά στο γεγονός ότι ο υψιπετώς ευφάνταστος «υπερτοπικιστής» μας δείχνει ακόμα λιγότερη πολιτική φαντασία από ένα παριζιάνικο σοσιαλιστικό ανδρείκελο και ένα νεοϋορκέζο φιλελεύθερο λιμοκοντόρο.

X

Καθώς μας διαφωτίζει για την πόλιν (ελληνικά στο κείμενο) (σελ. 14), ο Clark μάς επισημαίνει ότι «οι υποστηρικτές της άμεσης δημοκρατίας αναφέρονται πάντα στην ελληνική πόλιν για αποδεικτικά στοιχεία για το εφικτό του ιδανικού τους», για να μας υπενθυμίσει γρήγορα «τον αποκλεισμό των γυναικών, των δούλων και των ξένων» — τη συνήθη καταγγελία του αμαθούς εναντίον του ελευθεριακού κοινοτισμού. Θα υπενθύμιζα στον Clark ότι οι ελευθεριακοί κοινοτιστές είναι επίσης και ελευθεριακοί κομμουνιστές, οι οποίοι προφανώς αντιτίθενται στην ιεραρχία, συμπεριλαμβανομένης της πατριαρχίας και της ιδιοκτησιακής δουλείας.

Πραγματικά, προειδοποιεί ο Clark τους αναγνώστες του, αν η αγωνιστική συμπεριφορά εξεχόντων Ελλήνων δημοκρατών υπηρετούσε την προώθηση του μεγαλύτερου συμφέροντος της πόλεως (ελληνικά στο κείμενο), «το γεγονός ότι ο ελευθεριακός κοινοτισμός προέρχεται από παραδόσεις που είναι κατά πολύ προϊόντα [!] μιας πατριαρχικής κοινωνίας θα έπρεπε κατά συνέπεια να μας οδηγήσει στο να σκεφτούμε πολύ προσεκτικά [!] τους πιθανούς [!] τρόπους με τους οποίους ανταγωνιστικές, εγωιστικές αξίες επιδίωξης εξουσίας είναι πιθανό [!] να διαιωνιστούν διακριτικά μέσω ενός τέτοι-

ου συστήματος» (σελ. 15). Ούτε ο Clark μας προφυλάσσει από τις δικές του καταγγελίες ενός αμαθούς για το ότι οι Αθηναίοι πολίτες κάποιες φορές ακολουθούσαν την καθοδήγηση χαρισματικών, αγωνιστικών και πλούσιων αρχηγών και ότι η συνέλευση είχε πολιτικές κλίκες και τα λοιπά και τα λοιπά. Επειδή ο ελευθεριακός κοινοτισμός προέρχεται από παραδόσεις που είναι «κατά πολύ προϊόντα μιας πατριαρχικής κοινωνίας» —φυλαχτείτε!

Όπως αποδεικνύεται στην πραγματικότητα, η ελληνική «πόλις» δεν αποτελεί ούτε ιδανικό ούτε μοντέλο για ο,τιδήποτε —με εξαίρεση ίσως τον Ρουσό, ο οποίος θαύμαζε πολύ τη Σπάρτη. Είναι η αθηναϊκή πόλις της οποίας τους δημοκρατικούς θεσμούς περιγράφω συχνά και η οποία έχει τη μέγιστη σημασία για τη δημοκρατική παράδοση. Στο πλαίσιο του ελευθεριακού κοινοτισμού, η σημασία της είναι να μας προμηθεύσει με αποδείξεις για το ότι ένας λαός, για κάποιο διάστημα, μπορούσε εντελώς αυτο-συνείδητα να καθιερώσει και να διατηρήσει μια άμεση δημοκρατία, παρά την ύπαρξη δουλείας, πατριαρχίας, οικονομικής και ταξικής ανισότητας ακόμα και ιμπεριαλισμού, που υπήρχαν κατά τη διάρκεια του αρχαίου μεσογειακού κόσμου. Το ότι ο Clark εγείρει όλα αυτά τα φαντάσματα για την αρχαία δημοκρατία είναι ένα ιδιαιτέρως φτηνό κόλπο.

Το γεγονός είναι πως πρέπει να ψάξουμε για ό,τι είναι νέο και καινοτομικό σε μια ιστορική περίοδο, ακόμα και όταν αναγνωρίζουμε κάποια συνοχή με κοινωνικές δομές που επικράτησαν στο παρελθόν. Η αρχαία Αθήνα και άλλα μέρη της Ελλάδας —είναι σημαντικό να αναφέρεται σ' αυτή τη μεταμοντέρνα εποχή— ήταν η αρένα για την ανάδυση όχι μόνο της άμεσης δημοκρατίας, αλλά και της δυτικής φιλοσοφίας, του θεάτρου, της πολιτικής θεωρίας, των μαθηματικών, της επιστήμης και της αναλυτικής και διαλεκτικής λογικής.

Από την άλλη μεριά, δύσκολα θα μπορούσα να αντλήσω δημοκρατικές ιδέες από την κινεζική ταοϊστική παράδοση, έτσι όπως είναι ριζωμένη στον ησυχασμό και σ' ένα «πιστεύω» παραίτησης και υποταγής στην εξουσία των ευγενών και των βασιλιάδων (για να μην αναφερθούμε στον αποκλεισμό των γυναικών από κοινωνικά σημαντικούς ρόλους). Οι ελίτ που μελετούσαν το Tao Te Ching, από την πλευρά τους, μπορούσαν εύκολα να το δουν ως χρήσιμο οδηγό για να εξουσιάζουν και να χειραγωγούν τους δουλοπρεπείς χωριάτες. Ανάλογα με το ποια μετάφραση διαβάζει ο αναγνώστης στα αγγλικά, και οι δυο ερμηνείες έχουν αξία, αλλά αυτό που είναι ξεκάθαρο στον καθένα εκτός των τυφλών είναι ότι ο ησυχασμός αποτελεί τη βάση όλο του έργου.

Στη πραγματικότητα, εκτός από τις ασαφείς παραδόσεις των νεολιθικών χωριών, στις οποίες οι Marija Gimbutas, Riane Eisles και William Irwin Thompson δίνουν υπόσταση, ο Clark θα δυσκολευτεί πολύ να βρει οποιαδήποτε παράδοση η οποία δεν ήταν πατριαρχική σε μικρό ή μεγάλο βαθμό. Το να απορρίψουμε όλες τις πατριαρχικές κοινωνίες ως πηγές θεσμικής μελέτης θα σήμαινε ότι πρέπει να εγκαταλείψουμε όχι μόνο

την αθηναϊκή πόλιν, αλλά και τις ελεύθερες μεσαιωνικές κομμούνες και τις συνομοσπονδιοποιήσεις τους, το κίνημα των κομμουνάρων το 16ο αιώνα στην Ισπανία, τους επαναστατικούς τομείς στο Παρίσι του 1793, την Παρισινή Κομμούνα το 1871 —ακόμα και τις αναρχικές κολεκτίβες στην Ισπανία το 1936-37. Όλες αυτές οι θεσμικές εξελίξεις, να σημειωθεί, ήταν κηλιδωμένες σε μικρό ή σε μεγάλο βαθμό από πατριαρχικές αξίες, παρόλο που, ευτυχώς, έχουμε πάντα το «Υπερτοπικό Μανιφέστο» του Max Cafard (επίσης γνωστού ως John Clark), στο οποίο μπορούμε να ανατρέχουμε, ή πιθανώς στα γραπτά του Hakim Bey.

Ή μπορούμε να ακολουθήσουμε τη συμβουλή του Clark και να ανατρέξουμε στο βιοπεριφερισμό. Όπως μας λέει, «η βιοπεριφερειακή πολιτική διευρύνει τον ορίζοντά μας για το πολιτικό συσχετίζοντάς το περισσότερο με διαδικασίες πολιτισμικής δημιουργικότητας σε οικολογικές βάσεις και με μια αμοιβαία, συνεργατική διαδικασία αυτοέκφρασης ανάμεσα στην ανθρώπινη κοινότητα και στη φύση» (σελ. 24). Αλίμονο, ο βιοπεριφερισμός, όπως εκφράζεται από τον Clark, δεν καλύπτει απλώς με μυστήριο την πρώτη (βιολογική) φύση σε βάρος της δεύτερης (κοινωνικής και πολιτισμικής) φύσης. Το γεγονός ότι δεν έχει καμιά σχέση με το να καλυτερεύσει την ανθρώπινη κατάσταση δεν είναι παρά απίστευτο. Αρκεί να δει κανείς τη φοβερή διαμάχη στην πρώην Γιουγκοσλαβία, η οποία μαίνεται σε περιοχές που είναι σχεδόν πανομοιότυπες βιοπεριφερειακά, αλλά είναι πολύ διαφορετικές πολιτισμικά, για να αναγνωρίσει πόσο ασήμαντες και αποπροσανατολιστικές είναι οι προσδοκίες του Clark για τη βιοπεριφερειακή «πολιτική» του.

Και εγώ ο ίδιος ζω τον παραλογισμό του βιοπεριφερισμού υπερβολικά έντονα στη δική μου περιοχή, στην οποία μια μεγάλη λίμνη —η λίμνη Champlain— φαινομενικά καθορίζει τη βιοπεριφέρεια μιας λίμνης. Αλλά στην πλευρά της λίμνης προς το Vermont, ένα πολύ φιλολαϊκό πολιτειακό σύνταγμα επιτρέπει σ' όλους να είναι οπλισμένοι (οι ρίζες του βρίσκονται στην Αμερικανική Επανάσταση, οι οπαδοί της οποίας φοβούνταν τους επαγγελματικούς στρατούς), τα δικαστήρια είναι ανθρώπινα και ευδοκιμούν, η διαφορά στην κουλτούρα είναι ανεκτή, σχεδόν όλοι οι δημόσιοι αξιωματούχοι κρατούν τη θέση τους για δύο χρόνια, σε αντίθεση με την τυπική αμερικανική τετραετή θητεία, και η δημοκρατία στις συνελεύσεις της πόλης είναι ζωντανή. Στην άλλη πλευρά της λίμνης, αλλά στην ίδια βιοπεριφέρεια, οι κάτοικοι της (πολιτείας της) Νέας Υόρκης ζουν με νόμους για τον έλεγχο των όπλων και με υψηλό δείκτη εγκληματικότητας, με μια αυξανόμενα αυταρχική πολιτειακή κυβέρνηση, με την ποινή του θανάτου, με νόμους που αυτόματα καταδικάζουν κάθε παραβάτη σε ισόβια φυλάκιση μετά από τρεις παραβάσεις του νόμου, και μ' ένα διογκωμένο γραφειοκρατικό σύστημα δημόσιας διοίκησης και λήψης αποφάσεων. Κάθε φορά που κοιτάζω έξω από το παράθυρό μου, απ' όπου η Νέα Υόρκη είναι μια ορατή παρουσία μόνο λίγα μίλια μακριά, δεν μπορώ παρά να εκστασιάζομαι με το γεγονός ότι το Vermont και η (πολιτεία της) Νέας Υόρκης μοιράζονται μια μεγάλη λίμνη —και βιοπεριφέρεια. Η τάση της φυσιο-

γραφίας ανάμεσα στους οικο-μυστικιστές και τους πνευματιστές να προσπερνούν και να καταβροχθίζουν διαφορές είναι καταπληκτική.

Ο τρόπος που ο Clark διαχέει τη δεύτερη φύση μέσα στην πρώτη, το κοινωνικό μέσα στο βιολογικό, αγνοεί το βαθμό στον οποίο η σφαίρα του κοινωνικού περιλαμβάνει σήμερα τη βιόσφαιρα και το βαθμό στον οποίο η πρώτη φύση έχει απορροφηθεί από τη δεύτερη και αποκαλύπτει φοβερή αμέλεια για την αποφασιστικής σημασίας κοινωνία στον καθορισμό του μέλλοντος του φυσικού κόσμου. Δεν μπορούμε πια να αντέξουμε έναν αφελή ρομαντισμό για τη φύση, που μπορεί να είναι πολύ γοητευτικός για τους έφηβους, αλλά έχει συμβάλει κατά πολύ στον οξύ εθνικισμό και τον αυξανόμενο οικοφασισμό που αναδύεται στο δυτικό κόσμο.

XI

Μέσα στο βιοπεριφερειακό του πλαίσιο, η εναλλακτική λύση που ξεκάθαρα προσφέρει ο Clark αντί του ελευθεριακού κοινοτισμού είναι «ένα αχανές δίκτυο [όχι τίποτα λιγότερο όμως!] μικρών ομάδων και τοπικών οργανώσεων όπου... τα άτομα θα εκφράζουν τις ελπίδες τους και τα ιδανικά τους για την κοινότητα και... ζωντανά δημοκρατικά μέσα επικοινωνίας στα οποία οι πολίτες θα ανταλλάσσουν ιδέες και θα σχηματίζουν τις αξίες της κοινότητας» (σελ. 11, η έμφαση δική μου). Μπορεί κάποιος να ρωτήσει με κομμένη την ανάσα: Τι μορφές θεσμών προτείνει ο Clark για να συστήσουμε αυτό το κοινοτιστικό δίκτυο, πέρα από κοπερατίβες και κομμούνες; Στην πραγματικότητα, η εναλλακτική λύση που φαίνεται να προσφέρει στη δική μου «απλοϊκή» αντίληψη για τη λήψη αποφάσεων από μια λαϊκή συνέλευση είναι ένα «λαϊκό δικαστήριο» (σελ. 11).

Επιτρέψτε μου να επισημάνω τις μοναδικά παράλογες ασυναρτησίες στην παρουσίαση του Clark. Από απλός «κοινοτιστής», που η συναίσθησή του της «πραγματικότητας» τον κάνει να χάνει κάθε ελπίδα —άμεση ή άλλη— για ένα αποτελεσματικό και μετασχηματιστικό κοινοτιστικό κίνημα, ο Clark αποκτά μια σχεδόν μανιακή ελπίδα για το τι μπορεί να καταφέρει το «αχανές δίκτυό» του «από μικρές ομάδες και οργανώσεις»! Δεν πρόκειται να κηλιδώσω το υψιπετές όραμα του Clark για τις αναπτυσσόμενες «μικρές ομάδες και οργανώσεις» ρωτώντας πώς θα εδραιωθεί αυτό το «αχανές δίκτυο» και πώς θα σχετίζονται τα συστατικά του μέλη, ούτε αν θα έχει κάποιους πιο ουσιαστικούς δεσμούς εκτός από μια υψηλή «αλλαγή των αξιών», μια αλλαγή που ούτε οι πιο ριζοσπαστικοί χριστιανοί αιρετικοί δεν κατόρθωσαν να πραγματώσουν σε μια περίοδο άνω των χιλίων χρόνων.

Μέσω των «δικαστικών θεσμών», όπως προτείνει; Ή μήπως πρέπει να εκλέξουμε «επιτροπές πολιτών», όπως πάλι ο Clark προτείνει, ξεχνώντας προφανώς ότι διόγκωσε προηγουμένως την ίδια την έννοια του πολίτη σε κοσμικές διαστάσεις πέρα από οποιαδήποτε

πολιτική έννοια. Ας αφήσουμε τις ακαδημαϊκές παραπλανητικές περιφράσεις του Clark, για να καταλάβουμε τι προτάσσει εδώ ο συγγραφέας του *The Anarchist Moment:* δικαστήρια και συμβούλια ή, καθαρά μιλώντας, συστήματα αντιπροσώπευσης.

Φαίνεται τότε ότι στο λαμπερό όραμα του Clark για την ουτοπία, οι δικαστικοί θεσμοί και τα de facto σοβιέτ αποτελούν τη συνδετική ύλη που θα συγκρατεί ενωμένο το «αχανές δίκτυο μικρών ομάδων και οργανώσεων». Θα αποτρέψουν όμως τόσο ισχνά κριτήρια, όπως οι «αξίες», τους δικαστικούς θεσμούς του Clark να εκφυλιστούν σε «επαναστατικά δικαστήρια» ανάλογα με κείνα του Ροβεσπιέρου; Και γιατί δε θα εκφυλιστούν οι «επιτροπές πολιτών» σε μια σοβιετική ιεραρχία, όπως προειδοποίησα ότι θα μπορούσαν να κάνουν στο «The Forms of Freedom»;

Στην πραγματικότητα, ο θεσμός που εκφράζει ίσως περισσότερο τον Clark είναι «η απόλυτη έκφραση της δημοκρατίας», η «ίδια που εκφράζεται στην ταοϊστική ιδέα του σοφού άρχοντα, του άρχοντα που δεν άρχει, αυτού που "δεν κάνει τίποτα" και δεν "διεκδικεί καμιά ανταμοιβή" και που όμως καταφέρνει περισσότερα από οποιονδήποτε άλλο» (σελ. 20). Ένα απλό γήινο ον που ζει σε μια πραγματική πόλη σ' αυτό τον πραγματικό πλανήτη, σ' αυτό τον πραγματικό κόσμο, θα έπρεπε σίγουρα να περιστρέφεται ιλιγγιωδώς σαν εκστασιασμένος δερβίσης προτού μπορέσει ν' «αρπάξει» (συγχωρήστε μου τον προμηθεϊκό όρο) αυτή την ανώτατη και εξαίρετη ταοϊστική σοφία. Η αξία του ταοϊσμού ως κάτι περισσότερο από ηρεμιστικό για τους ασιάτες χωρικούς, τους οποίους οι κινέζοι αυτοκράτορες και οι άρχοντες βυθίζουν με τον ταχύτερο δυνατό τρόπο στην «καταβόθρα του θανάτου» είναι τελικά το λιγότερο αμφίβολη. Στην πραγματικότητα, ο ταοϊσμός υπήρξε για αιώνες στυλοβάτης του δεσποτισμού.

Με λίγα λόγια, ο Clark καταφέρνει να βρει όλες τις μορφές των «εν δυνάμει κινδύνων» που ελλοχεύουν στους αμεσοδημοκρατικούς θεσμούς, μόνο και μόνο για να προτείνει δικαστικούς και αντιπροσωπευτικούς θεσμούς διαμόρφωσης πολιτικής οι οποίοι έχουν ιστορικά χρησιμοποιηθεί ως μορφές κυριαρχίας. Έχοντας αναλύσει από καθέδρας όλους τους «εν δυνάμει κινδύνους» που περιβάλλουν την ενδυνάμωση των συνελεύσεων των πολιτών, αυτός ο ατομικιστής αναρχικός, με μια πραγματικά ελιτίστικη αλαζονεία, πρότεινε απερίσκεπτα ως λύσεις δικαστήρια και «επιτροπές πολιτών» για τη διαμόρφωση της πολιτικής και εξακολουθεί να μην έχει καμιά απολύτως επίγνωση της προοπτικής του εκφυλισμού αυτού του «αχανούς δικτύου μικρών ομάδων» ή ενός συστήματος δικαστηρίων που θα κρίνουν τη συμπεριφορά τους σ' ένα σύστημα δικτατορικών δικαστηρίων. Ναι, υπάρχουν εν δυνάμει κίνδυνοι παντού και σε καθετί, αλλά είναι η λογική και μια αμεσοδημοκρατική κοινωνία αυτά που έχουν τις μεγαλύτερες πιθανότητες να τους αντιμετωπίσουν ή να τους εξαλείψουν, όχι ένα απόβρασμα μιας αντιφατικής ρητορείας.

Στο ζήτημα της παιδείας (ελληνικά στο κείμενο), ο Clark υποστηρίζει ότι εγώ πιστεύω πως «το σώμα των πολιτών», έτσι όπως υπάρχει σήμερα, έχει το πολιτισμικό και

το πνευματικό υπόβαθρο για να πραγματώσει τον ελευθεριακό κοινοτισμό στην πλήρως αναπτυγμένη μορφή του —μια μορφή της οποίας η πραγματοποίηση θα καθοριστεί από ιστορικούς παράγοντες που δεν μπορεί κανείς προς το παρόν να προβλέψει (σσ. 8-9). Συνεπώς, οι απλοί άνθρωποι, μας λέει ο Clark, όπως είναι σήμερα, μπορεί να μην έχουν την ικανότητα να διατηρήσουν μια άμεση δημοκρατία. «Μια εκτεταμένη διαδικασία αυτο-εκπαίδευσης με ομαδικές δημοκρατικές διαδικασίες θα είναι απαραίτητη, προτού μεγάλοι αριθμοί ανθρώπων είναι σε θέση να δουλέψουν σε συνεργατική βάση σε μεγάλες συνελεύσεις», γράφει, ανακεφαλαιώνοντας το δικό μου κάλεσμα για ενδυνάμωση μιας δημόσιας σφαίρας για την εκπαίδευση μεγάλων αριθμών ανθρώπων στο δούναι και λαβείν της τοπικής πολιτικής ζωής (σελ. 13).

Αν και μπορεί κανείς να προσφέρει καθοδηγητικές αρχές ποικίλης αξίας, προτάσεις, σκέψεις και συχνά πρακτικές θεσμικές και εκπαιδευτικές αλλαγές, φαίνεται απαραίτητο να υπενθυμίσω στον Clark για άλλη μια φορά ότι ο ελευθεριακός κοινοτισμός είναι μια μετασχηματιστική διαδικασία, μια διαλεκτική, πράγματι, μια εξελικτική πορεία, κατά την οποία οι ιδέες, οι θεσμοί, οι πρακτικές και οι ιστορικές δυνάμεις πρέπει να αλληλεπιδρούν εδώ πάνω στην πραγματική γη και όχι στην αιθέρια γη του Clark. Αλλά μετά ο Clark μας ζητά να αναλογιστούμε αν «οι πολίτες [σε μια ελεύθερη συνέλευση] μπορούν πράγματι να κρίνουν με νοημοσύνη [!]και με χρησιμότητα [!] [τις] εναλλακτικές λύσεις» που θέτουν στην κρίση τους κάποιοι ειδικοί με μια αυστηρά τεχνική έννοια (σελ. 13, η έμφαση στο πρωτότυπο). Και είναι περισσότερο ανησυχητικό το ότι, όταν ο Clark αναφέρεται περιφρονητικά σε «αναρχικές κριτικές της υπάρχουσας γραφειοκρατίας» —νόμιζα ότι οι αναρχικοί κατέκριναν κάθε γραφειοκρατία—, μας λέει ότι «δε φαίνεται επιθυμητό» οι διευθύνοντες να είναι «άμυαλοι», δηλαδή να είναι διάφανοι, υπό τον πλήρη έλεγχο των ελεύθερων ανθρώπων της ελεύθερης συνέλευσης (σελ. 11). Έτσι, αντιπαραθέτοντας την επάρκεια των ειδικών με την ικανότητα των πολιτών να συζητούν με νοημοσύνη και με χρησιμότητα τις αντιτιθέμενες εναλλακτικές προτάσεις των ειδικών, μας αφήνει με ουσιαστικά άμυαλες και μη λειτουργικές συνελεύσεις, με αντιπροσωπευτικά σώματα (δικαστήρια ή συμβούλια), με μια απουσία διαφάνειας στις πολιτικές σχέσεις και, τελικά, με την πιθανότητα ότι ίσως είναι καλύτερα να κυβερνάται η κοινωνία από ελίτ και από ειδικούς.

XII

Δεν προκαλεί έκπληξη το ότι ο Clark, του οποίου το υπόβαθρο στην ελευθεριακή δεξιά είναι απόλυτα ξένο προς τη σοσιαλιστική παράδοση, βρίσκει το σύνθημα «Από τον καθένα σύμφωνα με τις δυνατότητές του, στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του» προβληματικό. Πώς, ρωτάει ευφυώς, «καθορίζονται οι δυνατότητες και οι ανάγκες;» (σελ. 17).

Όλο το νόημα πίσω απ' αυτό το σπουδαίο επαναστατικό σύνθημα είναι ότι σε μια επαναστατική μετά τη σπάνη οικονομία, οι δυνατότητες και οι ανάγκες, αυστηρά μιλώντας, δεν «καθορίζονται» —δεν υπόκεινται δηλαδή— σε αστικούς υπολογισμούς. Σε μια κοινωνία στην οποία η ίδια η ιδέα της οικονομίας έχει αντικατασταθεί από ηθικές (αντιπαραγωγικές) σχέσεις, από εργατικά συνδικάτα, τα προυντονικά συμβόλαια, η δικαιοσύνη του [John] Rawls και τα λοιπά δε θα έχουν καν νόημα. Μια θεμελιώδης αξιοπρέπεια και ανθρώπινη ιδιότητα θα αντικαταστήσουν αυτές τις εργαλειακότητες, που έχουν τις ρίζες τους στην ιεραρχία, την ταξική κυριαρχία και τη σπάνη.

Είναι κάτι παραπάνω από λογικό να υποθέσει κανείς ότι, όταν επιτευχθεί μια ορθολογική κοινωνία, οι πολίτες της θα είναι τουλάχιστον πιο λογικοί από τον Max Cafard και τους ομοίους του. Αν «πρωτόγονοι» λαοί, ζώντας σε μια κατάσταση σπάνης κατά βάση (παρά τα παχιά λόγια του Marshall Sahlins περί του αντιθέτου), μπορούσαν να βασίζονται στην επικαρπία και στην αρχή του μη επιδεχόμενου μείωσης ελάχιστου προκειμένου για την παραγωγή και τη διανομή των αγαθών, μια κοινωνία μετά τη σπάνη καθοδηγούμενη από το λόγο σίγουρα δε θα είχε ανάγκη συμβολαιακές ή αριθμητικές μορφές της μιας ή της άλλης μορφής για να μοιραστεί τα μέσα της ζωής χωρίς να νοιάζεται ποιος παίρνει τι και γιατί. Σε κάθε περίπτωση, αν η ανθρωπότητα κατορθώσει να πραγματώσει μια ελευθεριακή κομμουνιστική κοινωνία, θα είναι ο λαός που θα ζει σ' αυτήν εκείνος που θα αποφασίζει τα σχετικά με την παραγωγή και τη διανομή των αγαθών, όχι ο Max Cafard ή εγώ.

Ο τρόπος με τον οποίο ο Clark πραγματεύεται την αντίληψή μου για την κοινοτικοποιημένη οικονομία (σελ. 16), μια αντίληψη που επικροτεί ως «αξιοθαύμαστη», χαρακτηρίζεται αναπόφευκτα από ένα «όμως», μετά το οποίο ακούμε ότι η κοινοτική οικονομία «μπορεί [!] να θεωρηθεί όχι ως ο πρωταρχικός χώρος, αλλά ως μια περιοχή ανάμεσα στις πολλές απ' όπου μπορεί [!] να ξεκινήσει ο οικονομικός μετασχηματισμός. Είναι δυνατό [!] να φανταστούμε [!] ένα ευρύ φάσμα αυτοδιευθυνόμενων επιχειρήσεων, ατόμων-παραγωγών και μικρών συνεταιρισμών που θα εισέρχονταν σ' έναν αυξανόμενα συνεταιριστικό οικονομικό τομέα ο οποίος θα ενσωμάτωνε κοινωνικο-οικολογικές αξίες» (σελ. 16). Μια μεταβατική περίοδος που θα επέτρεπε ιδιοκτησιακά δικαιώματα για μικρές επιχειρήσεις, προτείνει ο Clark, θα μπορούσε «να συνεχίσει να υπάρχει μακροπρόθεσμα, παράλληλα με συνεταιριστικές μορφές παραγωγής» (σελ. 17).

Αυτό που «μπορεί» να συμβεί και αυτό που είναι «δυνατό να υποθέσουμε», αλίμονο, δεν είναι αυτό που είναι πιθανό να συμβεί, αν μια κοινοτικοποιημένη οικονομία συνυπάρχει «μακροπρόθεσμα» με ουσιωδώς ιδιωτικές επιχειρήσεις, όπως είναι «τα άτομα-παραγωγοί και οι μικροί συνεταιρισμοί». Με δεδομένο το γεγονός ότι τέτοιες επιχειρήσεις ως μορφές ιδιωτικής ιδιοκτησίας πρέπει να ανταλλάσσουν εμπορεύματα, προϋποθέτουν την ύπαρξη μιας οικονομίας αγοράς ·αι σχεδόν τη βεβαιότητα ότι, αν μια τέτοια οικονομία εξακολουθεί να υφίσταται «μ ακροπρόθεσμα», ο ανταγωνισμός θα υποχρεώσει τελικά ακόμα και τη μικρότερη επιχ ίρηση να αναπτυχθεί ή να πεθά-

νει, να συσσωρεύσει κεφάλαιο ή να εξαφανιστεί, να κατασπαράξει αντίπαλες επιχειρήσεις ή να κατασπαραχθεί απ' αυτές. Μια τέτοια οπισθοδρομική διαδικασία μπορεί πράγματι να συμβεί κατά τη μεταβατική φάση μιας ελευθεριακής κοινοτικής πολιτικής και πρέπει να έχουμε πλήρη επίγνωση των κινδύνων που εμπεριέχει.

Αλλά, αλίμονο, κάθε κοινωνική και οικονομική αλλαγή εγκυμονεί κινδύνους. Για παράδειγμα, «μπορεί» να χάσουμε! «Μπορεί» να μας καταστείλουν! «Μπορεί» να πρέπει να προβούμε σε μια μάταιη εξέγερση! Ή, πάλι, «μπορεί» όχι! Αυτό που θέλω να πω είναι ότι, αν είναι να οικοδομήσουμε ένα κίνημα για μια ορθολογική κοινωνία, παρά μια πνευματιστική συνάθροιση για τη μεγαλύτερη δόξα του «υπερτοπικισμού», ο κίνδυνος δεν πρέπει να γίνεται δικαιολογία για να κάνουμε συμβιβασμούς που θα μας οδηγήσουν σίγουρα σε αποτυχία. Και το να θέσουμε την αγορά ως μια «μακροπρόθεσμη» συνθήκη της οικονομικής ζωής αποτελεί εγγύηση της αποτυχίας μας. Αν η ιστορία και οι οξυδερκείς παρατηρήσεις του Μαρξ στο *Κεφάλαιο* αποκαλύπτουν κάτι, αυτό είναι ότι η «μακροπρόθεσμη» αγορά που αναλογίζεται ο Clark θα επικρατήσει τελικά σε βάρος όλων των «κοινοτιστικών» και ιδιωτικών επιχειρήσεών του καθώς και σ' όλες τις αγαπημένες του αξίες.

XIII

Η τελική ένσταση που διατυπώνει ο Clark εναντίον του ελευθεριακού κοινοτισμού είναι ότι αυτός παρεμποδίζει το ελεύθερο παιχνίδι της φαντασίας. «Είναι αδιανόητο», διακηρύσσει με έμφαση, ότι «η πιο δημιουργική σκέψη» πρέπει να αναπτύσσεται σε «λαϊκές συνελεύσεις», δηλαδή στον πιο δημοκρατικό χώρο ορθολογικού διαλόγου (σελ. 11, η έμφαση στο πρωτότυπο). Υπαινίσσεται ο Clark ότι ο ελευθεριακός κοινοτισμός, παρά την έμφαση που δίνει στην παιδεία (ελληνικά στο κείμενο), αδιαφορεί ως προς την ανάγκη για νέες ευαισθησίες, νέες πολιτικές και νέες αξίες και για να μας βοηθήσει, επικαλείται την έννοια του «κοινωνικού φαντασιακού» του Κορνήλιου Καστοριάδη, δίχως την οποία, λέει, «είναι αδύνατο [!] να κατανοήσουμε την εξουσία που ασκεί η κυρίαρχη κουλτούρα πάνω στο άτομο» (σελ. 20).

Πάλι, περιμένει κανείς με κομμένη την ανάσα για μια διασάφηση αυτού του «φαντασιακού», αλλά ο Clark δεν παρέχει ποτέ καμιά. Αντ' αυτής, μας λέει με βεβαιότητα ότι πρέπει να κάνουμε «μια φαντασιακή ρήξη [!] μ' αυτό που είναι, προκειμένου να δημιουργήσουμε νέες απελευθερωτικές πολιτισμικές δυνατότητες» (σελ. 20). Για να διασαφήσει αυτό τον εκθαμβωτικό μεσσιανικό μετασχηματισμό, ο Clark ξεθάβει τον Hegel, για να μας υπενθυμίσει ότι «μια θέση γίνεται ιδεαλιστική» ή απλώς «έχει να κάνει περισσότερο με την ηθική συμπεριφορά παρά με την ηθική», όταν «αποτυγχάνει να αντιμετωπίσει τις πραγματικές δυνατότητες για την πρακτική της εφαρμογή». Σε προκαλεί να φωνάξεις, Πόσο πρακτικός και ρεαλιστικός πρέπει να είναι κανείς! —μόνο

για να δεχτείς την προειδοποίηση, από την άλλη πλευρά, ότι το να περιορίζεις τη φαντασία κάποιου «σε δυνατότητες που μπορούν να πραγματωθούν εύκολα ή σίγουρα προκαλεί έναν κυνικό ρεαλισμό και αποκλείει τις απαραίτητες ουτοπικές διαστάσεις από την πολιτική» (σελ. 20). Πράγματι, η φαντασία μας, συνιστά ο Clark, πρέπει να είναι τόσο επεκτατική και τόσο σαρωτική, που πρέπει να περικλείει «το απρόσμενο» — πράγματι, το «αδύνατο», τίποτα λιγότερο! (σελ. 20).

Για είκοσι περίπου επιμελημένες, ψειρισμένες, βασανισμένες σελίδες, υποκείμεθα σε επιχειρήματα σχετικά με τα πιο τετριμμένα πρακτικά προβλήματα που αφορούν τη δημιουργία συνελεύσεων σε μια μητροπολιτική περιοχή: πώς θα συντονίζονται μεταξύ τους έστω και για την υιοθέτηση σχεδίων για την κατασκευή δρόμων, ποιες αρχές θα καθοδηγούν τον καθορισμό των «αναγκών» και των «ικανοτήτων» και πώς θα αποτρέψουν το να διαμορφώνεται η πολιτική από διευθυντικές επιτροπές και τα λοιπά. Τώρα, καλούμαστε να κάνουμε μια «φαντασιακή ρήξη» —ή ίσως μια ρήξη που ανήκει στην Αποκάλυψη;— «με αυτό που είναι» πράγματι, να «φανταστούμε» τίποτα λιγότερο από «το αδύνατο» ως τη λύση-κλειδί στα προβλήματά μας!

Με λίγα λόγια, όταν ο Clark προσφέρει τη δική του λύση, μας προειδοποιεί να μη σταθούμε στα εγκόσμια πρακτικά προβλήματα για τα οποία χτυπούσε επίμονα τον ελευθεριακό κοινοτισμό για μια εικοσάδα σελίδες. Όχι μόνο πρέπει να υψωθούμε στα ουράνια ύψη της φαντασίας, αλλά —ναι— να σκεφτούμε «το αδύνατο» ως το κλειδί στη λύση των προβλημάτων μας!

XIV

Ο Clark προειδοποιεί τους αναγνώστες του (τους οποίους έχει ορκίσει να τηρήσουν δημόσια σιωπή) ότι ο ελευθεριακός κοινοτισμός είναι πιθανό να είναι ένα περιθωριακό κίνημα. Πράγματι, η οικοδόμηση ενός τέτοιου κινήματος μπορεί να απορροφήσει «την ενέργεια» «ακτιβιστών με καλές προθέσεις», που θα προσπαθούν «να μετασχηματίσουν τις τοπικές τους κοινότητες... ενώ θα έχουν περιορισμένη επιτυχία για μια μεγάλη χρονική περίοδο» (σελ. 21).

Αποτελεί ακραίο θράσος για τον Clark το να θέτει το ερώτημα: «δεδομένης της παρούσας [!] κατάστασης της πολιτικής κουλτούρας, δεδομένου του πραγματικού [!] λαού στον οποίο πρέπει να γίνουν καλέσματα και όχι λιγότερο από όλα [!] δεδομένου του συστήματος επικοινωνίας και γνώσης που πρέπει να αντιμετωπίσει κάθε προσπάθεια να πειστεί αυτός ο λαός, ποιες είναι οι πραγματικές πιθανότητες να οργανώσουμε ομάδες και ένα κίνημα υπό το λάβαρο του [ελευθεριακού κοινοτισμού]» (σελ. 8). Αλλά ο Clark βρίσκει πάντοτε διέξοδο: δηλαδή, μια «κοινωνική φαντασία» ζευγαρωμένη με «πρακτικό πειραματισμό». Για να το θέσουμε καθαρά: αν δεν μπορείς να το δημιουργήσεις στην πραγματική ζωή, ονειρέψου το ως «κοινωνικό φαντασιακό» (σελ. 22).

Πράγματι, μεγάλο μέρος της διατριβής του Clark μπορεί σωστά να αναχθεί σ' ένα καστοριαδικό «φαντασιακό», στο οποίο μια ψευδο-πολιτισμική, συντριπτικά υποκειμενική ασάφεια συσκοτίζει πικρές πραγματικότητες που πρέπει οι επαναστάτες να αντιμετωπίσουν και να ξεπεράσουν σ' αυτή την περίοδο της αντίδρασης.

Μπαίνει κανείς στον πειρασμό να αναφωνήσει: Έξοχα, καθηγητή Clark! Αν νομίζεις ότι είναι μάταιο, τότε ας έχεις τουλάχιστον την ευγένεια να μείνεις μακριά από συναντήσεις και συνέδρια κοινωνικών οικολόγων, που προσπαθούν, τουλάχιστον, να πραγματώσουν αυτές τις πιθανότητες και των οποίων η αντίληψη της πραγματικότητας δεν εγκλωβίζεται στην υπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων. Μείνε μακριά από ανθρώπους που έχουν σκοπό να αλλάξουν τον κόσμο, όχι να ζήσουν απλώς μέσα σ' αυτόν! Αναφέρομαι σε σοβαρούς κοινωνικούς οικολόγους που δεν καθηλώνονται σ' «αυτό που είναι», αλλά καταπιάνονται με την αλήθεια, την ορθολογικότητα και «αυτό που θα έπρεπε να είναι» ένα ευρύτερο όραμα ενός μελλοντικού κόσμου, το οποίο είναι κάτι περισσότερο από μια συλλογή συνεταιρισμών τροφίμων, κομμούνων και πορειών για να τα σπάμε.

XV

Για να εξετάσουμε αυτά που διακυβεύονται στα προβλήματα του κοινοτισμού, του συνομοσπονδισμού, της ιδιότητας του πολίτη, του κοινωνικού και του πολιτικού, πρέπει να εδράσουμε τις έννοιες αυτές στο ιστορικό τους υπόβαθρο, όπου μπορούμε να εντοπίσουμε το νόημα της πόλης (διακρινόμενης σωστά σε αντιδιαστολή από τη μεγαλούπολη), του πολίτη και της πολιτικής σφαίρας στην ανθρώπινη κατάσταση.

Η ιστορική εμπειρία άρχισε να προχωράει πέρα από μια κυκλική αντίληψη του χρόνου, που ήταν παγιδευμένη στη στασιμότητα της αιώνιας επανάληψης, σε μια δημιουργική ιστορία στο βαθμό που η ευφυΐα και η σοφία —πιο σωστά, ο λόγος— άρχισε να διεισδύει στις ανθρώπινες υποθέσεις. Για μια περίοδο μεγαλύτερη από εκατό χιλιάδες χρόνια ή κάπου τόσο, όπως γνωρίζουμε τώρα, ο Homo Sapiens Sapiens υπερέβη αργά τη νωθρότητα του πιο ζωώδους εξαδέλφου του, του ανθρώπου του Neanderthal και, με σκαμπανεβάσματα, ήρθε στον περιβάλλοντα χώρο του ως ένας αυξανόμενα δραστήριος φορέας —τόσο για να ικανοποιήσει τις πιο σύνθετες ανάγκες του (υλικές και ιδεολογικές), όσο και για να τροποποιήσει το περιβάλλον χρησιμοποιώντας εργαλεία και, ναι, εργαλειακή ορθολογικότητα. Η ζωή έγινε μεγαλύτερη σε διάρκεια, πιο πολιτισμένη αισθητικά και πιο ασφαλής και, δυνάμει τουλάχιστον, οι ανθρώπινες κοινότητες προσπάθησαν να καθορίσουν και να λύσουν τα προβλήματα της ελευθερίας και της συνείδησης σε διάφορα επίπεδα της ανάπτυξής τους.

Οι απαραίτητες συνθήκες —ή προϋποθέσεις, όπως οι κάθε είδους σοσιαλιστές αναγνώριζαν τον τελευταίο ενάμιση αιώνα— για την ελευθερία και τη συνείδηση ενείχαν

τεχνολογικά επιτεύγματα που, σε μια ορθολογική κοινωνία, θα μπορούσαν να απελευθερώσουν τους ανθρώπους από τις άμεσες, ζωώδεις ανησυχίες για την αυτοσυντήρηση, να διευρύνουν το χώρο της ελευθερίας ξεπερνώντας τα εμπόδια που τους επιβάλλονται από τη συνεχή ενασχόληση με τις υλικές ανάγκες και να θέσουν τη γνώση σε μια ορθολογική, συστηματική και λογικά συνεπή βάση, στο βαθμό που αυτό ήταν δυνατό. Αυτές οι συνθήκες ενείχαν τουλάχιστον την αυτο-απελευθέρωση της ανθρωπότητας από τις θεϊστικές δημιουργίες της δικής της φαντασίας με τις υπερβολικές εξουσίες (δημιουργίες που σε μεγάλο βαθμό διαμορφώνονταν από σαμάνους και ιερείς προς την ικανοποίηση δικών τους ιδιοτελών στόχων, καθώς και από απολογητές της ιεραρχίας) —δηλαδή, από τη μυθολογία, το μυστικισμό, τον ανορθολογισμό και τους φόβους για δαίμονες και θεότητες, που χρησίμευαν για να εξασφαλίζουν υποταγή και εφησυχασμό προς όφελος των φορέων των υφιστάμενων κοινωνικών εξουσιών.

Το ότι οι αναγκαίες και επαρκείς συνθήκες γι' αυτή την απελευθέρωση δεν υπήρξαν ποτέ σε «μία προς μία» μεταξύ τους σχέση— και θα αποτελούσε θαύμα αν είχαν υπάρξει— έδωσε πάτημα στα μάλλον ακατάστατα δοκίμια του Καστοριάδη για την παντοδυναμία των «κοινωνικών φαντασιακών», στο θεμελιακό μηδενισμό του Theodor Adorno και σε επιπόλαιους αναρχο-χαοτικούς, οι οποίοι, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, έχουν εκφυλίσει τα ιδανικά του Διαφωτισμού και τις κλασικές μορφές του σοσιαλισμού και του αναρχισμού. Πράγματι, η κατασκευή του δόρατος δεν προκάλεσε αυτόματο πέρασμα από τη «μητριαρχία» στην «πατριαρχία», ούτε η κατασκευή του αλετριού προκάλεσε αυτόματο πέρασμα από τον «πρωτόγονο κομμουνισμό» στην ιδιωτική ιδιοκτησία, όπως υπέθεσαν οι εξελικτικοί ανθρωπολόγοι του περασμένου αιώνα. Πράγματι, κάνει φτηνή κάθε συζήτηση της ιστορίας και της κοινωνικής αλλαγής το να δημιουργήσουμε μεταξύ των τεχνολογικών και των πολιτισμικών εξελίξεων σχέσεις «μιας προς μία», το οποίο αποτελεί τραγικό χαρακτηριστικό της απλούστευσης που έκανε ο Friedrich Engels στις ιδέες του μέντορά του.

Στην πραγματικότητα, η κοινωνική εξέλιξη είναι πολύ ανώμαλη και πολύπλοκη, γεγονός για το οποίο θα έλπιζε κανείς ότι ο Καστοριάδης θα είχε μάθει κάτι από το τροτσκιστικό παρελθόν του. Κατά εξίσου σημαντικό τρόπο, η κοινωνική εξέλιξη, όπως η φυσική εξέλιξη, παράγει μια τεράστια διαφορετικότητα κοινωνικών μορφών και πολιτισμών, που συχνά δεν είναι δυνατό να συγκριθούν στις λεπτομέρειές τους. Αν στόχος μας είναι να τονίσουμε τις τεράστιες διαφορές που χωρίζουν μια κοινωνία από μια άλλη, αντί να αναγνωρίσουμε το νήμα των ομοιοτήτων που φέρνουν την ανθρωπότητα στο σημείο μιας σε μεγάλο βαθμό δημιουργικής ανάπτυξης, «οι Αζτέκοι, οι Ίνκας, οι Κινέζοι, οι Ιάπωνες, οι Μογγόλοι, οι Ινδοί, οι Πέρσες, οι Άραβες, οι Βυζαντινοί και οι Δυτικοευρωπαίοι και οποιαδήποτε άλλη κουλτούρα δε μοιάζουν μεταξύ τους», για να παραθέσουμε τους αφελείς περιορισμούς που θέτει ο Καστοριάδης σ' ό,τι αποκαλεί «"ορθολογική διαλεκτική" της Ιστορίας» και, απόρρητα, στον ίδιο το λόγο (Καστοριάδης, σελ. 63). Πράγματι, είναι ασυγχώρητη ανοησία το να τσουβαλιάζει κανείς απερί-

σκεπτα αυτούς τους πολιτισμούς χωρίς αναφορά στη θέση τους στο χρόνο, στις κοινωνικές καταβολές τους, στο βαθμό στον οποίο μπορούν να εξαχθούν διαλεκτικά η μια από την άλλη ή σε μια εξήγηση του γιατί καθώς και σε περιγραφές του πώς διαφέρουν η μια από την άλλη. Εστιάζοντας αποκλειστικά στην ιδιαιτερότητα των μεμονωμένων πολιτισμών, υποβιβάζει κανείς την ανάπτυξη των πολιτισμών σ' ένα στενό νομιναλισμό που ο Stephen Jay Gould εφάρμοσε στην οργανική ανάπτυξη —ακόμα στο σημείο που η «αυτονομία που τόσο πολύ εκτιμάται από τον Καστοριάδη μπορεί να απορριφθεί ως μια καθαρά υποκειμενική «νόρμα», που δεν έχει μεγαλύτερη αξία, σ' αυτό το μεταμοντερνιστικό κόσμο των εναλλάξιμων ισοδύναμων, από εξουσιαστικές «νόρμες» ιεραρχίας.

Αλλά αν ερευνήσουμε πολύ ουσιώδεις εξελίξεις προς την απελευθέρωση από το μόχθο και προς την απελευθέρωση από την καταπίεση σ' όλες της τις μορφές, βρίσκουμε ότι υπάρχει προς αφήγηση μια ιστορία ορθολογικών προόδων —χωρίς να προϋποθέσουμε τελεολογίες που προκαθορίζουν αυτή την ιστορία και τις τάσεις της. Αν μπορέσουμε να δώσουμε στους υλικούς παράγοντες τη σημασία που τους πρέπει, χωρίς να υποβιβάζουμε τις πολιτισμικές αλλαγές σε αυστηρά αυτόματες αντιδράσεις στις τεχνολογικές αλλαγές και χωρίς να τοποθετούμε όλες τις σε μεγάλο βαθμό διαφοροποιημένες κοινωνίες σε μια σχεδόν μυστικιστική σειρά «σταδίων ανάπτυξης», τότε μπορούμε να μιλήσουμε κατανοητά για σαφείς προόδους που έκανε η ανθρωπότητα από τη ζωικότητα, από την αχρονική «αιώνια επανάληψη» σχετικά στάσιμων πολιτισμών, από τις σχέσεις αίματος, φύλου και ηλικίας ως βάση της κοινωνικής οργάνωσης και από την εικόνα του «ξένου», που δεν ήταν συγγενής με τα μέλη της κοινότητας, που στην πραγματικότητα ήταν «ανόργανον» —για να χρησιμοποιήσουμε τον όρο του Μαρξ— και συνεπώς υπόκειτο σε αυθαίρετη μεταχείριση, εκτός του πεδίου των εθιμικών δικαιωμάτων και των εθιμικών υποχρεώσεων, όπως ορίζονταν περισσότερο από την παράδοση παρά από το λόγο.

Όσο σημαντική και αν υπήρξε η ανάπτυξη της γεωργίας, της τεχνολογίας και της ζωής στο χωριό για την πρόοδο προς αυτή τη στιγμή της ανθρώπινης χειραφέτησης, η ανάδυση της πόλης είχε τη μεγαλύτερη σπουδαιότητα στην απελευθέρωση των ανθρώπων από απλούς θεσμούς αλληλεγγύης, στην εισαγωγή του λόγου και της μη θρησκευτικότητας στις ανθρώπινες υποθέσεις, έστω και σε στοιχειώδη βαθμό. Γιατί μόνο μ' αυτή την εξέλιξη μπορούσαν κομμάτια της ανθρωπότητας να αντικαταστήσουν την τυραννία απερίσκεπτων εθίμων με ένα δεκτικό ορισμού και ορθολογικά καθορισμένο νόμο (ελληνικά στο κείμενο), με τον οποίο η ιδέα της δικαιοσύνης μπορούσε να αρχίσει να αντικαθιστά τη φυλετική «αιματηρή εκδίκηση» —μέχρι να αντικατασταθεί αργότερα από την ιδέα τη ελευθερίας. Μιλάω για την ανάδυση της πόλης, επειδή —παρόλο που η ανάπτυξή της δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί— οι στιγμές της στην ιστορία συνιστούν μια ευδιάκριτη διαλεκτική που άνοιξε έναν απελευθερωτικό χώρο, όπου «οι ξένοι» και «ο [ντόπιος] λαός» (folk) μπορούσαν να ανασυγκροτηθούν σε πολίτες, δηλα-

δή, σε κοσμικά (μη θρησκευτικά) και πλήρως ορθολογικά όντα, που προσεγγίζουν, σε διάφορους βαθμούς, τη δυνατότητα της ανθρωπότητας να καταστεί ελεύθερη, ορθολογική, πλήρως εξατομικευμένη και ολοκληρωμένη.

Επιπλέον, η πόλη υπήρξε το αρχικό και αυθεντικό πεδίο της πολιτικής με την (αρχαία) ελληνική έννοια του όρου καθώς και του πολιτισμού —όχι, όπως έχω τονίσει επανειλημμένα, του κράτους. Πράγμα που δε σημαίνει ότι δεν υπήρξαν πόλεις-κράτη. Αλλά η δημοκρατία, θεωρούμενη ως ένας χώρος στον οποίο η πολιτική διεξάγεται πρόσωπο με πρόσωπο, κληροδότησε μια δέσμευση στην πίστη του Διαφωτισμού ότι όλα τα «συνηθισμένα» ανθρώπινα όντα είναι δυνάμει επαρκή για να διαχειριστούν συλλογικά τα πολιτικά τους πράγματα —μια ζωτικής σημασίας αντίληψη στη σκέψη, πέρα από τους όποιους περιορισμούς της, της παράδοσης της αθηναϊκής δημοκρατίας και, πιο ριζοσπαστικά, της παράδοσης των παρισινών εκείνων τομέων που το 1793 παρείχαν ίση φωνή σ' όλες τις γυναίκες και σ' όλους τους άνδρες. Σε τέτοιες μεγάλες στιγμές της πολιτικής εξέλιξης, όπου συχνά οι πρόοδοι που ακολούθησαν συνειδητά στηρίχτηκαν σε/και διεύρυναν προηγούμενες, πιο περιορισμένες, προόδους, η πόλη έγινε κάτι παραπάνω από μια μοναδική αρένα για την ανθρώπινη ζωή και την πολιτική, και ο κοινοτισμός —η δημόσια ζωή (civicism)—, τον οποίο οι Γάλλοι επαναστάτες ταύτισαν αργότερα με τον «πατριωτισμό», έγινε κάτι περισσότερο από μια έκφραση της αγάπης κάποιου για τη χώρα του. Ακόμα και όταν οι γιακοβίνοι δημαγωγοί έδωσαν στον όρο αυτό τις σοβινιστικές του παραπομπές, το 1793 ο «πατριωτισμός» σήμαινε ότι η «εθνική πατρική κληρονομιά» δεν ήταν «ιδιοκτησία του Βασιλιά της Γαλλίας» (ο τίτλος του οποίου, στα πρώτα στάδια της Επανάστασης, άλλαξε σε «Βασιλιάς των Γάλλων). Η Γαλλία, κατά συνέπεια, ανήκε σ' ολόκληρο το λαό.

Σ' αυτή τη μακρόχρονη περίοδο, η πόλη θεωρούνταν ως το κοινωνικοπολιτισμικό πεπρωμένο της ανθρωπότητας, ένας χώρος στον οποίο, κατά τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια, δεν υπήρχαν «ξένοι» και εθνικός «λαός» και κατά τη Γαλλική Επανάσταση δεν υπήρχαν εθιμικές ή δαιμονικές ανορθολογικότητες, αλλά αντίθετα πολίτες (citoyens) που ζούσαν σ' ένα ελεύθερο έδαφος, αυτο-οργανωνόμενοι σε συνελεύσεις όπου εξασκούσαν το διάλογο και κανόνες εγκοσμιότητας και αδελφοσύνης (fraternitè) ή, πιο ευρέως, αλληλεγγύη και φιλία (ελληνικά στο κείμενο), καθοδηγούμενες στην καλύτερη περίπτωση από το λόγο.

Επιπλέον, η γαλλική επαναστατική παράδοση είχε ισχυρές βάσεις στο συνομοσπονδισμό, ώσπου ήρθε η δικτατορική γιακοβινική δημοκρατία —καταργώντας τόσο τους παρισινούς τομείς όσο και το ιδεώδες ενός fête de la fédération. Πρέπει κανείς να διαβάσει την αναφορά του Jules Michelet για τη μεγάλη (Γαλλική) Επανάσταση, για να αντιληφθεί το βαθμό στον οποίο η δημόσια ζωή (civicism) ταυτίστηκε με την κοινοτική ελευθερία και η αδελφοσύνη (fraternitè —γαλλικά στο κείμενο) με τοπικές συνομοσπονδίες, στην πραγματικότητα με μια «δημοκρατία» συνομοσπονδιών, μεταξύ 1790 και 1793. Πρέπει κανείς να ερευνήσει τις προσπάθειες του Jean Varlet και του Evêchè,

εθνοφρουρών στις 30-31 Μαΐου του 1793, για να κατανοήσει πόσο κοντά έφτασε η Επανάσταση κατά την εξέγερση στις 2 Ιουνίου στην οικοδόμηση της επιθυμητής συνομοσπονδιακής «Κομμούνας των κομμούνων», που ήταν στην ιστορική μνήμη των παρισινών fédérés, καθώς αυτοοργανώνονταν το 1871.

Συνεπώς, επιτρέψτε μου να τονίσω ότι μια πολιτική ελευθεριακού κοινοτισμού δεν αποτελεί απλώς μια «στρατηγική» για την ανθρώπινη χειραφέτηση. Είναι, όπως έχω ήδη σημειώσει, μια αυστηρή και ηθική συμφωνία μέσων και σκοπών (εργαλειακοτήτων, όπως λέμε) με ιστορικούς στόχους —πράγμα που υπονοεί μια αντίληψη της ιστορίας ως κάτι περισσότερο από απλές ιστορικές αφηγήσεις ή από ένα αρχιπέλαγος διασκορπισμένων κλεισμένων στον εαυτό τους «κοινωνικών φαντασιακών». Η civitas (η ιδιότητα του πολίτη, λατινικά στο κείμενο, σ.τ.μ.), σε ανθρώπινο μέγεθος και δημοκρατικά δομημένη, αποτελεί το δυνάμει σπίτι της παγκόσμιας humanitas (ιδιότητας του ανθρώπου, σ.τ.μ.) που υπερβαίνει κατά πολύ τους τοπικιστικούς δεσμούς αίματος της φυλής, τη γεω-ζωολογική έννοια του «κατοίκου της γης» και του ανθρωπομορφικού και παιδαριώδους «κύκλου όλων των όντων» (από τα μυρμήγκια ως τις γάτες) που προωθείται από τον πάτερ Berry και τα παπαδοπαίδια του. Είναι η άμεση σφαίρα της δημόσιας ζωής —όχι η πιο «προσωπική» (σφαίρα), για να χρησιμοποιήσουμε τη χονδροειδώς υποκειμενικοποιημένη λέξη του Clark, η οποία σίγουρα δεν αποκλείει, αλλά αντίθετα πρέπει να ενισχύει την ανάπτυξη στενών σχέσεων με τη μορφή της αλληλεγγύης και της συμπληρωματικότητας.

Η civitas, σ' ανθρώπινο μέγεθος και δημοκρατικά δομημένη, είναι η κατεξοχήν αρένα του ορθολογικού στοχασμού, της λήψης αποφάσεων διαλογικά και της εγκοσμιότητας στα ανθρώπινα πράγματα. Μιλά σε μας από αιώνες στο μεγαλόπρεπο *Επιτάφιο* του Περικλή και στις αθυρόστομες, εκπληκτικά οικείες και ακλόνητα εγκόσμιες κωμωδίες του Αριστοφάνη, τα έργα του οποίου γκρεμίζουν την έμφαση του Καστοριάδη στο «μυστήριο» και στον «κλειστό» χαρακτήρα της αθηναϊκής πόλης για το σύγχρονο πνεύμα. Όποιος διαβάζει τα χρονικά της δυτικής ανθρωπότητας δεν μπορεί να αγνοήσει την ορθολογική διαλεκτική που βρίσκεται κάτω από τη συσσώρευση των απλών γεγονότων και που αποκαλύπτει ένα ξεδίπλωμα της ανθρώπινης δυνατότητας για παγκοσμιότητα, ορθολογικότητα, εγκοσμιότητα και ελευθερία σε μια εξαγωγική σχέση που μόνη αυτή πρέπει να αποκαλείται ιστορία. Αυτή η ιστορία, στο βαθμό που κορυφώνεται σε δεδομένες στιγμές της ανάπτυξής της, πάνω στις οποίες χτίζονται κατοπινοί πολιτισμοί, εδράζεται στην εξέλιξη μιας εγκόσμιας πολιτικής σφαίρας, στην πολιτική, στην ανάδυση της ορθολογικής πόλης —της πόλης που είναι ορθολογική σε θεσμικό, δημιουργικό και κοινοτικό επίπεδο. Ούτε η φαντασία μπορεί να αποκλειστεί από την ιστορία, αλλά πρόκειται για μια φαντασία που φωτίζεται από το λόγο. Γιατί τίποτα δεν μπορεί να είναι πιο επικίνδυνο για μια κοινωνία, στην πραγματικότητα για όλο τον κόσμο σήμερα, από το είδος της αχαλίνωτης φαντασίας, της μη καθοδηγούμενης από το λόγο, που τόσο εύκολα μπορεί να χρησιμεύσει σε παρελάσεις σαν και αυτές της Nu-

ρεμβέργης, σε φασιστικές διαδηλώσεις, στη σταλινική ειδωλολατρία και στα στρατόπεδα του θανάτου.

XVI

Ο Clark διαγράφει άγαρμπα αυτή την τεράστια κίνηση προς την πολεοποίηση (citification) και προς την ανάδυση του πολίτη, αποσπώντας την πόλη από την ιστορική της εξέλιξη. Πράγματι, διαγράφει τα μαθήματα —τις αποτυχίες και τα επιτεύγματα της κοινοτιστικής ιστορίας— συμβουλεύοντας τους αναγνώστες του ότι «πρέπει να αποφεύγουν να εξιδανικεύουν [!] μορφές του παρελθόντος όπως η πόλις [ελληνικά στο κείμενο], οι μεσαιωνικές ελεύθερες πόλεις ή οι επαναστατικοί τομείς της [παρισινής] κομμούνας», μην τυχόν και τους διαφύγουν της προσοχής «τα ελαττώματα, το περιορισμένο των δυνατοτήτων τους και κυρίως οι ιδεολογικές πλευρές τους» —λες και η από μέρους μας διερεύνηση αυτών των μορφών (τις οποίες ο Clark μετατρέπει με σκανδαλώδη τρόπο σε «εξιδανικεύσεις») αγνοούσε αυτούς τους περιορισμούς των δυνατοτήτων. Ο άνθρωπος αυτός μπορεί να αντιληφθεί τον ελευθεριακό κοινοτισμό (που χονδροειδώς αποκαλεί «κοινοτικό σοσιαλισμό»!) μόνο ως μια «στρατηγική», ζυγίζοντας τις πιθανότητες επιτυχίας της και τις πιθανές αποτυχίες της, και μεταθέτει απερίσκεπτα τις κριτικές του θέσεις από τον ακραίο ελιτισμό στην «πιθανή» αποτυχία της πλήρους λαϊκής συμμετοχής στις λαϊκές συνελεύσεις. Η σημασία της διάκρισης μεταξύ της διαμόρφωσης της πολιτικής και της διαχείρισης, που είναι τόσο ζωτική για την κατανόηση των σχέσεων εξουσίας στις ελεύθερες κοινότητες (ένα σημείο στο οποίο πλανήθηκε τόσο σημαντικά ο Μαρξ στο έργο του *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία*), συσκοτίζεται από αφελείς ανησυχίες σχετικά με τους κινδύνους που εγκυμονούν με τη μορφή χαρισματικών ηγετών και «φραξιονισμού» —λες και ο φραξιονισμός, που τρομοκράτησε τους ολιγαρχικούς συντάκτες του αμερικανικού συντάγματος του 1787, αποτελούσε κίνδυνο έστω και για μια ρεπουμπλικανική πολιτεία!

Αυτή η διάκριση πρέπει να τονιστεί, επειδή ο Clark σωριάζει ριζικά τον πολιτικό χώρο —την πιο άμεση δημόσια σφαίρα που καθιστά δυνατή την πρόσωπο με πρόσωπο δημοκρατία— μέσα στην κοινωνική σφαίρα. Έτσι, μας λέει ότι δεν «είναι ξεκάθαρο... γιατί θα πρέπει η κοινότητα να θεωρείται τόσο θεμελιώδης», αν ο κοινοτισμός «αρνείται την αντίληψη κάποιων αναρχικών και αρκετών ουτοπιστών ότι ο πιο οικείος προσωπικός χώρος, είτε αυτός ταυτίζεται με την ομάδα συγγένειας [!], την οικογένεια ή την κοινοβιακή ομάδα, είναι ο πιο θεμελιώδης χώρος σε κοινωνικό και σε πολιτικό επίπεδο» (σσ. 5-6, η έμφαση δική μου). Μ' αυτό το ηχηρό ανακάτεμα του πιο «άμεσου» με το πιο «οικείο», του «πολιτικού» με το «προσωπικό» και του «οικογενειακού» και της «κοινοβιακής ομάδας» με το «πολιτικό», ο Clark υποβιβάζει το δημόσιο χώρο —την αρένα του πολιτικού ή την αυτοδιεύθυνση της πόλεως (ελληνικά στο κείμενο)— στο

υπνοδωμάτιο, στο σαλόνι και στην κουζίνα ή, αν θέλετε, στο καφενείο και στο πάρκο —εν συντομία, στο προσωπικό. Μπορεί κανείς να κάνει πολλές σκέψεις σχετικά μ' αυτό το υπερβολικά υποκειμενιστικό, ναρκισσιστικό, στην πραγματικότητα γιάπικο όραμα για την κοινωνική ζωή. Αν «κάποιοι αναρχικοί και αρκετοί ουτοπιστές» αγνοούν την ιστορική εξέλιξη της ανθρωπότητας από την τοπικιστική, προσανατολισμένη προς τους δεσμούς συγγένειας, οικιακή ζωή που κυριαρχούσε στη φυλετική κοινωνία προς τη συνομοσπονδία ελεύθερων πόλεων, τόσο το χειρότερο για το σύγχρονο αναρχισμό —ο οποίος πράγματι έχει σε μεγάλο βαθμό αποτύχει να διακρίνει την πολιτική οποιουδήποτε είδους από τον κρατισμό, για να μη μιλήσουμε για τον «ουτοπισμό», ό,τι κι αν σημαίνει σήμερα ο όρος αυτός. Πράγματι, τίποτα δεν επέδρασε περισσότερο παραλυτικά για τον αναρχισμό (μια αρκετά γενική λέξη, που περικλείει ακραία αντιφατικές ιδεολογίες) από τη σημερινή τάση πολλών νέων αναρχικών να υποβιβάζουν τη δημόσια δράση στο να ρίχνουν ένα τούβλο στην τζαμαρία μιας βιτρίνας ή στο να γράφουν στους τοίχους βλακώδη συνθήματα που προκαλούν λήθαργο, «επαναστατικά» και σε μεγάλο βαθμό ατομικιστικά.

Ούτε μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι ο Clark αιωρείται μεταξύ «παρεμβάσεων» που δικαιολογούν ελιτίστικα διευθυντικά συμβούλια και «αχανών δικτύων» ομάδων συγγένειας, κομμούνων και συνεταιρισμών, μεταξύ της κριτικής του ενάντια σε μια επανάσταση που υποτίθεται ότι θα γίνει με κάποιον αποκαλυπτικό τρόπο, στη μια σελίδα, και του καλέσματός του για μια «φαντασιακή ρήξη» με τις υπάρχουσες συνθήκες που θα περικλείει το «αδύνατο», στην επόμενη σελίδα· δεν μπορούμε να αγνοήσουμε το φιλοσοφικό ιδεαλισμό του, που προσδίδει στη φαντασία μια κυριαρχία επί των ανθρώπινων πραγμάτων, και του αντιφατικού μ' αυτήν επιπόλαιου ενδιαφέροντός του για υλικά ταξικά συμφέροντα —για να μη μιλήσουμε για τα μηχανιστικά του πλέγματα και τις ατελείωτες «πιθανότητες» που μπορεί να παρεμποδίσουν σχεδόν κάθε πολιτική δραστηριότητα, συμπεριλαμβανομένων των δραστηριοτήτων του δικού του «δικτύου», με λίαν φανταστικές μορφές αλληλεπίδρασης.

Αυτή η μυθολογία, αν μπορεί να χαρακτηριστεί έτσι, δεν αποδεικνύει έναν ολοκληρωμένο στοχασμό —ιδιαίτερα από τη στιγμή που όλες του οι καταγγελίες ενάντια στον ελευθεριακό κοινοτισμό μπορούν να χρησιμοποιηθούν πιο αποτελεσματικά ενάντια στις δικές του εναλλακτικές προτάσεις— αλλά μια πρόχειρη και επιπόλαιη εξέταση της «δημοκρατίας». Συμπίπτει πλήρως με τον αναρχισμό του τρόπου ζωής του Hakim Bey, ο οποίος περιφρονεί κάθε προσπάθεια αλλαγής της κοινωνίας, εκτός από ατομικιστικές, ασαφώς «χαοτικές», εκρήξεις προσωπικής αυτοϊκανοποίησης. Στον «υπερτοπικιστικό» κόσμο του Clark, η δημοκρατία υπάρχει κυρίως στο βαθμό που τη «φανταζόμαστε» και υποθετικά την «εφαρμόζουμε» σε προσωπικό επίπεδο σε κάθε σφαίρα της ζωής· αξίζει να σημειωθεί ότι στο ταξίδι του «πέρα από τα όρια της πόλης» ο Clark δεν κάνει καμιά αναφορά στον καπιταλισμό, αλλά αποδέχεται καταφανώς μια οικονομία της αγοράς, ενδεχομένως μικρών συνεταιρισμών και επιχειρήσεων.

Αλλά το βασικό πρόβλημα για το «ξεπέρασμα του Clark» είναι η ιδεολογική σύγχυση απ' όπου αντλεί τους θεσμούς του. Η πολιτισμική και κοινωνική βαρβαρότητα που παραμονεύει επικίνδυνα αυτή την περίοδο χαρακτηρίζεται πάνω από όλα από ιδεολογίες οπισθοχώρησης: μιας οπισθοχώρησης σ' ένα συχνά μυθικό παρελθόν πριν το προπατορικό αμάρτημα, σ' ένα ναρκισσιστικό εγωκεντρισμό, στον οποίο το πολιτικό εξανίζεται μέσα στο προσωπικό, και σ' ένα «φαντασιακό», που διαχέει τις ποικίλες φάσεις μιας ιστορικής εξέλιξης σε μια μαύρη τρύπα της «Μοναδικότητας» ή της «αλληλοσύνδεσης», έτσι ώστε όλες οι στιγμές της ιστορικής εξέλιξης να εξομοιώνονται. Στη βάση αυτής της ιδεολογικής εξομοίωσης βρίσκεται ένα χαϊντεγκεριανό Gelassenheit, ένα παθητικό, δεκτικό, στην πραγματικότητα εφησυχαστικό «άσε τα πράγματα να είναι», που συμπληρώνεται με αντιμαχόμενα ταοϊστικά αντίθετα —καθένα από τα οποία ακυρώνει το αντίθετό του για να αφήσει τον πρακτικό λόγο μ' ένα λευκό φύλλο χαρτιού πάνω στο οποίο μπορεί να γραφτεί ο,τιδήποτε, ανεξάρτητα αν είναι ιεραρχικό ή καταπιεστικό. Ο ταοϊστής «άρχων», που επικαλείται ο Clark, που δεν άρχει, που δεν κάνει τίποτα και όμως επιτυγχάνει περισσότερο από κάθε άλλον, αποτελεί μια αντίφαση, μια αμοιβαία ακύρωση των ίδιων των εννοιών του «άρχοντα» και του «σοφού» — ή, πιο πιθανά, πρόκειται για έναν τύραννο που χειραγωγεί έξυπνα τους υπηκόους του, ενώ υποκρίνεται ότι είναι αμέτοχος και απομακρυσμένος από το αντικείμενο της τυραννίας του.

Οι κινεζικές άρχουσες τάξεις έπαιξαν αυτό το παιχνίδι για αιώνες —ακριβώς όπως ο πάπας, μέχρι σήμερα, φιλάει τα πόδια των νεοχειροτονηθέντων καρδιναλίων με χριστιανική «ταπεινοφροσύνη». Ό,τι είναι ο μαρξιστικός φετιχισμός του εμπορεύματος για τον καπιταλισμό είναι αυτό το χαϊντεγκεριανό Gelassenheit για τη σημερινή ιδεολογία, ιδιαίτερα για τη βαθιά οικολογία και όλους τους «κοινωνικο-οικολογικούς» βλαστούς της. Συνεπώς, δεν αλλάζουμε τον κόσμο, «κατοικούμε» σ' αυτόν. Δεν αποφασίζουμε μέσω του λόγου να προβούμε σε μια πράξη, τη «διαισθανόμαστε» ή, καλύτερα, τη «φανταζόμαστε». Δεν ακολουθούμε μια λογική αλληλουχία των στιγμών που συνιστούν μια εξέλιξη· αντίθετα, βυθιζόμαστε πάλι σε μια μαγική ονειροπόληση, συχνά στο όνομα μιας αισθητικής πρωτοπορίας που παραδίδει την πραγματικότητα στη φαντασίωση ή στη φαντασία.

Έτσι εξηγείται η έκρηξη των μυστικιστικών οικολόγων που παρατηρείται στις μέρες μας, του πρωτογονισμού, της τεχνοφοβίας, της εναντίωσης στον πολιτισμό, του ανορθολογισμού και των φτηνών ενθουσιασμών από τη λατρεία του διαβόλου ως τη λατρεία των αγγέλων. Βάλτε το πρόθεμα «βιο-» μπροστά από μια λέξη, και θα έχετε βρει το πιο ανόητο, συχνά α-κοινωνικό σώμα «ιδεών», όπως είναι ο βιοπεριφερισμός, που παραβλέπει τις πιο θεμελιακές πολιτισμικές διαφορές που οροθετούν μια κοινότητα ή μια ομάδα κοινοτήτων εν σχέσει με μια άλλη δυνάμει μιας κοινής υδάτινης ζώνης, μιας λίμνης ή μιας οροσειράς.

Μπορούμε τώρα να αρχίσουμε να διακρίνουμε το πρόσωπο μιας βαρβαρότητας, που

είναι πολιτισμικά αντιεξελικτική: «νέα κοινωνικά κινήματα» που, στην καλύτερη περίπτωση, είναι άσχετα με τα προβλήματα της ανθρωπότητας και ησυχαστικά, υποτακτικά και αποτραβηγμένα στον εαυτό τους στη χειρότερη. Αν χρειαζόμαστε «περισσότερο μια πνευματική επανάσταση [!] παρά μια πολιτική πλατφόρμα και μια επανενεργοποιημένη κοινότητα περισσότερο [!] από ένα πολιτικό κίνημα»· πράγματι, αν η δημοκρατία είναι ένα «φαντασιακό» και η νομοθετική δραστηριότητα βρίσκεται παντού, σ' ό,τι κάνουμε· αν πρέπει να οικοδομήσουμε ένα τεράστιο δίκτυο ομάδων συγγένειας, κομμούνων και άλλων σε μεγάλο βαθμό ατομικιστικών οντοτήτων· αν πρέπει να «κατοικούμε» μ' έναν ταοϊστικό ησυχασμό —όχι μόνο στη «Γη» του πάτερ Berry, αλλά και μέσα στους κόλπους της υπάρχουσας κοινωνίας—, τότε, πράγματι, δεν έχουμε ανάγκη από κανένα «πολιτικό κίνημα». Ένα τεράστιο δίκτυο ήσυχων θρησκευτικών κοινοβίων αρκεί —και κανένας αστός δε θα έχει λόγο να φοβάται μια τέτοια εξέλιξη.

Έργα που παρατίθενται σ' αυτό το άρθρο

Bookchin Murray, *Post-Scarcity Anarchism,* San Francisco, Ramparts Books, 1971.

Bookchin Murray, «Revolution in America», *Anarchos,* τεύχος 1, Φεβρουάριος 1968.

Bookchin Murray, «Spring Offensives and Summer Vacations», *Anarchos,* τεύχος 4 (1972).

Bookchin Murray, *Toward an Ecological Society,* Montreal, Black Rose Books, 1981.

Bookchin Murray, *Urbanization without Cities,* Montreal, Black Rose Books, 1991. Θα επανεκδοθεί ως *From Urbanization to Cities,* London, Cassell, 1995.

Bookchin Murray, *Re-Enchanting Humanity,* London, Cassell, 1995.

Bookchin Murray - Janet Biehl, «Critique of the Draft Program of the Left Green Network», *Green Perspectives,* τεύχος 23 (1991).

Cafard Max (ψευδώνυμο του John Clark), «The Surre(gion)alist Manifesto», *The Fifth Estate,* τόμος 28, τεύχος 1, άνοιξη 1993, σσ. 15-18.

Castoriadis Cornelius, *Philosophy, Politics, Autonomy: Essays in Political Philosophy,* New York, Oxford University Press, 1991.

Clark John, «The Politics of Social Ecology: Beyond the Limits of the City» Μοιράστηκε συνάντηση Κοινωνικής Οικολογίας το 1995.

Clark John, «Not Deep Apart», *The Trumpeter,* τόμος 12, τεύχος 2, άνοιξη 1995, σσ. 98-104.

Clark John, «The Spirit of Hope», *Delta Greens Quarterly,* τεύχος 39, καλοκαίρι 1995, σσ. 1-2.

Flint Anthony, «Some See Bombing's Roots in a U.S. Culture of Conflict», *The Boston Globe,* 1 Ιουνίου 1995, σελ. 1.

Maple E. B. «The Fifth Estate Enters the 20th Century. We Get a Computer and Hate It!», *The Fifth Estate,* τόμος 28, τεύχος 2, καλοκαίρι 1993, σσ. 6-7.

Ανταλλαγή επιστολών μεταξύ Murray Bookchin και Συντακτικής Επιτροπής του περιοδικού σε σχέση με την παραίτηση των Murray Bookchin και Janet Biehl από τη Διεθνή Συμβουλευτική Επιτροπή του *Δημοκρατία και Φύση*

Δημοσιεύουμε παρακάτω, χωρίς σχόλια, τις επιστολές που ανταλλάχθηκαν μεταξύ των Murray Bookchin και Janet Biehl και της Συντακτικής Επιτροπής του περιοδικού σε σχέση με την απόφαση των πρώτων να παραιτηθούν από τη Διεθνή Συμβουλευτική Επιτροπή.

1 Σεπτεμβρίου 1996

Προς τη Συντακτική Επιτροπή του περιοδικού ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΦΥΣΗ

Με μεγάλη μου λύπη παραιτούμαι σήμερα από τη Διεθνή Συμβουλευτική Επιτροπή του περιοδικού.

Πριν πέντε περίπου χρόνια αποφάσισα να μετάσχω σ' αυτή την Επιτροπή και να βοηθήσω στην ανάπτυξη του περιοδικού (τότε κυκλοφορούσε με τον τίτλο *ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΦΥΣΗ*), διότι έλπιζα ότι θα γίνει ένας πολύτιμος χώρος για την παρουσίαση των απόψεων που έχω ονομάσει «κοινωνική οικολογία». Έχω πλήρη επίγνωση, φυσικά, του γεγονότος ότι το περιοδικό είναι ένα θεωρητικό περιοδικό «πολιτικής οικολογίας» και ότι, επομένως, είναι ένα φόρουμ για ποικίλες ιδέες και όχι ένα περιοδικό κοινωνικής οικολογίας. Δεν είχα, βεβαίως, ούτε τότε ούτε σήμερα αντίρρηση πάνω στο θέμα αυτό.

Συνειδητοποίησα ότι είχα βασικές θεωρητικές διαφωνίες με το Γενικό Υπεύθυνο Ύλης του περιοδικού, τον Τάκη Φωτόπουλο —διαφορές που είναι φυσικό να δημιουργούνται στις σελίδες ενός θεωρητικού περιοδικού. Ήμουν όμως περισσότερο από πρόθυμος να συμβιώσω με αυτές τις διαφορές, λόγω και της κοινής μας υποστήριξης προς τον ελευθεριακό κοινοτισμό, που ενδυναμωνόταν από έναν αμοιβαίο σεβασμό και φιλία. Πίσω απ' αυτή τη φιλία υπήρχε, όπως υπέθετα, μια σιωπηρή συμφωνία ότι δε θα επιτείνουμε τις διαφορές μας, επικεντρώνοντας την προσοχή μας σ' αυτές και ιδιαίτερα στις διαφορές πάνω σ' εκείνο που ο Τάκης ονομάζει «μεθοδολογία», τα «φαντασιακά» του Καστοριάδη, την αυτονομία αντί για την ελευθερία, την αντικειμενική βάση της ηθικής, τη φύση της ιστορικής εξέλιξης κ.λπ.

Στο 32 σελίδων άρθρο του με τον τίτλο «Η αντικειμενικότητα του απελευθερωτικού προτάγματος» (*Κ & Φ*, τ. 2), ο Τάκης διασαφήνισε πλήρως τις φιλοσοφικές διαφορές του με μένα. Είχα ελπίσει τότε ότι λίγο πολύ είχε αποβάλλει τις αντιρρήσεις του και αυτό ήταν για μένα αρκετό για να μη γράψω μια απάντηση στο άρθρο του. Αποδεχόμε-

νος την πιθανότητα να κάνει περιστασιακές αναφορές στα θέματα που διαφέραμε, εξακολουθούσα να πιστεύω ότι μπορούσα να συνεχίσω να γράφω άρθρα για το περιοδικό χωρίς να χρειάζεται να εμπλακώ σε μακρές ανταλλαγές απόφεων με τον Τάκη για τις διαφορές μας.

Το πρώτο τεύχος όμως του περιοδικού, με το νέο τίτλο *ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΦΥΣΗ,* μου στέρησε κάθε ελπίδα να αποφύγω μια μακρά αντιδικία με τον Τάκη —που, με δεδομένη την προχωρημένη ηλικία μου και την κατάσταση της υγείας μου, θα μπορούσε να διαρκέσει όσο και η ζωή μου— πάνω στα θέματα του μεταμοντερνισμού, στα καστοριαδικά «φαντασιακά» (καθώς και τις πολύ υποκειμενιστικές, ανιστορικές, σχετικιστικές και πολιτικά σοσιαλδημοκρατικές εκφάνσεις της καστοριαδικής θεωρίας), για να μην αναφερθώ στη θεωρία του παραδείγματος του Kuhn ή στη διαλεκτική και τη συμβατική λογική που διακρίνει τον αγγλο-αμερικανικό ακαδημαϊκό λόγο ο οποίος εμφανίζεται στα άρθρα του

Στη πραγματικότητα, στο τεύχος αυτό του περιοδικού αισθάνομαι ότι «παγιδεύτηκα» (ανεξάρτητα από το εάν η παγίδευση αυτή μπορεί να μην ήταν εσκεμμένη) σαν ένα απλό θήραμα εναντίον του οποίου ο Τάκης μπορούσε να εκφράσει τις ιδιαίτερα επίμαχες απόψεις του. Το άρθρο μου για τον «Κομουναλισμό» (που, με την άδειά μου, ανατυπώθηκε από το *GREEN PERSPECTIVES*) (σ.τ.μ., πρόκειται για το προσωπικό θεωρητικό όργανο του Bookchin, που κυκλοφορεί μεταξύ συνδρομητών σε πολύ περιορισμένο αριθμό αντιτύπων), συνοδεύτηκε από από ένα άρθρο του Καστοριάδη που επανέρχεται σ' εκείνη τη παλιά κοινοτοπία για εργατικό έλεγχο στην παραγωγή. Με τη σειρά του, αυτό το άρθρο ακολουθείται από ένα πελώριο 60σελιδο άρθρο του Τάκη με τίτλο «Μια νέα αντίληψη της δημοκρατίας». Τα άρθρα αυτά όχι μόνο βρίσκονται σε αντίφαση με τα περισσότερα επιχειρήματα του δικού μου άρθρου, αλλά και επαναλαμβάνουν, σε διάφορους βαθμούς, τα ίδια επιχειρήματα που ο Τάκης ορμητικά προέβαλε στο δεύτερο τεύχος του *Κ & Φ* —και πολλά άλλα ακόμη.

Το θέμα δεν αφορά απλώς μια δευτερεύουσα ή ακαδημαϊκή διαφωνία. Η πολύ σημαντική, στη πραγματικότητα, προφητική έκφανση του Τάκη για τη δημοκρατία και την πολιτική με βρίσκει ριζικά αντίθετο (εκτός από την άποψη για τον John Clark και τον κομουνιταριανισμό). Το άρθρο δίνει συχνά αμφίβολη καθοδήγηση για την ελευθερία, τον ατομικισμό, τον κολλεκτιβισμό, τα θεμέλια της δημοκρατίας, την κυριαρχία, το κράτος, το φιλελευθερισμό, το σοσιαλισμό, τα οικονομικά, την κοινότητα, τη λήψη αποφάσεων και τη μελλοντική πολιτική. Αυτό γίνεται με διδακτικό τρόπο, συχνά χωρίς υποστήριξη ή εξήγηση για ισχυρισμούς που αφορούν θέματα υψίστης σημασίας, από τη μεταφυσική ως την πολιτική. Βρίσκω τη σαρωτική αυτή παρουσίαση όχι μόνο γενικά εσφαλμένη αλλά και μη επαρκώς αιτιολογημένη —εντούτοις, δίνει την εντύπωση ότι είναι προγραμματική για ολόκληρο το περιοδικό.

Ως μέλος της Διεθνούς Συμβουλευτικής Επιτροπής, έχω την ευθύνη να πρέπει να απαντώ στα άρθρα αυτά. Εάν είχα αποποιηθεί αυτή την ευθύνη, ενώ το όνομά μου πε-

ριλαμβάνεται ακόμη στην επιτροπή, η σιωπή μου θα μπορούσε να οδηγήσει σε σύγχυση μεταξύ των αναγνωστών που ενδιαφέρονται για την κοινωνική οικολογία. Η απάντησή μου στο άρθρο του Καστοριάδη και μόνο θα μπορούσε να ήταν ακόμη μεγαλύτερη από το άρθρο του Τάκη, για να μπορέσω να επικρίνω τον υποκειμενισμό του, την από μέρους του αντικατάσταση της ιστορικής εξέλιξης με ένα αρχιπέλαγος «φαντασιακών», την αντίληψή του για την αυτονομία, την επίκληση του εργατικού ελέγχου και μια εξιδανίκευση της αθηναϊκής πόλης που φέρνει σε αμηχανία (ιδιαίτερα στο θέμα της δουλείας), μέχρι το σημείο να αχρηστεύει αυτό που θα μπορούσαμε να διδαχτούμε από την πόλη σε σχέση με την άμεση δημοκρατία.

Όσον αφορά το ίδιο το άρθρο του Τάκη, έχω τόσες πολλές αντιρρήσεις που δε θα προσπαθήσω ούτε να αρχίσω τη συζήτηση εδώ. Πριν μερικούς μήνες άρχισα να γράφω μια κριτική —η συζήτηση των πρώτων σελίδων του άρθρου κατέλαβε πέντε πυκνογραμμένες σελίδες, πριν σταματήσω— που παραμένει ημιτελής. Είναι πολύ ανησυχητικό ότι ο Τάκης και εγώ φαίνεται πως απομακρυνόμαστε ακόμη και στο θέμα που μας ένωνε τόσο καιρό, τον ελευθεριακό κοινοτισμό. (Προτιμώ τώρα τον όρο «ελευθεριακός» αντί για «συνομοσπονδιακός», διότι το «ελευθεριακό» έχει ένα επαναστατικό πολιτικό περιεχόμενο και όχι απλώς δομικό.) Η σημερινή θέση του Τάκη υπέρ ενός συστήματος προσωπικών διατακτικών και μιας «τεχνητής αγοράς» (τι απέγινε η ελευθεριακή-κομμουνιστική ηθική οικονομία;), και η άποψή του ότι ο ελευθεριακός κοινοτισμός θα υπεισέλθει, κατά κάποιο τρόπο, στην μπουρζουαζία και θα διαβρώσει την κρατική εξουσία, μου προξενούν ιδιαίτερη ανησυχία. Αυτές οι απόψεις στερούν τον ελευθεριακό κοινοτισμό από τη συγκρουσιακή του στάση απέναντι στο κράτος, με τη μορφή μιας επαναστατικής δυαδικής εξουσίας. Δε διατύπωσα αυτή την πολιτική θεωρία για να τη δω να μεταμορφώνεται σε εξελικτική σοσιαλδημοκρατία τύπου Μπερνστάιν.

Επιθυμούσα ειλικρινά να έχω ένα στενό σύνδεσμο, στη πραγματικότητα, πολιτική συνεργασία, με τον Τάκη και δε θα ήθελα ποτέ να εκφράσω τίποτα από τα παραπάνω. Δεν μπορώ όμως να μην αισθανθώ ότι διευθύνει το περιοδικό με τέτοιο τρόπο που τα άρθρα άλλων συγγραφέων γίνονται στόχοι για τις απόψεις του. Το αποτέλεσμα είναι ότι το περιοδικό φαίνεται να έχει γίνει λιγότερο ένα φόρουμ «πολιτικής οικολογίας» και περισσότερο ένα όργανο για μια ιδιαίτερη γραμμή —αυτή των Καστοριάδη και Φωτόπουλου. Οπωσδήποτε το τεύχος για τη «Δημοκρατία και το Φιλελευθερισμό» δεν είναι ένα φόρουμ. Δεδομένου του πελώριου μεγέθους του άρθρου του Τάκη —σχεδόν ένα τρίτο του όλου τεύχους!—, στο οποίο μπορούν να προστεθούν το άρθρο του Καστοριάδη και αλλά άρθρα που εξυπηρετούν τις ιδέες του Τάκη, το περιοδικό καταντά ένα όχημα για τις απόψεις του Γενικού Υπεύθυνου Ύλης. Δεν μπορώ να αποφύγω το συμπέρασμα ότι το περιοδικό έχει αφιερωθεί σχεδόν αποκλειστικά στην έκφραση των ιδεών των Καστοριαδη και Φωτόπουλου —ιδεών που, κατά τη γνώμη μου, αποτελούν βασικά τμήμα της σημερινής ακαδημαϊκής σκέψης και του υποκειμενισμού, που είναι τόσο εξαπλωμένος στη σημερινή κοινωνία.

Θα πρόδιδε, λοιπόν, έλλειψη αρχών από μέρους μου η συνέχιση της παραμονής μου στη Διεθνή Συμβουλευτική Επιτροπή και η συνακόλουθη σιωπηρή αποδοχή της μετατροπής του περιοδικού σε ένα τέτοιο όχημα. Είχα ειλικρινά ελπίσει ότι το περιοδικό θα ήταν μια πηγή καθαρότητας. Ενθάρρυνα φίλους να εγγραφούν συνδρομητές —έδωσα μάλιστα ακόμη και τη λίστα συνδρομητών στον Παύλο Σταυρόπουλο, όταν μου το ζήτησε. Οι ελπίδες μου όμως δεν εκπληρώθηκαν. Ούτε μπορώ ν' αφιερώσω τον πολύ περιορισμένο χρόνο που μου έχει απομείνει στη ζωή σε μια χωρίς τέλος και, πιθανώς, άκαρπη διαμάχη με τον Τάκη για τις πολλές διαφορές μας.

Οι αναγνώστες που επιθυμούν να μάθουν περισσότερα για τις πολιτικές μου απόψεις καλούνται να γράψουν στη διεύθυνση

GREEN PERSPECTIVES, P.O. Box 111, Burlington VT 05402.

Με βαθιά λύπη,
Murray Bookchin

1η Σεπτεμβρίου 1996

Προς τη Συντακτική Επιτροπή

Στους μήνες που μεσολάβησαν μετά την κυκλοφορία του περιοδικού *ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΦΥΣΗ* είχα μακρές συζητήσεις με τον Murray Bookchin για τα περιεχόμενα του περιοδικού, καθώς και για την κατεύθυνση που φαίνεται ότι παίρνει το περιοδικό. Θα πρέπει να σας πω ότι αυτή ήταν μια πολύ δύσκολη περίοδος για εμάς. Είχαμε πολλές συζητήσεις μεταξύ μας για το ποια θα έπρεπε να είναι η απάντησή μας. Διάβασα προσεκτικά το γράμμα που ο Murray σας έγραψε σήμερα και συμφωνώ με αυτό. Με μεγάλη μου λύπη θα ήθελα κι εγώ να αποσυρθώ από τη Διεθνή Συμβουλευτική Επιτροπή του περιοδικού.

Ειλικρινά,
Janet Biehl

20 Σεπτεμβρίου 1996

Προς τους Murray Bookchin και Janet Biehl
Social Ecology Project, Vermont

Η Συντακτική Επιτροπή του περιοδικού *Δημοκρατία και Φύση* κατεπλάγη όταν πληροφορήθηκε την απόφαση δύο εκ των πολύτιμων μελών της Διεθνούς Συμβουλευτικής Επιτροπής να παραιτηθούν απ' αυτήν. Ιδιαίτερα μάλιστα όταν ο Murray Bookchin δε δέχτηκε πρόταση του περιοδικού να χρησιμοποιήσει τη στήλη του διαλόγου για να

κάνει οποιαδήποτε κριτική ήθελε στο περιοδικό, χωρίς μάλιστα αντίλογο δικό μας στο ίδιο τεύχος. Αντίθετα, μαζί με την Janet Biehl, διάλεξαν την κλασική επιστολή παραίτησης, η οποία ήρθε ως «κεραυνός εν αιθρία», χωρίς να αφήνει κανένα περιθώριο ουσιαστικού διαλόγου και με σαφή επίγνωση από τη μεριά των συγγραφέων της των αρνητικών εντυπώσεων που θα δημιουργήσει η δημοσίευσή της στο περιοδικό. Αν όμως πάρουμε υπόψη ότι το περιοδικό παράγεται από την εθελοντική —ως επί το πλείστον— δουλειά μιας μικρής κολεκτίβας, της οποίας τα περισσότερα μέλη, αφενός έχουν και άλλες ενασχολήσεις (απαραίτητες για την επιβίωσή τους), αφετέρου είναι διασκορπισμένα σε τρεις και σύντομα σε τέσσερις χώρες· και ακόμη, αν συνυπολογίσουμε ότι, παρά τις τεράστιες πρακτικές δυσκολίες που συνοδεύουν την έκδοση ενός περιοδικού σε δύο διαφορετικές ηπείρους, το εγχείρημα ήταν μέχρι τώρα επιτυχές χάρη στο ζήλο, τις θυσίες (σε χρόνο και χρήμα) και την αυταπάρνηση των μελών αυτής της κολεκτίβας· τότε, νομίζουμε ότι στοιχειώδης αναγνώριση του μόχθου των μελών αυτής της κολεκτίβας που μεταφράζουν, επιμελούνται και τυπώνουν τα κείμενα του Murray και της Janet εδώ και πέντε χρόνια, και οι οποίοι έχουν προωθήσει τις ιδέες και τα γραπτά τους όχι μόνο στο θεωρητικό επίπεδο αλλά και στην πράξη, ίσως επέβαλε μια άλλη αντιμετώπιση του περιοδικού από τον Murray και τη Janet.

Η κατάπληξή μας μετετράπη σε σοκ όταν οι επιστολές παραίτησης έκαναν γνωστούς τους λόγους που οδήγησαν σ' αυτή τους την απόφαση. Ο Murray Bookchin σημειώνει ότι προσχώρησε στη Διεθνή Επιτροπή διότι έλπισε ότι «θα γίνει ένας πολύτιμος χώρος για την παρουσίαση των απόψεων που έχω ονομάσει "κοινωνική οικολογία". Έχω πλήρη επίγνωση φυσικά του γεγονότος ότι το περιοδικό είναι ένα θεωρητικό περιοδικό "πολιτικής οικολογίας" και ότι, επομένως, είναι ένα φόρουμ για ποικίλες ιδέες και όχι ένα περιοδικό κοινωνικής οικολογίας». Και πράγματι, είναι αλήθεια ότι το *Δημοκρατία και Φύση* —και προηγούμενα το *Κοινωνία και Φύση*— είχε από την αρχή σχεδιαστεί ως ένα ριζοσπαστικό φόρουμ. Όμως, ο ρητός στόχος του περιοδικού, όπως είχε εκφραστεί από το πρώτο τεύχος του *Κ & Φ* στο κείμενο *«Οι στόχοι μας»*, δεν ήταν απλώς να παρουσιάσει «ποικίλες ιδέες» γύρω από την πολιτική οικολογία, αλλά η παρουσίαση «του διεθνούς προβληματισμού σχετικά με την προσπάθεια επεξεργασίας ενός νέου κοινωνικού προτάγματος και η ανάπτυξη παρόμοιου προβληματισμού στη χώρα μας». Ακόμη, το πρόταγμα αυτό περιγραφόταν από την αρχή ως «η διαλεκτική σύνθεση τριών σημερινών τάσεων που εκφράζονται από αντίστοιχες πολιτικές παραδόσεις και κινήματα: η αυτόνομη-δημοκρατική παράδοση (που περιλαμβάνει το φεμινιστικό κίνημα), το ελευθεριακό-σοσιαλιστικό και το ριζοσπαστικό οικολογικό κίνημα».

Ήταν, λοιπόν, φανερό από την αρχή ότι η κοινωνική οικολογία (στη πραγματικότητα, εκείνα τα στοιχεία της που εκτιμήσαμε ότι ήταν συμβατά με την ανάπτυξη ενός απελευθερωτικού προτάγματος, και ιδιαίτερα ο συνομοσπονδιακός κοινοτισμός) αποτελούσε απλώς μια από τις συνιστώσες της επιχειρούμενης σύνθεσης. Αντίστοιχα, εκείνα τα στοιχεία του καστοριαδικού «προτάγματος της αυτονομίας» που ήταν συμβατά

με την ανάπτυξη αυτού του προτάγματος (ειδικότερα η έμφαση που δίνει στη σημασία μιας μη αντικειμενικής, και επομένως ανοικτής στο δημοκρατικό διάλογο, φιλοσοφικής θεμελίωσης για το απελευθερωτικό πρόταγμα) αποτελούσαν επίσης απλώς άλλη μια συνιστώσα της σύνθεσης αυτής. Στο πλαίσιο αυτού του γενικού στόχου, τόσο το *Κ & Φ* όσο και το *Δ & Φ* προσπάθησαν όλα αυτά τα χρόνια να αρχίσουν ένα διάλογο μεταξύ των διαφόρων ρευμάτων του σοσιαλιστικού, του πράσινου, του φεμινιστικού και άλλων ριζοσπαστικών ρευμάτων γύρω από συγκεκριμένες θεματικές ενότητες που θεωρήσαμε σημαντικές για την ανάπτυξη ενός νέου απελευθερωτικού προτάγματος. Ξεκινώντας από την δημοκρατική αρχή ότι οι αναγνώστες θα πρέπει να είναι πλήρως ενήμεροι για τις σημερινές συζητήσεις στο χώρο της Αριστεράς και της Οικολογίας, ώστε να μπορέσουν να σχηματίσουν τη δική τους άποψη ως προς την ανάγκη και το περιεχόμενο ενός παρόμοιου προτάγματος, παρουσιάσαμε από τις σελίδες του περιοδικού ένα πλήθος απόψεων που καλύπτουν το χώρο από τη σοσιαλδημοκρατία μέχρι τον αναρχισμό και από τη βαθιά μέχρι την κοινωνική οικολογία. Στη πραγματικότητα, μολονότι εδόθη ιδιαίτερη έμφαση στις απόψεις της κοινωνικής οικολογίας γενικά και του Bookchin ειδικότερα —σε βαθμό που αρκετοί αναγνώστες, συμπεριλαμβανομένων και μερικών βιβλιοκριτικών, έφτασαν στο σημείο να ταυτίζουν το περιοδικό με την κοινωνική οικολογία—, εντούτοις, ο Bookchin συχνά επέκρινε το περιοδικό στο παρελθόν για το γεγονός ότι φιλοξενούσε άλλες θεωρητικές τάσεις, ίσως εξαιτίας της παρανόησης από μέρους του του χαρακτήρα του περιοδικού, ο οποίος όμως ήταν ξεκάθαρος στο προγραμματικό κείμενο *«Οι στόχοι μας»*.

Πιο συγκεκριμένα, στα επτά τεύχη του *Κ & Φ* και στο πρώτο τεύχος του *Δ & Φ* έχουν δημοσιευτεί 10 άρθρα του Bookchin, 4 άρθρα της Janet Biehl, 4 άρθρα από δεδηλωμένους κοινωνικούς οικολόγους (Dan Chodorkoff, Chaia Heller), καθώς και 4 άρθρα από άτομα που τον καιρό της συγγραφής των άρθρων τους αναγνωρίζονταν ως κοινωνικοί οικολόγοι από τον Bookchin, μολονότι αργότερα αποκηρύχθηκαν από τον ίδιο (John Clark και Howard Hawkins). Αυτό σημαίνει ότι 22 από το σύνολο των 61 άρθρων που δημοσιεύτηκαν έως σήμερα εξέφραζαν ρητά το κίνημα της κοινωνικής οικολογίας —πράγμα που αποτελεί σαφή προνομιακή διάκριση υπέρ αυτής της συγκεκριμένης συνιστώσας της επιχειρούμενης σύνθεσης. Παρόλ' αυτά, ο Bookchin δε διστάζει να δηλώνει στο γράμμα του ότι «το περιοδικό φαίνεται να έχει γίνει λιγότερο ένα φόρουμ "πολιτικής οικολογίας" και περισσότερο ένα όργανο για μια ιδιαίτερη γραμμή —αυτή των Καστοριάδη και Φωτόπουλου». Κι αυτό, τη στιγμή που ο συνολικός αριθμός των δημοσιευθέντων άρθρων του Τάκη Φωτόπουλου (7) και του Κορνήλιου Καστοριάδη (3) δεν υπερβαίνει τον αριθμό των άρθρων του Bookchin συνολικά— για να μην αναφερθούμε στα 12 επιπρόσθετα άρθρα που εκφράζουν τη «γραμμή» της κοινωνικής οικολογίας! Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, η κατηγορία του Bookchin ότι ο Γενικός Υπεύθυνος Ύλης «διευθύνει το περιοδικό με τέτοιο τρόπο που τα άρθρα άλλων συγγραφέων γίνονται στόχοι για τις απόψεις του», με αποτέλεσμα το Δ & Φ «να έχει γίνει λιγότερο ένα

φόρουμ "πολιτικής οικολογίας" και περισσότερο ένα όργανο για μια ιδιαίτερη γραμμή —αυτή των Καστοριάδη και Φωτόπουλου», δεν έχει προφανώς κανένα νόημα.

Το ίδιο ισχύει (ιδιαίτερα) για το πρώτο τεύχος του *Δημοκρατία και Φύση*, που κατά τον Bookchin «οπωσδήποτε δεν είναι ένα φόρουμ». Αναφέρεται στο «πελώριο μέγεθος του άρθρου του Τάκη —σχεδόν ένα τρίτο του όλου τεύχους!— στο οποίο μπορούν να προστεθούν το άρθρο του Καστοριάδη και άλλα άρθρα που εξυπηρετούν τις ιδέες του», ξεχνώντας ότι οι δικές του συμβολές στο παρελθόν κάλυπταν παρόμοιο χώρο στο περιοδικό και ότι, εάν σ' αυτές προσθέσουμε τις συμβολές άλλων κοινωνικών οικολόγων, το περιοδικό δικαιολογημένα θα μπορούσε να είχε επικριθεί ότι έκλινε προς την κοινωνική οικολογία. Ακόμη, είναι φανερό ότι το μεγάλο μέγεθος άρθρων που προσπαθούν να αναπτύξουν μια ΝΕΑ σύνθεση δεν είναι καθόλου εκπληκτικό· ιδιαίτερα, μάλιστα, όταν ληφθεί υπόψη ότι η νέα αυτή σύνθεση αποτελεί προγραμματικό στόχο του περιοδικού και ότι, σε αντίθεση για παράδειγμα, με τον Murray ο οποίος στηρίζει τα άρθρα του σε μια δωδεκάδα βιβλίων του, τα άρθρα που εκφράζουν τη νέα σύνθεση στο περιοδικό ξεκινούν μια εντελώς νέα θεωρητική δουλειά. Και φυσικά είναι αναληθές ότι τα άρθρα των Thomas Martin και William McKersher στο πρώτο τεύχος του *Δ & Φ* «εξυπηρετούν» τις απόψεις του Φωτόπουλου, όταν, στη πραγματικότητα, αποτελούν επίσης αντικείμενο κριτικής στο άρθρο του Φωτόπουλου. Αντίστοιχα, η κατηγορία του Bookchin ότι αισθάνεται «παγιδευμένος» στο *Δ & Φ*, επειδή το άρθρο του για τον κομουναλισμό συνοδεύεται από άρθρα των Καστοριάδη και Φωτόπουλου που «βρίσκονται σε αντίφαση με τα περισσότερα επιχειρήματα του δικού μου άρθρου», εμπεριέχει μια σαφή παρανόηση της έννοιας του διαλόγου. Είναι προφανές ότι ένας διάλογος, αναπόφευκτα, θα περιλαμβάνει απόψεις που αντιφάσκουν μεταξύ τους (αλλιώς ο «διάλογος» μετατρέπεται σε απλές «παραλλαγές πάνω στο ίδιο θέμα»), και το περιοδικό πάντοτε προσπάθησε συνειδητά να καθιερώσει ένα διάλογο μεταξύ πραγματικά εναλλακτικών απόψεων, ως ένα αναγκαίο βήμα στην προσπάθεια ανάπτυξης ενός νέου απελευθερωτικού προτάγματος.

Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε εδώ ότι η ίδια η παρουσία, στη Διεθνή Επιτροπή, ανθρώπων που εξέφραζαν εναλλακτικές θεωρητικές απόψεις απετέλεσε συχνά στο παρελθόν αντικείμενο κριτικής από τον Bookchin. Αυτό γίνεται έμμεσα φανερό και από την επιστολή παραίτησής του, όπου δηλώνει ότι «ως μέλος της Διεθνούς Συμβουλευτικής Επιτροπής, έχω την ευθύνη να απαντώ στα άρθρα αυτά. Εάν είχα αποποιηθεί αυτή την ευθύνη, ενώ το όνομά μου περιλαμβάνεται ακόμη στην Επιτροπή, η σιωπή μου θα μπορούσε να οδηγήσει σε σύγχυση μεταξύ των αναγνωστών που ενδιαφέρονται για την κοινωνική οικολογία». Εντούτοις, είναι φανερό ότι ένα μέλος της Διεθνούς Επιτροπής δεν έχει καμιά «ευθύνη», απλώς και μόνο επειδή είναι μέλος της επιτροπής, να απαντά σε άλλα άρθρα επικριτικά των απόψεών του/της, εκτός βέβαια εάν θεωρεί το περιοδικό ως «όργανο» της δικής του/της άποψης. Άλλωστε, αρκετά άρθρα του Γενικού Υπεύθυνου Ύλης και άλλων συγγραφέων ασκούσαν κριτική στις απόψεις μερι-

κών μελών της Διεθνούς Επιτροπής, χωρίς κανένα άλλο μέλος της επιτροπής να αισθανθεί την ανάγκη να παραιτηθεί γι' αυτό! Εάν ο διάλογος δεν περιλαμβάνει μια κριτική επισκόπηση εναλλακτικών θεωρητικών απόψεων, είναι προφανές ότι δεν έχει κανένα νόημα. Το περιοδικό, είτε ως *Κ & Φ* είτε ως *Δ & Φ*, με στόχο την εξασφάλιση των δικαιωμάτων των συγγραφέων, έχει από μακρού καθιερώσει μια στήλη «διαλόγου», όπου οι συγγραφείς έχουν το δικαίωμα να ασκούν κριτική σε άλλα άρθρα —συμπεριλαμβανομένων και των editorials—, και τουλάχιστον σε μια περίπτωση αυτό οδήγησε σε μια καρποφόρα συζήτηση (βλ. *Κ & Φ*, τ. 4).

Άλλη μια παρανόηση πάνω στην οποία ο Bookchin βασίζει τις κατηγορίες του εναντίον του περιοδικού είναι ότι η συμβολή του Φωτόπουλου στο πρώτο τεύχος του *Δ & Φ* «δίνει την εντύπωση ότι είναι προγραμματική για ολόκληρο το περιοδικό». Όμως, όπως ρητά αναφέρεται στη σελ. 6 του *Δ & Φ*, «τα δημοσιευόμενα ενυπόγραφα κείμενα εκφράζουν τις απόψεις των συγγραφέων τους και δε συμπίπτουν αναγκαστικά με τις απόψεις των μελών των συντακτικών επιτροπών». Είναι σαφές ότι αυτό ισχύει ακόμη και όσον αφορά τις απόψεις μελών της συντακτικής επιτροπής, όταν υπογράφουν ατομικά τη συμβολή τους στο περιοδικό. Το ίδιο ισχύει και όσον αφορά το editorial, το οποίο, μολονότι αντανακλά τη σκέψη της Συντακτικής Επιτροπής, εντούτοις εκφράζει κυρίως τις απόψεις του Γενικού Υπεύθυνου Ύλης, και γι' αυτόν άλλωστε το λόγο είναι υπογεγραμμένο. Το μόνο κείμενο στο περιοδικό που είναι «προγραμματικό», με την έννοια που δίνει στη λέξη ο Bookchin, είναι το κείμενο *«Οι στόχοι μας»*, που είναι το προϊόν συλλογικών διαβουλεύσεων και, πράγματι, εκφράζει τις προγραμματικές απόψεις του περιοδικού.

Όσον αφορά τις έμμεσες αιχμές του Murray ότι το περιοδικό προωθεί τη σοσιαλδημοκρατία, την αγορά(!) και τον υποκειμενισμό, μόνο κατάπληξη μπορούν να προκαλέσουν στους αναγνώστες του περιοδικού. Ιδιαίτερα, όταν το προγραμματικό κείμενο του περιοδικού *«Οι στόχοι μας»* τονίζει ρητά και ξεκάθαρα την αντίθεσή μας στην οικονομία της αγοράς, τον κρατισμό γενικά και τη σοσιαλδημοκρατία ειδικότερα. Όσον αφορά τον υποκειμενισμό που υποτίθεται καλλιεργεί το περιοδικό, είναι ειρωνικό ότι στη Βρετανία, για παράδειγμα, το *Κ & Φ* αφενός θεωρείτο σχεδόν το όργανο του «μπουκτσινισμού» (sic), αφετέρου, όσοι από μας ασχολούμαστε στο επίπεδο του ακτιβισμού με την κοινωνική οικολογία, συνήθως κατηγορούμαστε —κριτικές τις οποίες ο Marray γνωρίζει καλά— ότι τονίζουμε υπερβολικά το αμεσοδημοκρατικό πολιτικό στοιχείο, το συνομοσπονδιακό κοινοτισμό και τον κοινωνικό χαρακτήρα της οικολογικής κρίσης και ότι υποτιμούμε το υποκειμενικό στοιχείο και τη σημασία της αλλαγής του στιλ ζωής.

Τέλος, όσον αφορά τις φιλοσοφικές μας διάφορες με τον Murray, νομίζουμε ότι κανείς δεν μπορεί —και δε θα έπρεπε να προσδοκά— να φέρει το «τέλος» της κριτικής, της φιλοσοφίας και της αμφισβήτησης — Bookchin συμπεριλαμβανομένου. Δε δεχόμαστε ότι η φιλοσοφία έφτασε στο τέλος της με τη σύνθεση του διαλεκτικού νατουραλι-

σμού, ούτε δεχόμαστε βέβαια οποιαδήποτε «απόλυτη αλήθεια» από οποιονδήποτε και αν προέρχεται. Είναι πολλά αυτά που πρέπει να συζητηθούν —γι' αυτό άλλωστε και βγήκε το περιοδικό, για να ανοίξει επιτέλους μια ουσιαστική συζήτηση για ένα νέο απελευθερωτικό πρόταγμα. Αλλά το να αποφεύγει κάποιος το διάλογο και να παραιτείται χρησιμοποιώντας το επιχείρημα ότι στο περιοδικό δεν προβάλλονται όσο και όπως θα έπρεπε οι απόψεις της κοινωνικής οικολογίας ή (ακόμα χειρότερα) γιατί τολμούν να δημοσιεύονται άρθρα που εμμέσως κριτικάρουν κάποιες πλευρές της, αφενός —κατά την γνώμη μας— υποβιβάζει τη νοημοσύνη των αναγνωστών μας, αφετέρου είναι το λιγότερο ακατανόητο να διατυπώνεται από ένα διανοητή που βασική συνιστώσα της σκέψης του είναι μια κοινωνία χωρίς φωτισμένους ηγέτες, γκουρού, θεούς κι αφεντικά.

Συμπερασματικά, έχοντας κατανοήσει την ιστορική εμπειρία ότι το ηθικό περιεχόμενο κάθε απελευθερωτικής κοινωνικής πράξης ή θα παραχθεί αμεσοδημοκρατικά ή θα οδηγήσει σε ολοκληρωτισμούς και έχοντας ως θεμελιώδη αρχή την άρνηση κάθε αυθεντίας, τα μέλη της Συντακτικής Επιτροπής, αλλά και πολλοί άλλοι/ες έψαχναν, ψάχνουν και θα ψάχνουν για συντρόφους και συντρόφισσες σ' αυτή την πορεία-προσπάθεια κατανόησης και αλλαγής του ιεραρχικού και οικο-καταστροφικού συστήματος στο οποίο ζούμε. Εκεί, στην πορεία, συναντηθήκαμε, συζητήσαμε και εμπνευστήκαμε από τους Murray Bookchin και Janet Biehl. Το ερώτημα που γεννιέται είναι αν και οι ίδιοι έψαχναν για συντρόφους ή απλώς για οπαδούς.

Η Συντακτική Επιτροπή του περιοδικού, επομένως, εκφράζει την βαθιά της λύπη για την απόφαση του Murray Bookchin και της Janet Biehl να παραιτηθούν και ελπίζει ότι ακόμη και αν δεν επιθυμούν να αναθεωρήσουν την απόφασή τους με βάση τις παραπάνω διευκρινήσεις θα συνεχίσουν να συμβάλουν στο περιοδικό.

Παύλος Σταυρόπουλος, Υπεύθυνος ύλης αγγλόφωνης έκδοσης
Νίκος Ράπτης και Θοδωρής Παπαδόπουλος, Υπεύθυνοι ύλης ελληνικής έκδοσης
Τάκης Φωτόπουλος, Γενικός υπεύθυνος ύλης

Ο Τάκης Φωτόπουλος προσθέτει τα εξής:

Η απόφαση του Bookchin και της Biehl να παραιτηθούν και οι λόγοι με τους οποίους τη δικαιολόγησαν ήταν ιδιαίτερο σοκ για μένα, δεδομένης της θερμής φιλίας που μου είχαν δείξει μέχρι τώρα, ακόμη και μέχρι πριν λίγους μήνες που βρισκόμουν κοντά τους στο Burlington, όπου είχα προσκληθεί να δώσω μια διάλεξη στο Πανεπιστήμιο του Vermont. Όπως ο Bookchin σημειώνει στο γράμμα του, οι θεωρητικές διαφορές μεταξύ μας ήταν βέβαια πολύ γνωστές, μολονότι πάντα απέφυγα στα άρθρα μου στο περιοδικό να ασκήσω ρητή κριτική στην κοινωνική οικολογία γενικά και στο διαλεκτικό νατουραλισμό ειδικότερα. Περιττό ν' αναφέρω ότι όχι μόνο δεν προσπάθησα ν' ασκήσω ρη-

τή κριτική στη σκέψη του Bookchin, αλλά αντίθετα, σε όλα τα editorials και τα άρθρα μου εξέφρασα την πλήρη υποστήριξή μου για το συνομοσπονδιακό κοινοτισμό, τον οποίο θεώρησα αναπόσπαστο τμήμα της επιχειρούμενης σύνθεσης.

Έτσι, στο άρθρο μου στο δεύτερο τεύχος του *Κ & Φ*, μολονότι άσκησα κριτική στην ιδέα ενός «αντικειμενικού» απελευθερωτικού προτάγματος, η κριτική μου επικεντρώθηκε στη διαλεκτική μέθοδο γενικά και τη μαρξιστική διαλεκτική ειδικότερα, και όχι στο διαλεκτικό νατουραλισμό του Bookchin. Αντίστοιχα, στο άρθρο μου στο πρώτο τεύχος του *Δ & Φ*, όπου προσπαθώ να διατυπώσω μια σύνθεση της αυτονομιστικής παράδοσης, όπως εκφράζεται από τη σκέψη του Καστοριάδη, και του συνομοσπονδιακού κοινοτισμού, πάλι, για να μην εντείνω τις διαφορές μας, δεν ασκώ ρητά κριτική πάνω στη σκέψη του Bookchin. Και αυτό, αντίθετα με το υπό έκδοση βιβλίο μου *Towards an Inclusive Democracy*, που θα κυκλοφορήσει από τον εκδοτικό οίκο Cassell το Δεκέμβριο, στο οποίο επιχειρώ μια πλήρη σύνθεση της αυτόνομης/δημοκρατικής, της ριζοσπαστικής πράσινης, της σοσιαλιστικής και της φεμινιστικής παράδοσης. Είναι ενδεικτικό, να σημειώσω εδώ, ότι αμφότεροι οι κύριοι εκφραστές των δύο από τις σημαντικότερες συνιστώσες της επιχειρούμενης σύνθεσης, ο Καστοριάδης και ο Bookchin, απέφυγαν να «υιοθετήσουν» το βιβλίο μου, όταν εκλήθησαν να το πράξουν, ίσως επειδή και οι δύο δε βλέπουν την ανάγκη για οποιαδήποτε σύνθεση των αντίστοιχων «σχολών» τους. Με μια έννοια, αυτό θα μπορούσε ν' αποτελεί μια σημαντικότατη ένδειξη ότι η επιχειρούμενη σύνθεση έχει επιτύχει ένα τουλάχιστον αξιοσημείωτο στόχο· ότι δηλαδή είναι μια πραγματική σύνθεση και όχι απλώς ένα καστοριαδικό η μπουκτσινικό ομοίωμα. Εάν φυσικά πρόκειται περί μιας επιτυχημένης σύνθεσης ή όχι, αυτό είναι κάτι που θα το κρίνουν οι αναγνώστες.

Όσον αφορά την κριτική Bookchin πάνω στο άρθρο μου στο πρώτο τεύχος του *Δ & Φ*, προφανώς δεν μπορώ ν' ασχοληθώ με μη τεκμηριωμένες σαρωτικές γενικεύσεις του τύπου «η συμβατική λογική που διακρίνει τον αγγλο-αμερικανικό ακαδημαϊκό λόγο" εμφανίζεται στα άρθρα του» ή «δίνει συχνά αμφίβολη καθοδήγηση για την ελευθερία, τον ατομικισμό, τον κολεκτιβισμό, τα θεμέλια της δημοκρατίας, την κυριαρχία, το κράτος, το φιλελευθερισμό, το σοσιαλισμό, τα οικονομικά, την κοινότητα, τη λήψη αποφάσεων και τη μελλοντική πολιτική» ή «γενικά εσφαλμένη παρουσίαση» κ.λπ. Είναι φανερό ότι, εάν ο Bookchin δε διαθέσει κάποιο από τον πολύτιμο χρόνο του για να τεκμηριώσει τις κατηγορίες του, δεν μπορεί να υπάρξει καμιά ορθολογική συζήτηση πάνω στα θέματα αυτά.

Θ' αναφερθώ μόνο στην κατηγορία του Bookchin πως «είναι πολύ ανησυχητικό ότι ο Τάκης και εγώ φαίνεται πως απομακρυνόμαστε ακόμη και στο θέμα που μας ένωνε τόσο καιρό, τον ελευθεριακό κοινοτισμό». Ο Bookchin βασίζει το υποτιθέμενο αυτό σχίσμα στα ακόλουθα:

α) Στην «τωρινή» μου υποστήριξη ενός προσωπικού συστήματος διατακτικών και μιας «τεχνητής αγοράς».

β) Στην άποψη που υποτίθεται απορρέει από τις προτάσεις μου ότι «ο ελευθεριακός κοινοτισμός θα υπεισέλθει κατά κάποιο τρόπο στην μπουρζουαζία και θα διαβρώσει την κρατική εξουσία». Σύμφωνα με τον Bookchin, αυτές οι απόψεις «στερούν τον ελευθεριακό κοινοτισμό από τη συγκρουσιακή του στάση απέναντι στο κράτος, με τη μορφή μιας επαναστατικής δυαδικής εξουσίας», σε βαθμό που αισθάνεται υποχρεωμένος να δηλώσει ότι «δε διατύπωσα αυτή την πολιτική θεωρία για να τη δω να μεταμορφώνεται σε εξελικτική σοσιαλδημοκρατία τύπου Μπερνστάιν».

Όσον αφορά το πρώτο, ο Bookchin ρωτά «τι απέγινε η ελευθεριακή-κομμουνιστική ηθική οικονομία;». Η πρώτη μου αντίδραση είναι φυσικά έκπληξη, εφόσον αυτό που ονομάζει ο Bookchin «τωρινή» υποστήριξη ενός συστήματος προσωπικών διατακτικών και μιας «τεχνητής αγοράς» έχει μια προϊστορία 3.5 περίπου χρόνων, όταν στο τρίτο τεύχος του *K & Φ* έκανα αρχικά τις προτάσεις αυτές και ο Bookchin δεν τους άσκησε ποτέ καμιά γραπτή ή προφορική κριτική κατά τη διάρκεια των πολύ τακτικών επαφών μαζί του όλα αυτά τα χρόνια. Ακόμη, ο στόχος των προτάσεων αυτών δεν είναι φυσικά να μεταμορφώσει τον ελευθεριακό κοινοτισμό σε «εξελικτική σοσιαλδημοκρατία τύπου Μπερνστάιν», πράγμα που είναι εντελώς ασύμβατο με τη ρητή υποστήριξη που γίνεται στο προτεινόμενο σχήμα μιας οικονομίας χωρίς κράτος, αγορά και χρήμα! Στην πραγματικότητα, οι προτάσεις μου αποβλέπουν ακριβώς στο να κάνουν την υποστήριξη μιας τέτοιας οικονομίας δυνατή ΣΗΜΕΡΑ, κάτω από συνθήκες σπάνης, και όχι σε ένα μυθικό στάδιο μιας κοινωνίας μετά-σπάνης και αφθονίας, που προϋποθέτει η «κομμουνιστική ηθική οικονομία». Νομίζω ότι αυτός είναι ο μόνος εποικοδομητικός τρόπος για ν' αποφύγουμε δικαιολογημένες κατηγορίες εναντίον του ελευθεριακού κοινοτισμού, σαν αυτές που εγείρει ο Νόαμ Τσόμσκι («Δεν μπορώ να ξοδέψω το χρόνο μου επιχειρηματολογώντας για πράγματα που φαίνονται απελπιστικά αποτραβηγμένα από την ανθρώπινη ύπαρξη, τώρα ή στο προβλεπτό μέλλον», *Social Anarchism*, τ. 20/1995). Επιπρόσθετα, όπως προσπαθώ να εξηγήσω στο υπό έκδοση βιβλίο μου από τον Cassell, μια κοινωνία μετά-σπάνης είναι αδιανόητη ακόμη και μακροπρόθεσμα, εάν οι ανάγκες ορίζονται «αντικειμενικά»· και μάλιστα υποστηρίζω τη στάση του Bookchin που προσπαθεί ν' αποφύγει την παγίδα μιας κοινωνίας μετά-σπανης βασισμένης σε ένα αντικειμενικό ορισμό των αναγκών. Ελπίζω ότι εξακολουθεί να υποστηρίζει την ίδια θέση.

Όσον αφορά το δεύτερο ζήτημα, ο Bookchin αναφέρεται στο άρθρο μου με τον τίτλο «Μια νέα αντίληψη της δημοκρατίας», όπου προσπαθώ να αναπτύξω τη σημασία που έχει η ρήξη στη διαδικασία κοινωνικοποίησης και η ανάδειξη ως ηγεμονικού ενός εναλλακτικού κοινωνικού παραδείγματος, μέσω της δημιουργίας ενός νέου τύπου πολιτικής οργάνωσης, η οποία —με την άμεση δράση, τη συμμετοχή στους κοινωνικούς αγώνες κ.λπ.— θα καταλάβει (μέσω των εκλογών) την Τοπική Αυτοδιοίκηση και θα εγκαθιδρύσει νέες πολιτικές και οικονομικές δομές άμεσης και οικονομικής δημοκρατίας. Αυτό, κατά τον Bookchin, «στερεί τον ελευθεριακό κοινοτισμό από τη συγκρου-

σιακή του στάση απέναντι στο κράτος, με τη μορφή μιας επαναστατικής δυαδικής εξουσίας». Εντούτοις, στο ίδιο άρθρο ρητά δήλωνα ότι «τέτοιες νέες μορφές κοινωνικής οργάνωσης μπορούν να δημιουργηθούν μόνο, όπως υποστηρίζουν οι οπαδοί της κοινοτικής κοινωνίας, μέσω της συμμετοχής στις τοπικές εκλογές με στόχο τη δημιουργία (και εδώ παραπέμπω στον ίδιο τον Bookchin!) μιας νέας δημόσιας σφαιρας —και μιας πολιτικής με την αθηναϊκή έννοια—, η οποία αναπτύσσεται σε ένταση και τελικά σε αποφασιστική σύγκρουση με το κράτος» (σελ. 94). Είναι, λοιπόν, σαφές σε κάθε προσεκτικό αναγνώστη του άρθρου μου ότι δεν υιοθετεί μια μη συγκρουσιακή στάση, αλλά μια στάση που προϋποθέτει ότι η αναπόφευκτη σύγκρουση μ' αυτούς που ελέγχουν το κράτος και την οικονομία της αγοράς θα πρέπει να έλθει ΜΕΤΑ τη δημοκρατική προσχώρηση της πλειοψηφίας του πληθυσμού στο εναλλακτικό κοινωνικό παράδειγμα —και όχι πριν, όπως για παράδειγμα συνέβη με τη μπολσεβίκικη επανάσταση, που οδήγησε στη σημερινή καταστροφική κατάρρευση όχι μόνο του σοσιαλιστικού κρατισμού αλλά των σοσιαλιστικών ιδανικών γενικότερα.

Συμπερασματικά, πρέπει να ομολογήσω ότι «διατελώ εν συγχύσει» για την απόφαση του Bookchin και της Biehl να παραιτηθούν, και η μόνη εξήγηση που μπορώ να δώσω είναι να αποδώσω την απόφαση αυτή σε απροθυμία να συμμετάσχουν σε μια προσπάθεια ανάπτυξης μιας νέας σύνθεσης, που θα ενσωματώνει αλλά και θα υπερβαίνει τη σοσιαλιστική, την αυτονομιστική/δημοκρατική και την πράσινη ριζοσπαστική παράδοση —προφανώς, με βάση την πεποίθηση ότι η κοινωνική οικολογία είναι ένα κλειστό σύστημα και αποτελεί από μόνη της ικανοποιητική βάση για να στηρίξει μια νέα ριζοσπαστική Αριστερά. Όμως αυτό είναι μια άποψη που δεν μπορώ να υιοθετήσω.

Dick Richardson και Chris Rootes (επιμ.),
The green challenge - The development of green parties in Europe,
Routledge Press, London and New York, 1995
Του Μανούσου Μαραγκουδάκη

Όταν το οικολογικό κίνημα πρωτοεμφανίστηκε στη δυτική κοινωνική σκηνή (πάνε είκοσι χρόνια τώρα), αρκετοί αναλυτές είχαν πιστέψει στην ικανότητά του να αλλάξει το πολιτικό τοπίο τόσο στο χώρο του κοινοβουλίου όσο και έξω από αυτόν. Οι προβλέψεις ήταν ορθές, και η εκπληκτική νίκη των Γερμανών Πράσινων συνοδεύτηκε μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα από μικρότερες, όμως σημαντικές νίκες και άλλων ευρωπαϊκών οικολογικών κομμάτων σε τοπικές, εθνικές και ευρωπαϊκές εκλογές.

Όμως αυτό το ομολογουμένως εντυπωσιακό ξεκίνημα δεν είχε την ανάλογη συνέχεια. Αντί για την πολιτική σταθεροποίηση και την εκλογική ανάπτυξη των «πράσινων κομμάτων», σταθήκαμε μάρτυρες του απελπισμένου αγώνα που τα τελευταία κατέβαλαν για να κρατηθούν στη ζωή —όχι μόνον ως κόμματα, αλλά ακόμη και ως κοινωνικά κινήματα.

Αυτό το δεύτερο στάδιο της ζωής του οικολογικού κινήματος δημιούργησε πολλές και ενδιαφέρουσες απορίες: Για ποιους, άραγε, λόγους απέτυχαν τα πράσινα κόμματα (με μοναδική, ίσως, εξαίρεση τη Γερμανία) να εκμεταλλευτούν τη βαθιά ευαισθητοποίηση της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης στο περιβαλλοντικό πρόβλημα; Γιατί δεν κατόρθωσαν να αξιοποιήσουν τις «μετα-υλιστικές» επιθυμίες ενός σημαντικού τμήματος του εκλογικού σώματος για άμεση δημοκρατία; Σε τελική ανάλυση, για ποιο λόγο αποδείχθηκε το κοινοβούλιο ένας τόσο εχθρικός χώρος για τους Πράσινους; Αυτά αποτελούν τα βασικά ερωτήματα που οι επιμελητές Dick Richardson και Chris Rootes έθεσαν στους συνεισφέροντες ερευνητές-συγγραφείς του βιβλίου.

Η εξέλιξη καινοφανών κοινωνικών κινημάτων και οι προσπάθειές τους να αναδειχθούν σε έναν ήδη θεσμοθετημένο και «καταξιωμένο» πολιτικό χώρο αποτελεί ένα βασικό κοινωνιολογικό θέμα. Ως εκ τούτου, τα ευρήματα των συνεισφερόντων ερευνητών που συγκέντρωσαν από δέκα ευρωπαϊκές χώρες (Γερμανία, Γαλλία, Βρετανία, Βέλγιο, Ολλανδία, Σουηδία, Ελβετία, Ιταλία, Ελλάδα και Τσεχοσλοβακία) είναι άκρως ενδιαφέροντα.

Από την πρώτη ανάγνωση γίνεται αντιληπτό ότι οι θεωρητικοί των κοινωνικών κινημάτων, αυτοί που ενδιαφέρονται για την ανακάλυψη γενικών κανόνων που διέπουν τη μορφοποίηση και εξέλιξή τους, θα απογοητευτούν. Η ιστορία των Πράσινων στις δέκα προαναφερθείσες χώρες είναι ακριβώς τέτοια: Πρόκειται για «ιστορίες» που ξεφεύγουν τόσο από την αγγλοσαξονική σχολή της «κινητοποίησης των πόρων» (resource mobilization) όσο και από τις ευρωπαϊκές «θεωρίες της ταυτότητας» (identity theory).

Ωστόσο, το βιβλίο δεν υπολείπεται σε γόνιμες και άκρως ενδιαφέρουσες, τόσο γενικές όσο και ειδικές, παρατηρήσεις σχετικά με την εξέλιξη των εν λόγω κομμάτων. Η πρώτη γενική παρατήρηση λοιπόν που συνάγουμε από τα συμπεράσματα των ερευνητών είναι ότι η επιτυχημένη μετεξέλιξη ενός οικολογικού κινήματος σε πολιτικό κόμμα εξαρτάται από την παρουσία μιας σειράς οικονομικών, πολιτικών, ιδεολογικών και κοινωνικών προϋποθέσεων.

Έτσι, η έρευνα στο σύνολό της αποδεικνύει ότι η εξελιγμένη βιομηχανική ανάπτυξη επηρεάζει θετικά και την ανάπτυξη ενός οικολογικού κινήματος για τους ακόλουθους λόγους: *Πρώτο,* η βιομηχανική παραγωγή εγγυάται το συνεχή κίνδυνο περιβαλλοντικής καταστροφής (κρατώντας έτσι το κοινό ενημερωμένο και συμπαθώς διακείμενο στα οικολογικά μηνύματα). *Δεύτερο,* κράτη με εξελιγμένη ανάπτυξη βιομηχανίας και εμπορίου (όπως αυτά της Δ. Ευρώπης) βιώνουν την ταχεία ανάπτυξη του τομέα παροχής υπηρεσιών που αποτελεί και το «φυσικό» πολιτικό χώρο του δυτικού οικολογικού κινήματος, που αναζητεί μια πιο ανθρώπινη, αποκεντρωμένη και αυτόνομη πολιτική οργάνωση. *Τρίτο,* αυτού του είδους τα κράτη αντιμετωπίζουν μια κάμψη της παραδοσιακής αντιπαράθεσης «Δεξιάς»-«Αριστεράς», κάμψη που διευκολύνει το οικολογικό μήνυμα για μια «πολιτική προς τα εμπρός».

Παρόλ' αυτά, η βιομηχανική ανάπτυξη αυτή καθαυτή καθορίζει σε σημαντικό βαθμό μόνο την παρουσία περιβαλλοντολογικής ευαισθησίας. Δεν είναι όμως ικανή να μας ενημερώσει ούτε για την ισχύ του οικολογικού κινήματος (την ικανότητά του να επεμβαίνει άμεσα είτε έμμεσα στο πολιτικό, οικονομικό, και κοινωνικό γίγνεσθαι), ούτε για την επιτυχία του ως πολιτικού κόμματος. Με άλλα λόγια, ο βαθμός βιομηχανικής ανάπτυξης μπορεί να αποτελεί αναγκαίο, όχι όμως και επαρκή παράγοντα για την τύχη του οικολογικού κινήματος (Jehlicka και Kostelecky, σσ. 225-230, Δεμερτζής, σσ. 194-199).

Η δημιουργία λοιπόν ενός ισχυρού οικολογικού κινήματος, όπως βεβαιώνουν όλοι σχεδόν οι ερευνητές, απαιτεί την ύπαρξη ορισμένων επιπλέον παραγόντων απαραίτητων για την πολιτική «απογείωση» ενός κινήματος, οι οποίοι είναι γνωστοί στο χώρο της κοινωνιολογίας ως «επιταχυντές». Όσον αφορά το ευρωπαϊκό οικολογικό κίνημα, οι επιταχυντές έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 και διαμορφώθηκαν γύρω από τα ζητήματα των σταθμών παραγωγής πυρηνικής ενέργειας και τους περίφημους ΝΑΤΟϊκούς πυραύλους Persing και Crouse. Η αντίδραση μιας σημαντικής μερίδας δυτικοευρωπαίων πολιτών σ' αυτά τα σχέδια ήταν κατ' ανάγκην άμεση και μαζική. Αυτή λοιπόν η αντίδραση δημιούργησε μια νέα «ομαδική συνείδηση» (conscience collective) μεταξύ των συμμετεχόντων, προσδιόρισε την αντιπαλότητά τους με το κράτος και μετουσίωσε μια μάζα θυμωμένων πολιτών στο κατοπινό οικολογικό-περιβαλλοντολογικό κίνημα.

Όμως, όπως οι συμμετέχοντες ερευνητές μάς πληροφορούν, ακόμη και ένα ισχυρό οικολογικό κίνημα δε μεταφράζεται οπωσδήποτε σε ισχυρό οικολογικό κόμμα. Για να συμβεί αυτό, χρειάζεται η θετική μεσολάβηση μιας σειράς ιδεολογικών, πολιτιστικών, πολιτικών, και πολιτειακών παραγόντων. Τους εξετάζουμε ευθύς αμέσως.

Καταρχήν, το «οικολογικό» κίνημα, η «οικολογία» εν γένει, περιλαμβάνει δύο σχολές σκέψης για την αντιμετώπιση του οικολογικού προβλήματος: την περιβαλλοντολογία και την (πολιτική) οικολογία. Η πρώτη πασχίζει για την προστασία του περιβάλλοντος, χωρίς να αμφισβητεί την καθεστηκυΐα τάξη πραγμάτων —οι περισσότεροι οργανισμοί για την προστασία του περιβάλλοντος ανήκουν σ' αυτή την κατηγορία.

Αντίθετα, η πολιτική οικολογία τοποθετεί το περιβαλλοντικό πρόβλημα σε ένα «πιο ριζοσπαστικό και περιεκτικό κοσμοείδωλο» (Rootes, σελ. 237), πιστεύοντας ότι η μόλυνση του περιβάλλοντος αποτελεί μόνο την κορυφή του παγόβουνου και ότι αντικατοπτρίζει την αποτυχία του υλιστικού μοντέλου ανάπτυξης, της καταναλωτικής κοινωνίας και του πολιτικού συγκεντρωτισμού, το οποίο και πρέπει να αντικατασταθεί από ένα νέο μοντέλο συμμετοχικής δημοκρατίας, τοπικής αυτονομίας, όπως και από τον απο-καταναλωτισμό και την απο-βιομηχάνιση της κοινωνίας.

Η ένταση που γενικά επικρατεί ανάμεσα στην περιβαλλοντολογία και την πολιτική οικολογία είναι σημαντική αιτία όχι μόνο για την ισχνή υποστήριξη που οι πολυπληθείς, αλλά συντηρητικοί περιβαλλοντολόγοι έχουν προσφέρει στα πράσινα κόμματα, αλλά και για το σύνηθες πλέον φαινόμενο της διάσπασης των πράσινων κομμάτων σε «σκληροπυρηνικούς» (fundamentalists), που δε θυσιάζουν την ιδεολογία τους στο βωμό της εξουσίας, και «ρεαλιστές» (realists), που είναι έτοιμοι να κάνουν ιδεολογικές παραχωρήσεις με αντίτιμο τη συμμετοχή τους σε κυβερνητικούς σχηματισμούς (Frankland, σελ. 32, Rootes, σελ. 85, Voerman, σσ. 115-116, Rhodes, σελ. 186, Δεμερτζής, σελ. 206).

Η εμπειρία, λοιπόν, από τις δέκα ευρωπαϊκές χώρες μάς διδάσκει ότι, εάν το περιβαλλοντολογικό lobby είναι καταξιωμένο στο πολιτικό και γραφειοκρατικό περιβάλλον μιας χώρας (π.χ. Βρετανία), θα αντιταχτεί σε κάθε ριζοσπαστικό, «ανεύθυνο» οικολογικό κόμμα που προσπαθεί να χρησιμοποιήσει το περιβάλλον για να προβάλλει μια «επικίνδυνη» ιδεολογία. Σε τέτοιου είδους περιπτώσεις, το οικολογικό κόμμα αντιμετωπίζει εκλογικό καταποντισμό (Rootes, σελ. 81). Το φαινόμενο αυτό θα αναστρεφόταν, αλλά μάλλον προσωρινά, εάν ο περιβαλλοντολογισμός δεν έχαιρε μέχρι πρότινος κρατικής εκτίμησης (η εμπειρία της Ανατολικής Ευρώπης), οπότε πρωταρχικός του στόχος γίνεται η τιμωρία των διωκτών του και η ανάδειξή του ως κοινωνικής οντότητας — συμμαχώντας βέβαια με το πράσινο, οικολογικό κόμμα της χώρας του.

Το πολιτειακό καθεστώς της συγκεκριμένης χώρας αποτελεί ένα δεύτερο αποφασιστικό παράγοντα για την εκλογική επιτυχία των Πρασίνων. Σ' αυτό το σημείο εξετάζονται οι «όροι του παιχνιδιού», όπως οι γραφειοκρατικοί κανονισμοί για τη δημιουργία νέων κομμάτων, η χρηματοδότησή τους, η πρόσβαση που απολαμβάνουν στα ΜΜΕ. Ο όρος όμως που παίζει καταλυτικό ρόλο στην επιτυχία των Πρασίνων (όπως και στην επιτυχία οποιουδήποτε άλλου μικρού και νέου κόμματος) είναι το εκλογικό σύστημα. Η «απλή αναλογική» είναι το πλέον φιλικό σύστημα, μια και εγγυάται και τον υψηλότερο δυνατό αριθμό ψήφων (η ψυχολογία της «χαμένης ψήφου» παραμένει ανενεργός)

αλλά και τον υψηλότερο δυνατό αριθμό εδρών. Αντίθετα, συστήματα ενισχυμένης αναλογικής απομακρύνουν δραματικά τις πιθανότητες εκλογικής επιτυχίας.

Δεν είναι όμως οι εθνικές πολιτικές δομές που παίζουν τον πλέον αποφασιστικό ρόλο στην εδραίωση και εξέλιξη των πράσινων κομμάτων. Αντίθετα, οι υπερεθνικές και οι τοπικές πολιτικές δομές είναι εξίσου, αν όχι πιο σημαντικές, μια και εκεί θα βρούμε τις κατεξοχήν επιτυχίες τους. Ο λόγος γι' αυτό το παράδοξο είναι το σύνδρομο των «εκλογών δεύτερης διαλογής» (second order elections), μια αντίληψη που οδηγεί τα μικρά κόμματα σε ασυνήθιστα υψηλά ποσοστά επιτυχίας. Δε θα πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι οι Γερμανοί Πράσινοι, καθώς και άλλα πράσινα κόμματα, απογειώθηκαν εκλογικά με τη συμμετοχή τους στις ευρωπαϊκές εκλογές της προηγούμενης δεκαετίας και η εκλογική τους δύναμη ακόμη και σήμερα βρίσκεται στα τοπικά, όχι στα εθνικά, συμβούλια (βλέπε Frankland, σσ. 29-34, Cole και Doherty, σσ. 48-52).

Όμως οι ερευνητές εφιστούν την προσοχή μας: Ακόμη και εάν ένα πράσινο κόμμα δε διασπαστεί λόγω ιδεολογικών προστριβών, ακόμη και εάν το πολιτειακό καθεστώς και το εκλογικό σύστημα είναι θετικά διακείμενα προς τους Πράσινους, ακόμη και εάν έχουν εκλογικές επιτυχίες σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ακόμη και τότε η εκλογική επιτυχία τους σε εθνικό επίπεδο δεν είναι κατοχυρωμένη. Ένας τέταρτος παράγοντας εκλογικής επιτυχίας είναι ένα πλεονεκτικό, «αβανταδόρικο» κλίμα κομματικού ανταγωνισμού. Εάν λοιπόν το εκλογικό κλίμα είναι ήδη «πολωμένο» ή εάν υπάρχει ισχυρή αντιπολίτευση, ένα νέο κόμμα όπως οι Πράσινοι με σύνθημα «ούτε Δεξιά, ούτε Αριστερά - μπροστά!» έχει πολύ μικρές πιθανότητες επιτυχίας (Voerman, σσ. 115-118, Bennulf, σσ. 140-143, Δεμερτζής, σελ. 198). Αντίθετα, εάν το εκλογικό κλίμα είναι νωχελικό, οι παραδοσιακές παρατάξεις αδυνατούν να οροθετήσουν και να ουσιαστικοποιησουν τις διαφορές τους και τα αριστερά κόμματα έχουν απογοητεύσει το εκλογικό σώμα, τότε οι δυσαρεστημένοι εκλογείς της Αριστεράς θα φανούν πρόθυμοι να υποστηρίξουν τους Πράσινους (Frankland, σελ. 24 και Rihoux, σσ. 98-103).

Τα πράσινα κόμματα, λοιπόν, έχουν υψηλές πιθανότητες επιτυχίας μόνον όταν και οι τέσσερις προϋποθέσεις έχουν ικανοποιηθεί. Όμως οι συγγραφείς συμφωνούν ότι όλοι οι ανωτέρω πολιτικοί συντελεστές, γνωστοί ως «δομές πολιτικών ευκαιριών», δε δύνανται να εγγυηθούν ένα ευτυχισμένο πολιτικό μέλλον. Ο λόγος είναι η απρόβλεπτη πολιτική συμπεριφορά του τυπικού πράσινου ψηφοφόρου. Όπως όλοι οι ερευνητές συμφωνούν, ο τυπικός «οικολόγος» είναι άριστα μορφωμένος, αλτρουιστής, μετα-υλιστής και νέος. Αυτό ειδικά το νεαρό της ηλικίας προσδίδει στις επιλογές του έναν προσωρινό χαρακτήρα, που πολύ πιθανό να μείνει χωρίς συνέχεια. Η φύση των πράσινων κομμάτων, από την άλλη μεριά, το ότι δηλαδή είναι κόμματα αρχών και όχι προαγωγοί συμφερόντων, ενισχύει την προσωρινότητα των υποστηρικτών της πολιτικής, και δη κομματικής, οικολογίας.

Τελειώνοντας τη μελέτη του βιβλίου, μένουμε με μια διάχυτη, αλλά αρκετά έντονη αίσθηση του «κατά συγγραφέων» προβλήματος: Τα πράσινα κόμματα, ένα αμάλγαμα

περιβαλλοντολογικής ευαισθησίας και ουμανιστικών, διαφωτιστικών αξιών, δεν ταιριάζουν καλά στις εθνικές πολιτικές και εκλογικές επιταγές και συνθήκες, που κυρίως εξυπηρετούν εγωιστικά, ανταγωνιστικά και ταξικά συμφέροντα. Απόδειξη, το γεγονός ότι στις τοπικές και ευρωπαϊκές εκλογές, όπου οι ψηφοφόροι ψηφίζουν κατά συνείδηση και όχι κατά συμφέρον, οι Πράσινοι έχουν τις σημαντικότερες επιτυχίες τους.

Πιστεύω ότι αυτό το συμπέρασμα μόνο μερικώς ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Υπερτονίζει τους δομικούς όρους του πολιτικού παιχνιδιού, χωρίς να λαμβάνει υπόψη δύο περαιτέρω παράγοντες: το πολιτικό, κοινωνικό μήνυμα των Πρασίνων αυτό καθαυτό, όπως και τον παράγοντα «άνθρωπο», δηλαδή τη λίγο πολύ έμφυτη ικανότητά μας να λύνουμε προβλήματα και να αναπροσαρμόζουμε καταστάσεις, όπως αυτά των «δομών πολιτικών ευκαιριών».

Καταρχήν λοιπόν, το μήνυμα της πολιτικής οικολογίας έμεινε στο περιθώριο του βιβλίου. Δε γνωρίζουμε επακριβώς ούτε το περιεχόμενό του ούτε τον τρόπο με τον οποίο έγινε ή προσπάθησε να γίνει γνωστό. Ο τίτλος «οικολόγος» δε σημαίνει απαραίτητα και την ιδιότητα. Παράδειγμα, τα πάμπολλα «οικολογικά» κόμματα που αναδύθηκαν στον ελληνικό χώρο στα τέλη της δεκαετίας του '80, χωρίς ποτέ να ξεδιαλύνουν τι ακριβώς επιζητούν ούτε πώς θα το επιτύχουν. Είναι δυνατό να συνδέσουμε την απουσία τους μόνο με τις πολιτικές συγκυρίες της εποχής ή το εκλογικό σύστημα;

Η απάντηση σ' αυτή την ερώτηση αποτελεί και την εισαγωγή στο δεύτερο παραγνωρισμένο παράγοντα επιτυχίας: Η αποτυχία των ελληνικών «οικολογικών» κομμάτων, όπως τη βιώσαμε, έχει να κάνει περισσότερο με το ποιον των οικολόγων, την έλλειψη φαντασίας, σοβαρότητας, χαρίσματος και πίστης, παρά με τις ελληνικές δομές πολιτικών ευκαιριών, που, κανείς δεν αντιλέγει, έπαιξαν και αυτές τον περιορισμένο ρόλο τους. Το ίδιο συνέβη και στις λοιπές χώρες της Ευρώπης.

Παίρνοντας υπόψη αυτές τις ελλείψεις, η μελέτη των Richardson και Rootes αποτελεί την πιο σοβαρή και εμπεριστατωμένη έρευνα που έχει λάβει χώρα μέχρι τώρα, όχι μόνο για τις τύχες του οικολογικού κινήματος και των πράσινων κομμάτων στην Ευρώπη, αλλά και για την πιθανότητα επιτυχίας κάθε πρωτοεμφανιζόμενου κόμματος εν γένει. Η έρευνα, στο σύνολό της, ισορροπεί και αξιολογεί με αξιοπρόσεκτη αντικειμενικότητα την ιστορική, πολιτική και κοινωνική πλευρά του αντικειμένου της. Ιδιαιτέρως αξιομνημόνευτη είναι η δόμηση της έρευνας γύρω από τέσσερις θεματικούς χώρους: την «περιβαλλοντική συνείδηση», την «ιστορία του σχηματισμού του κόμματος», τις «δομές πολιτικών ευκαιριών» και, τέλος, την «κοινωνική βάση του οικολογισμού». Αυτά όχι μόνο προσδίδουν συνεκτικότητα στο όλο εγχείρημα, αλλά κάνουν τη μελέτη του βιβλίου ουσιαστική και συνολική.

Τόσο η αποτύπωση του πολιτικού χάρτη των δέκα ευρωπαϊκών χωρών, όσο και τα συμπεράσματα των επιμελητών και συγγραφέων του βιβλίου είναι άκρως χρήσιμα τόσο για ακαδημαϊκή χρήση, όσο και για την εξαγωγή συμπερασμάτων από νέα και φιλόδοξα κόμματα!

Ted Trainer, *Αξίες βιωσιμότητας, απλός τρόπος ζωής και ριζοσπαστικός περιβαλλοντισμός**

Του Simon Batterbury**

Σύνοψη

Το άρθρο αυτό αποτελεί μια εκτεταμένη κριτική παρουσίαση των ιδεών και των πρακτικών εφαρμογών της «Βιώσιμης Κοινωνίας» *(Conserver Society)*. Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται από τον Ted Trainer στο τελευταίο του βιβλίο και στις ευρέως γνωστές θέσεις του σχετικά με την αφθονία, την ανάπτυξη και τον περιβαλλοντισμό. Περιγράφει ένα σύνολο αξιών και οικολογικών σκοπών που δείχνει κάποια συμπάθεια προς τις αξίες και τους στόχους των κοινωνικών οικολόγων, αλλά διαφέρει ως προς την αντίληψή του για το πώς μια επιθυμητή, οικολογικά υπεύθυνη και ολοκληρωμένη κοινωνία μπορεί να επιτευχθεί. Στο τελευταίο του κείμενο, ο Trainer συνοψίζει τα σημαντικά πρακτικά ζητήματα και τα προβλήματα που ενέχονται στη βίωση και τη διαφύλαξη των αξιών βιωσιμότητας.

Όπως επεσήμανε πρόσφατα ο Anthony Giddens[1], το εναλλακτικό οικολογικό κίνημα είναι απίθανο να το πάρει κανείς στα σοβαρά ως μια πραγματική εναλλακτική προς την παραδοσιακή πολιτική λύση, αν δεν μπορέσει να προσελκύσει την πλειονότητα των δυτικών καταναλωτών προχωρώντας πέρα από εύκολες δηλώσεις για το εφιαλτικό μέλλον και την οικολογική καταστροφή. Υπερβολικά συχνά, τα καταστροφολογικά οικονομικά και οι προβλέψεις μαλθουσιανού τύπου απονεκρώνουν τη δημόσια αντίληψη για τα πραγματικά περιβαλλοντικά προβλήματα και τους κινδύνους υποβιβάζοντάς τα σε προβληματικά προϊόντα της ανάπτυξης και του καταναλωτισμού. Η πλειονότητα προσπερνά μηνύματα τέτοιου είδους. Το σημαντικό αυτό βιβλίο διαγράφει μια διαφορετική πορεία, προτείνοντας ελκυστικές και εφαρμόσιμες λύσεις για το αδιέξοδο της οικουμενικής «κρίσης» υπό καθεστώς προηγμένης καπιταλιστικής ανάπτυξης. Για τον Trainer, είναι απόλυτα δυνατό ένα μέλλον *άξιο να ονομαστεί* και οικολογικά ευαισθητοποιημένο, αν βασιστεί σε μια εναλλακτική κοινωνία αποτελούμενη από ήπιους και ευαισθητοποιημένους τρόπους ζωής στηριγμένους στην έννοια της «βιωσιμότητας». Το μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου, εκτός από το περιληπτικό εισαγωγικό τμήμα, είναι αφιερωμένο στα πρακτικά ζητήματα σχετικά με το πώς μπορεί να

---

* Το άρθρο αυτό γράφτηκε ειδικά για το *Δημοκρατία και Φύση*. Η μετάφραση έγινε από τον Νίκο Βούλγαρη και η επιμέλεια από τον Νίκο Ράπτη.

** Ο Simon Batterbury διδάσκει Γεωγραφία και Περιβαλλοντικά Θέματα στο Brunel University στο Λονδίνο.

1. Giddens, A. (1994), *Beyond Left and Right: Self & Society in the Modern Age*, Oxfo·d, Polity.

επιτευχθεί αυτή η «βιώσιμη κοινωνία», ιδιαίτερα σε μικρές πόλεις και προάστια όπου ζουν και εργάζονται πολλοί άνθρωποι.

Ο Trainer, Αυστραλός περιβαλλοντιστής και φιλόσοφος στο University of New South Wales, δεν κάνει συμβιβασμούς σε σχέση με τον ισχυρισμό του ότι «ο σημερινός καταναλωτικός τρόπος ζωής που θεωρούμε δεδομένο στις πλούσιες χώρες είναι απόλυτα μη συντηρήσιμος» (σελ. 2). Αντηχώντας το κεντρικό μήνυμα του βιβλίου του *Abandon Affluence (Εγκαταλείψτε την Αφονία)*[2], υιοθετεί «οικοκεντρικές» αντιλήψεις που ενέχουν απαραίτητα προσήλωση σε έναν πιο απλό (παρόλ' αυτά διαφοροποιημένο) τρόπο ζωής. Ο Trainer αφιερώνει αρκετό χρόνο στη διερεύνηση των κύριων διαστάσεων της περιβαλλοντικής κρίσης. Επιθυμεί να εκθέσει αυτό που ο DeWalt αποκαλεί «ροπή προς την ικανοποίηση»[3] στο δυτικό τρόπο ζωής: αχαλίνωτος καταναλωτισμός, μη συντηρήσιμη οικονομική μεγέθυνση και μη λειτουργικές γεωγραφίες. Η μεγέθυνση και οι κοινωνικές αξίες που την καθιστούν ποθητή (το κίνητρο του κέρδους, ο υλισμός και η κουλτούρα των επιχειρήσεων) βρίσκονται ακριβώς στην καρδιά της παγκόσμιας ανισότητας και των περιβαλλοντικών προβλημάτων. Τα πλούσια έθνη βρίσκονται σε επίπεδα κατά κεφαλήν κατανάλωσης που δεν μπορούν να συνεχίσουν να υφίστανται και εξάγουν μια ιδεολογία οικονομικής μεγέθυνσης στα αναπτυσσόμενα έθνη. Το γεγονός αυτό εντείνει απλώς τη φτώχεια, τις ανισότητες του χώρου και την εξάντληση των πόρων Όπως έχουν ισχυριστεί υποστηρικτές των οικονομικών μηδενικής μεγέθυνσης, ο Νότος δε θα μπορέσει ποτέ να πετύχει τα δυτικά επίπεδα εκβιομηχάνισης και των στάνταρντ της ζωής, από τη στιγμή που οι περιβαλλοντικοί πόροι είναι πεπερασμένοι και ανεπαρκείς για να επιτρέψουν αφθονία για όλους. Το σύνθημα για μια πιο δίκαιη και ανθρώπινη κοινωνία πρέπει να είναι: «πρέπει οι πλούσιοι να ζουν πιο απλά, για να μπορέσουν οι φτωχοί απλώς να ζήσουν».

Αντιμετωπίζοντας την κατάσταση αυτή, ποια πρέπει να είναι η απάντηση; Γι' αυτούς που προέρχονται από τις αναπτυγμένες χώρες ένα κύριο σημείο πρέπει να είναι ο σχεδιασμός και η λειτουργία των μικρών και μεγάλων πόλεών μας. Ο Trainer εισηγείται μεγάλες αλλαγές προς πιο πράσινες και αυτοσυντηρούμενες μορφές αστικής ζωής. Μερικές απ' αυτές είναι ήδη οικείες. Για παράδειγμα, χρειάζεται να καθιερώσουμε την παραχώρηση κοινοτικών τεμαχίων γης. Λίμνες και κήποι μπορούν να πάρουν τη θέση πολλών μη παραγωγικών πάρκων, εκτάσεων με γκαζόν και εγκαταλελειμμένων οικοπέδων στις αστικές μας περιοχές. Ο Trainer είναι οπαδός συστημάτων *πολυαιθαλούς* καλλιέργειας (permaculture) με μηδενική εισροή και υψηλή παραγωγή, όπου το επιτρέπει το κλίμα (σελ. 29), προσαρμοσμένων από τους τοπικούς πληθυσμούς στις ιδιαίτερες συνθήκες του εδάφους και των υδάτων και τα οποία απαιτούν μικρή συνεισφορά εργα-

---

2. Trainer, T. (1985), *Abandon Affluence,* London, Zed Press.

3. DeWalt, B.R. (1988), «The Cultural Ecology of Development: Ten Precepts for Survival», *Agriculture & Human Values,* 5 (1+2), σσ. 112-123 (σελ. 114).

σίας. Φτηνά και ανθεκτικά σπίτια που να ανακυκλώνουν όλα τα απορρίμματα για παραγωγή ενέργειας και για λίπασμα (σελ. 38) μπορούν να χτιστούν με τη χρήση πλίθρων, ανακυκλωμένων υλικών και ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, όπου αυτό είναι δυνατό. Παρόλ' αυτά, κατά την άποψή μου, υπάρχουν δυσεπίλυτα προβλήματα στην ανάπτυξη τέτοιου είδους αυτοσυντηρούμενων κοινοτήτων εκεί όπου οι υπάρχουσες αστικές περιοχές υποφέρουν από σαθρή υποδομή, φτωχό σχεδιασμό, χαμηλά επίπεδα ιδιόκτητης κατοικίας και επισφαλείς μισθώσεις (κατοικιών), και όπου υπάρχουν έντονα προβλήματα συγκοινωνίας και μόλυνσης. Ο οικολογικός σχεδιασμός είναι απίθανο να ξεκινήσει από το μηδέν! Δε γίνεται σαφές στο βιβλίο πώς πολυκατοικίες εντός της πόλης μπορούν να γίνουν αυτάρκεις όσον αφορά την ύδρευση, την ηλεκτροδότηση και το αποχετευτικό σύστημα με τον τρόπο που εισηγείται ο Trainer για εντελώς καινούριες κατοικίες, οι οποίες χτίζονται απ' αυτούς που θα τις κατοικήσουν, και για οικοχωριά. Οι υπάρχοντες πυκνοκατοικημένοι οικισμοί μπορεί να πρέπει να διατηρήσουν «προσωρινά» μη αυτοσυντηρούμενα συστήματα, όπως μικροί τοπικοί ενεργειακοί σταθμοί, και να βασιστούν σε μεγάλο βαθμό σε μικρούς ελεύθερους χώρους και ταράτσες για την περιορισμένη προμήθεια τροφίμων[5].

Παρόλ' αυτά, υπάρχουν σημαντικά ζητήματα που πρέπει να απασχολήσουν τους σχεδιαστές αστικών περιοχών και τους οικολόγους. Στα κεφάλαια από 6 ως 9, ο Trainer θέτει την ατζέντα του για την αναδιοργάνωση των οικονομικών δραστηριοτήτων σύμφωνα με τις αρχές της «βιωσιμότητας». Εδώ βρίσκεται ένα σύνολο ιδεών, δογματικών κάποιες φορές, που μας εισάγει στην έννοια της αποκεντρωμένης και ενδογενούς οικονομικής ανάπτυξης. Μέσω μιας ευρύτερης συλλογικής διανομής και μιας μεγαλύτερης φροντίδας μπορεί να επιτευχθεί από όλους τους πολίτες ένα απλούστερο, αλλά κατάλληλο επίπεδο ζωής. Ο αναπροσανατολισμός των γούστων μας από αγαθά αφθονίας σε πιο μετριοπαθή αγαθά θα μας απάλλασσε από άχρηστα πολυτελή αντικείμενα, όπως «τα σπορ αυτοκίνητα, τα ταχύπλοα σκάφη και τα μελωδικά ηλεκτρικά κουδούνια» (σελ. 52), και θα απέτρεπε τις επιθυμίες μας για ακριβά εισαγόμενα αγαθά και για ταξίδια αναψυχής, για να ξεφεύγουμε από το ζοφερό περιβάλλον μας δημιουργώντας «πολυτελή» περιβάλλοντα έξω από την πόρτα του σπιτιού μας (σελ. 53). Ο Trainer τονίζει επίμονα ότι ένας τρόπος ζωής με βάση τη «βιωσιμότητα» δε σημαίνει ελλείψεις ή μη ικανοποίηση βασικών αναγκών. Το πραγματικό του όμως πρόταγμα είναι η «ανάπτυξη πολλών μικρών, σε μεγάλο βαθμό αυτοσυντηρούμενων οικισμών και προαστίων κατά τα πρότυπα χωριών που θα αντλούν το μεγαλύτερο μέρος των αγαθών και των υπηρεσιών που χρειάζονται από την κοντινή τους περιοχή, περιορίζοντας έτσι το κόστος επεξεργασίας και διανομής. Οι οικισμοί θα οργανώσουν, όπου είναι δυνατό, τα δικά τους νοσοκομεία, σχολεία, κέντρα υγείας και άλλες υπηρεσίες (σελ.

---

4. Daly, H. (1992), *Steady-State Economics,* Δεύτερη Έκδοση, Λονδίνο, Earhscan.
5. Trainer, T. (1995), *Personal Communication.*

189). Η εγκαταλελειμμένη γη και ένα μέρος των οδικών δικτύων και των χώρων πάρκινγκ θα πρέπει να μετατραπούν σε τοπίο «*φαγώσιμων*» κήπων, αλσών και λιμνών. Θεωρητικά προαστιακές γειτονιές, αποτελούμενες ίσως από δεκαπέντε μέχρι είκοσι κτίρια το πολύ, θα βρίσκονται γύρω από ένα μεγαλύτερο προαστιακό κέντρο με καλό μεταφορικό σύστημα. Στις περιοχές της υπαίθρου η μικρή πόλη θα αποτελεί το σημείο εστίασης της κοινότητας. Η γη μεταξύ των οικισμών θα είναι αφιερωμένη στην καλλιέργεια και το ίδιο το μεταφορικό σύστημα θα αναδομηθεί κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να συνεπάγεται μειωμένη χρήση των οχημάτων και καλύτερες προϋποθέσεις για το ποδήλατο. Τα κέντρα των πόλεων θα παραμείνουν ως χώροι όπου θα βρίσκονται οι μεγάλοι πολιτισμικοί τόποι συνάντησης, τα πανεπιστήμια, τα δικαστήρια και ουσιαστικές, υψηλού επιπέδου υπηρεσίες.

Μια «πλήρως συνεργατική και ορθολογική οικονομία» (σελ. 92) πρέπει να συνοδεύει αυτές τις σαρωτικές αλλαγές σε περιφερειακές γεωγραφίες, θέμα που καλύπτεται στο κεφάλαιο 8. Ο Trainer υποστηρίζει ότι οι καπιταλιστικές μορφές παράγουν κατ' ανάγκη τεράστιες χωροταξικές ανισότητες. Η οικονομική μεγέθυνση είναι ένας «βαθιά ριζωμένος μύθος» (σελ. 77) και η εξάρτηση από την αγορά δε λαμβάνει υπόψη της ζητήματα ανθρώπινων αναγκών και ανισότητας[6]. Βέβαια, μια μετατόπιση προς την εναλλακτική λύση —μια οικονομία χαμηλής ή μηδενικής μεγέθυνσης, απελευθερωμένη από την παγίδα «της παραγωγής και της κατανάλωσης»— θα ήταν αρχικά επώδυνη και δεν έχουμε παραδείγματα από τον πραγματικό κόσμο για το πώς θα μπορούσε να επιτευχθεί μια τέτοια μετάβαση. Έξυπνα οικονομικά μέτρα προφύλαξης θα ήταν απαραίτητα για την προστασία των συμμετεχόντων στην εναλλακτική, αυτοσυντηρούμενη οικονομία ενάντια στις επιθέσεις των δυνάμεων της καπιταλιστικής αγοράς. Οι τιμές, για παράδειγμα, θα ήταν μεγαλύτερες για αγαθά παραγόμενα τοπικά και σε μικρότερες ποσότητες. Η τοπική παραγωγή, όμως, σε μικρότερα εργοστάσια και επιχειρήσεις, θα συνοδευόταν από ένα «απλό, αλλά επαρκές επίπεδο ζωής, πολύ μικρότερη παραγωγή, τοπική επάρκεια, συνεργατικότητα ...» και έναν «περιορισμένο τομέα χρήσης μετρητών» (σελ. 80), προσφέροντας ένα εναλλακτικό πλαίσιο συναλλαγών και κινήτρων για τους παραγωγούς και τους καταναλωτές. Ο Trainer αναφέρεται στον τοπικό έλεγχο των μέσων παραγωγής ως ουσιαστικό στοιχείο για την προστασία των γειτονιών και των νέων, ασταθών αξιών «βιωσιμότητας» από το σοκ λόγω του πιθανού κλεισίματος εργοστασίων, από τις φαύλες ενέργειες των πολυεθνικών επιχειρήσεων και από τα καταστροφικά αποτελέσματα της παγκόσμιας αναδιάρθρωσης, όπως είναι η κινητικότητα προς μακρινές περιοχές ζωτικών εργοδοτών, του κεφαλαίου και της άντλησης κερδών. Η αποσύνδεση από παγκόσμιες αγορές, όπως έχει υποστηρίξει ο John Friedman[7], μπορεί να οδηγήσει σε υγιή τοπικά εναλλακτικά οικονομικά συστήματα

---

6. Trainer, T. (1995), *Towards a Sustainable Economy,* Sydney, Environbooks.
7. Friedmann, J. (1992), *Empowerment: The Politics of Alternative Development,* Cambridge, Blackwell.

που θα προκύψουν κατ' ανάγκη και κατ' επιλογή. Συστήματα Τοπικών Οικονομικών Ανταλλαγών (Local Economic Trading Systems — LETS), τοπικά νομίσματα και τοπικές τράπεζες καθώς και η παροχή βασικών τροφίμων ως αντάλλαγμα προς την παροχή εργασίας αποτελούν στρατηγικές προς τις οποίες μπορούν να στραφούν οι κοινότητες[8]. Η απομάκρυνση της ανάγκης να κερδίζει κανείς ένα επαρκές και αυξανόμενο εισόδημα σε μετρητά στις τοπικότητες όπ υπάρχουν τέτοια εναλλακτικά συστήματα θα βελτιώσει, κατά τον Trainer, την ποιότητα ζωής των πολιτών, μειώνοντας τις ώρες που ξοδεύουν προσπαθώντας να κερδίσουν χρήματα. Πράγματι, πολλές εναλλακτικές κοινότητες εκτελούν ήδη ουσιαστικά έργα, όπως οικοδόμηση σπιτιών μέσα από πλήρως συνεργατική προσπάθεια, χωρίς να πληρώνουν τεχνίτες και εργάτες (σελ. 152). Η τεχνολογική αλλαγή και εφευρετικότητα δε θα εξαφανιστεί εκεί που δε θα δίνεται μεγάλη σημασία στα εμπορικά συμφέροντα· θα αναδύεται από μια πραγματική ανάγκη για καινοτομίες καθώς και από απλή περιέργεια και πειραματισμό, όχι όμως μέσω της επιχειρηματικής προσπάθειας, για επίτευξη μεγαλύτερων κερδών. Βέβαια, αναγνωρίζεται ότι θα είναι απαραίτητη η ύπαρξη μεγαλύτερων εταιριών που θα παράγουν ουσιώδη προϊόντα, όπως φάρμακα, σύνθετα μηχανήματα και βαρύ μηχανολογικό εξοπλισμό. Αυτές θα είναι κεντρικά τοποθετημένες, αν και θα συνδέονται στενότερα με τις δυνάμεις της ζήτησης παρά με το κίνητρο του κέρδους.

Οι επιπτώσεις τέτοιων εκτεταμένων αλλαγών εξετάζονται σ' ένα τρίτο μέρος του βιβλίου (κεφάλαια 11-16). Ένα μικρό κεφάλαιο αφιερώνεται στις «αξίες» που υποστηρίζουν το ιδεώδες της βιωσιμότητας. Ο Trainer είναι γεμάτος ελπίδα από το εντεινόμενο ενδιαφέρον για κοινοτιστικά ιδεώδη και για ιδεώδη της βιωσιμότητας, που προκαλείται από δυσαρέσκεια και, ίσως, από οικονομική ανάγκη (σελ. 153). Παρόλ' αυτά, αναρωτιέμαι μήπως η ελπίδα του είναι μη ρεαλιστική για τις κοινωνικές τάξεις και τα άτομα που προς το παρόν στερούνται την πολυτέλεια βαθιάς σκέψης πάνω σε περιβαλλοντικά ζητήματα ή είναι παγιδευμένα οικονομικά από τον «άγριο ανταγωνισμό»[9]. Ο Trainer παραδέχεται ότι οι αλλαγές θα είναι σταδιακές. Η συμμετοχή, η συνεργασία, η φιλικότητα και η προσφορά θα ανταμείβονται και θα ενθαρρύνονται, ενώ η ατομική ανέλιξη και ο ανταγωνισμός θα διοχετεύονται σε πιο παραγωγικές επιδιώξεις (σελ. 134). Συμφωνώντας με τις οικοφεμινίστριες, διαβλέπει μια ανάγκη αυτά τα ιδεώδη της βιωσιμότητας να αναδυθούν από τις έννοιες της φροντίδας, της ανατροφής και της φιλίας, χαρακτηριστικά στα οποία σήμερα δίνεται ελάχιση σημασία από το σχολείο, τα ΜΜΕ και τη διαφήμιση. Επιπλέον, η πλήρης συμμετοχή στην καθημερινή διαχείριση των εναλλακτικών οικισμών απαιτεί ένα δραστήριο, ολοκληρωμένο τρόπο ζωής και μια ποικιλία πρακτικών και οργανωτικών δεξιοτήτων. Τα ιδεώδη αυτά έχουν επίσης αναπτυχθεί από τους Giddens και Pahl, που έχουν εκθέσει τις αγωνίες και την απογοή-

---

8. Pepper, D. (1996), *Modern Environmentalism: an Introduction,* London, Routledge, σσ. 309-316.
9. Pahl, R. (1995), *After Success: Fin-de-Siecle Anxiety and Identity,* Oxford, Polity.

τευση που συνοδεύουν τον αγώνα για επιτυχία και προσωπική ανέλιξη, ο οποίος είναι τόσο διάχυτος στο σύγχρονο τρόπο ζωής. Όμως, είναι κανείς υποχρεωμένος να αναρωτηθεί τι θα γίνει με την ατομικότητα, την αντιπαλότητα, την επιθυμία για αγώνα και την ισχυρογνωμοσύνη, που μπορούν να μας προσφέρουν καλές υπηρεσίες, όταν είμαστε αντιμέτωποι με αντιξοότητες και δύσκολες καταστάσεις. Πώς θα διοχετευθούν τα χαρακτηριστικά αυτά, αν είναι αντιμέτωπα με ένα αυξανόμενο κύμα πολιτών με αξίες «βιωσιμότητας» και καλή συμπεριφορά; Ο Pepper μας προειδοποιεί για τους κινδύνους του αρχόμενου εξουσιασμού μέσα στο πράσινο κίνημα γενικότερα[10] και είναι σημαντικό οι ανησυχίες του να ληφθούν υπόψη. Θα μπορούσε μια τοπική κοινότητα να τους συμπεριλάβει και θα διέτρεχε τον κίνδυνο να καταπιέσει αυτούς που δε θα συμβιβάζονταν —συγκεκριμένα αυτούς που θα είχαν αντίθετες αντιλήψεις;

Οι δάσκαλοι και οι ασχολούμενοι με την εκπαίδευση, ειδικά αυτοί που έχουν κάποια περιβαλλοντικά διαπιστευτήρια, θα πρέπει να προστρέξουν στο κεφάλαιο 16, όπου ο Trainer κάνει θρύψαλα τα βασιζόμενα στην αγγαρεία και βαθμοθηρία συστήματα που εφαρμόζονται στα περισσότερα σχολεία και στα περισσότερα κολέγια. Ο Trainer υποστηρίζει ότι μεγάλο μέρος του εκπαιδευτικού συστήματος θα μπορούσε να παραχωρηθεί στις τοπικές γειτονιές και στους οικισμούς, διατηρώντας τα υψηλού επιπέδου ιδρύματα για εξειδίκευση, όπως απαιτείται. Η μάθηση θα αποσκοπεί να κάνει κάποιος κοινωνικά ωφέλιμες συνεισφορές στην κοινότητα, όχι στην απόκτηση των εκπαιδευτικών «διαπιστευτηρίων» που χρειάζονται για την υλική επιτυχία και τα οποία απαιτούν «χρόνια βαρετής και σε μεγάλο βαθμό άσχετης μελέτης». Η ίδια η κοινότητα και οι άνθρωποί της θα είναι μια μεγάλη εκπαιδευτική πηγή. Θα μπορούσε να επισημανθεί ότι έχουμε ήδη πολλά παραδείγματα στρατηγικών προφορικής εκπαίδευσης, και μάλιστα στο Νότο[11].

Το τρίτο μέρος του βιβλίου παρέχει σύγχρονα παραδείγματα κάποιων υπαρχόντων βιώσιμων οικισμών και κοινοτήτων, σε μια προσπάθεια να καταδειχτεί το γεγονός ότι οι εναλλακτικοί τρόποι ζωής δεν αποτελούν απλώς χίμαιρες ή ξεθωριασμένες αναμνήσεις των πειραμάτων του τρόπου ζωής του '60. Επικριτές του οικολογικού αναρχισμού, σημειώστε: αυτός ήδη υφίσταται! Τα μέρη που συζητούνται περιλαμβάνουν μια φάρμα κοντά στο Lismore, στο New South Wales, το κίνημα των ισραηλινών kibbutz και την πόλη Maleney, στο Queensland. Τα παραδείγματα αυτά είναι ωφέλιμα: συγγραφείς όπως ο Trainer δέχονται διαρκώς κριτική ότι δεν μπορούν να παρέχουν πρακτικά παραδείγματα[12]. Περιγράφεται επίσης η προσωπική ιδιοκτησία του Trainer

---

10. Pepper, D. (1996), *ό.π.*, σσ. 325-326.

11. Norberg-Jodge, H. (1991), *Ancient Futures: Learning from Ladakh,* London, Rider.

12. Βλ. το διάλογο για το σοσιαλισμό και την οικολογία μεταξύ του James O' Connor και του Τάκη Φωτόπουλου (*Κοινωνία και Φύση,* 1993, τ.6). Αν μη τι άλλο, θα μπορούσε να είχε αφιερωθεί μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν τέτοιες κοινότητες. Οι δύσκολες στιγμές του κινήματος των kibbutz και οι επικριτές του are glossed over σε κάποιο βαθμό.

στα προάστια του Sydney. Το Pigface Point δεν είναι ένας κοινοβιακός οικισμός, αλλά μια μικρή φάρμα εργασίας και ένα εκπαιδευτικό κέντρο που λειτουργεί με αρχές βιωσιμότητας και με ανανεώσιμη ενέργεια. Πολλά αντικείμενα και κτίρια κατασκευάζονται από άχρηστα αντικείμενα και ξαναχρησιμοποιημένα υλικά και τα περισσότερα προϊόντα (συμπεριλαμβανομένων και των οικιακών αποβλήτων) ξαναχρησιμοποιούνται ή ανακυκλώνονται. Η χρήση του αυτοκινήτου είναι ελάχιστη και μεγάλα τμήματα του χώρου είναι αφιερωμένα σε ψυχαγωγικές χρήσεις, συμπεριλαμβανομένων περιοχών για να παίζουν τα παιδιά και επίδειξης τρόπων ζωής κατά τις αρχές της βιωσιμότητας. Όταν επισκέφτηκα τη φάρμα το 1995, εντυπωσιάστηκα από το πώς οι τρόποι ζωής της βιωσιμότητας βασίζονται στην άλλοτε ζωτική δεξιότητα του μαστορέματος: τη χαρά του να φτιάχνεις και να επιδιορθώνεις χρήσιμα αντικείμενα προσαρμόζοντάς τα σ' άλλες χρήσεις και κατασκευάζοντας από την αρχή καινούρια πράγματα. Μια βιώσιμη κοινωνία έχει ανάγκη αυτές τις δεξιότητες, αλλά αυτές δεν αποτελούν ποτέ απαραίτητο μέρος στην εκπαίδευση των πολιτικών, των αξιωματούχων της τοπικής κυβέρνησης, των σχεδιαστών και ειδικά των ακαδημαϊκών, των ανθρώπων δηλαδή που κυβερνούν την κοινωνία μας και διδάσκουν τα παιδιά μας σχετικά με την οικολογική υπευθυνότητα.

Στο τελευταίο μέρος του βιβλίου (κεφ. 18-19), ο Trainer είναι πιο στοχαστικός και διατυπώνει την άποψη ότι για μας το να κάνουμε τη μετάβαση που προτείνεται στο βιβλίο είναι «ζήτημα παιδείας» (σελ. 210). Μόνο αν αναπτυχθεί δημόσια συνείδηση της αναγκαιότητας για νέους τρόπους ζωής θα φανεί η μετάβαση αυτή ελκυστική και επείγουσα και οι αλλαγές που προτείνει θα τεθούν σε κίνηση. Πιστεύει ο Trainer ότι η ριζική δομική αλλαγή στην οικονομία και στη γεωγραφία της καταναλωτικής κοινωνίας θα προκύψει μόνο μέσω της πειθούς και της παιδείας, όχι, κατά την άποψή του, με περιορισμένους αριθμούς ανθρώπων που υιοθετούν πιο πράσινους τρόπους ζωής ή που επικεντρώνουν την προσοχή τους σε μονοθεματικές ομάδες πίεσης. Αλλά, κατά την άποψη του γράφοντα αυτήν εδώ την κριτική, η ορατή καταστροφή του περιβάλλοντος πρέπει σίγουρα να κερδίσει υποστηρικτές για την περιβαλλοντική υπόθεση, όπως κάνουν οι ενέργειες των νέων, πιο ακραίων περιβαλλοντιστών, όπως είναι το βρετανικό αντι-οδικό λόμπι, η Earth First, οι αντιπυρηνικοί συνασπισμοί και οι υποστηρικτές των ανθρώπινων δικαιωμάτων και των δικαιωμάτων των ζώων σ' ολόκληρο τον κόσμο. Ο Trainer όμως επιτίθεται σε κάποιους απ' αυτούς τους φορείς καθώς και στα πράσινα πολιτικά λόμπι και στους φωτισμένους περιβαλλοντικούς φορείς ότι «μπαλώνουν», μέσα από μια σειρά εκστρατειών ή πολιτικών ενεργειών, τα προβλήματα που δημιουργούνται από μια άπληστη κοινωνία. Είναι εύκολο να κάνεις τους ανθρώπους να σκεφτούν ότι η «σωτηρία της φώκιας, η μείωση του κυκλοφοριακού προβλήματος ή η ανακύκλωση» αποτελούν επανόρθωση των περιβαλλοντικών κακώς κειμένων και ότι θα κάνουν τα πράγματα καλύτερα. Συνεπώς, οι πολίτες μπορούν να συνεχίσουν να ζουν επιδιώκοντας την αφθονία, χωρίς να βλέπουν τα δομικά ζητήματα της οικονομι-

κής μεγέθυνσης, τα οποία θα εξακολουθήσουν να συσσωρεύουν περιβαλλοντικά προβλήματα για τις μελλοντικές γενιές (σελ. 213). Στο σημείο αυτό, ο Trainer διαχωρίζει προσεκτικά την οικο-αναρχική προσέγγισή του από την οικο-σοσιαλιστική σκέψη. Μια σοσιαλιστική ανάλυση, κατ' αυτόν, εκθέτει σωστά τις αναπόφευκτες αντιφάσεις του καπιταλισμού και το αναπόφευκτο της αλλαγής[13], αλλά είχε την τάση στο παρελθόν να απορρίπτει επιχειρήματα για «περιορισμούς στη μεγέθυνση» και γενικότερα οικολογικά ζητήματα. Πρόκειται για μια άποψη που έχει εκφρασθεί και έχει αμφισβητηθεί σ' αυτό το περιοδικό. Μια προσέγγιση «περιορισμού της μεγέθυνσης» υποστηρίζει ότι πρέπει να απο-αναπτυχθούμε, όχι να δώσουμε αφθονία στη φτώχεια χωρίς να λαμβάνουμε υπόψη τον περιορισμό των πόρων και τις περιβαλλοντικές συνέπειες.

Ο Trainer προτείνει μια σαφή στρατηγική για την προώθηση των αξιών της βιωσιμότητας που διαφέρει από τη θέση που παίρνουν οι κοινωνικοί οικολόγοι, που προτείνουν έντονη συμμετοχή στην πολιτική αρένα. Ο Trainer τονίζει την ανάγκη για παιδεία, αλλά και την ανάγκη να αγνοήσουμε τον καπιταλιστικό τρόπο ζωής στην καθημερινή ζωή, ώστε να παραλύσει τελικά η καταναλωτική κοινωνία, αν επαρκής αριθμός ανθρώπων προβεί σ' αυτή την αλλαγή των αξιών και του τρόπου ζωής. Όπως έχουν δείξει όμως πρόσφατες αποφάσεις σχεδιασμού του Υπουργείου Περιβάλλοντος του Ηνωμένου Βασιλείου, κοινότητες που «εξέρχονται οικειοθελώς» από το σύγχρονο τρόπο ζωής και παράγουν μόνες τους τα τρόφιμα και τα αγαθά τους είναι βέβαιο ότι θα αντιμετωπίσουν δύσκολες καταστάσεις από αντιδημοκρατικές κυβερνήσεις και θα θέσουν σε δοκιμασία την υπομονή των μεγάλων επιχειρήσεων και του μηχανισμού της αγοράς. Στην πραγματικότητα, γίνεται γενικά παραδεκτό ότι οι μεγάλες επιχειρήσεις θα μπορούσαν εύκολα να καταποντίσουν τις αναδυόμενες βιώσιμες κοινωνίες κλείνοντας ουσιαστικές υπηρεσίες και εταιρίες πριν οι τοπικοί συνεταιρισμοί να είναι έτοιμοι να τις αντικαταστήσουν. Ο Trainer δεν είναι τόσο αφελής, ώστε να παραβλέψει αυτό το γεγονός, αν και τα επιχειρήματά του θα αμφισβητηθούν έντονα. Η ελπίδα του είναι ότι «αν αυξανόμενο πλήθος ανθρώπων φτάσουν στο σημείο να μπορούν να ζήσουν ικανοποιητικά χωρίς να καταναλώνουν έντονα, τότε ο καπιταλισμός είναι καταδικασμένος. Τίποτα δεν τον φοβίζει τόσο όσο η πτώση των πωλήσεων. Καμιά επιχείρηση δεν πρόκειται να μου πουλήσει μοντέρνα ρούχα ή σπορ αυτοκίνητα. Αν κάνουμε πιο βολικό και ελκυστικό για όλο και περισσότερους ανθρώπους το πέρασμα σε βιώσιμους τρόπους ζωής, ο καπιταλισμός θα συρρικνωθεί και θα πεθάνει» (σελ. 220).

Καταλήγοντας, ο Trainer κάνει έκκληση στους ασχολούμενους με την εκπαίδευση και σ' αυτούς που διοργανώνουν εκστρατείες προπαγάνδας να επανεξετάσουν τη δουλειά τους και τους τρόπους με τους οποίους διοχετεύονται τα μηνύματα. Μη όντας

---

13. Βλ. Trainer (1995), *Towards a Sustainable Economy* και Trainer (1995), «Τι είναι η ανάπτυξη;», *Κοινωνία και Φύση, τ. 7.*

οπαδός των βίαιων ενεργειών ή της άμεσης αντιπαράθεσης, ισχυρίζεται ότι τα οφέλη από τους τρόπους ζωής της διατήρησης επιτυγχάνονται μέσα στη σχολική αίθουσα, στην καθημερινή συζήτηση, μέσω των μέσων ενημέρωσης και μέσω συμπαθητικών πρωτοβουλιών κάθε μεγέθους, από το επίπεδο της γειτονιάς μέχρι στο επίπεδο εθνικής πολιτικής. Αυτό θα μπορούσε να περιλαμβάνει τη δημιουργία ζωντανών παραδειγμάτων (όπως είναι αυτό του Centre for Alternative Technology στο Wales, στο New Alchemy στη Μασαχουσέτη ή στην προσωπική φάρμα του Trainer στο Sydney) και την προώθηση εναλλακτικών επιδείξεων, μαθημάτων και ξεναγήσεων που να καταδεικνύουν το εφικτό μιας δομικής αλλαγής στις αξίες και στην κοινωνική οργάνωση. Ενθουσιώδη και αφοσιωμένα άτομα μπορούν να κάνουν από τώρα σχέδια για τη μελλοντική υλοποίηση των ιδεωδών της βιωσιμότητας στις κοινότητές τους[14]. Παρά τα προφανή προβλήματα που έχει μια τέτοια προσέγγιση, οι αναγνώστες θα πρέπει να δώσουν προσοχή στο μήνυμα του Trainer ότι το βασικό μας έργο είναι να «σπείρουμε τους σπόρους, τις ιδέες, τις αντιλήψεις και τις αξίες από τις οποίες μπορεί να αναδυθεί μια αυτοσυντηρούμενη κοινωνία, όταν εμφανιστεί μια τέτοια δυνατότητα» (σελ. 220). Παρόλ' αυτά, η προάσπιση των οικολογικών, των φεμινιστικών και των κινημάτων για δικαιοσύνη — ιδιαίτερα αυτών του Νότου— τυγχάνει μικρής αναφοράς. Ενώ τα κινήματα αυτά βρίσκονται εκτός των αναφορών του Trainer σ' αυτό το βιβλίο, ο αγώνας για τη δημοκρατία και για μεταρρύθμιση πρέπει οπωσδήποτε να συνεχιστεί, και αυτό είναι το σημείο που ο Trainer προσανατολίζεται διαφορετικά από το συνομοσπονδιακό κοινοτισμό που προασπίζουν ο Bookchin και ο Φωτόπουλος[15].

Η περιβαλλοντική σκέψη αναδύθηκε εν μέρει ως αντίδραση στο σύγχρονο τρόπο ζωής[16], αλλά ο Trainer ακολουθεί τον Lipietz[17] και πολλούς άλλους συγγραφείς προσφέροντας μια ισχυρή αμφισβήτηση ενάντια στο ήθος της αγοράς και στον καταναλωτισμό. Η αποδοχή όμως των επιχειρημάτων του εξαρτάται από το αν τα εργαλεία και οι μέθοδοι της βιώσιμης κοινωνίας θα είναι αρκετά ισχυρά, ώστε η τελευταία να αντιμετωπίσει επιτυχώς τους αντιπάλους της. Προς το παρόν, είναι πολύ νωρίς για να πούμε κάτι τέτοιο, από τη στιγμή που η υπόθεση του Trainer είναι ακόμα αναπόδεικτη, δεδομένης της νεαρής ηλικίας του κινήματος που ελπίζει ότι θα οικοδομηθεί. Υπάρχουν αμφιβολίες για τη δυνατότητα πραγμάτωσης κάποιων από τις ιδέες του και πολλοί

---

14. Ο Pepper (1996, *ό.π.*) το χαρακτηρίζει αυτό ως μια μορφή φιλελεύθερου αναρχισμού που «προεικονίζει» τους πόθους της κοινωνίας σκεπτόμενη γι' αυτούς και εφαρμόζοντάς τους στο «εδώ και τώρα» (σελ. 305), αντί να περιμένει να αναδυθούν οι ιδανικές συνθήκες για μια οικολογική κοινωνία κάποια στιγμή στο μέλλον. Στο τρέχον οικονομικό κλίμα υπάρχουν μεγάλοι κίνδυνοι τέτοιες πρωτοβουλίες να κατασταλούν (σελ. 319).

15. Bookchin M. (1992), «Η σημασία του συνομοσπονδισμού», *Κοινωνία και Φύση, τ. 3* — Φωτόπουλος Τ. (1992), «Οι οικονομικές βάσεις της οικολογικής κοινωνίας», *Κοινωνία και Φύση, τ. 3.*

16. Giddens (1994), *ό.π.*

17. Lipietz, A. (1995), *Green Hopes: The Future of Politic. l Ecology,* Oxford, Polity.

πράσινοι θα ισχυρίζονταν ότι το να «προεικονίσουμε» τις αλλαγές στον τρόπο ζωής που προτείνει αυτός θα απαιτήσει περισσότερα πράγματα από την ευγενική πειθώ. Καταδεικνύει όμως —πράγμα που είναι σημαντικό— ότι πραγματικά παραδείγματα ενός οικολογικού τρόπου ζωής ήδη υφίστανται και λειτουργούν για όποιον κάνει τον κόπο να τα αναζητήσει, και αυτό είναι κάτι που ένα μικρό, αλλά αναπτυσσόμενο πράσινο κίνημα θα μπορούσε εύκολα να παραβλέψει. Ένα άλλο σημαντικό μήνυμα που πρέπει να διατυπωθεί είναι ότι πολλά από τα ζητήματα που έθεσε η Agenda 21 και άλλες διεθνείς περιβαλλοντικές πρωτοβουλίες αποτελούν απλώς καταπραϋντικά μέτρα που υποτάσσονται στο αναπόφευκτο της περιφερειακής «ανάπτυξης», της στρεβλής οικονομικής μεγέθυνσης και στις *ευέλικτες* πολυεθνικές επιχειρήσεις που αναζητούν το κέρδος. Οι πρωτοβουλίες αυτές ελαχιστοποιούν τα περιβαλλοντικά και κοινωνικά παρεπόμενα της οικονομικής δραστηριότητας, παρά τη λεπτοδουλεμένη ρητορεία τους[18]. Αλλά, αν πράγματι υπάρχουν όρια στους τρόπους ζωής που απολαμβάνουν οι περισσότεροι από μας στη Δύση (και νομίζω ότι υπάρχουν), ο Trainer έχει δίκιο να δίνει έμφαση στη διασπορά καθαρών μηνυμάτων ως ένα από τα σημεία αφετηρίας της αλλαγής των αξιών. Η εκπαίδευση είναι μόνο η αρχή, αλλά είναι ζωτικής σημασίας. Θεαματικές ενέργειες, όπως μεγάλες και μακροπρόθεσμες αλλαγές στον τρόπο ζωής, είναι εξίσου σημαντικές. Χωρίς αυτές, ακόμα και όσοι από μας είναι αφοσιωμένοι στην κοινωνία θα συνεχίζουν να διακηρύσσουν χωρίς να εμπλέκονται οι ίδιοι προσωπικά. Γιατί, όπως επισημαίνει ο Trainer, «δεν είναι ότι συνειδητά αρπάζουμε με απληστία, αλλά εμμένοντας σ' ένα φυσιολογικό, ωραίο σπίτι και αυτοκίνητο επιδιώκουμε στάνταρντ που μπορούμε να πετύχουμε μόνο αν αντλήσουμε περισσότερους πόρους από όσους θα μπορούσε ο καθένας να έχει» (σελ. 137).

Ευτυχώς, ολοένα και περισσότεροι άνθρωποι αρνούνται τώρα αυτά τα στάνταρντ και αρχίζουν να ζουν πιο απλά. Κάποιοι πράσινοι δεν είναι ακόμα ικανοί να υιοθετήσουν έναν τέτοιο βαθμό προσωπικής δέσμευσης και μπορεί να ορίζουν τον αγώνα και την προπαγάνδα ως την πρώτη τους προτεραιότητα. Αλλά αυτός δεν είναι λόγος για να παραμεριστούν οι πρακτικές πλευρές του οράματος του Trainer όσον καιρό θα περιμένουμε για αλλαγή και θα δίνουμε τις μάχες μας. Γνωρίζουμε ότι οι οικονομικές δυνάμεις παρεμποδίζουν την αλλαγή και ότι η δημοκρατία αργεί να επιτευχθεί. Αλλά ας συμφωνήσουμε όλοι ότι οι καταναλωτικές αξίες και η άγνοια των συνεπειών τους αποτελούν εμπόδιο για το είδος των ριζοσπαστικών (και ίσως αναπόφευκτων) αλλαγών που προτείνονται σ' αυτό το βιβλίο.

---

18. Lipietz (1995), *ό.π.*

Ρίτα Μαντότο, *Ο Οικοκαπιταλισμός: το περιβάλλον ως μεγάλη επιχείρηση*
(μετ. Καίτη Μάρακα), Στάχυ, Αθήνα, 1996, σ.σ. 158
Του Φώτη Τερζάκη

Το πρόβλημα της ραγδαίας περιβαλλοντικής υποβάθμισης, που αγγίζει σε πολλές περιπτώσεις τα όρια μιας ορατής πλέον κρίσης επιβίωσης, δε χρειάζεται να είναι κανείς οικολόγος ή έστω πολιτικά ριζοσπάστης για να το δει. Ακόμα και αν το βραχυπρόθεσμο ατομικό κέρδος είναι για κάποιον σημαντικότερο από την επιβίωση του πλανήτη, σήμερα βρισκόμαστε μπροστά σε διαδικασίες περιβαλλοντικής μόλυνσης ή εξάντλησης των πόρων που υπονομεύουν το άμεσο παρόν όλων μας. Αν το σύστημα της καπιταλιστικής αγοράς πρέπει να συνεχίσει ν' αναπαράγεται με τους όρους της μέχρι σήμερα λειτουργίας του, είναι κατά κάποιον τρόπο υποχρεωμένο να συμπεριλάβει στους υπολογισμούς του το περιβαλλοντικό κόστος και να το ενσωματώσει μέσα στη διαμόρφωση των εργαλείων και των στρατηγικών του. Αυτή η διαπίστωση έχει δώσει το έναυσμα για τη διαμόρφωση, μέσα στις τελευταίες δεκαετίες, μιας αντίληψης και μιας πολιτικής την οποία μπορούμε να ονομάσουμε οικοκαπιταλισμό —μιας πολιτικής, δηλαδή, διορθωτικών μέτρων, τα οποία δε θίγουν τα θεμελιώδη αξιώματα της καπιταλιστικής οικονομίας: την απεριόριστη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, τη συσσώρευση πλούτου και ισχύος και, βέβαια, την παραγωγή για τη λεγόμενη ελεύθερη αγορά.

Στη μελέτη αυτού ακριβώς του φαινομένου είναι αφιερωμένο το μικρό αλλά εξαιρετικά περιεκτικό βιβλίο της Ρίτα Μαντότο, που εκδόθηκε για πρώτη φορά στη Ρώμη το 1993. Η Ρίτα Μαντότο είναι μια νεαρή οικονομολόγος (γεν. 1962), συνεργάτης της εφημερίδας *Il Manifesto* και υπεύθυνη σύνταξης της επιθεώρησης *Capitalismo, Natura, Socialismo.* Η σημαντικότερη προηγούμενη μελέτη της είναι ένα εκτενές άρθρο με τίτλο «Μια οικολογική επαναθεμελίωση της οικονομίας», σπουδή στο έργο του ριζοσπάστη οικονομολόγου Nicholas Georgescu-Roegen. Με τον *Οικοκαπιταλισμό,* μας προσφέρει σήμερα μια εμπεριστατωμένη επισκόπηση των δύο εναλλακτικών, και κατ' ουσίαν αντιτιθέμενων στρατηγικών απέναντι στο κρίσιμο πρόβλημα της περιβαλλοντικής υποβάθμισης: της στρατηγικής της αυτοσυντήρησης του κεφαλαίου, από τη μια μεριά, και της στρατηγικής μιας παράλληλης απελευθέρωσης της φύσης και της ανθρωπότητας, από την άλλη. Και πρέπει εκ των προτέρων να πούμε ότι η ανάπτυξη του επιχειρήματος της συγγραφέως εκτυλίσσεται αυστηρά στο οικονομικό πεδίο, χωρίς να συζητάει τα παράλληλα και αλληλοσυνδεόμενα προβλήματα των ειδικά πολιτικών μορφών, της διαχείρισης της εξουσίας, της διεύθυνσης ή αυτονομίας κ.λπ.

Το επιχείρημα του κεφαλαίου, με όσο το δυνατόν περιεκτικότερο τρόπο συνοψισμένο, είναι ότι υπάρχει μια αναπόφευκτη αλληλουχία φάσεων της οικονομικής ανάπτυ-

ξης: αν με τη βιομηχανική επανάσταση και με την τεχνολογική πρόοδο οι επιπτώσεις της δραστηριότητας του ανθρώπου πάνω στον πλανήτη αυξήθηκαν με εκθετικούς ρυθμούς, αυξήθηκε επίσης και η παραγωγή αγαθών η οποία επέτρεψε τη χειραφέτηση του ανθρώπου από την «κυριαρχία της φύσης» και μια ευημερία αδιανόητη σε άλλες ιστορικές εποχές· αν τώρα αυτή η εξέλιξη είχε και ορισμένες ανεπιθύμητες επιπτώσεις, αυτές μπορούν να αντιμετωπιστούν με τροποποιήσεις μέσα στα πλαίσια του συστήματος. Σύμφωνα με αυτή τη λογική, τα μεγάλα πλανητικά προβλήματα θεωρούνται ως προβλήματα τεχνικά, όχι πολιτικά, και με τεχνικά μέσα αναμένεται να επιλυθούν. Έτσι εμφανίζεται στη σκηνή αυτό που η συγγραφέας εδώ αποκαλεί ecobusiness —ένα σύνολο δραστηριοτήτων οι οποίες παρεμβαίνουν στις παραγωγικές διαδικασίες με σκοπό να κάνουν αυτές τις διαδικασίες όσο το δυνατόν «καθαρές», δηλαδή λιγότερο ρυπογόνες. Με άλλα λόγια, όπως το διατυπώνει εύστοχα η συγγραφέας, καθίσταται «εμπόρευμα το ίδιο το περιβάλλον, και μάλιστα σε μια στιγμή που το περιβάλλον θέτει υπό συζήτηση ακριβώς την κατηγορία του εμπορεύματος»: αυτό σημαίνει ότι «δημιουργείται "ανάπτυξη" και "κέρδος" μέσα από τη μόλυνση, έπειτα δημιουργείται νέα απασχόληση, νέα αύξηση του ΑΕΠ, νέο κέρδος μέσα από την απορρύπανση. Και ύστερα δημιουργείται νέα απασχόληση, ανάπτυξη και κέρδος μέσω της διαδικασίας του καθαρισμού των τοξικών αποβλήτων των ίδιων που εκτελούν την απορρύπανση» (σ. 30).

Αυτή η πολιτική σήμερα τείνει να γίνεται παγκόσμια μέσα από την ίδια την οικουμενικοποίηση του κεφαλαίου. Γινόμαστε μάρτυρες μιας όλο και μεγαλύτερης αποδυνάμωσης των εθνικών οικονομικών πολιτικών, καθώς μεγάλο μέρος της μοίρας των εθνών αποφασίζεται σε οργανισμούς όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, η Διεθνής Τράπεζα, οι έδρες της Γενικής Συμφωνίας Δασμών και Εμπορίου (GATT) κ.λπ., που έργο τους είναι ακριβώς η επιβολή του καπιταλιστικού μοντέλου ανάπτυξης σε ολόκληρο τον κόσμο. Η επιβολή όμως στα φτωχά κράτη φιλελεύθερων συνταγών, οι οποίες συνίστανται κυρίως στην εξειδίκευση της παραγωγής με σκοπό τις εξαγωγές, σημαίνει πρακτικά την παράλογη εκμετάλλευση των φυσικών πόρων και του εργατικού δυναμικού, με αποτέλεσμα την πτώση του επιπέδου ζωής για ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού και την καθήλωση αυτών των οικονομιών στον πρωτογενή τομέα (πράγμα που συνεχίζει ακριβώς την πολιτική της αποικιοκρατίας). Με άλλα λόγια, η ίδια η δομή της ελεύθερης αγοράς, και παρά τις ρητορικές διακηρύξεις, όπως αυτές που πρόσφατα εξαγγέλθηκαν στη Διεθνή Συνδιάσκεψη του Ρίο, παράγει κοινωνική εξαθλίωση και περιβαλλοντική υποβάθμιση, τις οποίες κανένα διορθωτικό μέτρο δεν μπορεί να ανασχέσει. Το επιχείρημα εκείνο που θεωρεί μια τεχνολογία προσαρμοσμένη στις ανάγκες της αγοράς ως μοχλό μιας ανάπτυξης σε παγκόσμια κλίμακα, υποστηρίζοντας υποκριτικά πως οι χώρες του Τρίτου Κόσμου είναι καθυστερημένες μεν σε σχέση με το Βορρά, βρίσκονται όμως σε μια πορεία προσέγγισης προς το οικονομικό επίπεδο των υψηλά βιομηχανοποιημένων χωρών, είναι «μια φενάκη: η ανάπτυξη του Βορρά είναι ταυτόχρονα το άλλο πρόσωπο ενός φραγμού στην ανάπτυξη του Νότου» (σ. 20). Όσο το περι-

βαλλοντικό κόστος αυξάνεται στη βιομηχανική παραγωγή των αναπτυγμένων χωρών, υπάρχει μια «φυσική» μετατόπιση των ρυπογόνων πηγών και των αποβλήτων (τοξικών ή μη) προς το Νότο: τα υπανάπτυκτα κράτη, σα να λέμε, μέσα σε αυτά τα πλαίσια επιστρατεύουν ως μοναδικό τους ανταλλάξιμο εμπόρευμα τους ίδιους τους περιβαλλοντικούς τους πόρους, υποθηκεύοντας κατά τρόπο δραματικό το μέλλον τους.

Έτσι, η Ρίτα Μαντότο δείχνει ως εδώ με διαυγή και πειστικό τρόπο τη φενάκη που αντιπροσωπεύσει η ιδέα μιας αντιμετώπισης των περιβαλλοντολογικών προβλημάτων με τους ίδιους τους όρους της εμπορευματικής αγοράς, αφού η αγορά είναι από την ίδια της τη δομή υποχρεωμένη να παράγει όχι μόνο κοινωνική ανισότητα, αλλά και περιβαλλοντική καταστροφή: και οι δύο αυτές όψεις είναι πάντοτε αυστηρά συνδεδεμένες μεταξύ τους. Το ίδιο θα δείξει εν συνεχεία ότι ισχύει και για τις μορφές κρατικής παρέμβασης που στοχεύουν στην αντιμετώπιση του προβλήματος. Και τέτοιες μορφές είναι η επιβολή «περιβαλλοντικών» φόρων στις ρυπογόνες μονάδες παραγωγής, η γέννηση εταιριών και η δημιουργία ειδικών υπηρεσιών για τον καθαρισμό των νερών, της ατμοσφαιρικής και ηχητικής ρύπανσης, της επεξεργασίας των αποβλήτων και της ανακύκλωσης. Το ατελέσφορο τέτοιων διαδικασιών συνίσταται, προπάντων, στο ότι παρεμβαίνουν κυρίως στην κατάληξη των παραγωγικών διαδικασιών, μη μπορώντας να επέμβουν με ανάλογο τρόπο στην πηγή τους. Το πρόβλημα της ανακύκλωσης, για παράδειγμα, θα μπορούσε να επιλυθεί με διαρκή και ικανοποιητικό τρόπο αν τα προϊόντα παράγονταν με σκοπό να διαρκούν όσο το δυνατόν περισσότερο, και όχι να καταναλώνονται και να αντικαθίστανται το γρηγορότερο δυνατό: κάτι τέτοιο, όμως, θα προϋπέθετε ακριβώς μια οικονομία προσανατολισμένη στην ικανοποίηση των ποιοτικών αναγκών όλου του πληθυσμού και όχι στο κέρδος, πράγμα στο οποίο αντιτίθεται λυσσαλέα η εγγενής λογική της καπιταλιστικής αγοράς.

Η αναπόδραστη συνέπεια όλων αυτών των διαπιστώσεων είναι η ανάγκη μιας διαφορετικής φιλοσοφίας της παραγωγής: μια παραγωγής αφιερωμένης στην απελευθέρωση του ανθρώπου και στην οικολογική ισορροπία, που ήταν ανέκαθεν το αξιακό θεμέλιο κάθε γνήσιας αριστερής πολιτικής. Το ζήτημα αυτό έχει όμως και μια επιστημολογική διάσταση, και σ' αυτήν αφιερώνει μερικές σημαντικές σελίδες η συγγραφέας. Το ερώτημα είναι ακριβώς αν θα αντιμετωπίσουμε την οικονομία ως αυτόνομο πεδίο με τους δικούς του «εσωτερικούς» νόμους, ή αν θα την αντιληφθούμε ως ένα πεδίο όπου κρυσταλλώνονται ευρύτερα δίκτυα κοινωνικών σχέσεων. Υπενθυμίζουμε ότι αυτό είναι ακριβώς το σημείο στο οποίο παρενέβη ο Μαρξ με την κριτική του εμπορεύματος και με τη θεωρία της πραγματοποίησης, και η συγγραφέας έχει τη διορατικότητα να δείξει με ποιο τρόπο ολόκληρη η κλασική οικονομία, από το δέκατο έβδομο μέχρι το δέκατο ένατο αιώνα, είχε επίγνωση του ότι η οικονομική διαδικασία δε θα μπορούσε να παραβλέψει τις κοινωνικές και περιβαλλοντικές μεταβλητές. Μόνο με «τα νεοκλασικά μοντέλα θριαμβεύει η αντίληψη που τείνει να κατασκευάζει μοντέλα όσο γίνεται πιο κοντινά με εκείνα της κατεξοχήν αυστηρής επιστήμης: της φυσικής του Γαλιλαίου

και του Νεύτωνα. Η οικονομική διαδικασία πρέπει να είναι απομονωμένη και οι μεταβλητές της υπολογισμένες, προκειμένου να επιτευχθεί ανάλυση με "επιστημονική αυστηρότητα"... Το τυχαίο, η ίδια η εξέλιξη όλων των ζωντανών φαινομένων με την αναπόφευκτη ροή του χρόνου δε βρίσκουν θέση μέσα σ' αυτή τη θεωρητική κατασκευή» (σσ. 141-2).

Η Ρίτα Μαντότο κλείνει το σημαντικό βιβλίο της με τη διατύπωση ορισμένων γενικών προτάσεων για μια οικολογική οικονομία, συζητωντας για λίγο το έργο ριζοσπαστών θεωρητικών οι οποίοι έχουν κατά καιρούς διατυπώσει παρόμοιες θέσεις. Ανάμεσα σ' αυτούς τους θεωρητικούς εμφανίζονται ονόματα όπως του Georgescu-Roegen, του Harmann Daly, του Χέρμπερτ Μαρκούζε, του Oscar Negt, του Αντρέ Γκορζ, του Claus Offe και του Bruno Morandi. Θα κλείσουμε και μεις αυτή την αναφορά μας παραθέτοντας, ακριβώς, τον πίνακα των προτάσεων της συγγραφέως:

— Να σταματήσει εντελώς η παραγωγή όλων των πολεμικών μέσων.

— Να παρθούν μέτρα που θα είναι σε θέση να μειώσουν και προοδευτικά να εξαλείψουν την ψαλίδα που χωρίζει τα φτωχά κράτη από τα πλούσια, μέσα από τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των υπανάπτυκτων χωρών, αλλά και τη μείωση της κατανάλωσης των πόρων και της σπατάλης στα κράτη του Βορρά.

— Να διενεργηθούν πολιτικές ελέγχου των γεννήσεων, που να είναι σε θέση να φέρουν τον πληθυσμό σε ένα τέτοιο επίπεδο, ώστε να μπορεί να διατρέφεται επαρκώς από μια γεωργία, στην οποία θα χρησιμοποιούνται μόνο οργανικές μέθοδοι καλλιέργειας.

— Να προωθηθεί η έρευνα και η χρήση της ηλιακής ενέργειας, για να εξοικονομηθούν οι μη ανανεώσιμοι ενεργειακοί πόροι.

— Να αντικατασταθεί η καταναλωτική αντίληψη της «μιας χρήσης» με μια παραγωγή σχεδιασμένη για να διαρκεί.

— Να εγκαταλειφθεί η αντίληψη για τη ζωή, σύμφωνα με την οποία η ταχύτητα είναι αυτοσκοπός και να περιληφθεί ανάμεσα στους παράγοντες του πλούτου ενός ανθρώπου ο ελεύθερος χρόνος (σσ. 148-9).

Το μεγάλο ερώτημα όμως παραμένει, συνιστώντας ακριβώς το αδύνατο σημείο αυτής της μελέτης: μέσα από ποιες συγκεκριμένες πολιτικές μορφές και στρατηγικές είναι δυνατή η επίτευξη παρόμοιων στόχων; Αυτή είναι μια συζήτηση που θα μπορούσε να αρχίσει από εκεί ακριβώς που τελειώνει το βιβλίο της Ρίτα Μαντότο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Τα υποβαλλόμενα κείμενα δημοσιεύονται κατά την κρίση της Συντακτικής Επιτροπής και σε περίπτωση απόρριψης της δημοσίευσής τους ο/η συγγραφέας λαμβάνει γνώση του απορριπτικού σκεπτικού και έχει δικαίωμα να ζητήσει επανεξέταση του άρθρου από τους ειδικά επιλεγμένους από τη Συντακτική Επιτροπή «αρθροκριτικούς» (refferees), οι οποίοι επιλέγονται με βάση το συγγραφικό έργο τους. Τα κριτήρια επιλογής των άρθρων είναι μόνο ποιοτικά, προϋποτιθεμένου ότι εντάσσονται στην προβληματική του περιοδικού «να λειτουργήσει ως ένα φόρουμ για την ανταλλαγή ιδεών μεταξύ ελευθεριακών σοσιαλιστών, υποστηρικτών του προτάγματος της αυτονομίας, κοινωνικών οικολόγων, οικοσοσιαλιστών και υποστηρικτών άλλων πράσινων αριστερών κινημάτων, καθώς επίσης και φεμινιστριών/στών και ακτιβιστών/στριών στα κινήματα γης και στα κινήματα των ιθαγενών λαών» (βλ. κείμενο «Οι στόχοι μας»). Τα άρθρα δημοσιεύονται κατά θεματικές ενότητες (βλ. κατάλογο των προσεχών θεματικών ενοτήτων και της προθεσμίας υποβολής).

Κείμενα που υποβάλλονται προς δημοσίευση και στη διεθνή έκδοση του περιοδικού πρέπει να συνοδεύονται από αγγλική μετάφραση. Τα κείμενα αυτά κρίνονται υποχρεωτικά και από διεθνείς referees του περιοδικού, και σε περίπτωση απόρριψης της δημοσίευσής τους ο/η συγγραφέας λαμβάνει γνώση του σκεπτικού του referee. Κείμενα αποκλειστικά ελληνικού ενδιαφέροντος δε δημοσιεύονται στη διεθνή έκδοση.

Στη στήλη Διαλόγου δημοσιεύονται σχόλια-κριτική των αναγνωστών μας πάνω σε άρθρα/κείμενα που δημοσιεύει το περιοδικό. Καταβάλλεται κάθε προσπάθεια να δημοσιεύονται όλες οι σχετικές συνεργασίες, εφόσον δεν ξεπερνούν τις 2.500 λέξεις και παρουσιάζουν, φυσικά, γενικότερο ενδιαφέρον. Στη στήλη αυτή, εκτός από σχόλια-κριτική, δημοσιεύονται κατ' εξαίρεση και άρθρα (τα άρθρα κατά κανόνα πρέπει να υποβάλλονται για συμμετοχή στον κύριο διάλογο γύρω από την προ-ανακοινωθείσα θεματική ενότητα του κάθε τεύχους), που θέλουν να παρουσιάσουν μια θέση διαφορετική ή και αντίθετη προς τη θέση την οποία ανέπτυξε άρθρο ήδη δημοσιευμένο. Τα άρθρα αυτά δεν πρέπει να υπερβαίνουν τις 5.000 λέξεις. Για τη δημοσίευση των άρθρων αυτών ακολουθούνται τα ίδια ποιοτικά κριτήρια επιλογής, όπως για την επιλογή των άρθρων που συμμετέχουν στον κύριο διάλογο.

Κείμενα που υποβάλλονται προς δημοσίευση θα πρέπει να μην έχουν δημοσιευτεί καθ' οιανδήποτε μορφή, ούτε να έχουν σταλεί προς δημοσίευση σε άλλο, ελληνικό ή ξένο, έντυπο. Η αναδημοσίευση κειμένων από το περιοδικό επιτρέπεται κατόπιν αδείας των εκδοτών του.

Τα άρθρα πρέπει να συνοδεύονται από μια σύνοψη περίπου 100 λέξεων. Ακόμη, τα άρθρα θα πρέπει να ακολουθούν το στιλ του περιοδικού όσον αφορά τις υποσημειώσεις (οι οποίες θα πρέπει να είναι ενταγμένες στο κείμενο), τον τρόπο παρουσίασης των βιβλιογραφικών αναφορών κ.λπ. (όταν πρόκειται για βιβλίο: M. Ellman, *Socialist Planning,* Cambridge University Press, 1979, σσ. 267-8 — όταν πρόκειται για άρθρο: John Ely, «The German Greens», *German Politics and Society,* τ. 14, 1988).

Κείμενα προς δημοσίευση θα πρέπει να στέλνονται, κατά προτίμηση, σε δισκέτα γραμμένη σε IBM-συμβατό υπολογιστή και με σαφή ένδειξη του προγράμματος επεξεργασίας κειμένου που χρησιμοποιήθηκε. Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να στέλνονται δύο αντίτυπα του κειμένου απευθυνόμενα στον υπεύθυνο ύλης του περιοδικού. Τα υποβαλλόμενα κείμενα κατά κανόνα δεν επιστρέφονται.

Από τα κείμενα που στέλνονται προς δημοσίευση, τα μεν άρθρα δε θα πρέπει καταρχήν να ξεπερνούν τις 8.000 λέξεις, τα δε κείμενα για τη στήλη Διαλόγου και τη βιβλιοκρισία δε θα πρέπει να ξεπερνούν τις 2.500 λέξεις, εκτός αν πρόκειται για άρθρο-απάντηση σε ήδη δημοσιευθέν άρθρο, οπότε κατά κανόνα δε θα πρέπει να ξεπερνά τις 5.000 λέξεις.

Τα δημοσιευμένα ενυπόγραφα κείμενα εκφράζουν τις απόψεις των συγγραφέων τους και δε συμπίπτουν αναγκαστικά με τις απόψεις των μελών των Συντακτικών Επιτροπών.

ISSN 1106-8310

ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ
1.700 ΔΡΧ.